Корице:
Нико Бартуловић
Црни Ђорђе

СЛАВЕНО-СЕРБСКІЙ

МАГАЗИНЪ.

то есть:

СОБРАНІЕ

Разныхъ Сочиненій и Преводовъ,
къ пользѣ и увеселенію служащихъ.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

ЧАСТЬ I.

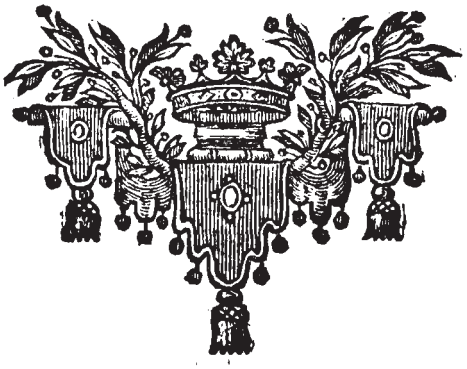

ВЪ ВЕНЕЦІИ,

ВЪ Типографіи Славено-Греческой благочестивой
Димитрія Ѳеодосіева.

1768.

ЉЕТОПИС

ДВИЈЕ ХИЉАДЕ ДВАДЕСЕТ ПРВЕ

Уредник
Чедомир Вишњић

Српско културно друштво
ПРОСВЈЕТА
ЗАГРЕБ, 2021.

ЉЕТОПИС
СКД "Просвјета"

Загреб, 2021.

Уредништво: **Чедомир Вишњић** (главни уредник)
Никола Вујчић
Драго Кекановић
Петар Лаћевић
Душан Маринковић
Ђорђе Нешић
Драго Роксандић
Боривој Чалић

Дизајн: **Рута**
Унос текста: **Сњежана Чича и Бранка Џамбас**
Коректор: **Јово Чорак**

Издавач: **СКД "Просвјета"**
Бериславићева 10, Загреб

Штампа: **Тискара Зелина д.д.**

Издано уз финансијску помоћ
Савјета за националне мањине Републике Хрватске

Садржај

КЊИЖЕВНОСТ (Банија)

Бранимир Кршић: *Јеретичка поља* — 8
Милош Кордић: *Бициклом по питомим крајевима* — 19
Мирко Демић: *Узбибана Банија, празна колијевка* — 43
Чедомир Вишњић: *Осамљена драма* — 59
Милан Прибићевић: *Осамљене душе* — 62
Ђорђе Матић: *Гордост без предрасуда* — 124

ХИСТОРИЈА

Trajan Stojanović: *Strukture milenarizma kod Južnih Slovena u XVII i XVIII veku* — 137
Милорад Савић: *Иконе Емануила и Константина Цанеса у православним црквама у Шибенику и Задру* — 161
Бранко Чоловић: *Иконостас цркве Св. Петра и Павла у Тепљуху* — 181
Марко Миљановић: *Једна сеоба у Банску крајину* — 208
Боривој Чалић: *Једно Орфелиново заборављено писмо* — 219
Анастасија Остојић: *Др Милица С. Богдановић – Уместо биографије* — 222
Др Милица С. Богдановић: *Биографија Симеона Богдановића Синише* — 227

XX ВИЈЕК

Dimitrije Birač: *Lav Trocki* — 286
Lav Trocki: *O usponu nacizma* — 290
Mihael Sobolevski: *Zločin i ustaškom logoru i Požegi* — 376
Чедомир Вишњић: *Судбина Смиље Јаковић – из историје једног села* — 390
Чедомир Вишњић: *Два писма министру војном* — 413
dr sc. Uroš Desnica: *In memoriam (Драго Роксандић)* — 432
Владимир Мијановић: *In memoriam (Радмила Карајовић)* — 436

Књижевност

(Банија)

Бранимир Кршић

Јеретичка поља

Јеретичка за Гаврила

С мишљу на каквог вождa
и, ваљда, с вјером у Бога,
ти си и пуцао. (Можда –
јер си имо у кога.)

Тек што си бацио сису –
с које посрка намет
и младе ти године нису
пратиле сушту памет.

На том тужном почетку,
а на властиту крају,
мнио си: у твом метку –
смрт ће тачи аждају.

А народ што бјеше пао
када си потего мућу
дебелог меса би дао
да сада врати се у њу,

у ту курву (Ј)Европу
из провинције наше
гдје нâс, стопу у стопу,
сјене господске плаше.

Косовска поља, гамбит
(извјештај, апокриф)

1.
Прво су фигуре вечерале са кнезом
под окриљем ноћи и историјскога мрака
да му се закуну мртвачком обавезом
и животима својих оданих пјешака.

Већ се смишљала пјесма да се побједи гуди,
вио се тамјана облак, звонише црквена звона.
Ал у мјешавини фигура присуство тајно чуди
једног, да л' постојећег ил' нестварног, пиона!?

Онда је кнез миран, сједив за центром стола,
о издаји тог пиона своја реко сазнања
и у то му име даде пехар алкохола –
(и можда је вино разлог даљег лудовања).

Пион захвали за част, али за бесједу није
своме вољеном цару, који цар није био,
за доказ рекао је да погинуће прије,
а издају за сутра Вуку је прикачио.

Можда због много вина или ко зна чега,
не сазнаше анали како заврши вече,
али доказао Вук је да се не боји њега,
а апокриф тајни вели да баш овако рече:

2.
(Ој, Милоше, ја ти не завидим!)

И да си једнорог из стомака мајци
из кентаурскога сјемена да наста,
да правише тебе сви редом Данајци
да си чистокрван и џиновског раста,

да си стопут љепши и можеш још јаче,
да на копљу Турке све носиш из боја –
епска твоја дјела шта уопште значе
када повијест не зна да ли ти постоја?!

Да Мурату уби још по фамилије,
због бесједе кнеза да гану до стида –
твоја жртва ником од помоћи није,
то је само манит облик суицида.

Ал успјећеш ипак из небивства свога
створити армаду стварних праунука,
и недјело право: да на правди бога –
облатиш истиног постојећег Вука!

3.

И још ово рече: "Боље се истријезни,
ово није јуче, већ нам данас свити!"
И повика: "Кнеже, само неопрезни
побједу пред битку могу прославити,

Невичан си, кнеже, земаљскоме рату
са славом на небу и чашом у руци.
Размисли још мало са главом на врату:
преговоре тражи или се повуци!

У памет се, кнеже, смири ову неман!
Ја све јасно видим. За ме је свеједно –
знадем своје дјело па сам довијек спреман
носити проклетство суђен неправедно!"

4.

Први је кнез пред црквом заузо челно мјесто,
иза су ловци и куле, пјешаци од страха нијеми,
на сјеверу кнегињи ће остати голи пријесто
јер вјерује кнез у правду и не помишља на реми.

Да исповједи гријехе и захвали кнезу-цару,
натјерали су сву пјешадију у галопу,
незнано биће им име у вјечном споменару,
а живу ће душу дати у руке епископу.

Смију да се бране и узму животе туђе,
да се госте у крви и крвљу својом плате,
могу чинити нешто стопут грђе и луђе,
ал' живу главу из боја не смију да врате.

5.

У почетку све је пошло као по лоју:
пјешаци сјекоше руке, а коњаници главе,
српски су се покличи јаче чули у боју
и почеше, с кнезом на челу, већ помало да славе.

А Кобилић није ни улазио у битку.
Он је развијао план да учини што кани,
беспотребно слијепом се предао ужитку…
Због тог се држао даље од кнеза, по страни…

О издаји сково је план да би пришо султану,
прескочио пет квадрата и пред владара стао,
тргну однекуд нож и смртну зада му рану.
А пањ му пионску главу на копље дочекао.

6.

(Да ли се овако збило – то историја не зна,
али у партији овој Мурату погибе име!
Све је то можда жеља тумача неопрезна
јер, ако не постоја Милош – шта би и имао с тиме?!

А када неки пион до краја игре дође,
жртвом у игру врати једног јаког играча:
ловца ил коњаника. Или жену свога вође
способну и најтврђу одбрану да надјача.

Али коњаника нема, а ловци погубљени.
(Можда је схватио тада да му подвиг не ваља?!)
Кнегиња је далеко и бој не приличи жени.
А партију ће црни свршити и без краља!)

7.

Кад чуо је ово кнез се обрадовао врло –
мислио је да игра око Јерихона…
Пусти сузу низ лице, купу вина низ грло
за оклеветанога а ипак вјерног пиона!

Бијели је прерано тада у завршну кренуо фазу –
сву је извео војску мјесто битку да смири!
Опустив се са свитом, пали су у екстазу:
мирисало им вино и ратни сувенири.

Бајазит је гајтановао брата, оплако оца,
прекомпоновао војску и ударио с бока.
Док то увидје Лазар – не бјеше спасиоца –
пред чадор бануше Турци брже но трептај ока.

Тада на чело хладно још хладнију спусти руку:
у ватру био је пао од посљедњег сазнања.
Па Милоша благослови, проклетство прописа Вуку.
Недуго затим и глава откотрља се с пања.

8.

А Вук се као лав био и слао је до кнеза
чауше да му кажу да тек предстоји битка,
ал' кнез их примао није због разних обавеза
(ваљда због исписивања побједничкога свитка).

Вук је већ знао да се о великом ради јаду
кад видје јањичаре пред кнезом – прсну од бијеса!
Па је без куле и краља извршио рокаду
и отео од смрти нешто живога меса.

На сигурно повео људе већ ни од кога тјеран,
преко тајнога газа и испод шумскога крова.
Будућност знао је своју, али оста борбама вјеран.
И плакао је над страшном судбином Србова.

(Вуков ламент)

9.

Ја сам наставио борбу и свега се наслушао.
На хиљаду ђаволских кола до краја живота кушан.
Кад видим кога славе, нимало није ми жао
што сам сам издаји име. Сасвим сам равнодушан.

Мени је само жао посјечених младића
којима фреске неће упамтити лика…
А кад чујем за патриотизам смишљеног Обилића –
с поносом носим обол свеопштег издајника!

Шта велико учини он?, реци ми тасте-кнеже?
Ил' ти је само близак по неплеменитој лози?!
Пуна га уста свима! (На ме и крвници реже.)
Има га на медаљи, у поезији и прози.

Син ми – твоје понесе име, био сам ти зетом
(ваљало ти је да се потомством твојим женим.)
Стефан се сладио доста на мени одузетом.
Ја пред тобом немам зашто да се црвеним.

Шта ли ту није јасно? Пробо си па наслути:
је ли теже одједном главу на пању дати
(у том тренутку празном узалуд погинути)
Или, још година осам, у борби умирати?!

10.

А теби, Владико Раде, (још више но кнезу) – хвала!
Мада не схватам ево на чему завидиш њему?!
С висине микрокозма и горских идеала –
међу вама се само разлике виде у свему!

Да будеш оно што ниси ти си умислио,
од страсти до очаја прешао границу танку
и згадио си се себи јер знао си да си био –
сличнији по свему и мени и Марку и Јанку!

Ти си побрко јунаштво и мутну пјесничку слику
(кукавичје птиче на орлове ставио гране!)
Тако си вјечни живот удахнуо сумњивом лику
што можда рођен и није… (Њим да се кољена пјане???)

А ја сам непоштен био, погано покољење!
(А осташе за мном цркве и књиге написане.)
Да л' имаде доказе за то? Ил' бјеше сновиђење?
Сјетиш ли ме се сада у обавјештеније дане?

Мој мого си схватити мотив. (Савршен не постоји!)
Ал' удари у главу пјесма – погубио мало си мјеру.
Јер, ни ти не би сватец! О глави ти радили твоји,
с Турцима преговара. Чак си убијо на вјеру!

А само ја оклеветан, издаји име друго.
И прихватам овај изгон. (Ал' некад се мисли згрозе.)
Јер и ја сам, владико Раде, умирао дуго.
Ал не по Италији и од туберкулозе!

Ја сам тамновао до распаднутости ткива,
Мене су гризле стјенице и скапао сам од бува!
Твој јунак није ни рођен. Мене сахранише жива!
А земне остатке моје света горица чува!

11.

Био сам само дјечак кад ми се виђење дало
(да замашташе ми се очи дуго сам подозрево),
Ал' видјех и Газиместан, царство труло и пало,
проклетство угледах своје, и задње Смедерево.

Видјех и царску круну која немаше пријесто,
и мраком слуђене људе што свог се порода боје,
задуго видјех Србију као прокажено мјесто
жељну корице хлеба и двије, три мрвице проје.

Видјех путеве многе којима нема ко проћи,
удовице, мајке без дјеце, на земљи гроб до гроба.
Петсто година видјех мрачњаштва у самоћи
(и више, још много више!)… И хиљаде сеоба.

Јунаштво узалудно, кулу лобања пуну,
видјех да прогнанике исплаћују, у ствари, купци,
и како јадни Срби адресе погрешне куну.
Видјех да владике блудне постају среброљупци.

Буљуке злочинаца, били туђи ил' наши,
себра беземљаша како у небо звера,
најумније нам главе убијају великаши.
Видјех мртвога себе. (И потоњег Оливера!)

Видјех оне што виде како се истине плаше,
и на српскоме трону мноштво безумника.
И оно што бјеше моје – да више није наше…
(Ко би вам истину реко да није издајника?!)

Милош Кордић

Бициклом по питомим крајевима

Бицикл. У Правопису српскога језика (Матица српска, Нови Сад, 2010) пише управо тако: бицикл. На Банији сам ту ријеч, педесетих и шездесетих година прошлог вијека, чуо и као: бацикл, бацикла, бациклин, бациклн, бацикло, бицикло… али и: пацикла, пациклин, пацикло… И с различитим нагласцима слушао сам те ријечи.

Моја једина, најмилија ријеч за бицикл, у дјетињству, коју сам најчешће слушао, а дуго тако и говорио, била је: бациклин!

У овим сјећајућим и подсјећајућим записима држаћу се правописног, како сам касније говорио и како сада говорим – у једнини: бицикл, у множини: бицикала.

*

Не памтим бицикл нешто баш посебно из најранијег дјетињства – до, отприлике, осме године. До када сам живио у Јошавици (петрињској). Односно, не памтим да сам чешће виђао више бицикала. А три или четири пута видио их јесам. И сјећам их се као кроз брашњикаву маглу.

У ствари, видио сам милицију – иду њих двојица па се возе или гурају бицикле. Преко леђа им карабини. Њима је дуго година послије Другог свјетског рата станица била у Бијелнику. Селу уз цесту Петриња–Костајница (тада општина Блиња, котар Петриња). Бијелник је посљедње село петрињског котара, касније општине (кад су котареве, и глински, и костајнички и

дворски преселили у Сисак), на тој цести. Јошавица је припадала блињској општини и била је међу оним селима која је контролисала милиција из Бијелника. Па ју је често и обилазила. Јер посљедњих четрдесетих и првих педесетих година оснивале су се, убрзо потом пропадале и гасиле се сељачке радне задруге, па је требало да се припази како то иде, ко се противи њиховом оснивању, а онда ко би могао да буде одговоран за њихово пропадање. Мада су јој, милицији наиме, посебни задаци били, и тада сам о томе нешто и начукнуо, па и упамтио, да утјерује народну обавезу према држави: у житу, месу, вуни… и да пажљиво ослушкује не лапрда ли неко нешто око Тита, Комунистичке партије, Руса, Стаљина, Резолуције Информбироа…

Из тог времена не сјећам се било ког Јошављанина на бициклу, с бициклом. Јошавица и није баш за бицикл – сва је некако узбрдо, низбрдо. Уз више равнога тек на главном путу који повезује Мали Јарак (ненасељени крај код врха успона кад се иде цестом од Бијелника ка истоку, односно Костајници) и Горњу Млиногу. Ту, на врху успона, с те цесте скреће се на пут за Јошавицу. Док је малко ниже и скретање за Велику Градусу, Малу Градусу и друга села тог подручја. А ту је и граница котарева, односно, каснијих општина – Петриње и Костајнице.

Јошављани са Брда – Пауновићи, Радишевићи, Плављанићи, Грубјешићи, Ранићи, Гојсавићи, Пејаковићи, Зубановићи, Свилокоси… – од којих је неко можда и имао бицикл, а тада то нисам знао, могли су се спустити, неки и возити, преко мостића на потоку Јошавици, па гурати до куће чиче Пере Мразовца. Па још мало, ако су ишли према Малом јарку, на источну страну, изгурати га до врха краћег брешка, а онда сјести па низа странчицу, поред Чакара, мајина и шикара, све до Малог јарка. И ту изаћи на споменуту цесту Петриња–Костајница. Затим одатле до Бијелника низ прилично дугу, кривудаву, благо серпентинасту страну – моју, у каснијем, одраслијем животу, најмилију страну, кад је вожња бициклом у питању.

Док је овима, који су поред главног пута, Шимулијама, неким Ножинићима, Гојићима (негдје су писани и као Гвојићи и Гвоићи), Мразовцима, Чакарама… а и онима доље, уз поток, Стапарима, Јузбашићима… било много лакше: кад су почели да набављају бицикле, могли су да се од цркве Светог Ђурђа возе на западну страну, без гурања, кроз Горњу Млиногу и Доњу Млиногу, кроз тјеснац Тјешњак, Храстовицу па све до Петриње. А у повратку гурало се од Доње Млиноге до изласка из Горње Млиноге.

Али из Бијелника, а застах у њему, опет гурање до врха не тако дуге колико прилично стрме стране.

(Да се од Малог јарка кренуло на исток, према Кнезовљанима, Шареном мосту и Костајници, тада би се возило седамнаест, осамнаест километара до центра Костајнице. Одатле се, без гурања, могло и до Београда.)

С тог врха, изнад Бијелника, поново се спушта стрмом страном ка Блињи. Некад, рекох, општини. Касније, до деведесетих година и грађанског рата у Хрватској, мјесном уреду. Тада селу са основном (осмогодишњом) школом, поштом, увијек с прилично добро снабдјевеном трговином, фудбалским клубом Црвена звезда (за коју сам одиграо и нешто утакмица у тадашњој Подручној лиги, уз голмане – Јуру, из Мађара, и Драгића, затим играче – Пају, Милана Миму Драгића, мог кума Ђуку Котура, пријатеље из Жељезаре – Драгана Павлицу, Бошка Угљешића и Јову Ђорића, затим Боку и дечка кога су звали Симсон, па Мату итд. А играли су, прије или послије мене, и неки моји из Меченчана, Комоговине: Божо Бојкан Грубор, Јовица Дмитровић, Милан Миросављевић – Петров, Небојша Дабић, Јоцо Кордић – Миланов… Екипу је водио Бранислав Бране Секулић, рођени Блињанин, дипломирани инжењер, који је такође радио у Жељезари), Културно-умјетничким друштвом "Миланка Кљаић"… Будући да се налази на државној цести Петриња–Костајница, од краја педесетих и почетка шездесетих година, с више аутобуских линија кроз село.

Иначе је Блиња мјесто из кога је, или су по прецима из ње, више изузетно значајних личности у многим областима људских дјелатности.

Дакле, од излаза из Бијелника гура се до врха. Са кога се пружа један од најљепших погледа на Банији: поглед на Блињу. На Блињу, која лежи у долини истоименог потока. Поред кога је, испод самог центра села, и црква Светог Илије (један од највећих црквених зборова код православних светиња на Банији; колико сам само путака… и то пјешице: иде се преко Брда, па се избије на цесту код Малог јарка, па даље… као и бициклом, такође). Поглед даље тече на сјеверну страну, изнад Блиње, ка Стражбеници. Затим се, десно, видик шири према Љетованцима и Мађарима, и скроз тамо до Мађарске косе. Испод које се предио без кућа, између Мађара и раскрснице код Клобучака и Горњег Комарева, зове Рушка. Некад је, по причама старијих, том цестом, којом је с наших страна – из Меченчана, Боројевића, Комоговине, Ловче, Кнезовљана, Уметића, Јошавице, Бијелника, Блиње… – био најкраћи пут, пјешице, до Сиска. И којом је било опасно пролазити ноћу: због хајдука. Кад се застане на том врху, између Бијелника и Блиње, лијево се шири видик на блињски заселак Чукуране и, напријед, на узвисину иза које се угнијездила Моштаница. Село у коме је, тако се и причало и писало, рођена епска народна пјесма "Смрт мајке Југовића". Док се скроз лијево, према југозападу, простиру њиве (некад су ту били и виногради), а изнад њих, тих њива, на југ, према Јошавици, нижу се шикаре и мање шумске површине.

Затим се путник намјерник спушта бициклом до Блиње. Из које се и погура до врха с кога се поново спушта до Моштанице. Из Моштанице гура се и уз Јасић страну – они који су слабије кондиције, старији, малаксалији

(којима, док ово пишем, без било какве туге припадам), гураће све до близу скретања за село Дејановиће.

(Неколико пута успјело ми је и да се извезем до врха. С тим да сам једном покидао ланац па сам до Петриње, а то је око 10 километара, гурао и себе и бицикл.)

Ту, код скретања за Дејановиће, онај ко не покида ланац, сједа на бицикл и без гурања вози се до Петриње.

*

Ако сам било шта у животу, од властитих превозних средстава, посебно желио, онда је то био бицикл. Коња сам се науживао.

(Кад сам у каснијем животу, у дугим ноћима, као суманут урањао у историју коња, схватио сам да је њихова улога у тој историји, а посебно у освајачкој историји, много значајнија, све до појаве нафте, аутомобила, авиона, подморнице, онога што је свијету појавио Никола Тесла, затим онога што је појавила прва испробана атомска бомба у пустињи Новог Мексика – 16. јула 1945, и у Другом свјетском рату првих од Сједињених Држава бачених атомских бомби на јапанске градове Хирошиму – 6. августа, и три дана касније на Нагасаки, исте године… много значајнија, дакле, улога коња кроз историју од било ког и било каквог најранијег примитивног и каснијег савременог конвенционалног оружја и оруђа, односно наоружања.)

И најахао сам се коња и навозао у ономе што су они возили: у калавету, у колима с лотрама, затим на возу сијена, сламе, снопља, дрва… У федерваглину и фијакеру јесам се возио (имао их је мој тетак и учитељ Зоран – ено га у Елемиру, код Зрењанина, у 93. је години, има понија, оваца, коза, кокошију, патака, ћурки, башту, воће, пече ракију), али за њима нисам жудио. За чезу јесам неко вријеме био загријан. А онда ме и то брзо прошло – за чезу је требало имати добре липицанере. Ко би нама, тада… још и липицанере! На једвите јаде стекли смо и оне које смо имали.

Него, велим, ако сам ишта у дјетињству и раној младости пожелио да имам, онда је то свакако био бицикл.

А да би се стигло до бицикла, требало би га знати и возити.

*

У Комоговини, чим сам стигао из Јошавице, у прољеће 1952. године, пружила ми се прилика да упознам то чудо уских гума које можеш да

возиш, уколико знаш да возиш, а да не паднеш. Дуго сам га посматрао и одгонетавао: како можеш да возиш то тако уско, танко? И како они који пролазе цестом то доста брзо… јуре ли, јуре.

Бицикл је у Кордићима имао мој много старији брат од не тако даљег стрица, Милорад, функционер у Општини Меченчани, а затим и шеф Мјесног уреда. Он је бициклом путовао на посао. А то је око пет километара. Милорадову и моју кућу дијелила је кућа тетки Божице и Драгиње, ненадмашних приповједачица легенди, па како сам често луњао (и како смо ми, дјеца, често луњали) од куће до куће, тако сам и код Милорадових такође често шврљугао по авлији и свраћао им у кућу. Милорад је имао двојицу синова, од мене старијих мојих синоваца – старијег Јоцу и Борислава, Бору. Кад дође с посла, Милорад прислони бицикл уза зид куће, скине торбу с гувернала и оде у кућу. Боро извезе бицикл на цесту па даде и мени да се учим држању равнотеже стојећи десним стопалом на лијевом педалу – оба педала на том бициклу била су дрвена. И провезем се ја неколико пута по неколико метара. С тим да не смијем пасти… па да се бициклу… нисмо смјели ни помислити на то. И још да нас види Милорад… Па је Боро, након свог кратког возикања и мог учења, морао што брже да врати бицикл у авлију.

Убрзо, тих дана, тих мјесеци, почео сам да пратим бицикле оних који су свраћали мојој кући: ако су се задржавали дуже, бицикл је ишао у авлију, а ако су само навраћали, бицикл је остајао наслоњен уз велике вратнице, до цесте. Е тај је био оно право: његов ће газда, без обзира да ли је намјеравао да се дуже или краће задржи, што сам био већ добро изучио, најприје ракијицу, па ако је гладан – биће јаја, малко кобасице, сира… Било је ту и занимљивих људи. Свраћали су и милиционари. Посебно се добро сјећам Фрање Влахека (познавао сам његову породицу, знам да му је ћерка Бисерка у Двору на Уни руководила Књижницом и читаоницом) и Ивице Шантека (оженио моју Комоговљанку, куму Ранку Рану Трнинић. Подигли кућу у Прачну, код Сиска. Посљедњи пут видио сам је у селу, прије њене удаје. Са њеном млађом сестром Савом био сам у истом разреду у школи у Комоговини. А онда смо се нашли, Ранка и ја, у Подручној школи у Прачну, која је припадала ОШ "Браћа Бобетко" у Сисак-Предграђу, гдје је Ранка била спремачица. Ја ишао наставници Мари, дјевојачки Јасић – тих Јасићки, а све су из Моштанице, нешто старијих од мене, било је више у Учитељској школи у Петрињи, све сам их изузетно поштовао – удато сам сметнуо… да говорим и читам њеној дјеци о прољећу). Станица милиције била им је, а говорим о Влахеку и Шантеку, негдје до око шездесете, у Меченчанима. Затим је премјештена у Костајницу. Али њихове бицикле… таман посла.

Мени су били посебно интересантни они који су долазили бициклом код оца на шишање. Ако су биле вруђине, отац је шишао у авлији. Тада није било говора да некоме од њих узмем бицикл и да се возикам. А ако је било прохладно и хладно, шишало се у кући. Наша ратна, камена бајта није имала прозора до цесте. Е тад се узимао бицикл. И мој млађи брат Раде такође је са мном тако учио. Најприје смо се полако учили на педалу, па десном ногом испод раме на друго педало, затим и преко раме – све до сица. А до сица прошло је времена и времена.

Душан Боројевић, из Кнезовљана, цестар (код њихове куће, као ђак, гријао сам се за хладних и сушио за кишних дана кад сам ујутро рано долазио на аутобус за Петрињу), дуго је одржавао цесту и кроз наше село. Кад би чича Душан долазио бициклом, често је свраћао и моме оцу на једну... Понекад би и јео. За то вријеме ја сам се, како сам знао и умио, возикао.

Нешто боље вожњу бицикла научио сам на бициклу цестара, касније надцестара, Бошка Кајгане, из Боројевића.

(Из тог села још су двојица људи истог имена и презимена. Први је отац мог учитеља Зорана, завршио Учитељску школу у Петрињи школске 1920/21. године, радио у више школа по Банији. Био је учитељ и мом оцу, у Комоговини. Послије Другог свјетског рата, у Сиску је био, између осталог, и управник Дома за незбринуту дјецу. Други је радио у Министарству спољних послова Југославије, па је службовао и у амбасадама и конзулатима у више земаља. Првог сам упознао кад је долазио сину Зорану, у Петрињу, док сам становао код њих, видио га можда још једном и више никад. Другоме сам у авлији његовог брата Драгана Кајгане, у Боројевићима, виђао, током љета, лимузину. Пролазим пјешице, на коњу, у запрежним колима, касније и на бициклу, лимузина одмара у хладовини. Тада сам знао ко је и гдје ради. Али га никад у Драгановој авлији нисам видио... Него, вели мени, једне од наших прогнаничких година, тетак Зоран, да се јавим његовом рођаку Бошку, бившем дипломати, који живи на Новом Београду. Тетак Зоран му је спомињао мене и он се интересовао гдје сам, шта сам, како сам. И одлучим: јавим се и одем. Старац, господин, са штаком и слушним апаратом, културан, образован, има доста чланова породице, али стицајем околности, као и многи и премноги други – живи сам. Био сам више пута. Причали нас двојица као да се одувијек знамо. Колико занимљивих прича, детаља... И послије посљедњег сусрета, а задржавао сам се тачно сат времена, и дуге паузе – зовем... Тишина. Само тишина. И тако неколико пута. А онда чујем од сина његове синовке... И да кажем још нешто, овдје, код Бошка, дипломате. Наиме, ходам ја годинама парком испод зграде у којој живим, у београдском насељу Кумодраж 2. Једног љета, а има томе и година, заинтересујем се за онижег, наоко сиромашније обуче-

ног човјека, с мањом капом на глави. Он дође на доње игралиште, оде до бетонске малко заобљене клупе, која је била постављена у најмирнији угао игралишта, стави некакве картоне пода се, скине капу, сједне и сунча се. Затим га неколико дана нема, па онда данима заредом... Нико њему не прилази, нико њега док наилази не поздравља... Ништа. Једино се дјеци насмијеши кад поред њега пројуре на бициклићима. Питам једнога од својих старијих шетача о томе ко је тај човјек. Не знам, вели мој шетач. Па се присјети како је од некога чуо да је био у дипломатији. Ништа више. И ја, а никад се нисам ујмао било кога да питам одакле је, јер по презимену и говору... као и они мене... једног пријеподнева, за чистог а јачег сунца, право к њему – ако ме отјера, отјеран сам, а ако... Ја се извињавам, велим ја њему, ја сам тај и тај, родом са Баније, ту сам то и то – пензионисани умировљеник, односно умировљени пензионер, да ли могу да сједнем ту, поред вас, па да се и ја овдје сунчам... Гледа он мене, али кратко, без имало чуђења, а онда ће, мртво-хладно: У праву си, није данас сунце једнако љековито по свим клупама у парку. Само се спусти и уживај. Ћути он, а ја смишљам... И од тада – данима... Саво Гвозден, из једног од поткозарских села код Босанске Градишке, дипломата. Преживио покоље и одвођења у логоре својих најближих и својих сељана... Кажем му да сам био веома добар са Душком Гвозденом, конобаром у Радничком ресторану, односно каснијој Радној организацији Угоститељство Жељезаре Сисак... И у том тренутку само што нисам рекао самом себи да сам баш будала: какве везе имају он и мој Душко Гвозден... Има нас, има, вели он. Затим ћути, а ја покушавам да му извучем понеку ријеч, кад већ не могу и неколико реченица заредом. И доведем ја Саву питањем, између осталог онога о чему сам почео да га испитујем, о Бошку Кајгани – одмах ме је исправио код изговора другог самогласника Бошковог презимена. Што заиста не знам како ми се десило, јер никад презиме својих учитеља нисам погрешно изговарао – њихово презиме Кајгана изговара се као што се изговара моје омиљено јело: кајгана с брашном. Па ја лијепо са својим Савом, а прешао сам и ја њему на ти, у обавјештајни рад... А то ме и интересовало. И тако, лијепо – Сан Франциско, Шангај, хладни рат... Док сам са Бошком по Француској, Алжиру, помоћ код ослобађања од колонијализма... Србија то и данас плаћа, тихо, веома тихо је то изговорио. А времена, она давна, кад су они радили, била су и гурава и грбава. И неколико година преносим поздраве од Саве Бошку. И у обрнутом смјеру. Дуго су радили у истом министарству... На бетонској, заобљеној клупи у парку Кумодража 2 већ неколико година нико не сједи. И не сунча се, да не заборавим и то да кажем.)

Стадох ја код цестара Бошка. Мог не тако даљег ујака – мајка му је, као и моја, из Шимулија, из Јошавице. Његов син Жарко ишао је у први кад сам ја ишао у трећи разред у Комоговини. Били смо у истој учионици. Био

је одличан ђак. Касније је завршио факултет и радио у Жељезари Сисак… Е, ујак Бошко прислони бицикл уз вратнице, оде у кућу, вјероватно попије ракијицу, моја мајка му припреми нешто за јело, па се он и задржи. Јер прича по прича…

И једном, на изласку из куће (бицикл му је стајао ослоњен уз вратнице, након што смо брат и ја обавили своје… увијек је један стражарио испод прозора), прилази ујак Бошко вратницама и вели мени: Знаш, Мишко, ја настојим да се понекад и подуже задржим у кући како би ти могао што боље да савладаш већ једном ту вожњу.

Ја зинуо…

*

Почетком шездесетих година било је све више породица које су могле да купе бицикл. И куповале су га: за одлазак до града (свог општинског мјеста), до мјесног уреда, за одлазак на посао, за по селу или у друго село. Касније су се најчешће набављали за ђаке који су до својих централних основних (осмогодишњих) школа морали да пјешаче. Многи ђаци банијских села нису могли да користе ни ћире ни аутобусе – на већини путева аутобуса није ни било, а многим селима пруге су биле далеко, далеко.

Било је и оних служби, да не кажем институција, чији су запослени добијали бицикле као службено превозно средство: Народна милиција – посебно она, а поштари (писмоноше) – понегдје. (Легендарни Перо Боројевић, из Боројевића, запослен у Пошти Меченчани, отишао је, тако ми се и данас чини, на бициклу, с поштанском торбом преко леђа и у пензију.) Познавао сам и једног читача и наплатиоца електричне струје који је на терен ишао *службеним бициклом*. Тада се с таквим бициклом могао наћи и понеки порезник, негдје и медицинска сестра, наплатилац претплата за телевизоре и радио-апарате…

Просвјетни радници, колико знам, а знам јер сам и сам био један од њих, морали су сами себи куповати бицикле. Ако нису жељели да пјешаче. Барем они којима су школе биле доста удаљене од мјеста у коме су живјели. Као и мојим учитељима – њима је од куће, у Боројевићима, школа у Комоговини била удаљена око два километра. Није то нешто много, али по макадаму, по јаругама, по киши…

Учитељица Драга, такође из јошављанских Шимулија, моја не рођена али ни тако даља тетка, у ствари најближа и највољенија од свих тетака које сам имао, најприје је у школу долазила пјешице. Њен супруг и наш учитељ Зоран радио је у супротној смјени па она није могла с њим у

фијакеру или на коњу липицанеру, како је он, осим што је понекад ишао и пјешице, често путовао.

И, једног дана, наша учитељица довезла се у школу на лијепом, новом женском бициклу. Био је то љубљански *poī*, сиве боје, са заштитном мрежицом код задњег точка. То је први бицикл код кога сам видио ту заштитну мрежицу. Њу су имали само женски бицикли. Касније сам сазнао да је то због сукње, хаљине. Као што су мушкарци, чији бицикли нису имали заштитни браник код ланца, морали да стишћу доње крајеве ногавица, односно манжетне, за ту намјену набављаним металним шналама или обичним дрвеним штипаљкама за веш, а и сапињачама. Учитељичин бицикл могао је да вози, кад је требало да се некуд оде, једино Душан Душко Дабић, двије године млађи од мене. Иначе син Милана Миће Дабића (неколико кућа тих Дабића, у горњем дијелу села, звали смо Жолинци), мог не тако даљег ујака који је радио у Здравственој станици у Костајници (и Меченчанима), а једно вријеме био је и секретар Општинског комитета Савеза комуниста у Костајници. Често је на посао путовао бициклом. А Душко је знао добро да вози – они су, велим, имали бицикл… И учитељ Зоран имао је бицикл. Уз коње, још и коња липицанера. Имао је и чезу.

Њихове бицикле нисам био у прилици да крадуцнем и возикам.

Све до једне будуће године.

*

Одрасли, млађи мушкарци, као и нешто израслија дјеца, вјештину вожње бицикла доста брзо су свладавали. Док је међу старијима било и оних који су знали да се нађу по јарцима, по трњу, испод мостова, било је и разбијених глава, пребијених ногу, руку. Неки су, као и они који су возили у пијаном стању, возили шеледајући од јарка до јарка. Неки су педала покретали средином стопала или петама. А било је и оних који су за вријеме вожње били тако исправљени, усикирени, да су изгледали као споменици.

Затим су у учење вожње бицикла кренуле и жене. Знале су оне, веома добро су знале колика је предност имати бицикл, знати га возити, отићи и обавити посао и што прије вратити се кући.

На бицикл су у почетку сједале оне храбрије, слободније. Оне које је било баш брига шта би могло да прича село. А бицикл је углавном куповао газда куће. И то, наравно, мушки бицикл. Како жене нису тада носиле панталоне, или их је ријетко која носила, то се хаљина, сукња, шос, свеједно, чим би кренула на мушком… подигне изнад горњег дијела раме, односно изнад кољена, па кад вјетар подигне сукњу… Кад таква женска

прође на бициклу, а још није сигуран возач и није у стању да се окреће према било чијој авлији, па не поздрави онога ко је у авлији, па ако јој се и сукња подигне, е онда су жене знале рећи: Веде е, ки Мила Гера, ће се натакарла, а све јој зјапи испод рокље! Ни стида ни срама! Да има правог чоека, не б се ни возла на бациклину!

Једна од таквих критичарки била је и моја мајка Даница. А кад ми је баба Јела купила бицикл, и мајка је кренула у учење вожње. И то по авлији – имали смо прилично велику авлију која се благо спуштала према цести. На равнијем дијелу била је чатрња с веома добром питком водом, ограђена старом, потпуно посивјелом даском.

Вјежбајући, у почетку уз наше држање и бицикла и ње, а ту је брат Раде био њен главни учитељ, мајка је једног дивног дана (тада сам већ знао чувену мексиканску пјесму "Шева", коју ми сада, кад сам их научио, онако како сам је упамтио, вјероватно и с грешкама, пјевају моји мали унуци Коста и Калина, чији први стихови гласе: "Једног дивног дана, / док шетао сам шумом, / са гране сам чуо / тај шевин диван глас..." Јесте да ово нема везе с бициклом... мада... годинама сам је, возећи бицикл, пјевушио. И иначе, кад ме спопадне нека пјесма, тешко је се рјешавам. И још: кад год неко изговори "једног дана", а поготово ако каже "једног дивног дана", ја сам у тој давној, давној мексиканској пјесми, у шуми, уз диван шевин глас), мајка је, дакле, једног дивног дана, кад се малко осамосталила и услободила, ударила у чатрњу. И одвалила двије даске. Сва срећа па јој није било ништа: није пала у чатрњу, а ни предњи точак нимало се није искривио.

Наравно, псовала је чатрњу, старе даске, свог супруга, односно нашег оца Јоцу, који није у стању да среди ни ограду чатрње, а камоли... (Отац је непоправљиво користио све што је било старо, а чувао, односно шпарао све што је било ново, које је имао: ексери, даске, тарабе, жице, канапи... Све он припреми, среди, купи у Костајници, а онда га спреми и чува. Док старим причвршћује, веже, удара, забија, ферца...) А није изостала ни мајчина љутња на такав, неупесерен бицикл. Што није имало везе с истином: бицикл је био сасвим нов.

Од тада није више говорила било шта против оних које возе бицикл: мушки, женски, свеједно. А њих је из дана у дан било све више и више. Јер сада је и сама возила. Мада не тако далеко.

Док је отац ишао понекад до Бороjевића и Меченчана. Ријетко кад по селу или некуд даље од Меченчана. Можда два или три пута и до Костајнице.

*

Али, да се ја вратим…

Да, бицикл ми је био истински, свијетли предмет жеља. (Као и аутобус, који је прорадио на линији Петриња–Костајница. Што значи – не и нашом цестом. Али је отићи до Кнезовљана, на Мали јарак или у Уметиће било, ипак, нешто.) Овдје намјерно користим метафору наслова филма *Тај мрачни предмет жеља* (Cet obscur objet du desire, с тим да код посљедње ријечи изнад самогласника е иде дугоузлазни акценат, а како нисам компјутерски баш нешто посебно описмењен… па тако…), из 1977. године. Филм легендарног Луиса Буњуела. Шпанца рођењем, а шпанског, француског, мексичког режисера, који је радио и у Сједињеним Државама.

Међутим, тема моје жеље и жеље Буњуеловог наслова немају благе везе, али…

Док је један други филм, изузетан филм – Крадљивци бицикала (Ladri di biciclette; негдје је преведен и као *Крадљивци бицикла*), из 1948. године, исто тако легендарног италијанског режисера (и глумца) Виторија де Сике, оставио посебне зраке свог садржаја у мом сјећању. Неколико пута гледао сам тај филм. Као и Буњуелов, такође. (Не треба сметнути с ума да је Буњуел још у младости ушао у свијет надреализма и остао му у свом стваралаштву цијелог живота вјеран. И не само вјеран – био и један од његових досљедних прегалаца.) И сваки пут, послије *Крадљиваца бицикала*, био сам тужан. Не тужан на некакав реалан начин тужности, туге, него тужан у надреалном стању вожње бицикла, који је у филму украден, и стања у стварности у којој га ја нисам имао. А као да сам га имао. И учествујем у потрази за бициклом као да је мој… И био је мој. Као и читав филм што је био у мени, мој.

Први пут гледао сам тај филм као ђак Учитељске школе у Петрињи. У вријеме, дакле, кад нисам имао бицикл. И тих завршних година школе и у мени су почеле да се јављају мрвице неореалног свијета и живота кроз танке нити писања и сликања. Де Сика својом филмском умјетношћу залази и осваја просторе неореализма – наравно да то с оним што сам ја радио такође није имало благе везе. Кроз три, четири године, међутим, надреализам и неки од модерних изама у умјетности биће оно што ће ме вући, између осталог, у просторе надреалног. Што ће ме вући у оне просторе и њихове садржаје који нису видљиви и опипљиви у просторима стварног у којима сам носио и подносио свакодневни живот.

Бицикл (енгл.–франц. bicycle, латински bis, cyclus – круг) – точак, велосипед; велосипед такође значи бицикл. Ријеч је у српски језик дошла од француске ријечи velocipede, а Французи су је створили из латинских velox (velocis), што значи брз и pes (pedis), што значи нога. О његовој

историји данас се може наћи доста текстова. И с различитим садржајима те историје. Али не увијек и с поузданим садржајима.

Све је, наравно, почело од проналаска точка… да ја наставим гдје сам стао. За који је убиљежено да се појавио у Месопотамији, неколико миленијума прије н. е. Од проналска точка, дакле, као онога што је измијенило ток развоја цивилизације. Од точка као изума који је убрзао њен развој.

А из историје бицикла, укратко: најприје се биљежи један *тешки модел*, без педала. Возач га је покретао тако што се одгуривао ногама о тло. За изумитеље неких ранијих модела бицикала везано је више имена. Посебно у 19. вијеку. Ту се спомињу, прије свих, Киркпатрик Макмилан, ковач из Шкотске, који је конструисао (пише *Енциклопедија Британика, 1. том*, Народна књига и Политика, Београд, 2005) "бицикл с гуверналом који покрећу педале" – ковач Макмилан постао је у свијету познат као проналазач бицикла. Као и Пјер и Ернест Мишо, Французи који су конструисали бицикл с више иновација. Мишоови су имали и своју компанију која је производила "400 велосипеда годишње".

Ипак, приликом једног од боравака у Италији и обиласка изложбе посвећене Леонарду да Винчију, у граду Луци, изузетно лијепом и занимљивом граду, мени до првог доласка и обиласка потпуно непознатом граду, у Тоскани, видио сам најстарији цртеж бицикла (раније сам га видио у часописима и књигама). Односно онога што је најближе каснијим моделима бицикла. Леонардо је иначе оставио иза себе бројне скице онога што ће неколико вјекова касније постати стварност: падобрани, тенкови, подморнице…

И да подсјетим на дијелове бицикла, кад смо већ код његове кратке историје. Можда има оних који су заборавили дијелове те магичне справе – бицикла. Дакле, дијелови: точак (два; било је по Банији оних који су за бицикл говорили и точак: Узми од Мијате точак па скокни до Меченчана и донес цедлу за јунцу! знао ми је рећи отац), блатобран (два, код оба точка; било их је који су на завршетку предњег блатобрана, оном до возача, причвршћивали гуму у облику лопатице, на доњем крају била је нешто шира, како не би прскало блато или вода с предњег точка; било је и нових бицикала који су те гуме имали и уграђене), рама (неко каже и рам), сједиште (сиц), носач сједишта, торбица за прибор (квачила се за носач сједишта, а у њој су били кључеви, прибор за крпљење унутрашњих гума: одрезани комадићи старе унутрашње гуме или паковање куповних гумица, гумлезунг и шмиргл-папир, затим каква крпица…), пактрегер (или: паксиц; неки су на раме својих бицикала, било на оне горње код мушких или на предње, косе штанге код женских, причвршћивали и жичану корпу за ствари које су куповане у продавницама, а служиле су и за којешта друго,

ситније), гувернал (говорило се и говернал, било их је који су говорили и волан, управљач), плоча с главним зупчаником, зупчаник (онај мањи, код задњег точка), ланац, педала, виљушка, полуга која спаја педало и плочу зупчаника, жице, ручна кочница, задња кочница, спољне (вањске) и унутрашње гуме (по двије), свјетло, динамо, мачје око, звонце, пумпа, мала пластична или метална флашица с уљем за подмазивање ланца и зупчаника… Ако сам шта заборавио, нека читалац слободно допуни.

А до мога првог, властитог бицикла проћи ће доста времена.

До тада ћу се сналазити, посуђивати…

*

Да, за вријеме љетних школских распуста, ферија, празника… како их све нисмо звали, боравећи на селу, бицикл сам често посуђивао, драњчио, молио… Најчешће од Милана Кордића (Љубиног). Мога драгог Мијате, рођака, комшије, који га је раније набавио, имао.

Миланова супруга Љуба мени је не тако даља сестра. Обоје су доста старији од мене. Дакле, и ујак сам њиховим тада дивним дјечацима, Драгану и Јоци. Одавно људима у озбиљним годинама. Мојим некадашњим ћацима.

(Једне школске године, док сам радио у Основној школи у Меченчанима, становао сам код родитеља, у Комоговини. И путовао бициклом у школу. Драган, ђак, такође је путовао бициклом. Останем понекад без бицикла – нешто се покида, одвезао брат Раде… други пут остане Драган без бицикла – такође се нешто покида, треба оцу Милану… сједне он на раму, ја возим… И тако безброј пута.)

Драгана и Јоцу, такође као своје ђаке, учио сам свладавању првих фудбалских корака. Касније су ми били и саиграчи у малофудбалској екипи села.

(И овдје ћу застати. Ред је, кад већ натукнух нешто и око малог фудбала, јер да у почетку није било нешто бицикала, касније су их имали многи, не би се ни стигло до неких села, до неких турнира… ред је да споменем и најбољу екипу села у којој сам неколико година играо и одиграо велик број утакмица, и у којој бих увијек с радошћу играо… само да није… не вриједи ни да као Митке у *Коштани* Боре Станковића запјевам: "Да знајеш, моме, мори, да знајеш, / каква је жалба за младост…" – уписани су, моји саиграчи, по мјесту у екипи на коме су играли: Драган Дада Кордић – Миланов, Ранко Дабић – Милана Угљеше, моја маленкост, затим Милан Миросављевић – Петров, Небојша Дабић – Милана Стевћевог, Драган Кордић – Ранков, и Боро Кордић – играо сам са њим у ранијим екипама,

није био у овој, прерано је одселио у Петрињу, али би играо у свакој мојој екипи. За ту екипу одиграли су неки већи, а неки мањи број утакмица: Вукашин Дабић – и његови су отишли за Петрињу па нисмо нешто дуго играли заједно; иначе најбољи малофудбалски техничар у селу и, вјероватно, у цијелом меченчанском крају, Милош Шестић – с њим на голу одиграо сам највише утакмица на бројним турнирима, Милан Миросављевић – Стевин, Јован и Ранко Илибашић, Душан Дабић – Милана Миће Жоле, Драган Кордић – Николин, Бранко и Славко Шимулија, Душан Дабић – Перин, Јоцо Кордић – Миланов; његови јарани прозвали га Осим – био је малко спорији, а сјајан техничар у мјесту; затим Јован Дабић – Милана Мачка, Душан Трнинић – Милана Миће генерала, Милан Маљковић – Станков, Милан Мима Дабић – Здравков, Илија Дабић – Милана Лелићевог, Миле Дабић – Соканов, Драган Драшко Дабић, Здравко Илибашић... У генерацији која је долазила послије мог одласка, било је такође веома талентованих... вјероватно и талентованијих од нас... Е, сад, да кажем и ово, док сређујем овај рукопис, а друга је половина октобра 2021. године: наиђе моја супруга Радмила, на фејсбуку, на честитку моме голману Драгану Дади за рођендан, 17. октобра – честита му млађи, рођени дакле брат Јоцо... И послије реченице којом је честитао, слиједи Јоцино питање: Зар теби није рођендан у осмом мјесецу? Па ти буди да не волиш сву ту касније и много касније рођену дјецу.)

Милан, мој Мијата, био је, враћам се причом њему, и мајстор за штошта: столар, неко вријеме палио је и кречану, пекао је циглу и правио квадру (око тога смо му ми, дјечачићи и већ одраслији дјечаци често помагали – он нама обећа да ћемо моћи да зарадимо неку пару па да имамо за збор, и ми, дотјеравши говеда или стигавши од неког другог јутарњег посла, право у његов воћар... А од његове цигле... да не причам даље. Али нам никад није било жао – ми бисмо то њему и без пара...), поправљао нам је бицикле, крпио старе кожне лопте, сређивао кестениће које сам на својим коњима довлачио за стативе, оне четвртасте, за малофудбалске голове у нашој Чечевици (лидини поред ријеке Суње, имала је најбољу природну дренажу на свијету: говеда и овце редовно шишају траву, шодер испод траве одмах попије кишу... Било их је који су ту учили и вожњу бицикла)... И као душа био је Милан добар човјек. Као и сва њихова породица. Колико сам само пута са његовом мајком, такође Љубом, ишао у бербу купина и дивљих малина по Брдима и шамаричким шумама! (О томе сам у једном другом запису детаљније... "Берач јагода", први циклус пјесама у *Спавачу чистог сна*, мојој другој збирци, у издању Издавачког подузећа Просвјета, Загреб, 1968 – нигдје не пише да је то подузеће Српског културног друштва Просвјета, као што ни једног имена нема у збирци, односно онога: за издавача, па уредник; не треба сметнути

с ума да је тада већ увелико радило "Хрватско прољеће"... али је то за неку другу причу – настао је, "Берач јагода" наиме, из искуства путешествија брања са стрином Љубом.) У доњој соби њихове планске куће готово сваког љета стајала је прилично велика дрвена посуда с киселим млијеком с подметом. Идемо са фудбала, сврађамо са цесте, улазимо у кућу, узимамо лончић и пијемо. Захвалимо и излазимо... Иако су ми многе куће, односно породице у селу биле и миле и драге (није било куће у којој нисам био, а код многих сам радио и с коњима и сам), Миланова кућа и породица биле су ми међу најмилијима.

Осим што сам на Милановом бициклу могао често до Меченчана, а и до Костајнице, добијао сам га и да одем на неки од зборова. На примјер: до Горњег Бјеловца, оставим бицикл код сестре од стрица, Десанке, Десе, па пјешице преко брда, на Ивањдан: у Свиницу, па преко наших Брда, на Илиндан: у Блињу, па на Велику Госпојину: у Доње Кукурузаре... Још као дјечачићу, дечкићу, ко ће га знати шта ли сам тада већ био, било ми је посебно мило и занимљиво кад бих видио како неки дечко вози неку цуру на рами бицикла – иду на збор. Лијепи они, лијеп бицикл. Па још кад је и лијеп дан... Једном смо тадашњи цестар Никола Беговић, који се из Беговића прижењио у Кордиће (из тог села је и чувени Никола Беговић, просвјетитељ, катихета, скупљач народног нематеријалног блага, писац и борац за национална и вјерска права српског народа с крајишких, граничарских простора), цестар, дакле (по одласку у Петрињу постаће и надцестар), Никола и ја ишли на прославу једне од годишњица устанка у Доњу Млиногу: он на свом, а ја на Милановом бициклу. Збор је био на ливадама поред десне обале рјечице Петрињчице, на изласку из села кад се иде од Јабуковца према Тјешњаку, односно Петрињи. На западном крају тих ливада, Петрињчица прилази скроз цести. С десне стране те главне цесте, преко пута споменутих ливада, води пут узбрдо ка до 1995. године Српском Чунтићу. Селу коме су нове хрватске власти избрисале име. И Србе из њега такође су *избрисале*.

Миланов бицикл, та радост што га имамо, што га имам, што могу да га узмем кад је слободан, чинио ми је нешто што се само пожељети могло у оним данима кад смо – синовац Боро, брат од стрица Драган и ја ишли у Костајницу. У онај велики млин у Вергијиној страни. Сваки с омањом врећом у коју наспемо 25 килограма протратијеране, уређене пшенице. Пред празнике – Ивањдан, Петровдан, Илиндан, Преображење... или за тежаке: копаче кукуруза, косце, жетеоце... – мијењамо пшеницу за брашно: нулер, цваер или крушно – како је које требало нашим мајкама. И док вриједни млинари то мељу, мијењају, шта ли већ раде – никад се није десило да нисмо добили оно што смо тражили, или да смо били закинути, а знало се догодити да нам не узму ни ушур – ми се одвеземо до једног од

погодних мјеста за купање на обали ријеке Уне, далеко од посљедњих костајничких кућа, испод цесте за Двор на Уни. И ту се до миле воље искупамо. Већ смо добро пливали. Посебно Боро.

И онда ми у млину узмемо своје вреће па с њима на бицикле, па гурај уз Вергијину страну. На врху застанемо. Окренемо се ка истоку, према долини: према Уни, према Костајници и брду Дјед на овој, и Босанској Костајници и планини Козари на оној страни – колико зелене дубине, колико плаве висине! Стојимо ослоњени о бицикле: мирише брашно, из брашна мирише хљеб, миришу колачи. А нас чека 15 километара макадама. Све са питомошћу Баније уоколо. Кроз села – Пањане, Доње Кукурузаре, Превршац, Меченчане и Бородјевиће. И још све с мирисом љета и сунца.

Пред нама и уоколо нас, с погледом на западну страну свијета, као да то у неком филму гледамо: долина – широка, равна, по њој ливаде, њиве кукуруза, стрних жита… До сјевера, преко ријеке Суње, благо се издиже, од сјеверозапада ка истоку, изнад Горњих Кукурузара, Бјеловачких Костреша и Горњег Бјеловца, нижи вијенац њива и грмова – Грабовац, а између Горњег Бјеловца и Свинице узвисина Гољак. Док се Суњско брдо, горе, даље, спушта до близу самог ушћа потока Бријебовине у Суњу, које малко изнад чувеног Шареног моста, код Уметића. Брдо заклања посљедње куће Уметића и цијеле Кнезовљане. Па се горе, послије Суњског брда, према сјеверозападу, наставља висораван Равновац. До југа, с лијеве стране цесте, сјеверни су обронци горе Шамарице. Испод њих и у њима су села: Горња Велешња (скреће се код Велешке руке па се иде кроз Доњу Велешњу; ливаде од угла Велешке руке, код раскрснице, до иза кукурузарских кућа, с лијеве стране цесте кад се иде према западу, и до испод кућа Доње Велешње, зову се Криваје; кроз њих тече и мали поток Криваја), Бабина Ријека (скреће се у центру Доњих Кукурузара, код Друштвеног дома, односно прије моста на рјечици Бабиној ријеци) и Ловча (скреће се у центру Бородјевића, код Друштвеног дома, па се иде, кад се изађе из села, још седам километара, готово све кроз шуму, уз рјечицу Ловчу). Цеста и авлије пуне народа. Прође понеки аутомобил, рјеђе камион, чешће сусрећемо народ на бициклима. А стоке је по пашњацима – ако идемо доље до отприлике пола једанаест, до када је стока у пријеподневној паши, или ако се враћамо послије четири сата, кад се стока полако изгони у послијеподневну пашу…

*

За вријеме трајања школских година, нико од оних код којих сам становао у Петрињи, није имао бицикл. Осим тетка Зорана. Они, Кајгане, отишли

су,1958. године, из Бојевића у Петрињу, подигли кућу, коју им је касније запалио гром. Па су подигли другу. И у тој другој становао сам кад сам ишао у четврти Учитељске. Била је то школска 1962/63. година. Тетак је бициклом ишао на посао – радио је у новом "Гавриловићу", а кућа им је била прије првог скретања за Болницу, у Радићевој улици, кад се из правца Костајнице улази у Петрињу. Тај бицикл често сам добијао. И настојао да не злоупотребљавам теткову доброту. Бицикл је био мушки. И посебно је био интересантан због тога што му је десна полуга педала имала код плоче зупчаника прилично празног хода. Тражио сам да замијеним нитну која се извитоперила, ђаво ће знати од чега. А тетак ни да чује: Добар је он и такав, казао је.

С њим сам (не са тетком, него с бициклом) ишао први пут у Глину. Нас седморица из разреда договорили се да са својим разредником, професором Милошем Петровићем, родом из Класнића, одемо до Глине. И у Глини да посјетимо Основну (осмогодишњу) школу "Никола Демоња", да обиђемо мјесто гдје је била православна црква у којој се догодило, 1941. године, оно страшно страдање српског народа Глине, неких околних села и једног броја Срба из околине Босанске Дубице. Затим да у повратку обиђемо Подручну основну школу у Шушњару, у којој је радио познати учитељ Никола Корица, врстан педагог, који је још у рату похађао учитељске курсеве у Глини. А онда, у Доњој Бачуги, да навратимо код нашег друга Пере Ђукића, са којим је договорено да његови предвече приставе какво прасе... Професор Петровић није ништа знао о нашем договору. А није имао ни бицикл. Па му нађемо бицикл и ујутро рано упаднемо у његов стан. Тада су супруга му Јања, ћерка и он становали у нашој школи. Упаднемо ми... Гдје је? питамо. Ено га у соби, још лежи, вели његова Јања, која је радила у Градској књижници. А ми, не сви, у собу, дижемо га из кревета. Он се облачи, нешто галами, ми се и не осврћемо на његову причу, Јања кува кафу, точи ракијицу...

(Што рекао Цицерон Катилини: "О темпора! О морес!" А преведено значи: "Чудних ли времена, чудних ли обичаја!" А ја додајем: сретних ли времена, сретних ли ђака!)

И док професор Петровић и моји другари лијепо возе цестом за Глину, ја ударам десним педалом, а полуга као гладно пашче – шкљоца ли, шкљоца.

Све слике с тог првог, даљег пута по Банији и данас гледам пред собом. Банија широка, заиста зелена. А најљепша је кад се по њој иде пјешице или на бициклу. И кад се на брду застане. Као ми кад смо се попели изнад Гора, прије него што смо почели да се спуштамо према Маринброду – застасмо да се одморимо и да гледамо. Тако је било и кроз Равно Рашће, Влаховић... Па поглед са високог Великог Шушњара: на једној страни непреглед шума

Шамарице, доље долина рјечице Бручине, на оној тамо страни Доња Бачуга, Бански Грабовац, Влаховић… Села пуна свијета, дјеце, говеда (тада их је још и било), бицикала, срео се и понеки моторић, па фино – и они су полако пристизали у банијски живот.

*

И једног дана, за вријеме љетног школског распуста, 1963. године, сједимо моја баба Јела и ја на обали јарка, поред цесте, код наших тараба. Сунчано, касно јутро. Дан се отворио и гура према подневу. И прође један мени непознат дечко на бициклу и поздрави. Пита мене баба, која је имала потпору за одмах послије Првог рата од зеленокадроваца убијеног дједа Лазу, у износу од 1.600 тадашњих динара (наредне школске године плаћао сам стан и храну 11.000 динара, од меченчанске Основне школе добијао сам стипендију у износу од 10.000 динара), пита, дакле, баба мене да ли бих и ја волио да имам бицикл… Наравно да бих волио. Али немој, немаш новаца, велим ја њој. Оде она у кућу… Знао сам да иде до свог увијек закључаног дрвеног куфера да узме своје скривене новце. И нас двоје право код кума Здравка Дабића, у дућан. Пита баба да ли може у два пута. Може, вели кум Здравко. И нас двојица салатисмо тај нови бицикл. Био је сарајевски *пр̄ет̄ис*. Мада је тада најпопуларнији био љубљански *роī*, уз суботички *п̄ионир*. Али је кум Здравко имао само *пр̄ет̄ис*.

И нисам се покајао. Куд нас двојица, мој нови бицикл и ја нисмо све пролазили и прелазили, какве стазе и богазе нисмо свладавали… Долазио из Петриње кући, ујутро се до наставе враћао (ишао сам у пети Учитељске). Гурали се уз Подунавачку страну, па на улазу у Горњу Пастушу, па вожња до иза кућа Драгосављевића (Драгосљевића, како смо их звали)… А ту, прије него што почнемо да се спуштамо, бицикл и ја, низ Патрешић косу, застанемо. Ту сиђем са свог *орт̄ана*, како сам га звао, а не знам због чега сам га тако звао. Сиђем, велим, да погледам малко уоколо: шума, шуме, Шамарица, лијево, до југа и запада, а десно, до сјевера, брда, иза њих Јошавица, Горња Млинога. Знао сам понекад дуго ту да стојим и да се надишем и земље, и неба и ваздуха. Па и да сједнем и да испружам руке у небо. Да, ружа вјетрова је ту – надморска висина је 282 метра. Препознајем ружу… Научио сам да је осјећам по игри вјетра око руку, главе, затим и око читавог тијела. Боја неба изнад руже вјетрова другачија је од боја других небеских недогледа.

Знало ми се дешавати да, с времена на вријеме, у посљедњи час мијењам правце одласка из Петриње до села и повратка у њу, а да нисам знао прави разлог: једном идем преко Јабуковца, други пут преко Блиње, затим од

Малог јарка Камеником, преко наших Брда – то је прилично неуређен, ненасут, за вријеме киша блатан пут, тај Каменик, али је много краће него да се иде около – преко Кнезовљана, Уметића, Шареног моста, Меченчана и Бородевића до Комоговине. А ишао сам из Петриње и до Доње Млиноге. Затим скрећем ка Горњој Млиноги, још дио пута возим, па сиђем и гурам кроз Горњу Млиногу. И онда се поново возим, уз мало гурања уза кратку и стрму страну која од корита испод цркве Светог Ђурђа води до Гојића. У Јошавици, у Шимулијама, посјетим ујака и ујну, затим возим до прије Малог јарка и код Медаревог брда скренем десно – на Каменик. Тим правцем знао сам се и враћати: опет код ујака и ујне, па низ Горњу Млиногу и све без гурања до Петриње.

Мада сам често ишао, ако не пада киша, ако не заредају кишни дани, преко дијела наших Брда. Најприје гурањем кроз шуму Церик, па стазама и колским путевима поред наших Станова (некад су ту били амбари, шупе и друга дрвена стања која су служила као оставе, односно спремишта за виноградарске каце, за плугове, брначе, сијаче, мотике, лопате и други алат, а само памтим од комшија, тетка Божичиних, дрвену зградицу, која је такође не знам ни када нестала), затим преко њива: Комада, Цијепца, Заорица... и избијем у Бријебовину. У којој, код кнезовљанских бара и њива, можда километар изван Кнезовљана, преко пута Ловчанског брда (тешко је рећи због чега се то брдо тако зове, јер село Ловча је скроз на јужној страни, у сјеверним обронцима Шамарице, ваздушном линијом удаљена не мање од 10 километара), изађем на цесту Петриња–Костајница. И онда к Малом јарку и правац – Петриња... о чему је већ било ријечи.

Да, радовао сам се том свијетлом предмету жеља, тој свијетлој справи, том драгом бициклу. С којим су ми удаљености постале ближе, народ ми се кретао брже, а путеви и природа непрестано ми долазили у сусрет.

*

Куд год да се крајем педесетих и почетком шездесетих година кретало бициклом по Банији (све рјеђе се у даљине ишло пјешице, а аутомобилом се само пројури), свуда је било видљиво да је из дана у дан свега све више. Оно што је српском народу Баније било од усташа и домобрана Независне Државе Хрватске опљачкано и уништено у Другом свјетском рату, а безбројни Срби побијени и поклани – обнављало се и враћало неком достојнијем животу.

Било је све више села у која је стизала електрична струја; истина споро, али је стизала – Ловча је посљедње село у коме сам био (дошао бициклом) на прослави поводом електрификације, у јулу 1967. године. (И тог дана

синуло ми је за циклус пјесама "Ловчанске елегије" у споменутој збирци *Сйавач чисйоī сна*.) Било је све више задруга (не сељачких, укинутих 1952. и 1953. године, које су својом безумном колективизацијом, заснованој на идеолошком инаћењу Информбироу и Совјетском Савезу, уништиле и оно што се у оних неколико година послије рата успјело стећи, скупити, скућити), које су откупљивале воће, шумске плодове, пужеве, неко вријеме чак и жабе. И јаја, наравно. Грађене су и уређиване, ту и тамо, школе. Уводиле се нове, квалитетније сорте житарица (стигли су хибридни кукурузи, а академик, свјетски познати и признати генетичар, професор доктор Славко Бородевић, родом из Кнезовљана, залагао се за своје сортне пшенице), млијечније краве, расплодни бикови, нове расе свиња, кокошију, подизане откупне станице за млијеко, стизали су и први приватни трактори, касније и комбајни.

У све напреднију а не баш тако напредну пољопривредну производњу умијешале су се и разне пратеће агротехничке мјере и средства заштите. Што је, с друге стране, а кренуло је почетком шездесетих, уништавало природу: нестајали су зечеви, срне, птице, извори питке воде постајали су све загађенији и запуштенији, нестајало је воденица…

Осим тога, већ половином тих, шездесетих година почело је по селима да заживљава и ово размишљање: што би се нешто и производило, што би се мучило и стрепило да ли ће родити или ће га сфурити суша, смлавити град, мразеви… кад све то може да се купи. А може да се купи због тога што је и банијско село, одмах послије Другог рата, свјесно и пражњено: сисачке – Жељезара и Рафинерија, петрињски "Гавриловић", а онда и разни погони и мање фабрике по Глини, Двору, Костајници, Суњи… одвлачили су и школовану, и кавлификовану и неквалификовану омладину (а и свијет средњих па чак и старијих година) са села – стварана је социјалистичка радничка класа. Једни су остајали у градовима и тамо настављали живот, а други су путовали до посла. И што би се рмбачило по њивама, ливадама, у шумама, у шталама… кад се заради платица, борачке пензије стижу редовно… и нема шта не може да се купи.

Па су тако нестајали коњи, волови, краве, овце, све мање се сијало (осим оних који су се укључивали у "Гавриловићеву" кооперацију или у неку другу производњу, продају…), смањивале су се башче, нестало је лана, конопље, ријетко се гдје могло наићи на гуске, патке, ћурке… Село је из дана у дан постајало све старије. И школе су биле све празније и празније. Јер у другој половини шездесетих било је и све мање дјеце по банијским селима: мало ко је имао троје или четворо дјеце.

(У Комоговини су, на примјер, педесетих и почетком шездесетих година, по троје или четворо дјеце имали: Никола и Мика Плављанић, Игњатије и Јулика Кордић, Божо и Зора Вучинић, Јоцо и Анкица Кордић,

Перо и Ранка Илибашић, Руда и Сејка Јурковић – нека ми опросте Сејкини, али нисам могао да се сјетим њеног рођеног, крштеног имена, а знам да је никад нисам ословљавао са Сејка, Милош и Љуба Шестић, Голуб и Мара Гојсавић, Здравко и Босиљка Боја Дабић, Стојан и Душанка Дабић, Перо и Драгица Дабић, Борјан и Смиља Дабић, Јанко и Стана Дабић, Јоцо и Љуба Дабић – да ли је куми Љуби крштено име Јованка, нисам ... можда... Касније више нико није имао по толико дјеце.)

А банијске општине – Петриња, Глина, Костајница и Двор на Уни, уз дио сисачке општине који се простирао и преко дијела Баније – постојано су, "кано клисурине", цијели период након Другог рата припадале најнеразвијенијим подручјима Хрватске.

*

Али, да се ја поново вратим... да не одем Богу иза ногу.

Бицикл је тих, педесетих, шездесетих година био нешто што се баш жељело, набављало и учило вожњи и – возило. У свакој кући оних који су га имали био је као члан породице. Био је и мажен и пажен. Пран, чишћен, брисан, подмазиван, поправљан. Пазило се гдје се и како држи, чува. Пазило се коме се, од кога се и за шта посуђује.

Имати бицикл – то је било нешто што је данас тешко објаснити. Кућа с бициклом била је у почетку, кад их је био мањи број, веома поштована, цијењена – знало се рећи: Замисли, они имају бицикл! Понекад се на такве гледало и са зависти. Али је и завист сплашњавала са све већим бројем бицикала. Којих се, почетком друге половине шездесетих, све више прозводило баш модерних, с уграђеним брзинама, с посебним гуверналима и кочницама, све чуднијих и мушких и женских, па разних дјечјих итд.

Нисам бициклом прошао цијелу Банију. У ствари, најмање сам се возио дворским подручјем. Осим од Костајнице до Дивуше – мислим да је био збор код Свете Кате.

Са Мијатом сам ишао и до Топуског. Његова напријед споменута жена Љуба и моја мајка биле су у Љечилишту. И вели он мени: Ајмо да их обиђемо! И идемо ми. Гурамо уз Подунавачку страну у Доњој Пастуши, па на уласку у Горњу Пастушу, па до врха Великог Шушњара, па неке дионице кроз Доњу Бачугу, па... Све макадам: око 60 километара, у једном правцу. Нешто смо женскима и понијели. Посједимо, нешто и поједемо, попијемо по пивцу, па назад. И опет се добро и нагурамо. Међутим, није нам било тешко: имамо бицикле.

Својим бициклом ишао сам (пишем замјеницу својим, јер више нисам посуђивао; можда би било правилније рећи: на свом бициклу... али... ко ће

то све… Касније, током будућег живота имаћу и понија, а возићу и других бицикала, гледаћу и неколико бициклистичких трка, уживо, кроз Југославију, Србију, Италију)… ишао сам, велим, из Комоговине у Сују: преко Велике Градусе и Мале Градусе, Мале Паукове, Дрљача… А враћао се преко Блињског Кута, Комарева, Мацара и Блиње, а од Малог јарка – Камеником до села. То ми је био први пролазак бициклом кроз Градусе.

И сад, ако ме сјећање не вара, био је петак, сајмени дан у Сују, а отац ме послао да извидим цијене неке стоке – не сјећам се добро да ли су били у питању волови или нешто друго; тада смо имали волове. А опет, не сјећам се да смо ми, из Комоговине и њој ближих села, продавали или куповали у Сују. (Говорило се: на Сују, а најчешће се изговарало као једна ријеч, с тим да се самогласник и ријетко кад чуо). Било је далеко. Мада је једном Душан Маљковић, наш добри Дујо, дотјерао волове чак из Омарске, градића близу Приједора… И из Костајнице ишао сам за Сују: кроз Мајур, Грабоштане, Доњи Храстовац… на некакав састанак. Службеним бициклом. Из Костајнице сам ишао и за Дубицу: само једном, службено, и поново службеним бициклом.

Неколико пута ишао сам бициклом и у Ловчу. (Ловчани нису имали појма колико сам волио те три наше Ловче: Доњу, Средњу и Горњу.) Једном приликом мој пријатељ Милош Бородјевић, из Бородјевића, члан Општинског комитета Савеза омладине у Костајници, и ја, предсједник тог Комитета (тада сам у Комитету затекао остарији бицикл, споменух га малопријe, који ми је, након поправљања, краће вријеме био *службено возило*), враћамо се са састанка у Ловчи. Оно мркли мрак, нигдје никога. Ми се спустили из Доње Ловче, свјетала на бициклима нисмо имали, дрндамо по камењу, могли смо да прођемо шамаричке шумске висове – Кадиновац, с лијеве, и Мљечковац, са десне стране пута, кадли се из кукуруза, баш с те, десне стране, зачу ломљава: истрчаше дивље свиње па навалише да испред и иза нас претрчавају пут. Нисмо се заустављали, нисмо силазили, а ниједно свињче, на срећу, не удари у неки од бицикала. Признајем: није било весело.

*

О падањима с бицикла, повредама, ломљавама које сам видио, напријед сам нешто малко натукнуо. Али сам богами и сам доживио више падања. А три су била баш добра, жестока. За сјећање:

– прво падање било је у Бородјевићима. Радим у меченчанској школи. Јутро је. Јесен је. Дани послије кише. Идем из Комоговине. До школе је око пет километара. Возим прилично брзо. На мени лијеп нови шушкавац.

Баја купио тамнољубичасти. И носио га све док ми један познаник није рекао: Скидај то, па ниси ти... да не кажем шта. У јарцима и воде и блата. Пролазим поред куће своје будуће (и садашње) снахе Славке (дјевојачки: Ђурић), кад од тараба, с друге стране пута, сукну повећа крмача коју уопште нисам видио. Како је по макадаму бицикл тресао, звецкао, крмача, вјероватно се уплашивши и у жељи да побјегне у своју авлију, звекну из све снаге у мој задњи точак. Изби она главом точак, а ја право у јарак. Све са својим шушкавцем. Дођем у школу. Обучем тренерку и патике. Моја будућа кума Каја, школска спремачица, опра шушкавац. А ја ни огреботине;

– друго падање било је у Мацарима. Пододбор Српског културног друштва Просвјета из Комоговине (био сам секретар, састављао програме, писао конферансу, правио плакате, глумио – ако се то могло назвати глумом, свирао, а тада сам ишао у четврти Учитељске у Петрињи) одржавао је у Мацарима културно-забавни програм (скупљали смо средства за први друштвени телевизор у селу). Дошао и Јован Вранешевић, новинар сисачког *Јединства* (још је био неко, али...), књижевник, мој тада већ стечени пријатељ, да представи наш Пододбор у *Јединству*... Обукао ја једино одијело које сам имао, сјео на бицикл, онај што је штроцао, тетков, па из Петриње преко Моштанице и Блиње право у Мацаре. Они ће из села: неки на бициклима, неки пјешице. У запрежним колима Бошка Зебића, нашег предсједника, вози се ракија, вино (на томе се могло добро зарадити), ношње, тамбуре... И прошло све како треба. Пуна сала народа. Послије програма свира се, игра, пјева и пијуцка. Дошло јутро, растајемо се: моји ће за село, а ја за Петрињу. Сједам на бицикл и одлучујем да идем преко Комарева, Прачна, Мошћенице... И још нисам изашао ни из Мацара, а малко и уморан, поспан, дернем првим точком у некакав велики заобљени камен на цести. А већ сам прилично брзо возио. Склизне точак, изокрене се, а ја право на руке и главу. Рибиће на длановима згулим до крвавог меса, а на глави су нешто касније искочиле двије лијепе кврге. О одијелу да се и не прича. Зауставим се прије раскрснице код Клобучака, на истоименом поточићу оперем руке, донекле очистим и одијело, опипам главу, а оно кврге – расту ли, расту;

– треће падање догодило ми се у селу. Дан је свадбе мог брата Радомира. Ја сам, наравно, дјевер. Припремио ја лијепо одијело (боја бијеле кафе, са смеђим пругицама, имао сам пристојну плату па се могло нешто и купити), срећени за мене ручиници, дођи ће и музика из Доње Велешње (наш пријатељ Богдан Шаренгаћа са својим саставом. Богдан ће овдје, у Београду, бити генерални директор Јавног комуналног предузећа Погребне услуге. Па коме све није помогао. Уосталом, као и у Сиску), све се спрема. Ја сјео на бицикл и кренуо низ село да нешто обавим. Вјероватно ме због нечега послали. Кадли из авлије нашег комшије Ранка Дабића излази

Јоцан Грубјешић, који се из Јошавице прижењио у Кордиће. А између Јоцана и мене знале су да сијевну жешће шаљиве варнице. Јер и ја сам дио дјетињства провео у Јошавици. И Јоцан (пишем Јоцан, а он је Јован; тако су и мог оца Јоцу звали, посебно мајка: Јоцанеее, кад пођеш из башче, понес главцу купуса за шелату па да имамо уз гра!) ухвати, шалећи се, за пактрегер, повуче бицикл који у мјесту стаде, а ја, будући да се нисам томе надао, на главу и опет на рибиће. Устанем из нешто крупнијег пијеска, из браде капа крв, рибићи крвави. Јоцану жао, само што не плаче. Тјешим га… Одлазим кући, чистим пијесак из руку и браде, изапирам ране ракијом, завијају ме. И обавим ја своје дјеверовање као да ништа није било. Послије зарасло, што рекао народ: као на ћени… И данас носим тај ожиљак.

Најтежи пад који сам доживио, видио, био је пад моје дјеце – Сандре и Зорана. Дошли ми, породица, за викенд у село. Сандра узела бицикл, посјела Зорана на раму па да се малко провозају. Ја кренуо пјешице уза Школску страну. У том моменту њих двоје возе се низа страну. Прилично брзо. И само што ја рече да пазе, бицикл одлете у не тако дубок јарак до школе. Падоше обоје. Притрчим, подижем их и погледам: Сандри пукла лијева подлактица. За двадесет минута био сам у сисачкој Болници. Никад брже нисам возио преко Мацара до Сиска. И њој је рука брзо зарасла. А шта је било? Зоран непажњом гурнуо ногу…

Свашта је још било с бициклом и са мном. А посебно низ ту Школску страну, иначе благу и не дугу страну: стој на рукама на гуверналу, стој на једној нози на сицу, што дужа вожња без држања гувернала… Ипак је у свему томе синовац Боро био првак свијета.

*

Једном сам платио и казну. Кренули Мојо Каравидић, угледан старији човјек из Меченчана (послије рата радио у Министарству шума Републике Хрватске; Каравидићи су иначе живјели у кући у којој је рођен аустроугарски фелдмаршал Светозар Боројевић, а ту је некад била и меченчанска пошта: ту сам први пут у животу разговарао на правом телефону), и ја на свечану сједницу Скуппштине општине Костајница (био је Дан ослобођења општине, 4. мај, и, мислим, 1968. година).

Ми у одијелима, бијеле кошуље, кравате, ципеле (у радном сам предсједништву, водим и дио сједнице, а наша меченчанска школска Литерарна секција и наш комоговљански Пододбор СКД Просвјете примају награду), кадли код костајничке Жељезничке станице – милиција. Један нешто старији (добро смо се познавали) и један новопримљени момак.

И заустави нас млађи. Гледа бицикле, па вади блокче: Немате свјетла, а то вам је, другови, толико и толико. Ја покушавам да објасним куда идемо, па: Хајде, што кажњавате мене (тада сам у Општинском комитету Савеза комуниста био и предсједник Одбора за унутрашње послове и државну безбједност, али ми није падало на памет да то и споменем), ја знам да се то мора имати, али гдје да казните чика Мају који и не зна кад је посљедњи пут био у Костајници… Млади кажњава, а старији, ослоњен о гелендер, само се смјешка.

Старијег сам касније *казнио* плаћањем пића у Вукићевој гостионици, која је била у костајничкој Вергијиној страни, близу Станице милиције.

*

Једна група дјечака, мојих ђака, у школи, у Меченчанима, тражи лопту да послије наставе, док чекају аутобусе за своја села, одиграју малко фудбала. Ја био нешто љуткаст на двојицу од њих па рекох да од лопте нема ништа. И прође неколико дана. Мој бицикл је стајао испред школе – имали смо оне металне држаче за паркирање бицикала. Једног дана сједам на бицикл и видим да нема звонца. Ништа, нешто се одврнуло па је испало, или је неко требао па га *йосудио*…

И прође још неколико дана… ја и заборавио на звонце.

Кадли, једно јутро ја у школи, велики је одмор, а оно код директора Пере Ананића зове Перо Обрадовић, шеф поште, па ми каже да дођем у пошту и да подигнем неки мањи пакет, који морам и да платим. Навратим ја у пошту, платим некакав пакетић, и мислећи да је нека мања књига у њему, отворим: унутра моје звонце! И папирић на коме је писало: “Хвала за лопту!” А Перо се смјешка. Ћутим, погледам га, јер знам да им је он то и паковао – картонску кутијицу добили су у трговини која је била у истој згради.

Изашавши из поште, сјео сам на бицикл и слатко се насмијао.

То су били моји драги ђаци. И због тога сам их и такве волио.

*

Кроз све године своје жеље за бициклом, затим његовог посједовања и путешествија на њему, били су ми увијек по нечему свом, по некој својој посебности, занимљиви бројни возачи бицикла, као:

— жене, посебно оне, које су на бициклима возиле кантице с млијеком до оних који су од њих куповали млијеко, рецимо, у Петрињи, или до ста-

нице за откуп млијека, што сам имао прилику да видим у више села. То, како оне возе по двије или три па и четири кантице, окачене најчешће о гувернал, пуне млијека, без обзира да ли су веће или оне мање (које смо звали и бокеци), а да млијеко не пролију, е то је било баш милина за гледати;

— и жене и мушкарце виђао сам како за горње раме свог бицикла привежу мотику, штијаћу лопату или грабљице и с тим се возе до својих башта – иду на радење, како би казала дјеца;
— *бициклисти* с мањим врећама, торбама или каквим џакчићем са житом, брашном, шећером, соли… увијек су ми били – брижне хранитељице и брижни хранитељи својих породица;
— у Петрињи су *моји бициклисти* били: први – отац професора Томислава Матића, Лука (са Томиславом сам радио у Служби рекреације у Жељезари, некад је био добро десно крило Ногометног клуба Младост), и млађег Здравка, (наставника физичког васпитања, некад и рукометаша петрињске Славије), кога, њиховог оца, памтим како на бициклу, за хладнијих јесењих или прољетних дана у тамнозеленом хубертусу, с ловачким троношцем, одлази до игралишта поред Петрињчице – није било утамице коју би он пропустио; други – љекар, др Георги Пелов, који је имао кућу близу краја Радићеве улице (Мајданци), а то је био и пут ка Костајници и Босни и Хрецеговини, имао је лијепо уређен расадник поврћа (често сам долазио по расад парадајза и паприка). Доктор је на бициклу био изузетно занимљива појава док је пролазио до посла и с посла;
— професор Маријан Вимполшек путовао је бициклом из Комоговине до Гимназије у Костајници, у којој је радио (око 15 километара)… понекад бих га видио како вози (ово је, по мом скромном мишљењу правилније рећи него како се вози – бицикл се покреће на *властити погон*), а понекад и како гура свој бицикл;
— мој пријатељ (а чији није био!) Стево Бирач, познатији по надимку Кевин, из Уметића: кад је стекао бицикл, пролази селом (и селима костајничког, дворског, петрињског и сисачког подручја), гитара преко леђа, кошуља заврнутих рукава како би се видио сат… и тако даље.

*

Најмршавије људско биће на бициклу видио сам у напријед споменутом граду Луци, у Тоскани. Шврљамо, супруга Радмила, ћерка Сандра и унуци – Ања, Лука, Максим и Лена, главном трговачком, уском улицом. Разгледамо, биркамо, нешто и купимо. И у једном од тих тренутака, док

смо тако безбрижно ходали, из једне продавнице излази старија, никад у животу виђена тако мршава мања жена. Ако је имала 25 килограма – више није. Ја размишљам како би било најбоље да је носе, јер постоји могућност да се сваког часа сруши. И таман кад помислих да би било добро да притрчим и да је придржим, она прије женском, некаквом посебном, мањем бициклу, с лотрицама изнад сица а иза леђа па скроз до негдје горе… паркираном испред продавнице, сједе она на њега и оде. И одвезе се кроз гужву пјешака, бицикала, дјечјих колица – том уском улицом пролазе возила која су искључиво у служби снабдијевања…

*

Крајеви Баније којима сам пролазио на бициклу и данас живе у мени посебним животом: живе животом прича о вилама које су заустављале оне који су на бициклима пролазили ноћу пустим путевима, живе животом прича о још и тада постојећим хајдуцима који су заустављали и пљачкали оне који су на бициклима пролазили ноћу макадамским, каменитим цестама и којекаквим уским путевима кроз густе шуме и тамне тјеснаце, у којима су давне бициклисте знали и вукови да снађу…

И животом прича о вјештим крадљивцима бицикала, такође живе.

И све те приче живе у питомим и пуним сликама плавих банијских крајева – њихових брда и равница.

И нека посебна давнина говори с њих, тих слика. Давнина која има право на сјећање.

Има право на сјећање на тај свијетли предмет жеља који се зове – бицикл! На тај свијетли предмет жеља који је спајао људе, зближавао их и убрзавао њихов живот, а који им је отишао, отишао… Точком бицикла у историју можда неке будуће Месопотамије.

А бицикл се зајахује, као и коњ, с лијеве стране.

Мирко Демић

Узбибана Банија, празна колијевка

Пошто сам рођен у тој пустињи, не могу свакако да замислим да о њој говорим као посјетилац.
Албер Ками

...Него гледаш, и зло ти је у ствари. Један прекрасни крај не може се наиме натјецати са свим тим рушењима, са свим тим убијеним селима, нема те природне љепоте која би то могла поправити или ублажити...
Ненад Поповић

Ево, дошао сам ти и ја, завичају мој, са пртљагом сопственог лицемјерја, али са добром вољом да ти се (само)исповиједим. Знам да је бесмислено да од тебе тражим опроштај, јер теби је свеједно. Нагледао си се оваквих утвара попут мене, бољих и горих, наслушао се свега и свачега, истрпио и курту и мурту, и куку и мотику. Нико више не може да поремети тишину коју си повратио. Нема тог звука којег не можеш да пригушиш и усисаш.

У теби су сада најживљи наши мртви. Они су, углавном, сахрањени горе, на Окиру. Још ме само они везују за твоју пустош, док је све друго равнодушно на моје постојање.

Дошао сам да обиђем њихове запарложене гробове, да постиђено станем понад њих и издржим равнодушност (која је увијек и презир) са којом

ме примају. Ни они, као ни ти, не дају опроста од гријехова, издаје, од заборава, лицемјерја и бездушја. Они су, као и ти, изнад и изван тога.

На прстима ходам по земљи под којом леже моји преци, у тишини, под багремовима и драчом. А они, доље, ослобођени нас недостојних, "саживјели" са својим мртвилом и мртвилом око себе, поготово са мртвилом нас још живих. Прижељкују да одем што прије, и да их моји потомци поштеде оваквих посјета, за вијеке вјеков.

На овом гробљу цвијеће не цвјета да би га неко видио и омирисао, нити по подивљалим воћњацима рађају плодови да би их нечија рука узбрала. Све се отело људском смислу за ред, све је постало само себи сврха и циљ, без лирског штимунга и без љепоте. Овдје поново оргија распомамљени Пан.

*

У вријеме интензивног пубертетског интересовања за завичај набасао сам на стару географску карту за коју не знам ни гдје, ни на који начин сам до ње доспио. На њој је изнад области Баније и Кордуна била исписана једна једина ријеч – *DESERTAE*. Та ријеч је, ваљда, означавала пуст предио, пустолину, нељудицу са свим баластом могућих значења, реминисценција, зрачења и антиципација.

На тој карти распознавао се само Божји рукопис оличен у ријечним токовима, невин и чист као на почетку времена. На тој карти људи не недостају. Чак је и бјелина папира задобила нарочиту патину. Та загонетна ријеч исписана верзалом засјела је толико дубоко да ми се и сад мота по глави, готово срасла са сјећањем на завичај, постојанија и од њега самог. Она је била дијагноза и пресуда! Корозивна слова као да су изникла из ње. Видим их и кад затворим очне капке. Једино та страна ријеч потврђује у каквој пустоши сам рођен и у какву пустош се, ево, враћам.

Међутим, најновија пустош није створена само Божјом руком, већ и људском, па се отуда човјечја одсутност снажније опажа, као што изнад сваког непочинства лебди сјенка кривца.

Историја тврди да су Османлије током шеснаестог вијека опустошиле највећи дио тадашње Хрватске. На неким потоње нађеним картама видио сам да се подручје између Драве и Саве називало Desertum primum, а простор између Саве, Купе и Јадранског мора – Desertum secundum. По тој подјели Банија спада у потоњу *пустош*.

Слутим како се мој далеки предак тјешио, већ увелико савладавши вјештину налажења утјехе и у неутјешном: – Ако је и Desertum, бар је добијен од самог цара. А свако царство је у дослуху са далеким ехом оног Ду-

шановог, његовом посљедњом утјехом, која, негдје далеко у примисли граничи са оним – небеским, Божјим, безграничним и неразрушивим.

Не знам како се звао предак који је застао на овом брежуљку на којем сам угледао свијета и на којем сада стојим. Биће да је то онај коњаник из породичне легенде, што узбра ружу испод леда. У тој ружи није видио пријетњу, већ ностранн знак да му ту ваља подићи кућу или ископати земуницу. Склоност да у свакој пријетњи видимо позив – издашна је жица предачког наслијеђа.

Поменута легенда не помиње да ли се предак приликом убирања руже убо на њен трн, ни да ли је кап крви отро рукавом као што се отире суза или је принио устима и усисао, као да њоме гаси жеђ.

Уосталом, нису ли легенде покушаји укоријењивања и посно тло и тражење утјехе у вјечној неизвјесности и самоћи стражарења по чардацима?

*

Све је у вјештини читања знакова на које наилазимо. Сигуран сам да се моји преци не могу похвалити разумијевањем свијета и умијећем читања његовог рукописа. Та бољка није могла заобићи ни мене. Они су злослутне знакове и упозорења видјели као изразе добродошлице.

Земља по којој корачам већ дуго није мој завичај, нити сам ово некадашњи ја. Пупчаник који нас је везао одавно је пресјечен или је затрован зарђалим сјечивом а рана лијечена отровним травама.

Никад неће до крај бити разријешено да ли смо дошли из Далмације, Лике или из Босне. Однекуд свакако јесмо, као и сви. Породична задруга се умножила, издјелила, а онда се понеки од огранака из те крошње осушио и отпао. Као што се не зна одакле смо дошли, неће се никад сазнати гдје су нас све олује развијале.

Можда је боље не знати много о својим коријенима, јер се у њих неопрезан човјек лако уплете, затрави и изгуби. Не знам никог коме су таква знања била од користи. Онај ко их посједује не умије са њима ништа да уради, док они којима су непознати – лутају свијетом одсутно, као мјесечари.

Доступне листине биљеже да се на почетку породичног ланца находи Симеон, као да је избасао из оне Пекићеве фантамазгорије. Његова појава се биљежи око 1805. године, а за њим слиједе карике у виду сина му Марка (1836-1878?), унука Михаила (1863/4-1935) и праунука Петра (1900-1979), мог дједа по оцу. За њих је прикачен мој отац (Душан, 1938), па ја, а до мене мој син (Петар. 1991). Нико не зна докле ће се тај низ настављати и да ли ће се једном крајња карика спојити са оном првом, у мраку вијекова.

Звекет тог ланца ми се причиња у овом муку, а његова тежина савија кичму ка земљи, као да сам њиме окован.

Наша породица је била свештеничка добар комад трајања. Настојала је да из ружиног цвијета под ледом никне у стабалце од којег ће издјељати крст. Као и сваки други, ни свештенички се калем није трајно примио у овој иловачи. Тај дио породичне традиције није спријечило потоње нараштаје да живе бијесом ватрених невјерника, а потом и смушеношћу агностика.

Ријетки документи прво помињу Арсенија, рукоположеног 1768. у оближњем селу Брезово Поље. За њим, вјероватно, долази Јаков (умро око 1848), а за њим Атанасије...

Упоредо са тим дијелом породичне традиције иде она – војничка. Мало која генерација Демића није дала војника, подофицира и официра. Међу њима сам и ја. Међутим, ни ту нисмо далеко догурали.

Из нашег "племена" најчувенији је мајор Андрија пл. Демић од Брубнограда (1836-1911), витез реда Марије Терезије, од 1878. Одликован је орденом за војне заслуге, заслуженим приликом анексије Босне и Херцеговине, у борбама за Бихаћ. Испоставиће се да је било и оних са већим чином, али не и са дарованим "предикатом".

Штит на његовом грбу је у црвенозлатним бојама, подијељан у два поља.

У горњем пољу је капетански чин (ширит са три шестокраке звијезде). На штиту стоји кацига, а понад ње је челенка коју представља до пола тијела пропетог лава са замахнутим мачем у предњој десној шапи. Држаче штита представљају раскошни витичасти орнаменти, такође у црвено-златној комбинацији боја. Може бити да је "од седам љутих лава" из *Смрти мајке Југовића*, пјесме записане негдје на овим странама, преостао само овај, на штиту.

У доњем пољу стилизована је рушевина утврде Брубнограда, коју је додао свом презимену (von Brubnograd).

Тиме само потврђује да нас рушевине прате кроз вијекове, да су дио нашег идентитета. Рушевине пред нама, рушевине за нама. А ми – руине, такође.

Поред грба, Андрија је имао и три сина: Милоша-Чедомила, Мирослава и Војислава. (Андријин првенац имао је четири сина: Кирил је био инжењер, Зенон професор, трећи Сергеј, голман репрезентације Краљевине Југославије у фудбалу, док је четврти син, Мирон, погинуо у Интернационалним бригадама, бранећи Мадрид од фашиста.)

Средњи, Мирослав, такође официр Аустроугарске војске, извршио је самоубиство 10. августа 1914. у селу Шипчано, након сазнања да га упућују у борбу против Црне Горе.

Сахрањен је у селу Фојница, у округу Гацко. Тај ми гроб понекад у сну не да мира; зове да га потражим.

Све има своју цијену, па и грб. Морао се заслужити вјерном и пожртвованом службом царској круни. Поменуто самоубиство имало је, такође, своју цијену – чување образа.

Међутим, Мирослављев стриц, пуковник Стеван Демић, реактиваран је 1914. Он очигледно није имао моралних дилема, те се одазвао на замамни зов царске трубе.

Истини за вољу, поред свештеничког и официрског позива, Демићи су у неколико генерација давали и лугаре. Чини се да је тај позив у појединим породицама био налик наслиједној болести – прелазио је са оца на сина. Лугарска грана би данас занијемила пред призорима огољеле Баније, у којој се "у почеп" сијеку све оне шуме које су они кроз генерације бранили од дрвокрадица.

Гледам како ти темељно одузимају једино богатство које имаш. Шуме су служиле да се њима браниш и у њу да сакријеш своју невјерну дјецу. Оне су их грijале и давале им грађу од које су склепавали бајтице у чијим утробама су животарили.

Сада си огољена, свима и пред свима, али, знам, подивљаћеш ти опет, јер то једино знаш. Дивљином си се одувијек бранила, па си то преносила и на оне који залутају у твоја њедра и одлуче да се у теби настане. Бунт је долазио из тла, из посне жутуље, из твог бујног зеленила. Тло обликује карактер и подозривост за све што је другачије од тебе.

*

Ево, и овај пут ми је ријеч – *desertae* – зазвонила у унутрашњем уху, као подсјетница на далеку прошлост која се, ево, улила у данашњи тренутак. *Похара* је заједничка ријеч, претекла из честих турских упада, преживјела толико ратова који су минули овим простором, све до данас када је бездушно робе "инвеститори" и "концесионари".

Чини се да је ријеч – *desertae* – константа стања духа ове области, омеђене ријекама: Уном, Савом, Купом и Мрежницом. Има нечег уклетог у сусрету људи са тим комадом земље. Не тјеши ме да то није усмаљени случај и да је својствено већини пограничних области, тјескобних и промајних као на свакој караули, на сваком чардаку.

Ма шта урадили са култивисањем пустиње, она задржава своју дивљачну природу.

Једина константа на том дјелићу земљиног шара јесу наизмјенична исељења и досељења, непрестано претакање људске супстанце или, војнички речено, "људског материјала".

Но, сигуран сам да проклетство, као и зло, не извиру из земље, већ из људи који су на овај или онај начин везани за њу. Неко небеско око све то, не без гађења, види као библијску борбу око пашњака, појила и оранице, надметање за наклоност женке и тежњом ка продужењу врсте. Не искључујем да неко други све то посматра као дио сложене трансакције у оквиру пројеката "Drang nach Osten" или "Drang nach Westen". Једино је сигурно да смо тек листови из бескрајне *Књиīе бројева*.

Трајемо у оквиру статистичке грешке.

Чим се човјек роди на том бусену, сања да са њега побјегне. Све га на то наводи и даје му за право. За њега нас вежу само дјечје успомене и нестрпљење да што прије одрастемо и излетимо у свијет из тјескобног гнијезда, њему у инат.

Отуда за неке од нас, потекле са тог кртичњака, с правом кажу да смо "пусти". Тумарамо по свијету са муком у себи, па ту муку ширимо свуда гдје дођемо, преносећи је на све људе са којим дођемо у додир. Ходамо по свијету све мислећи како ће нам он помоћи да ту завичајну гњаву под грлом прогутамо или бар испљунемо, да завичајни терет коначно спртимо са леђа. Међутим, то нам због нечега никако не успијева. Поменути терет није трун, случајно залутао у наше око, тромб који насумично лута по нашим венама. Заправо, ми смо тај трун. Подједнак терет и себи и другима.

*

Можда има истине у тврдњи да путописци иду по свијету са једним јединим циљем, којег, можда, и нису свјесни – да нађу свој завичај, стварни или изгубљени, изабрани или измишљени. Јер све што виде, упоређују са оним крајоликом на којем су први пут "ударили главом" или га мјере аршинима у себи створене прапостојбине.

Међутим, ја свој завичај не тражим. Он без престанка тражи мене. Не зато што сам му важан, већ из чисте објести. Само да би ми доказао како је бијег немогућ, а *даљина* и *близина* релативне категорије. Са средовјечношћу испливала је горчина, као ријечни спруд послије поводња, и постала ми једини путовођа.

Без мене – завичај не постоји.

Ништа ме не тјеши, нити сам жељан утјехе. Не тјеши ме ни она суморна констатација Ивана Фране Јукића, који сажима своје искуство са пута по Босни 1842. године: "*Све је īусто, īоīлашено и īодивљачено*."

Нема утјехе за моју жеђ.

*

Први пут долазим у своје родно село а да не могу преспавати у родној кући. Није је онеспособио прошлогодишњи земљотрес. Она је већ годинама празна, а празнина, изгледа, понајвише урушава куће. Запуштена је и већ неколико пута опљачкана, начета немаром и временом – више ме не прима к себи. Њена освета је праведна. И зато боли. Од толико излетјелих птића нема ни једног да је угрије и удахне јој живот; посвуда им је боље него у њој.

Човјек коначно оде тек онда кад нема гдје и коме да се врати. Остају му само варљива сјећања и лицемјерно вајкање над њима. То ми родна кућа враћа мило за драго.

И сад ме је сколило сјећање на моје наговарање родитеља да се поново селе, након дванаест године које су провели по повратку из избјеглиштва. Враћа ми се слика мачета које ми се уплитало око ногу, предосјећајући да сам дошао да му одузмем хранитеље. Сад јасније видим очево стављање катанаца на дворишну капију. Када је примијетио да га зачуђено посматрам, објаснио је: – Катанци се не стављају због лопова, већ због поштеног свијета.

Сад у тебе, родна кућо, поново насељавам оне који су давно отпловили, однесени горе, као на небо, у наше гробље Окир, и оне чији су гробови расути по свијету, тамо гдје је сваки гробни грумен тежи од нашег, окирског.

Насељавам те, а они се невољко враћају у моју мисао, а камоли међу твоја брвна.

Кућа никад не напушта своје укућане. Чак и оног који ју је одавно напустио. Сврдла му мисао ма колико далеко био од ње. Она је у њему и онда кад су сви други већ дигли руке од њега. Околне шуме су посјечене, воћњаци и њиве су запарложени, смањили се, путељци и пречице су зарасли у шибље, путеви су излокани бујицама, међе једва да се виде, шанчеви обрушени и затрпани. Из згаришта комшијских кућа, на мјестима гдје је био гостински сто и постеља, израсла су већ подебела стабла.

*

Из тебе се одлазило кад год се могло. Они који би једном отишли – никад ти се нису враћали да остану. Ако би то и учинили, долазили би на кратко, попут мене. Зато је препоручљиво да ти долазимо сами, да се не бисмо стидјели пред пријатељима и новостеченом родбином.

Не тебе, већ – нас.

Послије сваког рата и страдања издавала су те невјерна дјеца, одлазећи у градове, у друге земље, трајно или у печалбу. Не окрећући се ка теби и твојој биједи и не чинећи ништа да те извуку из немаштине и заосталости.

Издавали су те и најбољи синови, родна моја грудо, а камоли не би битанге и окорјеле лијенштине које си, такође, породила. Са тебе су одлазили у друге државе и континенте, међу другачије људе, мијењајући име и нацију, језик и вјеру, усвајајући туђе обичаје и навике, не би ли заувијек утекли од тебе. Зато нам не праштај! Буди безобзирна према нама као што смо ми били према теби.

Залудно се правдати прецима који су запишавали олтаре сопствених цркава, разграђивали храмове које су подизали њихови очеви и од тог материјала зидали штале и свињце. Њима који су псовкама скидали свеце са неба, држећи их у чудној симбиози са прастарим словенским божанствима, више вјерујући снази подземних и заумних сила него небу над собом.

Били смо подгузне муве царева, банова и капетана, ђенерала и маршала. Важнија нам је била држава од завичаја, а цареви, банови, капетани, ђенерали и маршали дражи од очева и синова. Државна служба била је милија од родне авлије, пруге и аутопутеви пречи од прашњавих и излоканих цеста што змијугају кроз наша села.

Покушавам да заумним увом ослушнеш уздахе у егзилима и изгнанствима, ронећи крокодилске сузе за тобом, јер нас оне ни на шта не обавезују. Цмиздримо, ваљда, јер не можемо још који пут да те издамо, запустимо и напустимо.

Немаш за ким да жалиш, дивни и проклети мој завичају, опустјело пасје прескакалиште. Нити си ти нас овакве заслужио, нити смо те, таквог какав си, били достојни.

Многима си био камен око врата, па сада, кад смо те одбацили, почесмо лакше да дишемо. Обогатисмо се твојим губитком. Изгон нас је окријепио и скинуо нам мрену са очију. Сад ти предбацујемо да си нас спутавао, подсјецао нам крила, окивао у букагије и ланце.

Човјек постаје узурпатор чим се роди. А ти си вијековима био осуђен на нас. Само су се смјењивале генерације, а добро је знано како нема тога узурпатора који воли оно чега се домогао. Радије му се свети и унизује га.

Дошли су нови узурпатори. Као и до сада – никад до краја нећеш бити у њиховој власти, нити ће они бити у твојој.

*

Подвргавали смо се исламизацији и католизацији, мађаризацији и кроатизацији, електрификацији и индустријализацији, колонизацији и унификацији, унијаћењу и обезбожењу, крсту и покрсту, братству и јединству, одводили су нас у печалбу, на кулук, на клање, из реформе у реформу, од сеоске задруге до творнице, а најчешће – на регрутацију и у ратове. А ми смо се препуштали, водећи се тиме да ће већ некако бити, да зла ником нисмо учинили, па га онда нико ни нама неће починити.

Заборавили смо на страх, а нисмо смјели. Било би боље да смо умијели бар некога да се бојимо: непријатеља, комшије, брата, Бога, врага, а прије свега себе и сопствене природе.

И кад смо се одупирали, чинили смо то прекасно и на погрешан начин. Увијек касније од осталих, а ти си, мила пустлино наша, била стрпљива. Играла си на вјечност, а не на тренутак, као ми. Казнила си нас јер смо те претворили у нужник, сметлиште, мјесто складиштења нуклеарног отпада, јавну кућу, у којој свега има, али не и љубави, не и страсти. Опредијелили смо се за царство земаљско (да не помињем оно небеско, јер би ми приписали да фантазирам), просту механику и отаљавање живота.

Листајући нашу тужну а ненаписану историју видимо да ништа друго нисмо ни радили до – бунили се. Предугачак је списак наших побуна, а мали број привилегија које су оне донијеле. Између буне Теше Кијука до балвана на путевима смјестиле су се бројне побуне, одметање у хајдуке, устанци и непристајања. А са њима и вјешала, батинања, ланци и казамати.

Одувијек смо лаки на обарачу и галами, али невјешти да њима било шта извојштимо, осим декларативним обећањима, пацификовањем одабраних међу нама ситним даровима и привилегијама. Водили смо буне, али не и политику, имали смо снажну вољу за непристајањем, али не и јасан план шта заправо желимо. Обарали смо руке али не и књиговодствене рачуне, поготово нисмо убирали дивиденде.

Водили смо ратове за друге, и то понајвише онда кад смо били убијеђени да их водимо искључиво за себе. Бунама смо помагали онима против којих смо их подизали, пошто су угушивањем наше побуне додатно учвршћивали власт и повећавали прирезе и порезе. Најкуражнијим међу нама ломили кичму и наплаћивали глобе, а онима на привидној слободи утјеривали страх.

Паралелно са бунама текли су пребјези из коже и крви, танки рукавци свог сиромашног језика и плитке вјере улијевали су се у већа мора и отуда носталгично уздисали и сијетно зазивали сладуњаве завичајне пасторале; фруле и тамбурице, грлата ојкања и отужна дјевојачка запијевања. Али и

то затајно и у посебном штимунгу, да се не бисмо озбиљно разбољели од туге и носталгије.

Само смо се спрам тебе јогунили и копистили.

*

До нас је наша биједа, а не до тебе, *прекочалино* у *бујадаро* моја. Само они који те нису познавали називаше те питомином. Ако си то некад и била, подивљала си од нас и од наше необузданости. Да смо те истински доживљавали као дједовину, не бисмо те залагали на коцкарском столу и играли va banque.

Нисмо знали да не намјераваш да постанеш јефтина монета.

О, колико си породила официра, синова твојих, чије је већ прво кољено било полуаустријанско (кријӯу ко змија ноге своје сељачке коријене, изникле из твог посног тла), да би већ њихови синови руководили војним операцијама против потомака својих дједова!

И дабоме, предњачили су по бруталности!

Било је, додуше, и оних са петљом, који су усред Париза одбили да са Наполеоном крену на Русију. Један од њих, поручник, носио је моје презиме. На њега сам помислио када сам у истом чину као и он, 1991. одбио да учествујем у сличном циркусу. Или сам тај "ангажман" одгодио на неко вријеме.

Твој су пород небројени одборници, комесари, команданти, командири, лајтанти и оберстлајтанти, па чак и крилници. Породила си и једног фелдмаршала. И безбројне војнике који су мијењали војске као што се мијењају коњи. Разни новаковићи, палчићи, бесаровићи, узелци, лукићи и боројевићи, разни метикоши... Читава легија амбициозних, похлепних и лојалних, преливода и пребјеглица, часника и бешчасника.

И они међу нама који су били у бојним редовима, носили побједничке заставе и качили високе чинове заборављали би те чим би се дочепали кабинета, чим би засјели у фотеље и постајали полуге власти. Радили су за такозване опште потребе у које се никако нису уклапале оне завичајне. Рачунали су, ваљда, на болећивост и стрпљење спрам свог порода.

Давала си министре, шефове комитета и вође коалиција и сви су те подразумијевали, али не и разумијевали. Нико од њих није био вољан да ти помогне. Сви су се прегли да најприје промијене свијет. Тебе су, ваљда, остављали за крај.

Ти си био и остао тјелесни и крвни резервоар, материца из које смо се рађали, након чега бисмо одбацивали постељицу и размиљели се по бијелом свијету као поплава. Када бисмо били у опасности, истурали бисмо те

испред себе као штит, али и даље те не стављајући у заштиту. Рачунали смо да, ако већ морамо нешто да изгубимо, боље да останемо без тебе.

Били бисмо те достојни да смо те искрено волели, јер волети се не може са дистанце, са фигама у џеповима, без ризика и страсти. Не, не воли се из мржње, из злости и у инат. Вољење је давање, а не непрестано узимање или вребање, које се неријетко претварало у отимање.

*

Моје несрећно родно село, мој Класнић, имало је у прошлости своје хроничаре, или бар оне који су остављали узгредне трагове о његовом постојању. Један од првих, Милован Вучковић (1816-1895), није писао о њему, већ о нечем другом – о *Пропасти царства српског*, како је превео Димитрије Деметар, драму која је у Загребу играна сто година прије мог рођења. Била је то трагедија у пет чинова, писана на њемачком језику. Не зна се да ли се стидио свог језика или га је у страном свијету, попут славног нам Прерадовића, умало заборавио. Сигуран сам да свој драмски спјев није намијенио свом народу.

И он је, као и толики други, живио типично крајишки парадокс.

Ево, и ја затварам круг, исписујући једну другу пропаст и не знам коме да је намијењим. Ова пропаст се нигдје неће играти; она још живи са мојом генерацијом.

Противтежа официрском с(л)оју био је свештеник – Ђорђе А. Петровић (1888-1955), познат по свом роману у којем описује буну у нашем селу, из 1883. године. И његова судбина, али и судбина сваке буне прије и послије ове, описане, у себи носи сличну крајишку константу. Потуцао се од немила до недрага, да би завршио у емиграцији у САД-у. И он је у свом роману, а да можда и није хтио, описао сву узалудност и склоност нашег човјека да истовремено буде самоубилачки неповјерљив, а заправо лак плијен манипулатора разних фела.

Трећем, пикантнијем току "наших славних прећа", стоји Илија Анђелић, звани Стриц, возач чувеног чикашког гангстера Ал Капонеа. Он не спада у типичне класничке Американце, претежно запослене у чикашкој тешкој индустрији; међу којима је био и прадједа Михајило. Он се отуда вратио брзо, сагорио од близине високих пећи или од нечег другог, сјетан и тајновит као празан ковчежић. Донио је вијест да му је један од браће скончао од струје на бандери, док је други остао и постао родоначелник крака америчких *Demick-a*, који се протеже све до данашњих дана. Један од њих је писац сценарија и редитељ нискобуџетних филмова о зомбијима. И у тој чињеници видим дубљу логику.

*

Гледам и даље ту земљу, тај крајолик, и његову савршену равнодушност спрам наших узајамних несношљивости и подозривости. Равнодушан је и на људе који гаје право да га посједују. Радије прибјегавају оцјени да је ријеч о уклетости земље, а не њих, од којих сва та уклетост долази.

Чак и ако се неко врати у њега, никад се до краја не врати; један његов дио заувијек остаје тамо одакле се враћа. На исти начин како није могао да из њега коначно оде.

Гледам ником потребну Банију и видим колико се немара и зла навалило на њена раном јесени нагорјела плећа. Можда бих рат некако и заборавио, али ми не дају они који од њега у недоглед узимају дивиденде. Не тјеши ме што је тако послије сваког рата. Сигуран сам да су порази и неуспјеси одредили моју унутрашњу и спољну физиономију, а не ријетке побједе и такозвани успјеси. Остао сам трајно узнемирен од онолике несреће људи и животиња, од оноликог рушења, од размјера страха, мржње и пљачке. И никад пред собом нећу бити само невин ни само жртва.

Комад сам ове несрећне земље која ме је пригрлила само географски, на картама и катастерима, у крштеницама, комад државе која ме признаје у статистичким извјештајима и трајној подозривости над мојом претпостављеном дивљином и неукошћу.

Пред посљедњим великим изгоном, нажалост (не твоју, већ нашу) учествовала су и твоја бројна дјеца; нека силом а нека и милом. Јуришала су на своју родну груду, као на душмански ров, у којем се, можда, налазио комшија, отац или брат. Послије те издаје, свим другима је било лакше да то исто учине. Али ми, упорно, више замјерамо њима него себи.

Крајолик мог завичаја одавно не личи на онај који сам оставио. Све што имам је у сјећању, дубоко у мени, па сам дошао да га пробудим у себи и супротставим овом новом. Налазим само обрисе прећашњег, понеки закутак кога дивљина још није усисала. Ово је тек карикатура оног што је моје, карикатура која ми се цери.

Шуме су посјечене, ливаде зарасле шибљем, њиве се запарложиле, путеви разлокали и зарасли. Овдје је асфалт одувијек био најскупљи.

Већина кућа је срушена или спаљена. Оне које су претекле упале су, као од стида, у драчу. Нема људи на путевима, нема их ни у двориштима. Они који су се послије рата вратили већ су помрли. Преостали становници су сензације по себи.

И овако пуста остала си предмет страха тих дичних ослободилаца који су умарширали у тебе, празну, и стали доказивати да се биједа и немаштина могу пљачкати, годинама, систематски, уз прећутну државну подршку.

И тако ће бити све док се не уруши посљедња бајтица, док не зарасте посљедња стаза. И даље ће се ти див-војници и њихови насљедници плашити те пустоши у којој још увијек живе авети крвожедних непријатеља. У њиховој ће свијести – *desertae* – изгледати злокобно и пријетеће.

*

Неприпадање није избор, већ судбина. Неприпадање није циљ, као већини око нас. Ми смо рођени са њим. Оно је додатни терет који нам отежава да стартујемо као и остали. Многи су хтјели да изађу из те улоге, из тог кавеза, клопке, процијепа, па су прије изгубили себе него што су нашли своје друго, жељено лице.

Да смо различити увјеравају нас баш они који сматрају врлином то што нису као ми. Тјеше нас да истовремено припадамо свима и никоме. И да је то ријетка привилегија коју они, наравно, не би да кушају. Само да не будемо своји. Све друго је пожељније.

Не сумњам да је и завичај у сличном чуду као и ја. И он мене једва да познаје. Нисам му исти. Опрљен сам и испражњен, као и он. Тек сад видим да кад човјека напусти нада, остане обична љуштура. И тек онда схватам колико је она у мени заузимала простора. Усахла су онолика очекивања од живота, а ни живот се од мене више ничему не нада. Два изневјерена и бестидна очекивања се нетремице гледају слијепачком љубопитљивошћу. Ниједна не обара поглед.

Да би човјек до краја остао у завичају, најприје мора из њега да оде својом вољом. А са мном је сасвим другачије. Једном сам отишао из њега добровољно, једва дочекавши прилику. А онда, кад је почео рат – вратио сам се у њега и схватио да је у међувремену међу нама настала непремостива провалија. Нисам му се радовао, а ни на њему нисам запазио трагове одушевљења што ме види. Почели смо изнова да се упознајемо и навикавамо један на другога. Није ми опростио, нисам му опростио.

Само док сам далеко од њега – могу да размишљам над његовим и својим усудом. Јер знам, да сам тамо – у мени ништа не би нашло одјека. Овдашња празнина још у себи посједује акустику. Тиме одржава посљедње трагове гриже савјести.

Простор се шири како са животне позорнице силазе они који су га насељавали/настањивали. Са њиховим одласком расте нарочита врста нелагоде сачињене од мјешавине једа и јада. Простор се можда и може нечим попунити, али празнина – ничим. Све је налик муку послије битке или послије земљотреса.

Завичај је постао музеј на отвореном. Додао бих – запуштен музеј, јер овакав служи не да положи рачун за оно што је преостало, већ да својом оскудношћу наговијести оно што је нестало, чега више нема.

И колико год се срдио на тог несрећног човјека изниклог на овој груди, немам дилему да му је кривица мања од несреће.

*

Најприје је дошло до вишевјековног дотицаја народа, царстава и конфесија на земљи, а кад се и то смирило – почеле су да се осјетно тару геолошки блокови и плоче. Колијевка се не љуља да се нејач у њој успава, већ да се пробуди. Но, она је празна. Плач се у њој одавно не чује. Само је, кажу, нешто застрашујуће замумлало и хукнуло из ждријела земље.

И, неизоставно, долазим постиђено до родне куће. И опет се подвргавам питањима: Повриједјујем ли завичај својим доласком? Повриједјује ли он мене својим одсуством?

Не знам, послије свега, ко је више подивљао. Ја или моја родна кућа? Не знам ко је од нас двоје више пуст и стран. И она се, као и цијела Банија, претворила у резонантну кутију у којој одумире звук.

Гледам комшијски зид из којег је испала цигла. Помишљам – то сам ја. Истовремено сам и празнина и недостајућа цигла. Загледам се у стријеху преко зида... и са њом се поистовјећујем. Мућа која је запарала небо и забила се под темеље куће, одлучна да је помјери из лежишта.

Завичају мој, казнио си ме собом. Као што сам и ја тебе казнио рођењем и напуштањем.

*

Ручамо у празном ресторану Хотела *Панонија* у Сиску. И конобари су у чуду откуд у ово недоба неко ко жели да једе, па утишавају трештећу музику која долази из кухиње. Нелагода и код нас и код њих. Искусни конобар има потребу да нам повјери и оно што нас се не тиче. Каже да у својој вишедеценијској каријери није доживио да му дан раније откажу заказану свадбу, кад су прасићи и јагањци већ утихнули. Младожења је заражен. Неспретно му предлажемо да се свадба не отказује, а да младожења на њој "присуствује" путем видео-линка. На исти начин и да се вјенча. Ни он ни ми се не смијемо неуспјелој шали.

Увече у тамошњој библиотеци промовишемо књигу о мом одрастању на Банији. У њој је и једна сисачка згода на тржници. У библиотеци, која носи име Владе Готовца, дошло је неколико људи. Док читам из своје књиге, осјећам се као лепрозан (што није необично усред пандемије), пошто се персонал библиотеке као по команди повукао дубље, међу полице. Тај мој осјећај, вјерујем, разумио био и Готовац, који нас, иза леђа, гледа са фотографије, јер је и сам јео хљеб изопштеника.

*

Завичај ми непрестано измиче под ногама. Ако се не љуља човјек – љуља се тло. Тако на њему влада уравнотежена неравнотежа. Нема средине. Или не сипа или пресипа.

Кад већ рат није показао колико је то подручје живјело очајно, (само) запуштено и напуштено, десио се земљотрес да ствари оголи до краја. Никаква кампањска салидарност, ма каква медијска пажња била на њега усмјерена, ма са које стране и из којих мотива долазила, није успјела да ту биједу и очај сакрије. Дабоме, за тај очај нису криви они други, ма ко они били, већ наше домаће снаге, домаћа кратковидост и домаћа глупост. Ако већ имамо аутентичну банијску градњу, имамо и аутентичну банијску глупост која је вијековима систематски радила на сопствену штету.

Можда је било логичније да се земљотрес десио прије нашег изгона. Сматрали бисмо то доказом утицаја више силе, односно Божје воље. Овако, у дилеми смо да ли је земљотрес окаснио или смо ми поранили са бијегом, ишчупавши властито коријење без помоћи тектонских сила.

Ову катаклизму Банија није издржала. Све је испало из зглобова; чак и за нас који смо је скривали од свијета. Потрес је изнио огледало испред твог лица, а у њега је гледао читав свијет. Ако је хтио, могао је да види колико си нагрђена.

Није потресено само тло, већ и име. Сада те зову искључиво – Бановином. Ваљда зато да се не би тако нагрђена одазвала и уплашила оног ко те зове. Тиме је срушен онај дио за који сам вјеровао да је претекао, да још постоји. А кад Баније више нема, преостаје барем сјећање на њу, каква је била, каква је могла да буде. Заправо, она Банија какву носим са собом и у себи, Банија која ме чини.

Кратери (“урушене вртаче”) који су се појавили након потреса широм Баније представљају загонетку и за сеизмологе и геологе. Кажу да достижу ширину и до 30 метара. Док се возимо кроз Банију, читам да су се само у селу Меченчани, као посљедице потреса, отвориле 143 вртаче. Управо

ових дана почели су затрпавати оне које пријете да прогутају куће. Поред силних кубика земље, употребљава се геотекстил и геомембране, не би ли их спријечили да наставе са гутањем. Дабоме, највећа вртача је на имању породице Бороjевић, што је у неку руку и логично, пошто се то презиме во времја оно домогло и једног од највећих чинова у Аустроугарској војсци.

Нико не помишља да су то заправо рупе у нашем памћењу, мјеста која су безнадежно затамњена, са којих је извјетрио сваки садржај, пропавши у земљу од стида. Да ствар буде грђа, измјештене су и тачке геолошке основе, тако да се Петриња помјерила у смјеру југоистока за 45 центиметара, Сисак за 10 центиметара према истоку, док је Глина кренула ка сјеверозападу за 10 центиметара.

Није се Банија љуљала само хоризонтално, већ је измјерено и утонуће за око 10 центиметара.

Од таквог љуљања заспива се вјечним сном. У њега западају и *влаји* или *крџани*, са њима заједно и *мужи* и *шокци*, измијешане усташе са партизанима, хришћани са кршћанима.

Потрес је додатно разголитио већ огољену биједу Баније. Рефлектори такозване јавности су на кратко пали на њу и осликали је као ријетко када. А та биједа није од јуче. Вјековна је, увећана и продубљена ратовима. Она је транзитна станица. Караула без прозора и врата. За необавијештене и заслијепљене пролазнике – лијепа пролазна станица, пуна невољног, али простодушног свијета, испрепаданог од намјерника и ненамјерника. Та љепота, за нас који смо у њој рођени, није претјерано видљива. Прекрива је иста она простодушна биједа из које извире потуљеност и очај, снисходљивост и бијес прогоњене и у ступицу ухваћене звијери.

Она је била и остала посљедња станица такозваног напретка, јер у њу ништа не долази без пријеке потребе и у изнудици. Од струје до асфалта, од телевизора до телефона, од трактора до комбајна. Неће јој помоћи ни то ако је плебисцитарно прекрстимо у Бановину. Из ње се одлази да би се, послије, вољела, да би се за њом носталгично уздисало, а да се ријетко кад запитамо колико смо у томе искрени.

До тада је Банија била само предмет презира и мржње, као и према свему што се недовољно познаје. Сада је обасипамо шећерном водицом самилости и проблијесцима солидарности. Већина задовољава своју савјест констатацијом – јадни људи. И готово.

Заљуљала се моја Банија, као звоно без батића. Само понеки професионални Хрват или Србин у њој цинциличе без одјека.

Заљуљала се и изашла из равнотеже, па не мисли да престане.

Можда смрти и нема, али је зато завичај – смртоносан.

децембар 2020 – новембар 2021.

Чедомир Вишњић

Осамљена драма

С стручњацима остављамо питање контекстуализирања драме Милана Прибићевића у хисторији драмске књижевности код Срба. Реално је претпоставити да њен литерарни допринос неће бити оцијењен као превелик, али исто тако, да ће стогодишњи заборав којим је покривена, бити истакнут као примјер неправде према аутору и његовом дјелу. Неправде која обухвата не само ову драму, једину коју је написао, него цијели његов књижевни рад: новинарски, путописни, приповједачки. Нама је у овом тренутку важно да издвојимо оно што заиста јесте битно у овом случају: ово је једино књижевно, а поготово драмско дјело, које тематизира социјално и национално питање у повијести Срба у Хрватској, како у српској тако и у хрватској литератури. Много дјела, у мањој или већој мјери, тангира ту тему, али са политичког и књижевног извора стиже нам само ово. Тако отворено и прецизно своју базу нису дефинисала ни његова браћа, Светозар и Адам, а о осталима, из каснијег времена, да и не говоримо.

Милан Прибићевић (1877 – 1937.) је свој литерарни контакт са родном Банијом, ако не рачунамо сјећања која је понио из дјетињства, успоставио као аустријски официр. Његов путопис под помало патетичним насловом, "Тежак наш, брат наш – из путничких доживљаја једног господина" излазио је у двадесетак наставака у загребачком *Новом Србобрану*, средином 1903. године. Ти текстови датирани "у Грацу 27 јула 1903" садрже сву идејну и фактографску основу ауторовог ангажмана у локалној и националној политици, укључујући и ову драму, као један од врхунаца. Живот и рад

Миланов и његове браће протицао је у бурном времену које је тражило велике потезе и крупне ријечи. Милан је своју књижевну каријеру започео у хрватским књижевним часописима, да би прави полигон за јавни рад добио у тренутку у ком је брату Светозару повјерена обнова *Србобрана,* заустављеног након погромашког напада на српску заједницу, поводом објављивања текста Николе Стојановића. Те године дошло је до хисторијски значајне промјене у Србији, у Загребу је покренут *Нови Србобран*, идућа 1904. је година крунисања краља Петра у Београду, година I југословенске изложбе, значајне југословенске манифестације у граду који се и тиме кандидовао за југословенску пријестолницу, и година Милановог преласка из аустријске у српску војску. Те је године у Мостару изашла и његова једина збирка прича *У мраку и маглу*, тематски и духовно уз споменути путопис темељ цијелог његовог књижевног дјела. Мало је било људи с тако крупним и видљивим доприносом у кратком времену. Не треба велика храброст за закључак, да је положај браће у Хрватској, њихова специфична политика с прећутаним главним циљевима и немогућношћу да се о њима отворено говори, што је карактеристично за политику Срба у Хрватској, да је управо то спутавало и јавни рад Миланов и усмјеравало га у завјереничком правцу. Уосталом, он је као официр најбоље познавао службену и неслужбену политику Монархије и њеног војног врха. Тако кренувши, сам је утемељио јавни заборав који ће их прекрити.

Већ у свом поменутом путопису из 1903. он је у уводу нагласио темељни проблем јавног ангажмана српског интелектуалца у Хрватској: *"Тај широки дубоки јаз између тежака и господина, претрпан неповјерењем, бојазни, срџбом, страхом, мржњом до врха снага... Сваки поглед који ми је из очију пао, пао је на њега, свака ријеч коју сам рекао одјекнула је у њему, сваким кораком којим сам прама тежаку корaкнуо загазио сам у тај понор...*" То је главна тема, то је мука Душана Милићевића, свештеника, што је у драми присутно само у попису и опису лица, и студента Младена Угринића, очајних над положајем народа. Свештеници су тада представљали значајан дио страначке инфраструктуре Српске самосталне странке и избор професије главног лика није случајан. Исто се тако у личности и дилемама Младена Угринића могу назријети неке црте личности Милановог брата, Адама Прибићевића.

Битан елемент ове драме, игране у животу а никад на позоришној сцени, је вријеме њеног појављивања. 1908. је сљедећа година великог немира; вријеме анексије Босне и Херцеговине и Велеиздајничке парнице у Хрватској, којој је и сам значајно допринио својим револуционарним статутом. То је вријеме хапшења, највише управо по њиховој Банији, вријеме у којем су Адам и Валеријан као првооптужени били животно

угрожени. Представници власти крстаре Крајином, проналазе свједоке у лицима слабијих и неосвијештених, који оптужују људе попут Душана и Младена. Милан жели да их све охрабри, да њиховој жртви да смисао, да народ ослободи кривице. Изненада, на крају драме, у централни лик се промеће управо Младен с порукама: "*Душане, само патње душе стварају човјека... Наша патња је Ускрс наш! ... Душане, без вјере у другје; лажна вјера је то била, – с вјером у себе, то је истом права вјера! Ко ту има, тај није сам...*" Милан је у том тренутку добро знао да им може помоћи само вјера у властите снаге и то им поручује овом драмом, коју вјерно преносимо из *Бранковоī кола* за 1908. годину.

Милан Прибићевић

Осамљене душе

Драма у 4 чина

ЛИЦА:

Душан Милићевић, администратор у селу Бирачима;
Мара, жена Душанова;
Младен Угринић, Марин брат, свеучилишни ђак;
Мађенац, гимназиста, син биљежника Мађенца из Бирача;
Манојло Петровић, професор из града;
Теофана, жена професорова;
Анђелија, њихова кћи;
Др Миша Јанић, котарски лијечник, из града;
Ђука Рубетић, контролор из града;
Никола Бирач, трговац и бирташ, члан покрајинског одбора демократске странке;
Адам Булат, благајник;
Милан Брекић, пандур, прозван "Госп. Подначелник";
Стојан Рајшић, тежак, од Душана зван "Јанковић"
Сава, његова кћи, прозвана "Сека";
Миле, слуга код Милићевића;
Софија, прозвана "Бота", послужује код Милићевића;
Симо, тежак. Прозван "Госп. Предсједник" и "Алзо";
Васиљ Рутаљ, тежак, прозван "Цицвара";
Дамјан Париповић, тежак, прозван "Дако" и "Американац";
Талијан.

* * *

Тежаци (задругари и незадругари), тежакиње, дјеца, жандари, свјетина у граду, итд.

Први чин се одиграва на Цвијети *у стану Душана*.
Други чин на велики четвртак *у дућану код Бирача*.
Трећи чин на велики петак *у стану Душана*.
Четврти чин на први дан Ускрса *у кући професора*.

Карактеристика лица и радње у драми

Душан: 25 година стар, чини се млађи.
Средње величине, плав, слабих бркова, кратке браде. Коса (не предугачка) у нереду натраг. Мало погурена држања, мирних покрета, мирног говора, али уз то ипак пун енергије. Кад је узбуђен више је озбиљан него немиран. Чини зато у тренуцима велике узбуђености особито јак и тежак трагичан утисак. У изношеном, сиромашном одијелу по грађански. У другом и четвртом чину у мантији.

Мара: 24 године стара, чини се старија.
Смеђа, сразмјерно разрасла. Нервозних тешких покрета, који одишу осјећајима бриге, љубави, поуздања, уједно као неког страха и слутње. Исто све у говору. Особито јако све то у сценама у којима није са Душаном. Када је он присутан, савлађује и кретње и глас. У тим сценама увија јој се тај сав живот душе у очи, које дјелују и иначе јако. Очи су прво што на њој привлачи поглед. Велике су, сјајне, пуне душе. Исти израз јој је у лицу, зато и долази старија. У тренуцима узбуђености лице јој је јако лијепо, сјаји душом. Обучена је обично, сиромашно, носи у кући бијелу мараму на глави. У четвртом чину у скромној хаљини плаве боје.

Младен: 23 године стар.
Крупне главе, блијед, отворених, јако развијених и израђених црта у лицу. Широка висока чела, кестењасте косе, носи је раздијељену на лијевој страни и пребачену десно преко главе. Када је узбуђен пада му један прам косе преко чела, онда га баца натраг. Нема ни бркова ни браде. Обрве су му сасвим слабе. Очи велике, модре. Кретње му и говор, држање просто. У узбуђеним тренуцима кретње љуте и кратке, исто и говор. Све је то на њему искрено и природно. Мора се приказати а да се не осјети ни мало афектације и декламације. Носи тамно, прољетно одијело, доста изношено.

Мађенац: јако млад.
Одушевљен, обожава Мару. Кад је она присутна, гледа само у њу. Колеба се донекле у свој љубави између ње и Младена. Сцена у 2. чину у којој он љуби Симу, мора да се прикаже на искрено природан, импулзиван начин. При крају, у посљедњем чину, превлађује код њега интересовање за Младена све остало.

Професор Петровић: 46 година стар.
Глатко, чиновничко лице, држи се као да стоји на неком особито вишем мјесту и као да се чуди да то други одмах не виде и не поштују. Уз Теофану увијек смркнут, кад ње нема, као мало разонођен. Даје често очима израз неког негодовања. Пада и иначе често у држање као да је на катедри пред ђацима. Поред свега тога и у томе баш свему види се да осјећа мало неправедност свога држања према Душану.

Теофана: 38 год. стара.
Црномањаста, живахна више него што јој доликује. Модерно обучена. У одијелу, у држању, говору, у свему тежња да се прикаже млађа него што јест. Поред свега тога симпатична, донекле и природна, – то зато јер се види да је оно предње све код ње више од детињарије и наивности него из кокетерије и афектираности.

Анђа: 18 година стара.
Црнка, свјетлије масти него мати. Велике бујне косе, савијене око главе у витицама. Симпатичних умиљатих кретња, у свему природна. Порумени брзо, смије се радо. Да воли Младена, види се из сваке њене кретње, особито из очију када је с њим. Када нешто не разумије, чини се као дијете. Има у опште врло много дјетињског на себи. За то је ипак у озбиљним тренуцима озбиљна као да је сасвим одрасла жена.

Јанић: 33 године стар.
Црне шиљасте браде, лијеног слободног држања и кретања. Даје се мало по старачки. Из говора му избија као неко презирање свега. Сваки покрет му и свака ријеч кажу да мисли само на "уживање". За то и јест у моментима у којима "ужива" сасвим промијењен. Живахан је тада, не чини утисак да презире. Иначе, лукав је мало, и није симпатичан.

Рубетић: 45 година стар.
Симпатичан, тих, замишљен, носи наочари. Немодерно обучен. Кад се смије, развуче само мало уста. Помиче често наочаре.

Никола Бирач: године му се не познају.
У црним панталонама са кајишима преко рамена, у плавој кошуљи без дугмета. Ноге, трбух, врат, руке, покрети, све је на њему кратко и дебело. Из широког му лица, са кога висе као две округле кесе образи, вире једва мале очице. Сједи заваљен. Лијевом руком прихваћа често једну између чаша пред собом. Принесе је, наслони на уста, причека, испразни на душак и метне брзо на тезгу. Десном трља по округлим кољенима, преко чупавих прса, голог, знојног врата, ријетке око чела слијепљене косе, онда опет преко кољена. Кад не пије и не трља, гледа тупо са полузатвореним очима на кукурузна зрна што су се са рпе преко собе откотрљала, као да га ништа не занима. Али то није. На час кад подигне очи види се, како се за њиховом замагљеном површином прикрива нешто затајено и жмирка одатле округло и лукаво.

Адам Булат: 24 године стар.
Лијеп крупан сељачки тип у господарском одијелу, са црвеном марамом око врата. Главе уздигнуте, шешира заваљена у затиљак. Десну руку држи у џепу, лијевом, у којој је цигара, млата по ваздуху. Корача бахато узбацујући кољена и говори надувено ударајући на поједине ријечи, као да набацује камење у рпу. Али, испод те бахатости и гордости, избија око уста и очију, нешто што се као држи тамо увијек спремно и готово да ако устреба у часу прекрије читаво лице понизношћу и покорношћу. Из тога свега види се, да се он осјећа несигуран у господском одијелу, овамо опет да је радостан што је господин. То га све чини смијешним.

Пандур Брекић: не знају му се године.
Коштуњав, дугачких ногу и руку. Држи црним зубима кратку лулицу. Очи млаке, мекано гледају, дремљиво. Исти израз у мршавом лицу и тијелу. То се промијени само у тренуцима, када га неко погледа. Труди се тада да даде лицу израз строгости и одлучности, то повећава сасвим комичну дисармонију, која и иначе лежи у његовој неспретној прилици, у отрцаном мундиру и краткој му сабљи о боку.

Стојан Рајшић: при крају четрдесетак година.
Мужеван сељачки тип, отворених црта у лицу, мрачног и тужног израза. Држи се погнуто, има густе бркове, јако је слободних кретњи.

Сава: 19 година стара.
Лијепа разрасла сељачка дјевојка, румених широких образа, јао топлих, милих очију.

Миле: не знају му се године.
Подеран, замазан. Иде увијек бос. Шешир истрган, пожутио. Само у кошуљи и гаћама, притегнут око појаса старим, танким кајишом. И лице му замазано као да је неко газио по њему. Шачице длаке на бради, бркови, као да их је неко чупао. Очи шкиље мало, веселе. Више весео него што је глуп. Увијек опонаша неког, највише Симу.

Софија: 50 година стара, чини се млађа.
Смежурана старачка лица. То је једино што одаје на њој године. Ониска је, пуна, окретна, хитра и свима кретњама као да је дјевојка. Весела је, смије се јаким гласом. Увијек чисто обучена. Била је газдарица прећашњег попа.

Симо: не познају му се године.
Црн, кратких бркова, сиромашно обучен. Озбиљан, укрућен у држању и кретњама, исто у очима. Употребљује често и радо финије изразе господске. Душана воли јако, али још више Младена, то показује тиме што му гледа особито укочено у очи. Врло је озбиљан, никада се не смије.

Цицвара: у годинама.
Лукав сељак, претвара се непрестано. Дугачких бркова, жмирка увијек очима. Види се, да му је лукавост више прирођена, него смишљена. Поред свега донекле симпатичан.

Париповић: осредњих година.
Крупан, здрав сељак, румених и од пића мало надувених образа. Јако одушевљен за Душана и његову кућу.

Талијан: млад.
Радник као обично Талијани, што раде на сеоским црквама.

Напомена:
Драма се одиграва у сиромашном српском крају Баније у Хрватској.
Према томе ношња и обичаји.

1. ЧИН

Широка соба. Зидови дебели, под са искривљеним подницама. По пјегама на зидовима и на поду види се да је соба влажна. На зидовима старе мрачне косовске слике. Сто, столице, постеље, колица за дијете, огледало и ормар до прозора: ново све, али сиромашно. Икона над постељама нова (Св. Ђурђа), кандило пред њим старо, нема пламена. Ормар лијево стар, неспретан, велик, окрхан, са претинцима. Прозор низак и јако широк. Пећ гвоздена, неспретна, велика… На свему у соби, на најмањој ствари опажа се брижна рука домаћице (Марије). Соба чини због тога, иако је сиромашна и влажна, пријатан утисак, тужан мало.

Четири сата послије подне. Април. Кроз прозор се види плот дворишта, с ону страну плота према прозору четири стара раста, између њих трошан накривљен бунар, онда равна просторија (тратина), на њој на окрајцима биједне сељачке кућице са сламнатим крововима и попадалим оградама. На свему томе лежи сунце, румено и јако, дршће на стаклима отвореног прозора; једна сјајна зрака пада преко Марине главе на чаше и тањуре на столу. С поља се чује кретање, крај бунара који шкрипи стоје три старе жене, разговарају… У соби стоји Професор, спреман за полазак, леђима окренут према пећи. У врх стола сједи оборене главе лицем према публици Мара. Са ходника се чују каткад три гласа: господски, мушки тежачки и женски тежачки глас. С десна из собе забучи на тренутке неразговијетан разговор и заори се смијех…

1. слика

П р о ф е с о р

Кажите му, кажите.

М а р а

(ћути)

П р о ф е с о р

– Ко ће, ако ви нећете, ви сте мати; дијете је ту, а биће их још више.. То може зло свршити…

М а р а

(*дигнувши главу, тужно*):

– Знам, зло, али … видите – -

П р о ф е с о р

– Не, госпођо, оставимо то. Молим вас, све је то лијепо, лијепо је радити за народ, и треба да се ради, али…то што он, како он ради – не ваља.

Са ходника:

Г о с п о д с к и г л а с

– Три јутра, велиш, Стојане?

М у ш к и т е ж а ч к и

– Три јутра, да –

Ж е н с к и т е ж а ч к и

-– три да, три – – (кашаљ).

М а р а

(*са осмијехом кроз сузе*)

– Он, он воли, он не ради само…видите, видите – -

П р о ф е с о р

(окренувши смркнуто поглед од врата):

– Воли? И себе волити треба; ко то не зна, ко себе не воли, тај – (*заћути, смркне се јако и прилази брзо к њој*). – Оставимо то, то је само тако, лијепа ријеч, али луд рад. . . Опростите, Маро, немојте се љутити … као друг и пријатељ вашег покојног оца говорим, само зато и хоћу да вас увјерим. – -

М а р а

Ја разумијем и хвала вам. Штујем вас као оца, али – … Он зна шта ради, и онда… Он никоме зла не мисли, он је добар, тако добар…душу би своју за другог дао … (*снужди се).*

П р о ф е с о р

– Добар, добар… Имате право, добар је, предобар, али то је баш оно, то је зло; зато се ја баш и бојим за њега, зато вам и говорим. До сада се одржао, но питање је, да ли ће моћи даље, да ли ће – (*изненада сниженим гласом*) Тужили су га опет – -

М а р а

(*узбуђена)*:

– Тужили?! “Они” што туже, за то лако…”Они” .. нису вриједни ни да му воде дохвате, а камо ли друго што… Да му кажем, шта да му кажем. Ја бих, али не могу…Знам, да није све онако, како би требало да буде… Но, није то. Друго је… Да није, није…. (*Сва се преда тузи*).

С а х о д н и к а :

Г о с п о д с к и г л а с

У Америци велиш, Стојане, колико је стар?

М у ш к и т е ж а ч к и

У Америци, да, од лани. Осамнаест је.

Ж е н с к и т е ж а ч к и

– – од лани да… осамнаест година, осамнаест – – – (*кашаљ*).

М а р а

(устаје, јако узбуђена):

– О, ви, ви не знате, каква је овдје биједа, како је овај свијет остављен, изгубљен. Никога нема. Кад би ви знали! ….. Ја сам женска глава, не разумијем то све, али не могу мирно да гледам ту биједу, а како истом он.. Тужили, велите. Ко тужи? Начелник Малић, Бирач, Булат “они” – – (*с десна смијех, она престрашено бризнувши у плач)*– – тужили, о Боже, њега “они” … како су, како су – (*сједа тешко јецајући, смијех десно траје*) – – могли…

П р о ф е с о р

(*осврћући се смркнуто на десна врата, изненађен):*

– Госпођо Маро, опростите. Нисам био рад… нисам хтио…То је чудно, збиља чудно, нисам се томе надао. Само у бризи за вашу будућност, у успомени на вашег доброг оца сам говорио – –

М а р а

(*трудећи се да савлада*):

– О, ништа…вама хвала, ви сте добри, увијек сте нам добри били, увијек, као род, шта род, још више… Тужили, велите? Нека туже. Њима да се вјерује, таковима људима да се вјерује прије него њему… О Боже, тужили, збиља тужили – – -

П р о ф е с о р

– Тужили, јест. Прекјучер сам говорио са протом… Али, то све не би било ништа, када би он, то јест…када бисте му ви казали да тако не смије… Он је свештеник, слободан тобож’, али свеједно, не иде тако, не иде, није добро

започео… У задрузи је, по скупштинама иде, у општинском је вијећу, и свуда буни…од куће до куће иде и буни, а то је зло. Он би рад као Младен, а то не ваља. Младену је лако. Он је ђак, независан.. Уосталом, било би и за њега боље и паметније, да се не мијеша у то; свакако ружно је што је завео Душана – –

Са ходника:

Господски глас

– Потпиши Јанковићу! Ти Марта не знаш писати?

Мушки тежачки

– Хо, хо, хо, хо Зна? Одакле ће знати? Код ње нема школе – -

Женски тежачки

– – одакле, да…нема школе, нема школе – – (*кашаљ*).

Мара

(*устаје, мирна, близу*):

– То зар буна, то видите?... Ви вјерујете њима, о не…не вјерујете, ви не знате како је овдје тешко живјети какви су то људи: тај Малић, Булат, Бирач, ти сви, ви не слутите како народ пропада… Ја сам се родила на селу, одрасла на селу, удала у село, ја знадем. – Завео, велите, зар то значи завести кад се неко упућује на добро, зар – – . Младен је добар и ја сам му само захвална, али он није… Душан је сам од себе… а и ја сам, ја сам … сретна ….(*заћута изнемогла*).

Професор

(мало збуњен и дирнут):

Госпођо Маро, опростите. Жао ми је јако, али налагала ми је дужност, да вам кажем. Чудим се збиља, нисам мислио да и ви тако судите… Дјеца су ту, да није дјеце – – (*Мара се трне*). Опростите, опростите, ја знам, разумијем све, али ипак, морам да кажем.

Мара

– Нисам ја крива. Ја бих, али не могу. Душан и Младен знаду – – (*с десна смијех, она поновно престрашено*) – Тужили, тужили… *они* њега туже! (*прелази плачући покрај професора и наслони се на заставницу једне постеље*).

Професор

(као горе, коракнувши према њој)

– Маро, Маро, немојте. Знам разумијем, нема смисла да даље говорим. Чудно збиља… Али ипак .. пазите, вријеме је да идемо (*слушајући смијех с десна*). -Теофана се забавља… хм, јелте…(*застаје, заћути смркнут прислушкује према ходнику).*

Са ходника:

(Кретање)

Господски глас

– Сада само однеси, стрина, и ништа се не бој… Тако, Стојане, је ли? Све у ред! Све ћемо лијепо једно за другим…

Мушки тежачки

– У ред, хо-хо. Хоћемо, ‘вала вам, баш вам ‘вала –

Женски тежачки

–– ‘вала, баш ‘вала…’и сам Бог не може да вам наплати, баш ‘вала, ни сам Бог – (*кашаљ*).

Мара

(с уздахом)

– Како могу да га туже, гдје им је душа! Зар би се могло њима вјеровати, томе човјеку Малићу, Боже мој! …

П р о ф е с о р

(са изненађењем које расте):

– Не мојте, Маро, престаните… Ви сте слаби, немојте… Ми ћемо морати ићи… Чудно је то, збиља чудно. Теофана се забавља… Чудно збиља, нисам се томе надао – – –

2. слика

(Улази брзо *Душан*. Мара поспрема збуњена око кревета, силећи се да се примири и прикрије своју узбуђеност пред њим. Он је не опажа)

Д у ш а н

(немирно, заинтересовано према професору)

– Опростите… Задржао сам се; знам, није лијепо, али шта ћу, кад су то сиромаси… Боже мој, каква је то биједа.. Море бије. море, море…

П р о ф е с о р

– Море?

Д у ш а н

– Баш сада сам чуо нов случај. Стојан Рајшић, тај, знате, што ме занима особито, човјек пропао, без вјере у Бога, у људе, без вјере у себе а како и да не буде у таквој биједи! – Куда ћете, нећете ваљда већ одлазити?

П р о ф е с о р

(сабравши се)

– Морамо ићи. Касно је, а видим, и не користи да останемо. – Шта сте то на ---

Д у ш а н

– Ништа. Жена нека, Марта. Магла је зову. Дивно је то, зар не: свако има свој придимак, сваки тако добро, баш да одговара. Право каже Младен: то познавање живота, то богатство душе.. Магла мрачна, суха жена, погрбљена. Човјек јој био пијаница, узео код вјересијске закладе новце, не плаћао, умро, па сада гоне дуг… Сједните, молим вас, куд бјежите?

П р о ф е с о р

(сједа збуњен)

– Хајде де, када сте ме већ заокупили, да сједнем мало – – па шта сте то радили на пољу?

Д у ш а н

– Питам је, како да није добила никакво писмено прије овога, са којим јој објављују од суда продају земље за дуг, па шта вели? – Добила је, добила је више пута и прије овога, али шта јој је користило када не зна да чита, а нема никог, да јој протумачи… Видите, видите, то је зло… Четири сата хода с краја на крај, а само једна школа… Али, говорили смо већ о томе. О Стојану хоћу да вам приповиједам; тај Стојан, мој комшија, што – –

П р о ф е с о р

(упада му у ријеч)

– Знам, знам, тај ваш штићеник, али – – Шта сте то радили на ходнику?

Д у ш а н

– То… ништа. Написао сам молбу да је причекају. Три јутра земље, шесторо дјеце, најстарије 18 година, у Америци – зар то није биједа? Јест, али то још није ништа, ово са Стојаном, то је горе, Магла му је сваст, знате – –

П р о ф е с о р

(сабравши се потпуно)

– Молбу, какву молбу? Шта можете ви ту да учините? (*с десна смијех, он се смркне*) – Хм, …м. Теофана се забавља… Какву молбу можете ви ту да пишете?

Д у ш а н

– Написао сам … Госпођа Теофана, а да, ту је у соби, и Мађенац.. Красан дечко, хвала Богу, није као отац му (*погледа сада истом преко собе*) – Маро, ти ту? Зар ниси код госпође? (*опазивши Мару гледа је часак, онда брзо према њој*) Маро, шта је с тобом?

М а р а

(блиједа, тешко се смијући)

Била сам … сад баш хоћу опет да пођем…

Д у ш а н

(забринуто)

– Била? Маро, Маро, шта је с тобом?

М а р а

(сакривајући очи)

– Ништа није, Ништа. Била сам … идем, видим…

П р о ф е с о р

– Госпођа је слаба, мора да пази више на себе… Говорио сам јој баш – –

Д у ш а н

– Ништа, како ништа? Зашто си онда така у лицу … Маро – били да легнеш … госпођа ће опростити…

М а р а

(отима се)

– Ништа Душане, кажем ти ништа… Пусти ме да идем … *(одлази на десно, гледа пролазећи сјајним очима значајно на професора)*

П р о ф е с о р

(устаје)

Д у ш а н

(забринуто за Маром)

– Ништа, а како је опет слаба! … (*послије мале паузе, сабравши се)* – Куда ћете, станите – *(ћути забринут, узме лијек, онда се трпне)* – О чем смо разговарали? Да. *(савлада се опет немирно, али заинтересовано)* – Кажите ми, шта ћете ту рећи кажите – –

П р о ф е с о р

(иде смрknуто према публици)

– Шта? …

Д у ш а н

Дијете се нашло у селу, па знате, шта се говори? Прегледбу ће, вели, наредити *(узбуђено)*. Ја не вјерујем, али ако је истина, неће је наредити док је мене ту. Због једне срамотне, несретне, све да буду осрамоћене! … Све ће, приповиједају, бити прегледане: удовице и дјевојке од 16 године. Не вјерујем, не вјерујем, такова шта да нареде, то је немогуће – – -

П р о ф е с о р

(лијево напријед)

– Знадем, чуо сам … фантазија! Ко ће то још вјеровати! (одлучно, тврдо) То не иде тако даље, морам вам отворено рећи – Шта радите ви, човјече? Ви ћете се упропастити! Тужили су вас опет, а ви ту фантазирате. Куда води то, шта је то! . .

Д у ш а н

– Не вјерујем, не вјерујем. Како би могли то наредити? Молим вас, помислите, и ви имате кћер и стид вас између ваша четири зида, страх вас у души и помислити таково нешто; а ови овдје, зар они нису оци, зар они не осјећају као и ми? … Не могу да вјерујем, истина… доживио сам у пошљедње вријеме много тога, што ме узнемирује…

П р о ф е с о р

(смркнуто)

-Видим, не користи. Ви сте већ предубоко дошли. Жао ми је јако. Ви сте били мој најбољи ђак на гимназији, нисам се надао. – *(с десна смијех)* – Ми ћемо сада ићи. *(полази).*

Д у ш а н

(јако узнемирен, као да говори сам себи)

– Узнемирује ме, не кажем никоме, вама ћу рећи, могу … узнемирује ме јако – –

П р о ф е с о р

(застаје, нехотице заинтересован)

– Узнемирује … Ко вас узнемирује?

Д у ш а н

– Чудно ми се чини, почињем сумњати. Видите, Младен ми пише. Он је разочаран, потпуно разочаран… Не, не дам се, није још тако далеко дошло … Вјерујем, доћи ће спас, мора доћи, однекле мора да дође … Ту, ту сте ви, мој учитељ сте били, и ви сте говорили, а сада ме не разумијете, осуђујете … То не могу да схватим! …

И з д в о р и ш т а

М и л и н г л а с

– Господине … О-оо господине. –

Д у ш а н

– Почињем сумњати, почињем се питати. И на најбоље сумњам, на оне најбоље, и почињем да се питам: како пишу и говоре, а како раде … да ли раде, због *раде* то и тако, како пишу и проповиједају? … Почињем сумњати, да ли ће спас доћи, да ли може уопће да дође? … *(заћути забринут.)*

Из двориштa

М и л и н г л а с

– О-оооо господине, господине ---

Д у ш а н

(трже се)

– Шта је! Ко зове! *(брзо према прозору, говори ту с Милом, који стоји у дворишту. Обрне се.)* – Опростите, зову ме један час само, одмах ћу. Други пут о том више. Ви ћете ме разумјети, ви ме познајете од дјетињства… Опростите, одмах ћу доћи … *(излази брзо. на ходник.)*

3. слика

П р о ф е с о р

(збуњено, као да нешто тражи)

– Хм … Ето … Ко би то мислио … лудо … глупо … (с десна из собе смијех, поклик: grossartig, он застаје смркнут. Улазе *Теофана, Мара, Анђа и Мађенац*)

Т е о ф а н а

(брзо, према професору)

– Драги, шта си тако смркнут? Забављали смо се, баш право забављали … (*према Мари)* Маро, хвала, остаће, али само под том погодбом да ми дођете у недјељу … (*према Анђи*) Остани и буди добра. Лијепа кћи, гледајте је, мило јој да остави мајку … Шта ти је, зар није тако? … (*према Мари)* – Само због тебе је, Маро остављам, ти си слаба, па нека ти помогне … Али, дијете, гдје је златно дјетенце? За први дан Ускрса дакле, сигурно, и музику ћемо имати …

А н ђ а (*смије се)*

М а р а
– У кухињи је са Софијом, храни га баш сада …

Т е о ф а н а
– У кухињи, само зар, das arme Kind! Красно дијете … (*према професору, који стоји смрknуто крај врата за ходник и чека)* Сада ћемо, сада. Само још малу да видим, да је загрлим и пољубим … Красно дијете, златно дијете! … (*намешта се пред огледалом.)*

М а ђ е н а ц
(код професора, који му је брзо пришао)
– Господине, чули сте, шта хоће да нареде? …

П р о ф е с о р
(негодујући):
-А … Мађенац … мило ми је … *(обрне се од њега)*

М а ђ е н а ц
(поцрвени заћути збуњен кад види да га професор неће да слуша.)

М а р а
(кад Теофана сврши пред огледалом, тешко се смијући):
– Није сама, са Софијом је; ја ћу је одмах зовнути.

Т е о ф а н а
– О не, не треба, сама ћу ја к њему, не Маро. (*Весело, окрећући се*) … С Богом, с Богом. Господин Мађенац, клањам се и хвала. Забављач сте да вам пара нема, и ви ћете доћи, јелте? … Маро, јеси ли чула, шта је рекао? Ти си, вели, права жена, права српска словенска … Дођите, дођите, не шалите се … и музику ћемо имати – –

М а ђ е н а ц
(јако збуњено, несретно):
– О, хвала, госпођо . . Нисам ја то казао … то је Младен …

А н ђ а
(прснувши у смијех):
– Лијеп кавалир! Кажете, онда одбијате – – *(Граја, излазе на ходник, Професор и Мара застају).*

П р о ф е с о р
– Госпођо … Не заборавите, кажите му … Маро … Ја вас молим – -

М а р а
(уморно):
– Када бисте ви знали … Хвала вам, али …
Из дворишта

Д у ш а н о в г л а с
– Добро, добро, дођи, Стојане. Сада немам када, видиш сам –

М у ш к и т е ж а ч к и
– Немате, знам, дођи ћу ја и … хвала вам …

П р о ф е с о р
(смркне се, излази брзо; Мара за њим)

4. слика

Напољу почиње умирати свјетлост, из дворишта се чује граја и смијех. Код плота стоји рпа свијета, оне три жене код бунара још увијек разговарају: сви скупа гледају у двориште. Софија улази и поспрема сто, споља се чује све ближе (*са ходника*): О-ооо Јанко-оооо, о-оооо, Јанко-оооо! – Улази Миле.

С о ф и ј а

-Јеси полудио! …

М и л е

– О-ооо Јанко, Јан-кооо-ооо .. враг те убио, гони та говеда амо, остави ноге тамо. – – О-оо Јан-коооо! – –

С о ф и ј а

О Боже, о Боже …

М и л е

Шта ће бити из наше коже.

С о ф и ј а

Луда човека. Боже мој …

М и л е

Луда си сама, моја драга.

С о ф и ј а

Јеси паметан! –

М и л е

(узима чашу са стола и пије)

– Паметан амо, паметан тамо, главно да човјек зна живјети …

С о ф и ј а

– Не знаш … *сиромак* ….

М и л е

– А ти .. сирота: “не знаде” – –

(обадвоје у смијех)

П а у з а :

(*С поља штропоштање кола, Миле к прозору, Софија турне брзо нешто са стола у њедра)*

М и л е

– Одоше господа.. – Бâка. Други пут кад дођем на свијет и ја ћу у господу … О Боже драги, лако ли је Бог господи дао …

С о ф и ј а

– Јест, баш би ваљало, ти би био лијеп господин…

М и л е

– Да сам господин, био би лијеп, да видиш како би био…

С о ф и ј а

– Зна Бог драги шта ради.

М и л е

– Зна. Лако је теби, ти си била “госпођа” …

С о ф и ј а

– Одлази, будало, носи се …

Из дворишта

(отегнут глас):

– Није господин ту?

(*обадвоје к прозору.)*

М и л е

– Све сама господа .. “госп. подначелник”: није господин ту … бâка брате, већ се не може живјети од господе …

С о ф и ј а

– Шта ‘оће тај?

М и л е

– Шта, господска посла, брате, господска посла …да-а, нијесам ти ни приповиједа’ –

С о ф и ј а

– Баш су заокупили нашег господина … јест враг Малић.

М и л е

– Заокупили? Не бојим се ја. Господска посла, моја драга. Лако је њима, шале се мало, шта ће, морају имати неког посла. Да, нијесам ти приповиједа' – –

С о ф и ј а

– То ће бити нешто паметно! –

М и л е

– Паметно амо, паметно тамо, главно је како ћу рећи: како је оно говорио твој покојни прото – –

С о ф и ј а

– Мани ти мене, немам ја када с тобом да наклапам … Одлази, носи …

М и л е

– Алзо, како ћу рећи, стоји код оваца Јока, Стојан, Магла, и госп. пресједник ту био и господин, Алзо, овце пасу, ован уз тарабе, кад ето ти госпоје Теоване, гледа и гледа, па ће онда – –

Са ходника

М а р и н г л а с

– Миле-ее-е!

М и л е

– О Боже, о Боже, тешко ли га мени. – Одма' ћу, одма' . . Дакле, како ћу рећи: гледа и гледа на овна, пе ће онда, маше и маше главом, па ће алзо: – Јух Боже, како та овца има велико виме – – –

(Обадвоје у смијех. Смију се дуго.)

Са ходника

М а р и н г л а с

– Миле-е-ее-еее – –

М и л е

– О Боже мој, Боже мој, тешко ли сиротињи. – Ето ме, е-то-оо … Дакле, на смијех нама свима, знаш, али не ћемо, ћутимо, док ће онда Цицвара, наша' се и он ту – –

С о ф и ј а

(превијајући се од смијеха)

– Одлази, гаде, враже – одлази!

М и л е

– Алзо, дакле, Цицвара ће, знаш га, повио очима по земљи, ко лисица, па ће ….*(брзо изненада)* Да, Софија, пази – прегледаће, истина је, чувај се – – –

А н ђ а

(са врата)

– Миле, зар не чујеш да те госпођа зове?

М и л е

– Зове? Нека зове. Зашто имаде чељаде глас, ман да виче … Шта ћу вам ја? …

А н ђ а

– Воде да донесеш.. – Жури се, -

М и л е

(узимајући посуђе са стола)

– О врајла, о врајла. – Мислите ви ако сте из вароши, да вас и овдје морају служити … Каква сте ви цура … Моја драга, засучите ви рукаве и донесите сами – *(излазећи)* О Боже, о Боже, тешко ли га мени сиромаку – – -

А н ђ а

– Миле, Миле, ти си баш права луда – (*према Софији*) – Журите се, Софија, молим вас, пожурите. Још ништа није поспремљено, а госпођи није данас нешто добро.

С о ф и ј а

(хитро)

– ‘оћу ја, врајла, ‘оћу драга, слатка, ‘оћу – –

Са ходника

(онај отегнути глас, што се прије чуо)

– Није ли ту господин, госпо? *(Анђа затвори врата.)*

5. СЛИКА

(Софија поспрема, метне опет нешто у њедра. Свјетлост напољу ишчезла. Свијет се разишао, што је био код плота. Код бунара три друге, нове старе жене и приповиједају. Улази Мара, мучна и блиједа)

С о ф и ј а

– Госпоја драга, шта вам је?

М а р а

– Жури Софија, жури се, и малу ћеш онда лећи, ја сам данас нешто слаба… – Није се господин још вратио? …

С о ф и ј а

– Није. Одма’ ћу ја, госпоја, одма, још само постеље … Шта то “госп. подначелник” гони?

М а р а

(сједа на столицу крај кревета и наслони се о заставницу)

– Није ли Сѣка долазила? – –

С о ф и ј а

– Није … Бог и’ убио. Од кад је села Бирача, није било ‘ваког господина овдје … Мајка је наша, права мајка – – – Бог и’ убио – – -

М а р а

– Дââ. Не знаш, Софија, што је то са Стојаном било?

С о ф и ј а

– Зло, госпоја; да није господина, ја не знам шта би Стојан, ‘наки како је, урадио. Сам Бог зна, Бог и’ убио – чули сте: прегледаће, веле, све цуре и удовице по селу –

(Са ходника кашаљ, непрестано куцање на врата)

М а р а

(престрашено, дигнувши главу)

– Бог с тобом, Софија, ко ће то вјеровати? –

Т е ж а к

– ‘бар вече.

М а р а

(тргне се, онда мирно)

– Бог дао,.. Ајде, Софија, ајде, остави то. Узми колица… Сједните, пријане. (*Софија узима колица и излази хитро гурајући их на ходник)*

Т е ж а к

(гледајући унаоколо)

– ‘вала, могу ја и ‘вако… Није господин ту?

М а р а

– Сједните, сједните. Ја ћу се мало прислонити. Одмах ће господин доћи…нешто сам слаба данас – – *(смије се тужно)*

Т е ж а к

– Нека. Нека. Слаби сте, како нећете бити..
(сједа, Мара положи главу на кревет)
Дуга пауза:
[На исти начин као и онај први, улазе још два тежака.Огледају се, привирују, мочу полагано и сједају. На мјесто Маре дозива им добар вече први тежак. Кад уђе пошљедњи и сједне, настане часком страшно мирно у соби и на пољу. У соби почиње мрачити.]

А н ђ а

(улази са Секом) :

– Маро – – Маро – –

Т е ж а ц и

(помичу се, искашљавају и ћуте):

П а у з а

А н ђ а

(тражећи):

– Маро, Маро .. (*тихо*) спаваш ли? – –

М а р а

(будећи се):

– Душане *(подигнувши се)*. Још увијек га нема – (*спази Анђу*) – Анђо …

А н ђ а

– Маро, драга Маро.. Сека је дошла … *(све три захвати дубока туга)*
Неко вријеме тако. Тежаци се мичу. Онда изненада зазвони звоно као кад се оглашује дијете. Тежаци устају и крсте се. Часак тихо улазе: Душан и Стојан. Мара устаје. Анђа и Сека, брзо збуњено напријед на позорницу….

6. СЛИКА

(при крају је соба мрачна).

Д у ш а н

– Пето дијете ове недјеље. Чујеш, Стојане, пето већ, читав помор, али.. теби није до тога, је ли …

С т о ј а н

(ћути):

П р в и т е ж а к

– ‘бар вече! –

Д р у г и и т р е ћ и т е ж а к

– ‘бар вече! –

Д у ш а н

(узбуђено):

– Није до тога; али немој тако, буди паметан. Стрпи се, свака сила за времена. Зар си ти сам? Зар немају и други да сносе као и ти?

П р в и т е ж а к

– Имају, бо’ме. Имам и сам – – – ево доша’ сам – – –

Д р у г и и т р е ћ и т е ж а к

– Бо’ме да. Имамо сви, имам и ја . . .

Д у ш а н

– Добар вече, људи … нијесам вас ни спазио . . мрак је –

Т е ж а ц и

– ‘бар вече! *(рукују се с њим.)*

С т о ј а н

– Имају, знам, а и ‘вако к’а ја нема нико. Ето молим и’, молим читав дан: – Господо, познате моју Секу, сви знате чије је дијете. – Али они: –

Ајде, вели, излази, Бога ти твога, зар ти да нас учиш, ајдук! – А ја? "Ја зар ајдук! Ајдуци сте ви". – Ускипјело је у мени, знате – –

Душан

– Нијеси му то требао рећи! –

Стојан

– Нијесам, велите, нијесасм? Убити сам га треба'… 'вако ка' ја нема нико …

Душан

– Нема, како нема? – –

Други тежак

– Нема. Ено ја петнаест круна тражим, па не могу – –

Стојан

– И зато да идем у затвор, зато зар? Да је зашто не би, човјек ни жалио, али ево … Зато јер сам истину говорио – –

Први тежак

– Због волова, доша' сам због волова.. кажу: задруга даје – –

Трећи тежак

– И ја би' вас, господине, молио – –

Душан

– Причекајте људи, причекајте *(сйази Мару)*. Шта, ти не лежиш?

Мара

(збуњена йришавши к њему):

– Душане, Брекић те тражио – –

Трећи тежак

– – Молио би', задруга даје – – –

Душан

(узбуђено корача брзо)

– Причекајте, људи, одмах ћу ја . . . *(сйане йред Сйојана)*: Шта велиш, Стојане, шта кажеш ти?

Стојан

– Да је по праву и закону има' би, да ми ово једино, моја мала, лежи мртва у кући, али 'вако, на силу Бога, за то јер не дам на свој образ пљувати!

Душан

– Ко каже да дадеш? И не требаш. Човјек није, који допусти да му се дира у образ, али не буди луд, није то исто, нема ту пљувања, то је друго нешто, и ту не користи сила, она само горе ствара. Зар мене не гоне, зар мене не туже из дана у дан?! …

Стојан

– Туже, знам, али ви сте господин.. Друго је то – – –

Тежаци

– Друго, бо'ме, друго –

Душан

(јако узбуђен)

– Друго, како друго?

Стојан

– Друго. Ето сви знате, читаво село зна, да је дијете што су га нашли у потоку Малићево и Шарићеве цуре Петре, па они свеједно кажу да је моје цуре, моје Секе! Друго је то, господине – –

Душан

(узбуђено корачајући)

– Стојане, буди паметан, Стојане … Слушај ти, шта ја теби кажем … нису сва господа такова као *они*, имаде и добре господе. Ја знадем да има – –

Т е ж а ц и

– Има. Слабо има. Ако сте ви, нијесу други. Ето и'. Заредајте по селима, па ћете видјети…

С т о ј а н

– Лако је вама говорити, ви сте господин – –

М а р а

(прилази од дјевојака, камо је била прешла)

– – Два пута је ту био, има некакво службено писмо да ти преда …

Д у ш а н

(застаје јако узбуђен)

– Стани, Маро, молим те, одмах ћу *(према Стојану, савладаши се)* – Стојане, видиш, знадем све, ниси ти крив. Само те зато гоне, што држиш уза ме. Дан на дан си у мојој кући, твоја кћи у мојој кући, па су зато и измислили, да нас осрамоте, да је дијете твоје цуре … Знадем то све, жао ми је јако, разумијем да мораш бити љут, али, опет кажем, не буди луд… Читав крај знаде да је то лаж. Пусти их нека туже, а онда када тужба дође, видјећемо коме ће се вјеровати, њима или нама – –

С т о ј а н

– Знам ја, господине. Лако је вама, ви сте господин, али шта ћу ја, човјек тежак, прост, неук – –

Д у ш а н

(јако узбуђен)

– Стојане, Бог с тобом! Шта говориш ти …како можеш то рећи! … Зар ја нисам досада показао––-

С т о ј а н

– 'есте, господине, 'вала вам. Сви ми то знамо, само, тешко је с њима војевати –

Т е ж а ц и

– 'вала вам, али тако је . . Тешко је с њима, јачи су они него ми – –

Д у ш а н

– Јачи! Од правде није нико јачи. Правда је ту, а има господе, која је чувају и бране … ја знадем да има – –

С т о ј а н

– Знате ви, али ми не знамо, ми ту господу видјели нијесмо. Ми само знамо, да је са господом тешко мегдан дијелити …

Т е ж а ц и

– Тешко, бо'ме, тешко! – –

Д у ш а н

– Ја вам кажем да има, а ви мени морате вјеровати. Знадем да не можете вашој господи; нисте доживјели да можете, али нису ни та господа крива. Они не осјећају да криво раде, они мисле да смију овако … Али доста! Мени морате вјеровати. Друга година је већ како с вама страдам, а и Младена сте чули, и он вам је толико пута исто говорио – – *(заћути изненада, јако узнемирен)*

С т о ј а н

– Знамо, част вама и њему –

Т е ж а ц и

– Тако је, част вама, 'вала вам – –

П а у з а

У соби је часком тихо. Звоно је престало. Чује се само пригушено Савино јецање, Анђин глас који је тјеши и умирује и Душанови немирни кораци . .

С т о ј а н

(изненада)

– Чули сте . . . Прегледаће све удовице, јесенашње младе и дјевојке по селу? –

Д у ш а н

(тргне се)

– Ко каже, ко! . . Није истина! –

С т о ј а н

– Говоре по селу, Малић је, веле, каза' –

Т е ж а ц и

– И ми смо чули, истина је, веле –

М а р а

(прилазећи опет к њему и остаје уза њ)

– Душане, и Брекић је нешто о том говорио – Оно писмо – –

Д у ш а н

(збуњено)

– Није могућно, лаж је . . И ја сам чуо, али није истина. Хоће само да вас побуне, до буне да доведу. Не вјерујте, људи ! . . .

П а у з а

[Опет часак тихо, чује се само Секино јецање, онда почиње опет звоно. Анђа: – Сека, Сека, драга, немој …]

С т о ј а н

– Прије ћу је својим рукама удавити, него што дам да ме срамоте – –

Т е ж а ц и

– Воље. Боље мртва него жива. –

Д у ш а н

(узнемирено брзо)

– Није истина, људи, не вјерујте! Тако далеко не смију ни они …

С т о ј а н

– А како су могли јесенас у Брановини? – У сред прса ћу ја њега, у сред прса, а онда ћу у затвор – – нек' барем знадем, зашто идем – –

Д у ш а н

Стојане, гдје ти је памет, Стојане? Шта си ми обећао? Зар ниси обећао да ћеш ме слушати? –

С т о ј а н

– Не може памет ништа, када до тог дође. Друго ту треба, нема ту за памет ништа – –

М а р а

(престрашено)

– Душане, за Бога – ако је збиља истина? –

Д у ш а н

– У Брановини! Ко је видио, да су? Зар би могло то тако проћи, а да нико против тог устао не би? . . Не, није. Нисмо ми у Турској. Закони су ту, Бог је ту, и ми смо људи … Није, ја знам да није, не може бити – – -

П а у з а

[Са ходника кретање: као кад неко тражи пут у мраку. Чуло се већ прије, али они у соби нису опазили. Тежак ударац у врата. Све се у соби трже и као престрашени. И Сѐка престаје да плаче. Чује се само звоно]

М а р а

– – Боже! … Душане! – – -

С и м о
(са врата, полагано)
– Добар вече! (*Обазријевши се*) – Ево госта, господине – *(ступивши у собу још једном, лагано*) – Добар вече! –

М л а д е н
(улази, полагано)
– Добар вече! (*онда брзо, грозничаво, види се да се нешто особито с њиме догодило*) – добар вече, Душане … Ево ме … зажелио сам се … Двије недјеље сам на путу … ишао сам преко Ковине главе кроз села … Маро, драга, како си? … госпођице Анђо, и ви ту! … Добар вече, људи, гле Стојана … И ви ту госпођице, нисам мислио; када сте дошли? …

Д у ш а н
(*престрашено, изненађено – јако дирнут*)
– Младене – ти – –

М а р а
(часак изненађена, онда брзо пуна љубави к њему)
– Драги Младене! (*љубе се)*

А н ђ а
(стоји узбуђена, не миче се)

М л а д е н
(*Одахне, пути, онда брзо према Душану, трудећи се да му глас буде миран и тих …*)
– – Душане, много имам да ти приповиједам – моја писма си добио, сва? Много – – (*грозничаво, јако, не могавши се савладати*) – – Душане, Душане, када би ти знао – када би ти – – – (*опази сад истом огромни израз страха и узбуђења у Душановом лицу, трне се и сам престрашен*)
[*Све пути изненађено.*
Звоно зајечи и умире. Тихо]
Завјеса пада

II. ЧИН

Уска дугачка соба, ниска. Десно врата у собу, лијево врата на пут, на вратима звонце. Десно и лијево уза зид судови и вреће, натрпани и нанизани до тавана. Десно у предњем углу рпа кукуруза, лијево између лијевих врата и судова рпа соли, у њу с краја забодена лопатица са преломљеном дршком. Уза зид (према публици) претинци, под њима тезга. У претинцима: кава, рижа, брашно, жемичке, јаја, итд. Уредно поредано, у некојима смијешано: жемичке у брашну, јаја у рижи. На тезги замазане стаклене посуде са петролеумом, шпиритом, уљем, вином, и читави редови и рпе пуних и празних чаша разне величине и облика. Са једне греде (таван је са гредама) виси плава плошњата лампа са чађавим цилиндером. Соба пуна дима. Врата лијево на пут су отворена, па се види да је на пољу још дан, – то повећава тешки утисак, што га чини мрачна задимљена соба …

У соби су: Б и р а ч : сједи за тезгом и гледа жмиркајући на низ чаша пред собом. Лијево до њега на судићу п а н д у р : дријема. Крај соли на сточићу Т а л и ј а н поклопљен над тањуром. На суду лијево поред тезге, лицем према публици С и м о : гледа управо, укочено преда се. Наоколо чуче и сједе још три тежака. На вратима лијево на прагу стоји Ц и ц в а р а са шеширом у руци понизно привирујући наизмјенце на чаше на тезги и на Булата који корача бахато, заваљене главе средином између рпе соли и кукуруза. (Цицвара се појави истом, кад се диже завјеса) …

1. слика

Булат

(испрекидано)

– – – ето – то, видиш врага! Може човјек још "ајнирокавати"; врага то пита: марш, ајде, двије регименте већ иду. Читао сам данас у "Народнима" . . већ "ајнг'шифт"! није ничудо. . ко-ко, како побише тамо наше Кинезери, и Вајдезејра и Сајмујра. Али, сад ће им показати! Солдачија је враг, видио сам ја ко-ко-код "кајзерманевра". . . Испела се ту нека регимента. . "ахтунфуфциг", "драунфуфциг", шта ли. . испела се на брдо, па-аа. препа' се ја. Није, знаш, враг је то "шнелфајррр" ко-ко-ко – – –

Бирач

(нуди чашом)

Де-де

Булат

(пијући)

Није него, враг је то. Цугсфирер Дерикрава, Ликота, нема, брдо од човјека, па-па-преблиједио. Отисло, брате, отисло ко-ко враг, све сипа – –

Бирач

Блиндпатрона?

Булат

(застаје, гледа га зачуђено)

Ко-ко – – шта вели? –

Бирач

Хо, хо, хо. . Блиндпатрона... И резерва ће. велиш? то би онда могао и ја. . хо, хохо...

Булат

Ти? Лако е теби. Усташа није резерва – резерва мора ван: марш, ајде! Друго је то.

Бирач

(престаје да се смије, зашкиљи)

Бојиш се? А? Жена?

Булат

Бојим? О-ооо-о. Истина жена, враг је жена, али није то.

Бирач

(зачкиљи јако)

Неће, Бога ти, не бој се. Ја сам ту, поп Ћенто је, а и Малић. . .

Булат

(зачуђено)

Неће, како ко со. (*онда изненада пренувши у смијех*) – А то-то мислиш, јест . . . Поштени сте људи, сигурни, мога' би се баш на вас ослонити – – *(обадвојица у смијех.* Пауза)

Брекић

(трљајући очи)

Ма како оно, молим те? Шта оно? – –

Први тежак

Које велиш?

Брекић

(показује на Талијана)

Ма оно, тај ту? Талијан, а?

Други тежак

Талијан, дȁ – –

Бирач

(изненада дигнувши главу)

Бога ти, Василија, затвори-де . . . Деде – Адаме … (точи и пружа Булату)

Ц и ц в а р а
(затвори врата)

Б у л а т
(кад попије)
Откуд ти?

Ц и ц в а р а
(понизно)
Знате, господине, не из добра …

Б у л а т
И право ти је; кажем ја, пусти ти попа на крај, није то за тебе што он вари, али ти! – – Ти си лопов. Сви сте ви лопови, ко-ко марва, свеједно кѐмарва … Само ћикана да вам је, шпирана, а за друго је лако – –

П р в и т е ж а к
Ма немојте, господине, добро је пити.

Б у л а т
Добро, добро за оног ко-ко има – –

Ц и ц в а р а
(лукаво)
Лако је то, господине, лако је мени с вама …

Б у л а т
(мало збуњено)
Лопова, видиш ти. Лако. Лопова, кажем ја. . *(послије мале паузе, бахато)* – Дедер, Никола, наточиде му једну, нека је макне – –

Ц и ц в а р а
(задовољно, прилазећи тезги као да је у цркви)
Велим ја . . Нема мени брез вас ништа . . . Баш вам ‘вала. Укочио сам се од пута …
(Пауза. Цицвара пије. Булат пали нову цигару)

2. слика

Б и р а ч
Па шта је, Адаме, шта је ово?

Т а л и ј а н
(устаје и излази без ријечи)

Б р е к и ћ
Оклен оваки, ако за Бога зна?

Д р у г и т е ж а к
Ка нијема ствар!

С и м о
(озбиљно)
Није, боме, кâ ми. Док ручамо, прође по дана . . .

Т р е ћ и т е ж а к
Они, веле, једу и жабе и змије, и скакавце –

Ц и ц в а р а
(сједајући на Талијаново мјесто)
И рибе кад крепају. И не кувају и’ ‘наке каке су, мећу и’ на зуб и жваћу… као ми багуш. Дајде, Лука, имаш ли га?
(Смијех. Трећи тежак пружа му лулу)

Б и р а ч
Шта је?

Б у л а т
Ко-ко-ко велиш – –

Б и р а ч
Шта је, шта ће бити? – (*погледа га значајно намигнувши на сељаке)*. Шта ради наш –

Булат

А, то . . хохохо. . Ето Цицваре ту, питај га! Он је његов ађутант, он мора знати – – (*према Рушању*) Зар ти нијеси отишао с њим у град – –

Цицвара

Немојте, господине. Куд сам у злу, још ми се и ругате.

Булат

Ругам, је ли? И право ти је. Што ти слушаш њега; да он може другом помоћи, најприје би он себи помогао … Хохохо. . "За народ треба живјети, с народом треба" … Фина птица! Светац, а амо – дијете у потоку.

Први тежак

Сви кажу – није његово –

Други тежак

Ни Сека, веле, није така – –

Булат

Није, није .. Видићемо…ко-ко-ко-оо.. кад буду прегледали – –

Симо

Знамо ми сви чије је.

Бирач

(кроз смијех, почео се већ прије да смије) Како каже..! Вјере ти…како каже?

Булат

Знате, није така!? Знаш ти врага, цура је цура, цура је враг: воли лијепе, мараме, засторе. "Није његово, није она така?" Ко-ко може то рећи, ко-ко – им је свијетлио – (прилази тезги и пије) – Како каже? – "За народ треба живјети, – за народ". А ко-ко ће порезу плаћати? Сам цар зар да себи порезу плаћа – -? Гдје је ту памет! "За народ треба?" . . Јеси ти видио да ко-ко-о да други за тебе оре и копа, а ти да сједиш код куће . . . Хохохо… Ви сте луди и вјерујете све, што вам он каже – – *(према Сими)* – Није се још вратио, а?

Трећи тежак

Ја знам, код моје куће не би прегледали, док је мене…

Симо

Није још –

Први тежак

Истина Бог, тако је, али задруга ипак помаже. Ено Дамјана Париповића. Узели му лани јунце и крмачу. Ове године ће му се опрасити, па на годину кад прода, исплатиће и волове и крмачу. Тако он, а … ено и други – –

Бирач

(смијући се грохотом)

Не можеш ти ту ништа, нема са нашим свијетом ништа, не можеш ти њима доказати.

Булат

Продаће, велиш? Ако не крепа, продаће, а ако цркне, шта ће онда? Кућу ће му продати. И теби ће, јер ти стојиш за њега. Лијепа ствар то то ооо…. Задруга помаже? Видићемо ко-ко, кад вам почну да мећу куће на бубањ, ко-ко што су тамо већ негдје у Сријему или Банату… Онда ће бити: "С народом!", онда ћете постати своји господари. *(пије)*

Цицвара

Ил' истјерају 'вако к'о мене.

С и м о

Тога се ја не бојим, да ће икада на бубањ.

Б у л а т

”С народом треба сложно сви да радимо па ћемо постати своји господари, господарићемо сами”. . Господарити! Он, у своме подераном капуту ће господарити, пијани Дако, и онај други, што намјесто да учи, он свијет буни – –

Б и р а ч

(непрестано хохоћући)

Вјере ти, и Дако зар, и он? –

Ц и ц в а р а

Не каже он то… То онај други вели, вилозоп, шта ли је ..

Б у л а т

Он, свеједно који је, један је ко ко-оо и други, ко ће их разлучити? Од тога вилозопа је и научио. Запамтио си, а? Кажем ја: лопов си ти, сви сте ви лопови… Деде Никола, још једну па да идемо. *(Према Рутању кроз смијех)* – Зато су те и истјерали – јер тако добро памтиш – – -

Б р е к и ћ

(устаје)

Вилозоп, велиш, да није његово то дијете?

Ц и ц в а р а

Шуњао се доста јесенас по мраку, могло би и бити.

С и м о

Да се влада’ по правилима, не би га истјерали. Из задруге се само онај баци, који се не држи правила…

Б у л а т

Правила, ко-ко? . . До врага, сад ћеш ти мене да учиш! Ни читати не знате, а амо ћете мене да солите. Лијепа су правила то-то – до врага – –

Б и р а ч

У здравље правила де-де, у здравље –

Б у л а т

(према Рутању)

Шуња се, велиш; јеси га ти видио?

Ц и ц в а р а

Видио сам, како да не видим. Близу сам њихове куће, па видим све.

Б у л а т

Хохохо, близу, зато су те и бацили ван, јер си близу. До врага, комедија је то. Наточи-де, Никола, и њему! И посвједочио би, а? . . Сад је Стојан ађутант, је ли – –

Ц и ц в а р а

Што не би? Оно што видим, увијек ћу посвједочити.. Стојан боме. . Жалостан му ађутант, ено га горе у затвору лежи… Не може се он с господом барабарити…

С и м о

Ти видиш и у мраку…

Т р е ћ и т е ж а к

Ја знам, да не би код мене, љѐпрегледали.

[Громак смијех. Пију.]

С о ф и ј а

(са врата)

Добар вече!

[смијех престаје]

Симо, први и други тежак

Бог дȅ

Трећи тежак

Шта ћеш ти ту?

Булат

(обрнувши се од тезге)

Добар вече, добар вече… Хохохо. . Шта ће? Дошла да мене види, је'де? Дођи де да се пољубимо – –

Софија

(бранећи се, кроз смијех)

Маните се ви мене, господине. . имам ја пречег посла. *(према Сими)* – Није господин још дошао?

Булат

Ето ти га на, не воли ме, а да је одакле Малић ту, не би се отимала. Какви господин? Твој господин је давно већ под ледином.

Софија

Маните се ви мене. Ако сте ви пили, нијесам ја. Знате ви, за кога ја питам –

Цицвара

(облизујући се)

Није да велите, господине, знам ја на кога гледају жене и цуре. – Ето. . и сама она врајла горе . .

Симо

(према Софији)

Није овдје. Кажи госпоји, да још није дошао. –

Софија

(према Цицвари)

Ти знаш, на кога гледају! Убио те Бог! Боље би било да сједиш код куће, него што ту лочеш. *(Према Сими)* – Како ћу јој рећи, кад не знам гдје је, отишла је – –

Булат

(зачуђено)

Ку-куда је отишла?

Софија

Отишле су обадвије горе у село, чим је доктор изашао –

[Пауза]

Булат

Да није отишла с врајлом к бабици? … Хо хо-хо – –

Софија

Срам вас било. Толику срамоту трпате на нас, па још … Не срамите се то рећи за врајлу! – *(хоће да пође).*

Цицвара

(тихо према Луки)

Нема, брате, – змија љута – –

Булат

(мало збуњено)

Ко-ко змија, да да . . Стани-де, не ћеш ваљда тако . . Наточидер јој једну, Никола, наточи, да се куцнемо, ко-ко оо, до врага, деде Софија… У здравље твога покојног проте – –

Софија

(узимајући чашу)

Убио вас враг! Нијесте вриједни ни да му име споменете, а камо ли – *(пије).*

Б у л а т

(трохотом)

Виде, виде, имаш "цуг" баш прави цуг, ко-ко поп Ћенто – –

Б и р а ч

Бога ти, шта каже, шта каже? ..

Б у л а т

Ко-ко Ћенто да, знаш га, из Јаснића. Кладио се с Матићем у Пивницама. Попићу, вели, попићу буре пиве за пододне. Читава комедија то.. Приповиједа ми данас Матић. Пије, вели, пије – –

С о ф и ј а

Убио вас Бог!

Б у л а т

(прелијевајући вино преко руке)

– Пије, да је чудо Божје, ко-ко – Краљевић Марко. И попио, жива истина т-то. Кад потјераше кола, а он све главом по шарагама. Излетио свијет из кућа па гледа… И, хохохо.. свеједно, молим те, чудо Божје.. Не би му ниша, остаде жив. Сад му кажу, добио име: Ћенто Краљевић – -

Б и р а ч

(трцајући од смијеха)

Бога ти, истина.. по шарагама, по шарагама – - Тежаци, осим Симе
Виде врага, по Богу брате! Чуда од попа?

Б у л а т

Да, да, по шарагама, да! Дедер наточидер јој још једну, да се помиримо, па да онда идемо. – – *(према пандуру)* – Ти још ту? Шта чекаш, видиш је да неће без тебе – –
[Смијех. Тежаци устају, узимљу и они чаше, само Симо остане сједећи. Куцају се. Повици: здраво, живио и ваистину здрави и живио. Пију, смију се].

Б и р а ч

(хохоћући)

И до године једно у потоку! –

Б у л а т

И до-до.. само ако буде поп ту до-до до године..

С о ф и ј а

Не да' нам Бог!
[Понован смијех. Софија и пандур излазе. Дуга пауза. Ћутање. Булат и Бирач погледају се потајо. Булат му прилази. Шапћу]

3. слика

Б у л а т

(полази осврћући се)

Б и р а ч

(устаје, стењући за њим)

Вјере ти, Адаме –
(Булат му прилази. Шапћу опет)

Б и р а ч

(полугласно)

Писана наредба?

Б у л а т

Писана. Од котара. Ту је *(удара се по џепу)*

Б и р а ч

Шта ће сад он?! Де-де . . Још једну *(гласно)* – Вражји човјек тај Малић, особито сад, откако је узео ону из – –

Булат

Нећакињу, хохохо, нећакињу, је ли?
(полугласно) Престојникова кћи тамо од неке келнерице из Славоније, одакле… хохохо…
(полазе обадвојица, смијући се, на врата)

Цицвара

(понизно крај врата са шеширом у руци, као на почетку)
Господине – –

Булат

До-до врага, ти ти! Шта ћеш?

Цицвара

Молио би, знате, за оно –
До врага, немам ја када, лако је теби. Дођи други пут, не чека те млада код куће!

Цицвара

Не чека, знам ја. Знам ја, на кога младе чекају…

Булат

Хохо, лопова, видиш га. . Други пут, кажем ти, до-дођи – – сутра – – –
[Булат, Бирач и Рутаљ излазе. Тежаци се шуњају за њима, код врата застају. Симо сједи непрестано, непомично, озбиљан и укочен]

4. слика

Први тежак

Нема га никако.

Симо

Кад је река', да ће доћи, он ће доћи.

Први тежак

Ја не чекам више.

Други тежак

Ни ја –

Трећи тежак

Бо'ме ни ја – –

Симо

Ја ћу чекати, а ви, како знате.
[Тежаци привирују још мало наоколо. Ћуте. Излазе. Симо сједи неко вријеме укочено, онда вади лулу. Пуни је, пали, пуни и чека. Све то мирно, озбиљно и укочено. . Тежаци су затворили врата за собом, у дућану је јако тихо и јако задимљено…]

5. слика

(Улазе Младен и Јанић. Симо, чим их спази, устаје)

Младен

Хладно, мутно јутро, још обавијено мраком –
(прекидајући) – Како је овдје мрачно, нико не би мислио, да је дан напољу. . Добар вече, Симо!

Јанић

Мрачно, шта ћете, као у свакој сеоској биртији
(гледајући преко дућана, према Сими) – Гдје је газда?

Симо

Изашао је овај час. Добар вече, господине.
(рукује се са Младеном)

М л а д е н

Хладно мутно јутро, кроза њ пролазе с мотикама на раменима људи, међу њима и старци и дјеца, један искривљене ноге поштапајући се о мотику. Као утваре приближују се на сва четири пута према раскршћу пред чивутовом биртијом, а ту кад сам им угледао лица – –

Ј а н и ћ

(разгледавајући на тезги)

Знам раскршће, познам,

М л а д е н

– Гладна, жедна, неопрана. Једноме рак изио половицу носа, један расјечених усаница. Око двадесет људи, а само двојица, тројица у опанцима. На њима подеране, замазане хаљине… Кад се сјетим тијех двадесет пари мрачних погледа, сат и више тешког мрачног разговора с њима, кад се сјетим на то јутро у ноћи – –

Ј а н и ћ

(точећи)

То све за круну, а то је још добро. У Јаснићу плаћа поп Ћенто 80 филира, у Јазу Остерман 60…

М л а д е н

То јутро у ноћи пред чивутовом биртијом, то ми је очи отворило – –

Ј а н и ћ

(пије, онда сједа на пандурово мјесто)

Бррр.. прави сиркет… Још ви нисте све видјели –

С и м о

(сједа на своје мјесто)

М л а д е н

(застаје, дирнут, пред Јанићем)

Нисам видио?! Нисам, велите?!. . *(смије се грозничаво, обрће и корача)*

Ј а н и ћ

Нисте, боме. Причекајте још коју годину, онда ћемо даље говорити.

М л а д е н

Нисам, нисам?! А то? Шта је то? *(узбуђено)* То све што сам вам данас говорио, тај сав живот без душе, тај живот изгубљених душа!

Ј а н и ћ

Ја вас не разумијем.

М л а д е н

Не разумијете, видите, то је оно, то је баш… ови овдје у селима, ви, а и они други у градовима, што тамо раде, што се боре… ни они то не разумију – -

Ј а н и ћ

Жао ми је, разумио бих вас радо, али …Шта хоћете да кажете?

М л а д е н

Прву годину сам био у туђини, другу, трећу… Нисам их познавао али сада, кад сам дошао, и видио то све, упознао да и они – – *(хладно)* Опростите. Ја вам досађујем.

Ј а н и ћ

Зашто? Напротив, занима ме; само не могу да вас разумијем, па ви мислите, као да ме гњавите. О, не!

М л а д е н

(иронично, па ијетко)

Гњавим, гњаважа, дивне ријечи, ни у једног другог народа их нема, код нас је гњаважа, кад се говори о души и о човјеку, ми говоримо само о Српству, о српској души, о српској слави, српској муци, о српској… само о души не, о српској души не! …

Ј а н и ћ

Ви сте одвише идејални, проћи ће то.

М л а д е н

Јел'те, идејалан? Стотину пута сам то већ чуо. Код нас је идејализам, кад се хоће о души да говори; код нас нема душе, ни човјека нема; ми смо само Срби нисмо људи, Срби смо без душе – –

Ј а н и ћ

(устаје, према Сими)

Пријане, зовни-де газду да платим и реци кочијашу, да упрегне *(према Младену)* Изволите –

М л а д е н

(савлада се)

Хвала вам, што сте дошли, ја ћу Душану казати, и он ће вам, увјерен сам, бити врло захвалан. Није погибељно, велите?

Ј а н и ћ

О, молим. Није. Обична слабост, онда нека нервозност. Ваша сестра не пази на себе. Лежати мора. То је главно *(палећи цигару)* Душан је у граду?

М л а д е н

Јест. Јутрос је отишао.

Ј а н и ћ

Чудим се, да се нисмо срели.

М л а д е н

Он је пјешице преко брда.

Ј а н и ћ

А, тако, онда дабоме нисмо могли. Има неког особито прешног посла?

М л а д е н

Да.

Ј а н и ћ

А шта тај свијет чека на путу?

М л а д е н

Тако је сваки дан овдје, састају се на разговор.

Ј а н и ћ

Е, па поздравите и не замјерите. Не слажемо се, али то не чини ништа. Ријетка су два Србина, која се у нечем слажу, јел'те? *(смије се).*

М л а д е н

(смиљујући се усиљено)

Хвала вам и зато, што сте били код оне сироте жене. Запаљење поребрице, велите?

Ј а н и ћ

О молим, молим, није то ништа. Мора човјек и за народ радити, какви би ми људи били, кад не би – –

С и м о

(са врата)

Готово, господине!

Ј а н и ћ

А газда?

С и м о

На путу са људима.

Б и р а ч
(за Симом)
Молим, молим, слуга понизан .. Част ми је. Опростите! Шта желите?

Ј а н и ћ
(рукује се и плаћа, опет рукује са Бирачом)
Због ом, дакле, поздравите *(смијући се)* Не заборавите: госпођицу Анђу – –

М л а д е н
(хладно)
Хоћу, поздравићу.
(Рукују се, Младен хоће да га испрати)

Ј а н и ћ
О не, не, хвала! Због ом (Излази. Бирач га прати).

6. слика

[Часак мирно. Споља се чује граја]

М л а д е н
(прешавши нервозно преко собе)
Нијеси видио господина?

С и м о
Нијесам, а ви?

М л а д е н
Ја сам био са доктором код Лазине бабе. Ни младог Мађенца нјеси видио?

С и м о
Нијесам. С господином је, ваљда ће скупа сићи.

М л а д е н
Је ли био ко озго ту?

С и м о
Јест. Софија.
[Пауза]

М л а д е н
И Булат је био ту?

С и м о
Био је. Пили су – и Цицвара је био.

М л а д е н
Па – ?

С и м о
Знате сами.

М л а д е н
Ниси ништа чуо?

С и м о
(ћути часак, онда)
Нијесам.
[Пауза. Чује се граја, лупа кола се губи, онда опет граја јача него прије…]

М л а д е н
Стојан је у затвору?

С и м о
Од јутрос. Једва га господин нагнао да отиде.
[Пауза]

М л а д е н
То господина чекају?

С и м о

Да.
[Пауза]

М л а д е н

То ће зло свршити.

С и м о

Зло, господине, чим га нема – –
[Дуга пауза: Младен, који је већ прије почео да корача узбуђено, корача сада брзо и немирно. Симо стоји укочено и ћути. Споља се чује непрестано све јача граја.]

М л а д е н

(тргнувши се)

Хајде, да идемо!

С и м о

– ‘ајдемо –

(полазе)

7. слика

[Кад Младен и Симо дођу до врата, забучи напољу. Руља сељака, међу њима и она тројица, навољује у дућан. Усред руље Душан блијед, за њим Мађенац узрујан. Десно на собним вратима појављује се Бирач.]

М л а д е н

(трже се јако, кад спази Душаново лице, хоће нешто да каже, ћути борећи се са собом).

Д у ш а н

(збуњено)

Ти овдје?

М л а д е н

(савлада се)

Да… ја –

Д у ш а н

(ћути часак, онда изненада потресено)

Нијесам вјеровао, нијесам хтио вјеровати!

М л а д е н

(тргне се, нехотице)

Шта?

Д у ш а н

(као горе)

Ко би мислио, да ће наредити, заиста ће наредити?

М а ђ е н а ц

(узрујано, брзо према Младену)

Младене, наређено је, прегледање је наређено – –
(узвици, поклици, граја)

П а р и п о в и ћ

Док је мене жива, код мене љѐнеће! –
Тежак са именом Лука
Ни код мене!
Још два три гласа
Ни код мене, ни код мене!
(други ћуте оборених глава)

Ј е д а н г л а с

Неће бити – преварили су вас?

М а ђ е н а ц

Истина, жива истина! Заповијест је издана, у котару су нам казали –

С и м о

(*који је дотле ћутао, озбиљан и миран, трже се и протура до Душана, промијењена лица и гласа*)

И ја сам чуо, Булат је овдје каза', у џепу је, вели има… *(према вуцима)* – Јесмо ми људи или дјеца? Зар ћемо дати да нас срамоте? Људи, чујете ли – –

П а р и п о в и ћ
Та нећемо, нећемо, не дајмо –
Два три гласа више него прије
Не дајмо, не дајмо!

Б и р а ч
(ступи у собу)
Мир, мир, људи! Симо, што радиш?! То је – –

М л а д е н
(испочетка мирно, савладано, онда грозничаво, узбуђено)
Нијеси хтио вјеровати. Наредили су, видиш, зар ти нијесам говорио . . . Видиш их, видиш – –
[Пауза]

С и м о
(према Бирачу)
Мир, велиш. Мир! Ти то велиш. Мичи се! Ти си свему крив. Мислиш, да ја не знам? *(према људима)* – Људи, јесте ли чули? Зар ћемо дати да нам куће срамоте, кћери наше, жене наше на очи бијелог дана срамоте? Зар ћемо то дати, а зашто? Зар не знамо сви, чије је дијете, зар ти не знаш, Петре, ти, Лука, ти – – -
[Граја вика. Испочетка слаба, онда све јача. Мађенац лети према Сими, љуби га. Дако Париповић виче громким гласом: Нећемо! Не дамо! .. Не дао Бог!. . Други вичу исто то за њим. Бирач говори нешто према Душану, али се у буци не чује]..

Д у ш а н
(трже се, брзо, али мирно. Младен га хвата за руку)
Не, бој се, Младене! *(према људима)* – Причекајте, људи, мир! . .

Г л а с о в и
Мир, мир …Чујмо!

Д у ш а н
(јаким, али мирним гласом)
Људи, будите паметни, то је буна, а то они и хоће, до буне хоће да нас доведу! .. Мирни будите! Заповијест је издана, али ипак немојте. . Комисија нека дође, а онда дођите и ви сви, па ћемо, листом ћемо устати и посвједочити… Није могућно, да ће, кад виде нас све, кад сви кажемо, чије је дијете, да ће ипак – –
(у гомили кретање, глас: Пропустите ме!)

С и м о
Доћи ће?! Мислите да ће доћи?

Г л а с о в и
Тако треба, тако ваља, тако је најбоље –

М а ђ е н а ц
(узбуђено)
Симо, доћи ће, како да не дођу?

С и м о
Доћи… видјећемо…Алзо, видјећемо. То ће бити лијепо – –

М л а д е н
(сасвим промијењено)
Душане! Ако не дођу?

Душан

(изненађен)

Ако не дођу, онда –

(Из гомиле глас: Пропуштај! Симјех. Гас: Је ли ту господин?..)

Миле

(излази задухан из гомиле)

Добар вече на све стране.. Господине, писмо од госпоје…

Душан

(изненађен)

Писмо. Шта је*? (престрашено)* Дјеца, она?

Миле

Здрави и живи. Не знам, шта је, само знам.. Неће – –

Душан

Шта неће?

Миле

Неће прегледавати – *(предаје Душану писмо)*

Граја. Повици:

Како неће! Шта? Зашто?

Миле

Неће. Нашла се – дјевојка …

(зачуђење)

Симо

Ко је наша'?

Миле

Цура Малићева… признала, да је оно дијете њезино!

[Граја. Изненађење. Повици]

Мађенац

Признала, како то? А Малић?

Миле

Ништа. Љут к'о змај, све цичи, али не користи му – –

Младен

Како то, није могућно!

Миле

Госпоја и врајла биле код ње, говориле с њом, па ето – –

[Граја. Комешање. Чуђење]

Младен и Мађенац

Душане, истина?

Душан

(пружи им писмо, јако дирнут)

Истина! Пише то исто. Ко би се томе надао! …

(Послије мале паузе, уморним, тешким гласом)

Сад не треба да овамо долазе – –

(*граја…)*

Завјеса пада

III ЧИН

Позорница првог чина
[Вече. Прозор отворен. Са равнице, споља, свјетлуцају свијеће. У соби на столу гори свјетиљка, заклоњена. На постељу наслоњена Мара. Крај прозора стоји Анђа и гледа напоље. Дуга пауза, тихо… Споља пјесма]:
– Костај – Костајнице,
Жао ми је на те,
Мало јање моје, драга душо моја –
– Што мој – што мој драги
Пролази низа те,
Мило јање моје, драга душо моја –

1. слика

А н ђ а
(окреће се од прозора)

М а р а
Како је напољу мрачно?

А н ђ а
Али зато тихо, како је тихо, како свјетлуцају свијеће! Сасвим друкчије је него у граду…

М а р а
Мени те је жао, тако ми те је жао. Боље би било да нијеси остала – –

А н ђ а
Маро? Како говориш, како можеш то рећи? –

М а р а
Жао ми је тебе, свију ми је жао, а најжалије …

А н ђ а
Маро, немој Маро, и онако си слаба… Опет се узнемирујеш! *(сједне крај ње)*

М а р а
– – најжалије ми је, Анђо, ње ми је најжалије – -

Пауза. Споља .

– Мали – мали шешир,
На очи навлачи,
Мило јање моје, драга душо моја –

А н ђ а
Како га је могла удавити!?

М а р а
Своје дијете удавити! Својим рукама удавити!
Сирота дјевојка! – –
[С поља]:
– Очи – очи крије,
Да се не насмије –
Мило јање моје, драга душо моја –

А н ђ а
И Младен суди као ти – ја не знам како би?

М а р а
Младен може да осјети за другог, да га разумије. Зато и каже… На св. Саву је било кад сам је видјела пошљедњи пут. Дебели грашћи зноја су јој трептали на лицу. Више од два сата је играла… макла се није из кола, док се није разишло …

[Пјесма.]

М а р а
Сумњало се већ онда на њу, почело се говорити по селу, па она, сирота, дошла у коло, да разбије сумњу.

А н ђ а

Страшно!

М а р а

Да, Анђо, страшно! Зато и велим … Сирота дјевојка… Кад помислим на јуче, како смо је наговарале, да смо баш нас двије биле које смо је наговориле, да се пријави, да прими срамоту на себе – –

А н ђ а

Маро? Шта говориш? Шта би било да нисмо ишле? –

М а р а

Знам, знам, али свеједно – –

[Пауза. С поља:]

– Што он – што он,
Шешир на очи навлачи?
Мило јање моје, драга душо моја –

А н ђ а

(окренувши се од прозора, камо је опет била прашла)

Маро … Кажи ми … *(мало узрујано)* Како може отац, како могу они сви у граду онако да говоре о селу, како да они не знаду овај живот овдје? –

М а р а

Знаду они, али неће да знаду.

А н ђ а

Како? Неће?

М а р а

Не, није тако. Нисам добро рекла, не знам право да ти кажем, Младен би ти знао рећи – –

А н ђ а

Чудим се, чудим, видиш… Ко би то мислио, Маро, кад си и нама долазила, па смо ишле на забаве, колико господе смо тада упознале, па свеједно… никада нисмо о том свему ништа чуле …

М а р а

Ја баш нисам вољела ићи на забаве. Ја сам већ онда вољела бити сама, ја сам знала већ онда, само не све. Код нас је на селу била увијек пуна кућа тежака. Онда је долазио Младен са школа, а касније, кад сам се удала… Душана си познавала већ као ђака, знадеш какав је …

С п о љ а :

– То он – то он вели:
Због ом остај, драга!
Мило јање моје, драга душо моја –

А н ђ а

(гледајући кроз прозор)

Још увијек их нема.

М а р а

Чудновато. Хтједох баш сада исто да кажем. Читаво вријеме говорим, а овамо непрестано мислим, зашто већ нису ту? – –

А н ђ а

(прилазећи брзо к њој)

– Маро – –

М а р а

Непрестано мислим, све једно, те једно. Шта је с њим. Ни једне ми ријечи није рекао, откад је јучер онако дошао – –

А н ђ а

Маро… Непрестано се узрујаваш, примири се *(с поља започиње пјесма)* – Маро, јели…не идемо прекосутра? …

М а р а

Драга Анђо, а отац, а мајка, шта ће они рећи?

А н ђ а

(заграли је)

Нека рекну што хоће, Маро, нека… Немој да идемо, Маро, останимо… *(заћуте, слушају)*

[Пауза. Пјесма:]

– Што он – што он,
Десну руку на срдашце меће?
Мило јање моје, драга душо моја. –
– То он – то он вели;
Оставит' те нећу,
Мило јање моје, драга душо моја –

А н ђ а

Стара пјесма. Никад је нисам чула.

М а р а

Дјевојчице пјевају. Док ми нисмо дошли, није овдје готово било пјесме. У јесен смо чули, и то ријетко.

А н ђ а

– Љетос су пјевали.

М а р а

Чим смо дошли овамо, почео их је Младен гонити да пјевају, грдио их је, касније Душан, а и ја сам; сада пјевају често. Дјевојчице долазе готово свако вече ту на бунар, пјевају… Жалосно им пјевање… *(заћути, онда опет наглo.)* Ко би то мислио, ко би се надао, да су збиља хтјели да прегледавају.

А н ђ а

(трже се, заграли је)

Маро, Маро, опет започињеш –

М а р а

Морам, Анђо. Шта је Душан радио јучер, шта је он морао претрпјети јуче у граду, кад се увјерио да је истина… (заћути, онда опет нагло). Још увијек их нема… Анђо, шта је с њим, шта се догађа с њим? Ни с Младеном не знам шта је, Младен је ко промијењен – –

С п о љ а :

(кораци)

А н ђ а

(скочи к прозору)

Ево … Младена –

М а р а

А Душан? –

А н ђ а

И он. –

2. слика

[Мара устаје. Обадвије гледају напето на врата. Улазе Младен и Душан. Душан корача напријед. Младен за њим].

М л а д е н

Не могу они имати повјерења. Како ће, кад нису никада видјели да им господин добро жели, а ова господа по селима? Природно је што раде. Они опет не могу да схвате да не раде добро; они држе да смију овако, и они су сиромаси, и њих морамо сажаљевати – –

Д у ш а н

(узрујан и узбуђен, једва се савлађује)

Па шта је онда?

М л а д е н

Они школовани, као тај Петровић, Јанић, Влашић, сви ти што долазе из градова са школа из света овамо у варош и на села? Док су били млађи, викали су само и бучали тамо по градовима оно што су читали и чули; чим су дошли овамо, престали су и то, пустили су да их мутна вода овога живота као даске носи, на којима не стоји ништа до ли име доктор, судац, професор, адвокат! А зашто, зашто то? Зато, зато, јер и онда, кад су викали, нису душом викали, нису душом бучали, са устима су само, грлом, а душа им је била празна и тада као што је сад – – – –

Д у ш а н

(код Маре)

Добар вече!

М л а д е н

Они други по градовима? Те гомиле гладних и жедних, што ишчекују жељно чиновничка мјеста? Оне друге већ намјештене гомиле, што се стиде да прођу са оцем у опанку улицом? Та међусобна грдња и мржња слободних народних – "опозицијоних"? Сви ти, први, други и трећи, сав тај поред свега тога лудом мржњом отровани, живот нас Срба, Хрвата и Бугара на Балкану – сав тај хаос и метеж изгубљених душа – – – -

Д у ш а н

(јако узрујан, напријед на позорници)

Па и прије си тако говорио. Зар ниси?

М л а д е н

Говорио сам, али онда нисам ово друго знао, што сада знадем – –

Д у ш а н

(савлада се, мирно)

Шта знадеш?

М л а д е н

Онда сам још увијек вјеровао, надао се, држао сам, да је у том хаосу нешто, да је у тој мутној води нешто, да су људи ту, који неће да буду само даске, да је борба ту, Христоси, војска, која ће нас спасити, расвијетлити, ослободити мрака – –

Д у ш а н

(брзо према њему)

– А сада?

М л а д е н

(*тврдо*)

Сада не вјерујем више –

[Пауза. Душан застаје јако дирнут усред собе. Младен прије на десно. Анђа се тргне, Мара гледа непрестано на Душана и исправи се].

Д у ш а н

(промијењеним гласом, збуњено)

И ви ту – госпођице – опростите. Слабо сте се забављали ових дана – – опростите – – –

М л а д е н

Не вјерујем, сада знадем, да ми Христоса немам, да војске немамо, ни борбе немамо – –

Д у ш а н

(као горе)

Маро, шта ти радиш, што ти не легнеш, зар није *(послије мале паузе сабравши се)*. – Не знаш, је

ли Стојан из затвора – – *(не може да се савлада, коракне узнемирено брзо)*

М а р а

(дигнувши се сасвим)

Душане! – –

М л а д е н

– – – јер та борба, што се у хаосу нашег живота одиграва, није борба, и она је хаос, растровани истргани хаос мисли, ријечи покрета, дјела у којима душа не учествује *(заћути, онда мирно замишљено.)* – – У Прагу, у орфеуму, видио сам представу са пнеуматичким фигурама … Свирале су, играле, лупале рукама и ногама, смијале се, двије су се и хрвале – само их нисам видио да плачу, плакале нису …

Д у ш а н

(прелази напријед на позорницу, одатле опет натраг)

Ни борбе, никакве борбе? Ништа!

С и м о

(са врата)

Добар вече!

М л а д е н

Душане, не мој – видиш. Питао сам једног од наших првих књижевника: “Господине, зар ми немамо никаквих питања, никаквих проблема, и идеја које би нас мучиле? Зар се наш читав живот састоји само из слика, типова, цртица и црта, описа природе и голих дојки? Зар ми немамо живота душе – господине, гдје нам је душа, зашто сте заборавили на њу, зашто не пишете о њој – – “ Он ме је прекинуо, рекао је: “Имамо, имамо, али ко ће о том да пише; када бих писао рекли би ми, да сам Француз, Рус, Нијемац…

Д у ш а н

(корача узбуђено преко собе, код Маре)

– Маро, ниси легла? Како то, зар ти није доктор наредио – – *(заћути, обрне се, корача опет, јако узбуђен.)*

С и м о

Господине –

М а р а

(трне се, престрашено)

Душане, шта је с тобом – –

Д у ш а н

Шта би било са мном? Шта може да буде, видиш, чујеш – – Није био Стојан овдје? – Видиш, ништа нема, ни људи, ни борбе! Ништа нема, само сам ја још луд – – -

М а р а

Младене, за Бога! –

М л а д е н

Има један писац. Кад хоће роман да напише или причу, у којој и душа има посла, у којој раде и мисли и идеје, питања, он завије радњу у руска имена, тако као руско се прима и вјерује – –

С и м о

Господине!

Д у ш а н

(узбуђено према Младену, хоће нешто да каже, спази Симу, стоји часак неодлучно борећи се, онда се савлада и прилази брзо Сими…)

Шта је, Симо?

М л а д е н

Изгубљене душе, саме изгубљене душе. Међу њима само појединци, а ти појединци? Истом се

буде, траже, назријевају! Кад угледају – – *(заћути. Корачајући напријед на позорницу)* – кад виде да душе немају, да су је изгубили, стид их је, страх, зажмуре – – –

[Пауза]

Душан и Симо
(разговарају тихо на вратима)

С поља:
(изненада)
Полетјело јато голубова,
Ој Јанино моја мила –
Јато голубова – –

Душан
(престаје часак, онда разговара даље)
[Пауза, пјесма сврши се и све се у соби као крене, тргне]

Душан
(са врата, усиљено, мирно)
Један часак само, онда ћу – даље ћемо. – –
Слушајте, Анђо, слушајте како пјевају, а ти, Маро? Гледај да се простре за вечеру. – Кад се једе, лакше се дебатује – *(излази са Симом, смије се присиљено)*

Мара
(престрашено)
О Боже, ја и заборавила –

Анђа
(хоће да изађе)

Мара
Не, Анђо, остани ти и слушај, само ћу ја–
(излази брзо).

3. СЛИКА

[Преко дворишта прелазе кораци тихо]

С поља
– Те падоше на Јовине дворе,
Ој Јанино моја мила –
На Јовине дворе – –

Анђа
– Гдје сте били тако дуго?

Младен
– У задрузи.
[Пауза. Анђа прије прозору]

Анђа
(тихим гласом)
Како можете да онако говорите…

Младен
Морао сам,

Анђа
Ви видите само –

Младен
– – црно и – наш народ није зао, јел'те – –

Анђа
Да

Младен
То су ми многи већ рекли – исто, истим ријечима.

Анђа
Имали су право – и ја вам кажем –

М л а д е н

– – Савић у Мајдену, опозиционалац, што даје народу ваган на ваган, поп Ћенто, који трпа новац на новац отпремајући свијет у Америку, а иони други по градовима, зависни и независни, све до најмлађих, који у диму кавана зидају границе, државна царства, а онамо само ону књигу прочитају, коју морају, на село кући иду када морају, који – – *(Пауза)*. Није могућно, да и ви тако мислите, ви сами не вјерујете у то што кажете, – – у осталом…

А н ђ а

Хвала вам.

М л а д е н

(трīне се)

– Госпођице, опростите, нисам тако мислио…

А н ђ а

Знам.

[Пауза споља пјесма. Почела је већ при крају Младенова говора]

– Хтједе Јово перо одрезати,
Ој Јанино моја мила –
Перо одрезати – –
– те пореза своју десну руку,
Ој Јанино моја мила –
Своју десну руку – –

М л а д е н

Опростите, у мислима сам био, нисам хтио!

А н ђ а

Ви сте увек у мислима.

М л а д е н

Како да не будем! Видите! Народ, кажу, народ није зао. То ме је сваки пут кад сам чуо задивило изненадило, упрепастило –

А н ђ а

Ја вас не разумијем –

М л а д е н

То је – *(заћутāи, онда наīло)* То је савршенство покварености, врхунац свега зла, најбољи доказ наше будућности! Ми не мислимо под ријечи *народ* збиља *народ* него само себе, за то и кажемо, народ није зао, – нећемо, не можемо, не видимо на себи зло – то је страшно! – *(заћутāи, јако узбуђен)*.

А н ђ а

– Господине Младене, –

М л а д е н

– Кад ријеч народ употребимо у правом значењу онда кажемо: наш народ је покварен, зао, невјеран, не може се с њим ништа! То су једни а други? –

А н ђ а

Господине Младене, престаните, што се узнемирујете тако, шта вам је – –

М л а д е н

(јаким īласом узбуђено)

– А други? Маштају о њему идејалишу: народ наш је диван, красан, не бојмо се ништа, или: народ пропада, хајдемо, трчимо, да га спасавамо… Сви скупа не виде то говорећи пропаст своје душе! Неће, не могу, они који виде, зажмире, чим је угледају….То је, видите, оно, то је оно, што код нас нема, спознања унутарњег нема, осјећања нема, плакања!

Играмо, свирамо, лупамо, вичемо, тучемо се, све за народ, хвалимо га и грдимо, али осјећати не знамо, плакати не знамо за њега, не знамо и не можемо, јер нам душа не свира, не трчи, не бори се. Он спава…*(послѣ паузе сниженим гласом)*. – Душа нам је тужна, плитка, празна, никаквога живота нема, и ми не ћемо то да видимо, страх нас је једних пред другима, стид самих пред собом, или још горе, и не прикривамо ништа, јер не осјећамо ништа, не видимо ништа, за то ваљда и вичемо овако, млатимо као луди рукама и ногама око себе, смијешни, смијешни до крајности.

А н ђ а
(хоће нешто да каже)

М л а д е н
(као горе, настављa)
Немојте, немојте! Један човјек ми је рекао, интелигентан Србин, један од наших првака: "Прилике су криве, немојте тако, и прилике су криве!" Има право, и прилике су. Тежих нема као што су наше, нас Срба и Хрвата, који стојимо голи и слаби пред вратима Европе… Али! Тешке прилике стварају јаке и велике душе, велику и тешку борбу душе … *(послѣ мале паузе тргнувши се, јаким гласом)* Ми те борбе душе немамо, ми плакати не знамо, ми не осјећамо за плач, ми господа, интелигенција, – али ти знаду, ти што их на пољу видие, слушајте их!

П ј е с м а :
Долази му његов братац Лука
– ој јанино моја мила, –
Његов братац Лука – –

М л а д е н
Те, видите, те зар ми да спасавамо!? Што лажемо, што се варамо, обмањујемо? Ти морају нас спасити. Ти, те душе, красне, биједне душе, како их љубим! – – Те су чисте, јасне, своје. Патне су, измучене, у мраку су, али ту су, живе својим животом, народним – – Знате, видите шта све раде ту с њима, па како се држе! *(мирно)* Пјевају, пјевају, али и плачу. Чули сте пјесму о Американцима, доживјели сте ове дане овдје. Видјели сте сву трагику тих биједних, остављених душа, које знаду да су остављене – – *(изненада, јако, ражљућено)*. Те *ми* да спасимо, ми празне мрвице народне, што пливамо изгубљени на мору европске културе!
[часак тихо, онда се довршава пјесма]
Брате Јово, боли ли те рука,
Ој Јанино моја мила,
Боли ли те рука – –

М л а д е н
(тихо, замишљено)
У Загребу је била у болници дјевојчица из мојега села, похађао сам је често … и других је било с њом у соби, дјевојчица и дјевојака сељачких. Чуо сам ту, спјевале су пјесму: – како иду кроз Илицу, долазе у болницу, како је у њој страшно. Плачу у пјесми: – како их режу, пилају и сјеку, како најприје оне "репарирају" – репарирају, кажу, – које имају некога, да се заузме за њих, а како оне, које немају, морају чекати мјесеце на операцију … Сјећам се, о милосрдним сестрама говори пјесма, о докторима, болничаркама. Сјећам се: – "болничарке ко румене руже, за доктори иду, па их служе" …

[Дуга пауза]

А н ђ а
То је страшно!

М л а д е н

Страшно – –

А н ђ а

Страшно, грозно, како можете тако!

М л а д е н

Опростите, госпођице…

А н ђ а

Увијек само *о том* мислите. То је већ –

М л а д е н

– – смијешно, знадем. Изреците слободно! И тамо у граду су ми казали то исто. Трагика је код нас Срба смијешна – – –

А н ђ а

Ја нећу с вама ни да говорим!

М л а д е н

Свима смијешна. Видите. Они се састану у граду, један устане и говори о неправди. Пљескају му. Спомене Косово. Вичу му; изгинућемо. Спомене Русе: носе га на рукама, онда – иду кућама и спавају као заклани, или још горе, не иду, иду у каване, у шантане, у – – – Хохохо… Сви ти су ми рекли да сам смијешан. Трагика је код нас смијешна! Онима Русима и Рускињама није што труну по сибирским тамницама, што су остављали домове и школе и ишли као косари, ковачи и шваље у народ… *(узбуђено)* видите, Рубетића познајете, он ми је још најмилији од свију, он мисли барем озбиљно, да ће Кинези доћи – – *(смије се грозничаво)*

А н ђ а

Ви говорите са мном као да сам ја дијете …

М л а д е н

– Свима смијешна, само народу није, њима што их хоћемо да спасавамо. Неки дан рекао ми је један, Лука, познате га, у млину сам стајао код њега и разговарали смо: – “Какви је живот то, господине”, рекао је. – “ја не знам шта је то ко влада ту, Бог јали враг?” – – – Али – опростите, госпођице Анђо … Ви знате да вас поштујем, да – –

А н ђ а

(коракне према њему)

Младене, шта је с Вама? Говорите! –

М л а д е н

(изненада, промијењеним тужним гласом)

Сам сам, видите, сам – –

А н ђ а

(застаје)

Сâм?

М л а д е н

Слутим, осјећам да их још има, али их не видим, не познајем, сакривају се, страх их је – – Сам сам, осамљен! – Знам да мора тако да буде, да је то једини пут, да изађемо из овога мрака, и нећу да зажмирим, нећу! … Дошао сам овамо, Душану. Љубим га и цијеним, он је сиромах, жао ми га је, он ми је тако јако вјеровао, а кад ссам му прије говорио о војсци, о Христосима, о борби. Бојим се за њега, страх ме је шта ће бити! Шта да му кажем…у што још да вјерује, у што, у што? … Шта да му кажем, кад сâм не знам – – -

А н ђ а

Ви сте – –

М л а д е н
(грозничаво, иронично)
Луд, смијешан, Француc, Рус … да …Србин је Србин! Он није човјек, њега се све то ништа не тиче! Он је Србин само. Он се не пита, он не живи душом, он сијече само Турке. Краљевић Марко је он, и Вук је издао, издао је на Косову …

А н ђ а
Али, сад идем збиља и нећу више никада с вама –

М л а д е н
(прибравши се)
Госпођице! – –

А н ђ а
Нећу… Ви сте тако чудновати… Увијек ми се само подсмијевате … Ви сте … *(плаче)*

М л а д е н
(јако дирнут за њом)
– Анђо, Анђо, опростите – –

А н ђ а
(излази прије него што Младен доврши. Труди се да прикрије плач…)

М л а д е н
(Застаје. Корача узбуђено преко собе. Мало застане, онда наједном узима брзо шешир и излали)

4. слика

[Позорница празна. Дуга пауза. Издалека се чује на час вика, па је опет тихо. На пољу мрачније… Улазе Мара и Софија. Мара је јако уморна].

М а р а
(долази до средине собе, узбуђено)
Гдје је Младен, Софија?

С о ф и ј а
Не знам, госпо!

М а р а
Спреми, Софија – – *(сједа на столицу и ослони се на постељу)* Куда су могли отићи? Шта је то опет вечерас? – –

С о ф и ј а
Не знам, госпо. – Шта је са Анђом госпо; нисте видјели, плакала је – -

М а р а
(диже се нагло, престрашено)
С Анђом? Шта би било? … Куда су опет, Боже мој, шта ће то опет били – –

С о ф и ј а
Господина сам видјела са Симом у Париповићима –

М а р а
Шта ће тамо?

С о ф и ј а
Бог и' зна. Правдају се горе, ваљда са Цицваром. – – О Боже, Боже – – то нам је Ускрс ове године!

М а р а
(нервозно, полази на врата)
Спреми, Софија, пожури!

С о ф и ј а
'Оћу ја, госпо драга, 'оћу –

М а р а

(*излази*)

С о ф и ј а

(спрема на столу)

На пољу:

М и л и н г л а с

– Шта сте ту сјеле, па завијате? – Бâка, знате; док сам ја био млад, да сте онда знале оклен дођи –

[Смијех]

С и м и н г л а с

Шта се ту бенавиш. Одлази за послом! …

М и л е

(види се споља поред прозора с врећом на глави)

. Нисам ја твој слуга, ако сам већ слуга – што морам жалибоже "једноставно" бити

– – *(одлази)*

[Смијех, онда бучан разговор. Крај прозора пролази гомилица тежака, међу њима Душан и Мађенац. Кад прођу, часак тихо, онда улазе с великом буком у собу..].

5. слика

Д а р к о П а р и п о в и ћ

Ја да теби пустим вола, теби зар! Пустио би', зашто не би', да нијеси 'нако говорио, али јере си 'нако, ти ето сад! Узми га, отми, уби' ме, чик, уби'!

Ц и ц в а р а

Ја нијесам никада река', да би те убио. Зар сам ја крив што свијет свашта износи? Што ти слушаш свијет?

Д а к о

– Нијеси река', сад нијеси јер те имам у шаци. – Не дам вола, не дам! Двије банке донеси, па онда гони, – 'вако, јок! Плати, и ја сам платио. Ето кума Петра! Ту нека каже, он је био са мном, кад сам јучер платио Миодрагу шкуду! Тежак са именом Петар

То је било друго. Ондје је био во један сат у 'шеници, а ти си његова ухватио у шипрагу, гдје није мога' никакву штету направити!

Ц и ц в а р а

Немој тако говорити. Што се срамотиш, зар ја да испаштам, јер' си ти њему платио? Ето, људи, видите какав је! Ја да му намирим за јучер! – – Какав шипраг, Петре? Брзо. На Голом Брду га је ухватио –

Д а к о

На брду, и брдо је моје, да је го пут, ако је мој, мој је! Не дам на моје! – – Да ми ти намириш? Не треба ми то, имам доста за се, не треба ми ни туђе, али, 'оћу своје! – – Не дам, ето не дам. Да' би му, али не дам, зао баш, јер' ми је пријетио! – Ето ме, не дам, уби' ме, ја не дам! … *(послије мале паузе)* Ти, додуше, знаш говорити, није ти језик прираста' – – –

Ц и ц в а р а

Није ни теби.

Д у ш а н

Дамјане, пусти вола. Гдје ти је душа? Во затворен, цио дан, липсава гладан…

М а ђ е н а ц

Пусти вола, Дамјане, Дамјане! Шта би рекао да тебе неко држи читав дан затворена без комадића круха!

Неколико гласова
Тако је, живјели! И во је живо створење – –

Цицвара
За то би те могао још потегнути што си га држа' читав дан затворена, а ниси му дао да загризе, то је проти закону.

Дако
Проти закону – к врагу и ти и закон! Не дам ти, ето баш не дам, да' би, да ниси такав чо'ек какав си, 'вако не дам. Во ми није нанио штету никакву, а да и јест, уа вољу господина, учинио би' све, ал' 'вако! – Ти мислиш, ја не знам шта ти радиш, како ти проти нами говориш? Не дам ти, ето! Уби' ме, говорио си, да 'оћеш, де, уби!

Душан
Пусти то сад, Дамјане. Није о том говор, шта има то с волом посла.

Мађенац
(хвата га за раме)
Све би, велиш, учинио за вољу господина; учини, што не учиниш, Дамјане!

Гласови
Учини, учини! Пусти вола!

Цицвара
Ја нисам крив, што свијет свашта износи. Наш је свијет невјеран – –

Симо
Невјеран си ти. Ћути! Познато ми тебе.

Дако
Невјеран, ти си невјеран – то си од они' горе чуо, а – ? Ти ! Да није господина ту, каза' би' ти већ, 'вако – *(послије мале паузе)* – – Гони га, нека ти буде, али ме се чувај други пут! Сада знаш, ко сам. Зато сам га и у'ватио да знаш, да видиш да те се не бојим! И рудњак сијена узми, подај му, нека ти буде – – –

Душан
Тако ваља! Знао сам ја … (*удари га по рамену)*

Мађенац
Живио Дако, живио!
(Граја. Повици: живио! Смијех. Цицвара излази унатрашке).

6. слика

[Мара је већ дошла прије. Стоји напријед на позорници. У средини собе два тежака. Ћуте. Код врата око Париповића, Мађенца и Симе гомила. Ту је бука, али некако чудна. Бука од врата престане, све зањути. Озбиљно и тужно је све и тешко, и као промијењено. Чини се као да је сав онај свијет и она граја прије, као да је све то било од шале, као да је сакривало па није могло да сакрије збиљу, која је у душана свију …]

Душан
(ступи до Маре, сасвим промијењен, блијед)
Никако не можемо да се право разговоримо, а то је потребно, прије потребно! Куда је отишао он, Маро? Младен се промијенио, сви смо се промијенили …

Мара
(јако уморна и блиједа)
Душане, шта је теби, шта је теби …

Душан
(узнемиренији и блијеђи)
Куд год погледам, на све стране се руши, пада…

Мара
Душане!?
(*Пјесма*)

Први тежак
(*изненада*)
Је су се данас распјевале –

Други тежак
Жалосно им пјевање – -
[Пауза]

Мађенац
Би дошли!

Симо
Ја велим, не би.

Гласови
Би! Не би!

Душан
(узнемирено нервозно)
Морамо да говоримо, а све не можемо да добијемо времена . . . Маро, куда је могао отићи? Миле нека одмах оде до Бирача и види, може бити да је и Стојан доље – – *(код врата бука, повици, он се тргне)* – Шта је то?

Мађенац
Правдамо се. Симо вели да не би били дошли, ја велим би!

Париповић
И ја велим. Би дошли!

Душан
Ко дошао?

Мађенац
Знате, јучер кад сте говорили, ако комисија дође, да дођу и они сви и искажу. Ја велим, да би дошли!

Душан
(јако дирнут)
А ти, Симо – – ?

Париповић
Би дошли, ја велим, да би!

Симо
Би ти, Петар, Лазо и још двојица, тројица, они други сви не би … Вараш се, ако мислиш да би. Ето Малића ту. Сви га позивамо, сви знамо, какав је и ко је, па – јесмо ли тражили и данас потписе за тужбу, па колико нас је потписало– – – -

Први тежак
Не може се ништа против њега откада је узео ону – –

Други тежак
Не може боме – –

Душан
(корача узбуђено)

Симо
Не може, да, јер' ми не ваљамо, нијесмо сложни. Ено господина, колико се мучи с нама! Не може се, једноставно, јер вјере немамо један у другог, јер' се бојимо –

М и л е

(улазећи)

Зар је народ крив, што се боји. Нуто врага. Куда би ми, да немамо ово мало стра' –

С и м о

Оклен ти?

М и л е

Из мрака.

(*смијех*)

Д у ш а н

(изненада, брзо према Мили)

Гдје је Стојан!

М и л е

Сједи код Бирача и пије –

Д у ш а н

Шта, зар је већ изишао из затвора?

М и л е

Чудо неко вечерас с њим. Како је изаша' одма' је отиша' доље… "Ускрс мој, Ускрс мој, 'оћу да се развеселим!" Сека га зове и преклиње, ал' он неће да иде –

Д у ш а н

Када је изашао?

М и л е

Не знам ја, враг ће га знати – засио за тезгу, раскорачио се, па –

Д у ш а н

А Младен!

М и л е

И он је доље. Да, раскорачио се, кажем ти брате, разбашио, па: "Он то зар мени, вели, ка пса ћу га, ако је он начелник и ја сам човјек и ја сам" – Сека га зове и преклиње, сузе јој врцају, – а, он је само мало погледа, па опет; "Ка' пса ћу га:"

(Миле застаде изненада. Чује са на пољу трка, узвици, онда јаук. Врата се брзо отворе, утрчи Младен, блијед и гологлав . . .)

Д у ш а н

(престрашено)

Шта је то, Младене!

М л а д е н

Стојан…

Д у ш а н

(гледа га зачуђено)

М л а д е н

Убио Бирача – -

[Пауза. Опћа запањеност. Повици. Граја]

Д у ш а н

Убио? Како? Шта говориш? Бирача – ?

М л а д е н

Бирач га дражио. Набацивао, нешто као да је цура Малићева подметнута, само да се неко други спасе од руге и срамоте. Стојан се испочетка савлађивао и савлађивао, борио се сам са собом; и онда изненада, кад сам га већ натјерао да пође кући, ишчупа колац из плота, полетио према Бирачу, који је изашао за њим, и удари га по глави, вичући: – "Ускрс мој, Ускрс мој, нека знаш".

Мађенац

Њега, који је још најмање крив.

Душан

(упрепашћено)

То је још требало, то – – шта имаш још? – –

Младен

Ништа.

Први тежак

То је Ускрс…

Други тежак

Ето, видиш!

Младен

Ногама га је газио, кад га је убио. Страшно! Па свеједно… Жао ми га је, више него оног мртвог – –

[С поља: јаук и плач]

(Улазе: Сека, за њом Мара, Анђа и Софија)

Сека

(јаучући)

– Господине, помозите! Као Бога вас молим! … Као безуман је дошао кући, онда је опет одјурио – –

(Граја. Вика. Повици)

Анђа

(Придржавајући је)

Сека драга, немој –

Мара

Душане!

Душан

(очајно)

Ја да помогнем. Коме могу ја још да помогнем …

Завјеса пада

IV ЧИН

Широка приземна соба. У зиду према публици два широка ниска прозора. Кроз прозоре се види улица. Између прозора широк дугачак диван, пред њим сто. Све то и остали намјештај као у боље грађанске (чиновничке) куће у провинцији. Десно у зиду врата, која воде у собу до шеталишта, лијево у зиду врата у двориште.

Три сата послије подне. Прозори затворени. На стаклима блиједа свјетлост. За столом, који је претрпан флашама, чашама, кафеним шољицама, воћем, колачима, сједе: лијево на дивану Ј а н и ћ , заваљен, раскомоћен; десно поред њега Р у б е т и ћ , згрчен и озбиљан; на столици у врх десног прочеља професор, укочено, пушећи. Младен корача узбуђено погледајући у прозоре. Соба, људи, свјетлост, све осим Младена имаде некакав израз свечаности и уживања. С десна из собе чује се слаба музика, као из велике даљине…

1. слика

Р у б е т и ћ

– Милиони су то, господине мој. Кад то наврне, насрне овамо, подавиће нас све. Шта је Европа проти њима.

Ј а н и ћ

– Без шале, Ви вјерујете, да би Кинези могли доћи?

Р у б е т и ћ

– Има их, оповргавају и веле: “А милиони наших пушака, топова, војске?!” Ја не дам ништа на то. Силан су народ Кинези, мрави су то, господине мој, скакавци. Пуцајте ви топовима на мраве. Шта је Европа према њима, а што смо истом ми!

П р о ф е с о р

– Ви вјерујете, збиља?

Ј а н и ћ

– С топовима на мраве, то би радо видио …

Р у б е т и ћ

– Шта користе топови и пушке кад се море разлије. Пуцајте Ви на море са топовима.

Ј а н и ћ

– То је још боље, још боље – –

П р о ф е с о р

– Ви мислите, збиља да би Кинези могли Европу надвладати? –

Р у б е т и ћ

(долази у ватру)

Пуцајте Ви само на мраве с топовима, на море. Жао ми је само што нећу ту погибију доживјети.

П р о ф е с о р

– Зар све народе европске, Русе, Нијемце, Французе, Енглезе, ту сву силну културу? –

Ј а н и ћ

– И нас?

Р у б е т и ћ

И нас.

М л а д е н

(прилази мирно столу, иронично)

Ја држим, нас не ће. –

Г л а с о в и

Охо – охо – (*Контролор га гледа зачуђено)*

М л а д е н

Ми имамо новина, које пишу више о Кини, него о нашем сабору; људи, који боље познају живот Кинеза него наших сељака; и ми имамо култ сунца; велики број људи који мисле да су они сунце око којега се сав наш живот окретати мора, људи који баш као и Кинези читав живот проводе стварајући у диму опијума прошле славе и величине слике сјајне за будућност. Имамо ми још много тога слично и сродно са Кинезима. Кинези не ће нас уништити. Напротив. Кад дођу к нама и виде овдје силну браћу своју, пашће они нама око врата и љубити нас у јуначка лица – –
[Пауза. Онда бучан смијех. Јанић: Живјели Кинези… Куцање…]

П р о ф е с о р

Тако ја Вас волим.

М л а д е н

Знадем, знадем.

П р о ф е с о р

Човјек мора хладно да посматра око себе, са неког вишег гледишта, а у исто вријеме и да буде весео, овако, видите, као Јанић. Тај зна живјети. Тако морамо особито ми, Срби и Хрвати.

Р у б е т и ћ

(Младену)

Ја не дам ништа на то. То је ништа. Нисте ништа доказали, а најмање да неће доћи – –
[С десна из собе зачује се кретање и отворе се нагло врата. Улети Мађенац, за њим залије јача музика.]

М а ђ е н а ц

– Господине докторе!

Ј а н и ћ

Хаха, не помаже ништа, он хоће да га удаве, па то је. Живио! Живјели Кинези!
(Смијех. Поновно куцање.)
Из собе десно:

Т е о ф а н и н г л а с

Господине докторе, господине Јанићу! – -

А н ђ и н г л а с

Маро, Маро – -

П р о ф е с о р

Шта је то?

М а ђ е н а ц

(према Јанићу)

Госпођи Мари позлило, молим Вас –

Т е о ф а н и н г л а с

Господине докторе, Јанићу – –

Ј а н и ћ

(престаје се смијати, брише и диже се)
Мирно, мирно свијету, одмах ћемо. Не умире се тако лако. Одмах, одмах – –

[Сви на врата, контролор пошљедњи. Младен стоји часак, онда узима шешир. Мађенац притвара брзо врата и хвата за руку. Музика престала …]

2. слика

[Пауза. Тихо]

М л а д е н

Шта хоћеш!

М а ђ е н а ц

Младене – –

М л а д е н

(хоће да оде)

М а ђ е н а ц

Младене, ниси га нашао?

М л а д е н

Шта хоћеш, говори – !

М а ђ е н а ц

Младене! Помисли, како је њему сада у души. Видиш, ја мислим да је једина Мара, која осјећа, како је њему сада, Младене – –

М л а д е н

У читаоници сам чуом да је тамо био. Тражио је Влашића.

М а ђ е н а ц

Он не може да схвати и разумије све тако као ти. Он види само голе чињенице, и те су страшне. Ја те не разумијем данас – –

М л а д е н

Осјећаш ли их, осјећаш! .. Пусти. Доста о том, разумјећеш ме, доћи ће вријеме, пусти. .

М а ђ е н а ц

Разумијем те, све разумијем, и право је, али то: да си ти њега тако самога пустио, то не разумијем, то не могу – – Младене, Младене, шта је с тобом – – –

М л а д е н

Ништа. Пусти ме! – *(излази на врата у двориште.)*

М а ђ е н а ц

[Стоји и гледа часак као да не зна шта да ради. Одлази онда брзо у собу десно..]

3. слика

[Соба празна. Свјетлост на прозорима јача. С десна из собе улазе професор и Јанић.]

Ј а н и ћ

Не користи. Ма'ните!

П р о ф е с о р

Шта ће му Влашић?

Ј а н и ћ

Колико сам јој говорио, да не иде ни куда, да остане код куће у постељи.. Што можете Ви ту! Тима људима не помаже нико. Чудновата породица – –

П р о ф е с о р

Је ли баш истина, да је комисија већ одређена била?

Ј а н и ћ

Јест, и ја сам био. Чуо сам истом, код Бауера. Знате Олашића; вицмахер, да му пара нема, приповиједао је, како је Милићевић код њега био – *(сједају за сто).*

П р о ф е с о р

Био је код и мене.

Ј а н и ћ

– Приповиједао је и о том, како су јесенас прегледали у Брановини због Американки. Ја нисам, знате био ту. *(Палећи цигару)* Малић је

био разгласио, да застраши свијет, да ће и код Милићевића –

П р о ф е с о р

Тај Малић је вражји човјек.

Ј а н и ћ

Вјешт. Штета што није на већем положају. *(кроз смијех)* – Додуше, с нашим свијетом није тешко. Сви знају како се оженио, да је узео предстојникову кћер од неке жене тамо, па на мјесто да то искористе, они: – Мудар ли је, веле, мудар ли је, Бого мој – – *(смију се и пију.)*

П р о ф е с о р

(послије мале паузе)

Читали сте јучерашњи позив омладинцима у "Српству"?

Ј а н и ћ

Читао сам.

П р о ф е с о р

Па шта велите?

Ј а н и ћ

Мувају се.

П р о ф е с о р

(кроз смијех)

Шта велите –

Ј а н и ћ

Мувају се. Немају посла, па шта ће. Чекајте, док дођу до круха, онда ћемо видјети. У осталом, нису ни они сви таки као тај што је оно написао, Младен Угринић јел'те – познам ја омладину, нема ту ништа, тако се не живи и ја сам био некада млад – –

П р о ф е с о р

Ваша срећа што Вас није чуо.

Ј а н и ћ

Бах, луд човјек. Такав ја нисам био, а нису ни други. За њега ми је слабо стало; жао ми је само што је завео Душана Милићевића –

П р о ф е с о р

И ја велим. *(Послије паузе)* Радо бих знао куда је Душан отишао. Читаво ово доподне је био у вароши, послије ручка је отишао опет. Шта може да ради? Убицу нису још ухватили, не знате?

Ј а н и ћ

Колико ја знам, нису .. Шта ради, питате? *(Кроз смијех)* Спасава. Хоће ваљда да спасе Стојана. Нека, нека иде само Влашићу; он ће га већ отријезнити – –

П р о ф е с о р

Ја се чудим само, како је могао овако дубоко забраздити. Ко би се томе надао!

Ј а н и ћ

У породици му то лежи. У осталом донекле је то и Вашом кривњом. Зар нисте и Ви познати као идејалиста? Ваши ђаци фантазирају само о Вама. Не знам, гдје сам чуо за Вас: суперлатив идејализма – -

П р о ф е с о р

(драго му па се смије)

Лијепо, лијепо, али друго је теорија, а друго је пракса *(заћути погледавши Јанићу у очи; неугодно дирнут).*

Јанић

(смијући се)

– Дȁ, дȃдруго је теорија, а друго је пракса – – али, хоћемо ли? Госпођа ће бити љута.

[Куцају се. Пију. Дижу се и облаче]

4. слика

[Јанић отвори врата десно. Тихо музика зашуми. Теофанин глас: “Wie shön”

Јанић

Како сте, госпођо? –

Марин глас

(врло слабо)

Хвала, добро –

Јанић

Несвјестица мала. Други пут да ме слушате, јер иначе – – Милостива, хоћемо ли. Изволите –

Теофана

(у шеширу, обучена за варош)

Анђо, да ми пазиш, не шали се –

Мара

(долази подупрта Анђом врло блиједа и слба, поигнута)

Анђо, хајде и ти –

Анђа

Не говори, Маро! – –

Теофана

Никако, доста је што ја већ идем. Боље би било да и ја останем, драга Маро, ако хоћеш и ја ћу остати?

Мара

Ајде ти, ајде, немој ти ништа због мене. Мени није ништа, мени је већ сасвим добро – *(смије се присиљено).*

Јанић

(спазив Рубетића)

И Ви ту? Зар сте још на животу?

Рубетић

Шалите се Ви, шалите!

Теофана

Кад већ хоћеш, а ти, због, – због, Маро драга, због, до виђења! *(љуби је)*

Јанић

Лезите мало, госпођо, добро ће Вам доћи. Клањам се, клањам се –

Професор

(смркнуто, посматрајући Теофану)

Хм, хм – *(према Мари)* због госпођо, прилезите мало, одморите се …

Мара

Због, због… О, хвала! – –

[Јанић и контролор су већ у дворишту. Теофана излази за њима. Професор иде пошљедњи.]

Мађенац

Ја бих волио остати –

Анђа

(смијући се)

Одлазите, одлазите и Ви, ми Вас не требамо!

Мађенац

Знам. Ви, знам и зашто –

М а р а

Ајте, ајде прошећите се и Ви .. Знате, да сте ми обећали потражити Душана. Видите, још увијек не долази, Боже мој.. зашто то?

М а ђ е н а ц

Опростите, како сам могао заборавити – *(излази брзо у двориште).*

5. слика

[Пауза. Тихо. Музика тихо шуми]

А н ђ а

Маро, хоћемо онамо у собу?

М а р а

Не. Анђо, овдје је угодније. Тамо .. онај силни свијет. Стакла прозора су црна од људи, овдје је љепше, свјетлије – – -

А н ђ а

Би ли да затворим?

М а р а

– Затвори, затвори, Анђо. Хвала. (*иде к прозору, гледа часак напоље, онда сједа уморно на диван)*
[Анђа затвори врата. Музика издахне. Јако тихо у соби. Свјетлост на стаклима расте...]

А н ђ а

(сједа поред Маре)
Је ли ти сад лакше, Маро?

М а р а

Јест, Анђо, хвала.. У два сата је отишао?

А н ђ а

Два су била већ прошла.

М а р а

А сад су већ четири *(узнемирено*). Већ би било вријеме да дође. Скоро ће мрак. Ми бисмо морали већ поћи – –

А н ђ а

Нису још четири, Маро. Видиш сунце .. Доћи ће он, сваког часа може доћи. Када, кажеш, да се промијенио? Послије Младенових првих писама?

М а р а

Онда, да, пред Божић, али и прије је већ, али то знам сада; онда сам истом, послије Младенова писма опазила – –

А н ђ а

Три године је био тамо?

М а р а

Онда истом и од тога дана је расло, расло све јаче ... *(заћути и прислушкује).*

А н ђ а

Младен није био око Божића код вас –

М а р а

Није био ..

[Пауза]

А н ђ а

(*диже се, стоји код прозора лијево)*
Маро, колико пута смо сједјеле горе на клупи и разговарале (*гледајући кроз прозор).* Још увијек су исти људи преко пута од нас у кућама. Како је у малом мјесту живот увијек исти, ништа се не мијења.

М а р а

Да – *(ћути часак)*. Расло и расло, Анђо, све јаче, онда, прошлог мјесеца, кад су нас онако заокупили...али све то није било ништа, све док нису дошли они пошљедњи дани... Младенов долазак, онај Душанов пут и то пошледње, прекјуче – –

А н ђ а

Маро, опет се узнемирујеш! *(сједа брзо крај ње)*.

М а р а

(јако узнемирена)

Како да се не узнемирујем? Два дана су већ како не говоре са мном. Не говоре ни скупа. Ја не знам, шта је то, страх ме је, Анђо. Шта је с њима? . Шта хоће Младен? – Зашто смо ми такви, Анђо? .. Зашто нисмо као други свијет! – –

А н ђ а

Маро, немој, молим те. Каква си, примири се, Маро. Ходи, прилези мало! –

М а р а

(јецајући тихо)

Кад помислим, како је живот тужан, како је пун зла и биједе, па ипак људи на мјесто да – – *(опет узбуђена)* Не, није то! Тешко ми је. Шта је с њима? Како дуго не долазе! Ја не разумијем шта ће то бити, како ће се то свршити, ја сам сломљена, ја – – -

А н ђ а

(силећи се да не плаче)

Маро, молим те, драга, не мој! Ти мораш мало прилећи. Како ћеш кући, ако се не одмориш? Он ће доћи, Маро, – *(диже је, полазе лагано на десно)*.

6. слика

М л а д е н

(улази брзо, застаје кад их опази)

А н ђ а

(трже се збуњена)

М а р а

(брзо према њему)

– Младене, гдје је Душан? –

М л а д е н

(прихвативши је)

– Маро драга – – !

М а р а

– Гдје је он?

М л а д е н

(нервозно, брзо)

– У читаоници. Био сам с њим. Одмах ће доћи. Казао сам му, да си била слаба. Престрашио се. Рекао је да се одмориш, да ћемо одмах кући. *(збуни се)* – Ниси – – Маро, ниси лежала? – –

М а р а

– Шта ради он, што не долази? Он није никада тако изостајао, тако, –

М л а д е н

(савлада се)

– Чита новине и разговара са људима. Није ништа, Маро, за пола сата ће доћи, хајде ти лези. Шта ће он рећи, ако ти не будеш лежала, кад дође? *(опет се збуни)*

А н ђ а

(која је стајала то вријеме укочено на страни)

– Маро, чујеш, хајде – – *(загрли је)*

М а р а

– Младене, ти сакриваш нешто преда мном. Младене, шта је то с нама, шта се ради то, ја не могу више – – *(бризне у плач)*

М л а д е н

(јако збуњен, милујући је)

– Маро, примире и се, – није ништа, шта ће би сакривао. Сада ће Душан доћи, па ћемо кући, шта би сакривао. Видиш, да сам весео . . Јел'те госпођице! (смије се присиљено)

М а р а

(даде се умирити и од Анђе одвести)

М л а д е н

(тихо, према Анђи)

Госпођице, молим Вас, дођите – –

7. слика

[Мара и Анђа одлазе на десно. Врата у собу десно остану отворена. Младен корача брзо преко собе, застајући на тренутке, јако је узбуђен. Тако непрестано док дође Анђа. На прозорима јака свјетлост.]

А н ђ а

(Притвори врата за собом. Ћути.)

М л а д е н

(Застаје, ћути.)

А н ђ а

Шта желите?

М л а д е н

Је ли легла?

А н ђ а

Јест. –

[Пауза]

М л а д е н

(брзо, према њој)

Госпођице, Анђо, опростите – –

А н ђ а

Шта да Вам опростим, ја не знам –

М л а д е н

(застаје, тио)

Сједио сам горе на клупи под виноградом, знате је, толико пута смо сједјели на њој и разговарали .. Гледао сам на кровове и димове, испод мене, и наоколо по брдима је димило, све је лежало у диму, а у сред тога дима музика .....

А н ђ а

(поцрвенивши, збуњено)

Шта, ви нисте били у вароши – -

М л а д е н

Не, горе сам био.

А н ђ а

(сабравши се, смије се)

Па што сте мало прије лагали?

М л а д е н

Да, слагао сам ...

А н ђ а

Лијепо!

[смију се]

М л а д е н

(озбиљно, пришавши к њој)

Лагао, не, нисам! Нисам био с њим. Али то нисм ни требао, нисам ни смио!

А н ђ а

Ко ће вас разумјети?

М л а д е н

(*узнемирен*)

Нисам смио. Он мора сâм да буде, сâм да остане а да не пане... Не ће, не ће пасти– ја не могу ни да помислим на то. И он љуби као и ја. Љуби све те хиљаде закрпаних, остављених, из којих је изашао....

А н ђ а

Сад опет почињете –

М л а д е н

(трже се, брзо)

Не ћу више, не ћу, опростите. Ја сам Вас оне вечери у Бирачима увриједио, али ја нисам хтио.. Ви ме разумијете. Ви сте права женска душа, права српска, словенска; видите, као наша Мара, а Мару љубим, ријетке су код нас жене, као што је она – -

А н ђ а

(јако збуњена)

Као Мара, ја нисам као она.. Тако Ви увијек – –

М л а д е н

Како?

А н ђ а

Најприје ме вријеђате. Онда кажете да Вас разумијем, да сам као Мара. . Такви сте увијек, – исти ... Такви сте и прије били – – –

М л а д е н

(брзо, пришавши јој сасвим близо)

Исти. Према Вама сам увијек исти –

[Пауза. Очи им се сукобе. Гледау једно другом у очи и смију се. С десна се зачује јака музика...]

М л а д е н

(весело)

Сад смо се помирили, сад треба да се куцнемо и да – – *(престаје, изненада промијењен, узбуђен).*

А н ђ а

Младене, шта Вам је? Ви сте данас особито немирни, нисте тако били никада –

М л а д е н

(јако узбуђен)

Нисте читали? Видите! Слушајте што пишу – – (*вади брзо из џепа новине и чита нервозно, испрекидано):*

“ – Грозан злочин извршен је на велики петак у селу Бирачима. Никола Бирач, поштен и вриједан трговац, један од првака и вођа тамошњега народа, убијен је тога дана у вече пред дућаном. Уморство је извршено коцем. Зликовац је сељак Стојан Рајшић из истог села. Он је побјегао. Ужасно је код злочина осим тога, а што је изведен у велики петак на једном поштеном и вриједном човјеку, још и то, што је зликовац газио лешину убитога ногама. Догађај узбунио сав крај. Истрага је започела. Ухваћен је неки Париповић, зван Дако, и још тројица сељака из истог села на које се сумња, да стоје у вези са злочином. Надамо се да ће правди поћи за руком, да добије у шаке и самога зликовца, те учини своје, да се казни и страшни чин, који је бацио толику срамоту на тај иначе питоми и убави крај. У близини Бирача је купатило Мајево, народ је прилично имућан.

Интересантно је, да је баш о томе крају било у посљедњем заседању сабора говора због градње казнионе у оближњој вароши. Овај догађај показује, како је тражење казнионе оправдано. Чим сазнамо опширније о злочину, саопштићемо".

А н ђ а
Ужасно! Није могућно!

М л а д е н
Све сам их читао. У свима стоји, не истим ријечима, али по смислу исто. Код једних је међу "домаћима", код других међу "различитима" – то је сва разлика – –

А н ђ а
Зар они, горе, знају?!

М л а д е н
(брзо, љуто)
Ако не знају горе, ови што су их извијестили знају. Овдје морају знати, како је у Бирачима, па и знају. Али није то. Видим их у читаоници, нисам био тамо, али пред очима су ми, видим их како пожудно читају. Знаду, лаж је, што читају, па свеједно! Видим им пожудно разјапљене очи и уста, чујем оно пожудно: – Ах, ох, то је страшно! – – (*заћути, онда још брже и љуће*) Не, не знају они горе, шта пишу. То они и не требају, и неће. Таква "различита" је њима злата вриједна! Само једне новине нису такве, – "Српство", знадете га, али те једне ће скоро престати, јер претплатника немају! – – –

А н ђ а
Господине Младене, Младене –

М л а д е н
– – та "различита"! Видим је гдје лети широм читаве земље, како је гутају пожудне очи широм читаве земље, гутају уживајући: – Ах, ох, страшно, баш на Ускрс. – Ал'не, не. Они не разумију, нису криви, душе немају… То, што Душан, шта је он осјећао, кад их је гледао и чуо, он који стоји сред среде те трагедије… Али, нека пати. То мора, то треба. *(ћути; онда јако дирнут)*: Сад ће се ријешити све, сада знадем – –

А н ђ а
(гледајући га зачуђена)
Младене, шта Вам је –

М л а д е н
(сасвим промијењен, сјајних очију)
Колико сам очајавао ових дана, колико сам мислио и мислио… Али, сада знам… Анђо… Знам.. Нико није крив, нико …..
[Споља весела граја – чула се већ прије. Врата се отварају брзо. Улазе: Теофана, Јанић, контролор. Јанић пјевуши нешто весело.]

8. слика

[Врата у двориште остају отворена]

Т е о ф а н а
Хахаха – оженити Вас морамо – -

Ј а н и ћ
Нисам луд. Да одгајам дјецу, па да ми је покољу Кинези. *(Према Младену и Анђи)*. Охо – клањам се, љубим руке. Господина Младена треба женити. Он каже да нам Кинези неће ништа, а одговара и његовом принципу – народ треба да се множи! *(смије се)*

М л а д е н
(ћути, меће новине у џеп)

Т е о ф а н а
Клањам се, клањам се, гдје сте Ви читав дан? Намјесто да нас забављате, ви – – – *(према Анђи)* Како је, шта ради наша болесница, је ли легла?

А н ђ а
(неугодно дирнута и збуњена)
Легла је, мајко, спава и – – не би требали овдје овако да бучимо.

Т е о ф а н а
Спава, сирота. Не пази ништа на себе. *(тишим гласом)* Мир, мир, господо. Господине докторе, честитам Ван, Ваш болесник спава. –

М л а д е н
(брзо према вратима, на којима се појављује професор)
Господине, гдје је Душан?

П р о ф е с о р
(говори нешто у двориште. Окрене се)
Чудновато, чудновато!

М л а д е н
Зар он није с вами, нисте га довели?

П р о ф е с о р
(смркава се, показује главом према дворишту)

[Пауза. Часак сви тихо. На прозорима јака румена свјетлост. Теофана и Јанић скидају горње хаљине, тихо се смијући. Анђа хоће на десно у собу. Споља изненада вика…]

Р у б е т и ћ
Ја сам се уморио. *(сједа на диван)*
Глас са улице
Доље је, воде га – –

М а ђ е н а ц
(улети, сукоби се са Младеном)
Ухватили су га, воде га …

М л а д е н
Кога?

М а ђ е н а ц
Стојана! Воде га оздо жандари …

Т е о ф а н а
(гласно)
Брзо, докторе, брзо, отворите –

М л а д е н
А Душан?

М а ђ е н а ц
(трчне се)
Тамо. *(обазревши се)* Ево га – –

9. слика

[Теофана и Јанић отварају прозоре. Она десни, он лијеви. Велика свјетлост залије преко собе. Контролор сједи мирно. Анђа улети десно у собу. Младен стоји пред вратима, Мађенац у дворишту. Душан, блиједа, измучена лица, застаје на прагу…]

Д у ш а н
(гледа преко собе)

М л а д е н
(збуњено)
Душане! – –

Д у ш а н
Ти! – Гдје си ти био!

М л а д е н
(сабере се)
Душане, знам, знам, опрости! То је све морало бити, морало – – –

Д у ш а н
(страшно узрујан)
Морало, то све зар! – То без душе, све без душе, све без душе! – – *(улази, не гледајући ни на коīа).*

Т е о ф а н а
Красно, дивно, гледајте, господине докторе – – Споља
[Бука и вика јача. Онда започимље изненада у даљини музика да свира химну: "Лијепа наша" …]

Д у ш а н
(усред собе упрепашћен)
Чујеш их, чујеш! – Без душе, без душе! Теби је лако, ти можеш, – –

М л а д е н
(јаким īласом)
– – Морало бити, Душане. Нисам ти до сада казао, нисам хтио, јер је потребно било да сам собом до тога дођеш, гдје су сада.. Чујем их, видим их, али то је свеједно, не чини ништа, не буни ме – –

М а р а
(са Анђом, узрујана, блиједа, на вратима десно)
Душане – – *(брзо према њему)*

Ј а н и ћ
Господо, господо! *(обазре се)* И Ви и господине, Душане, шта – дебатујете! Брзо овамо, вриједно је да видите. То није Ваш штићеник мислио, да ће уз оваку параду ући у варош – -

Т е о ф а н а
Дивно дивно. Господине докторе. Гледајте!

М л а д е н
– Требало је, да их видиш, осјетиш сâм, да их баш сам својим очима видиш, те изгубљене душе – –

М а р а
(узрујана, још блеђа, крај Душана)
Младене! Шта радиш?

М л а д е н
(јако дирнут, весело, пун љубави)
Маро, не бој се, Маро *(јаким īласом, одушевљено према Душану)* – – Да их видиш, па да се пробудиш, да престанеш бити изгубљен, а то си био, и ти си био! Био си поред свих лијепих ријечи које си говорио, поред све лијепе вјере, коју си вјеровао, био си све досада, док те није душа забољела, док ниси видио и сазнао то, што сада знадеш, што гледаш – – Видиш је, гледај ту слику нашег живота, гледај је, гледај! – –
[Споља вика. Соба потамни. На улици се појављује с лијева гомила свијета. Усред ње воде жандари свезаног Стојана. Музика свира неки марш. Теофана и Јанић одступају нехотице од прозора. Контролор устаје, он и професор прилазе к њима. Мађенац с лијева, Анђа с десна, прилазе према Младену. Све се ово

сврши брзо. Пауза. Све у соби гледа часком престрављено на улицу …]

М а ђ е н а ц

Младне, Младене! –

Д у ш а н

(гледа разрогачено, на улицу, онда једнако престрављено, изненађено на Младена, па опет на улицу)

М л а д е н

(као горе)

– Гледај, гледај отворено, слободно, гледај свој тој нашој трагици у очи. Осјети је! Душа нека ти плаче… То је добро, пробудио си се, и сада истом кад видиш у којој страшној мјери смо остављени, биједни, изгубљени – – -

Д у ш а н

(трже се узбуђено, тешким гласом)

Зато зар све ово, ови пошљедњи дани, ово све .. руглу извргнут, исмијан .. Од једног до другога сам ишао, и нигдје душе, ни труна душе … Шта сам све чуо, горе у читаоници су – – *(глас му умукне као преломљен, у лицу се појави престрављени израз као и мало прије)*

М л а д е н

Зато, да̏, *(нагло, одушевљено приђе му сасвим близо)* – Душане, знам, разумијем, и ја сам патио, био руглу извргнут, и мене су исмијали, али баш за то сам видио већ прије, сада на твојој патњи опет. – Нисам био уза те, али осјећао сам с тобом као да сам био – – И видио сам овај пут јасно. . Душане, српски живот свега има, али главног нема, човјека нема! . . Дошао сам к теби, убио вјеру твоју, пустио те да патиш. Морао сам, Душане, само патње душе стварају човјека. Не страхујмо за то, јер патимо, наша патња је Ускрс наш! – Истом тада, када све душе српске патиле буду, због чега ми патимо, истом тада ће се наш живот пре породити – -

[Руља са Стојаном и жандарима губи се десно. У соби је часак тихо. Теофана, Јанић, контролор, професор стоје десно код прозора, зачуђени, не знајући шта да раде. Мађенац гледа одушевљено на Младена, Мара са сузама у очима на Душана, Анђа стојећи за њом држи је за десну руку и гледи преко ње престрављено на Младена. На прозорима јака свјетлост…]

Д у ш а н

(диже главу, гледа наоколо не разумијевајући, као да пита. Онда се трже, јако дирнут..)

Сам, зар, без вјере у људе човјек да живи, без икога ослонца, без – –

М л а д е н

(јасно, тврдо, с великим увјерењем о одушевљењем)

– Душане, без вјере у друге; лажна вјера је то била, – с вјером у себе, то је истом права вјера! Ко ту има, тај није сâм –

М а ђ е н а ц

(усхићено према Младену)

– Младене, а онај који не може тако?

М л а д е н

(хладно)

– Тај нека падне, боље и пала душа, него изгубљена. *(Метне му руку на раме)*

Д у ш а н

(промијењен, сјајним очима и потресеним гласом –)

– Младене, опрости! Ја сам сумњао ових дана у тебе. Ја сам мислио, ти си ме оставио, – а ти

тако – – Опрости, сад разумијем све, сад те разумијем. . Сами треба да радимо, овако осамљени како смо, у том ће баш и бити успјех и живот прави! *(ūрема Мари)* – – Маро, не плачи! И ти опрости! Видиш – Ускрс наш, дошао је, ипак је дошао – –
[Мара, Младен и Душан се збију ближе. Силна свјетлост залије преко собе. Музика изненада прекине. Јанић, Теофана, професор, контролор гледају зачуђени и збуњени на њих. Младен ступа брзо, сјајних очију пред Анђу – -]
Завјеса пада

Крај

Ђорђе Матић

Гордост без предрасуда

"Али зар је Немцима стало до наших осећања?"
Дневник писца (1873-1881), Ф. М. Достојевски

I

Недавно је Дубравка Угрешић котирала као један од кандидата за овогодишњег Нобела. Није га добила. Bob Dylan и Петер Хандке, из много разлога и даље запањујући претходни добитници, јесу. Обојица много су утјецали на критерије избора након њих, бацајући у исто вријеме ново свјетло једне скривене дијалектике и на рецентне добитнике, раније, на читаву идеологију културе у прошлим деценијама, задњој у двадесетом стољећу, тој најтежој по нас, и прве двије у новом миленију.

Нобел Петеру Хандкеу потпуно је промијенио стандарде, направио пукотину у једном уходаном идеологизираном, политички коректном систему културе, у деценијама договорном нељуљању брода европске и западне културе. Али његов Нобел има и далекосежне умјетничке, политичке и идеолошке реперкусије, за Европу, за читав Запад, а нарочито за нас и нашу рецентну повијест – читав дискурс и концепт, скуп прихваћених идеологема и догми о разлозима распада Југославије и рата довео је Хандке у питање. На неки готово мистичан начин награда Dylanu годину раније била је као најава тога, Dylan је био "аватар", као што је и увијек био кад стари свијет умире, а нови се још није родио. За саме

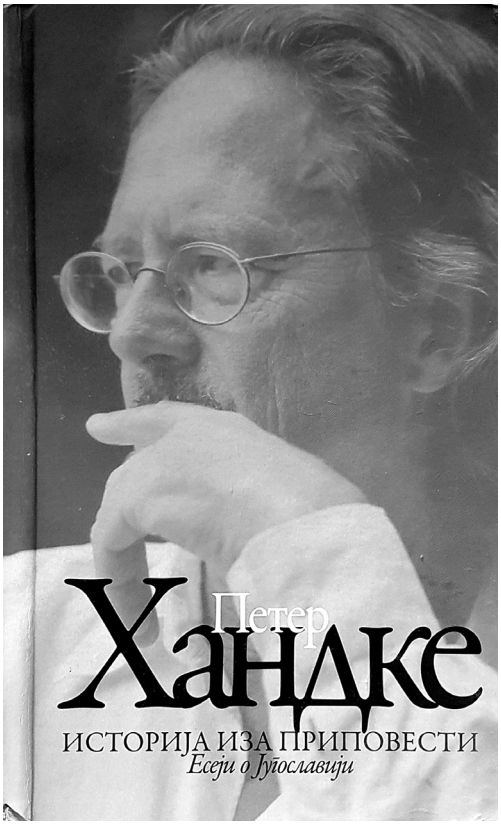

Петер Хандке: Историја иза приповести – Есеји о Југославији (Прометеј, Нови Сад, Радио-телевизија Србије, Београд, Макарије, Београд, СНП, Нови Сад, 2021.)

церемоније додјеле, Хандке је донио нешто што ни Андрић није – изговорио је на сцени Краљевске академије први пут славенску, словенску ријеч: "домотожје". Читава његова бесједа заправо је била ода ономе што овдје код нас највише жуља: његову "опроштају од девете земље" – од Југославије. То највише смета. Јер како Мухарем Баздуљ пише: "Хандке остаје писац свих тих "југовића" који су у нестанку Југославије остали без својих (не)заборављених блатњавих дворишта и пеларгонија на прозору, баш свих њих, чак и оних који протестују против његове награде."

Кад је кренула хајка на писца готово одмах по добијању награде, збуњен ширином, усклађеношћу и организираношћу те хајке и исљеђивања, управо сталињистичког копања по његовој прошлости, злурадо сам се био смијешио на унутарњу културну иронију тих дана: у моменту кад креће та теледиригирана офанзива на Хандкеа, како из кругова "NATO-културњака" са Запада, тако и њихових NGO-слугана којих у овим крајевима никада није недостајало, и кад се чинило да ће то успјети, међу првима који је честитао отворено Хандкеу био је највећи љубимац те исте симболичке класе, норвешки писац Karl Ove Knausgaard, а Wim Wenders, омиљени режисер наше мирнодопске, интелектуално шминкерске и размажене генерације, рекао је сад већ чувену реченицу: "А тко други ако не ти, Петер?" Пукотина је настала, офанзива није успјела.

Они застрашујући "комуникеји" касније што их је морао под присилом објавити Хандкеов издавач, побрајати и подцртавати мјеста којима доказује да велики Аустријанац, велики аустријски, њемачки и европски писац није "негатор геноцида", све је то заједно било невјеројатно, чак и за данашње стандарде тихе али ефикасне присиле. Оно завртање руке и притисци из опскурних кругова што се не заустављају на сукобу идеја и ставова, него иду чак на пишчев особни живот, уз обавезну емотивизацију дискурса и моралне уцјене свакоме тко би помислио или, најтеже, наступио другачије, све то били су криптостаљинистички механизми којих се неки од нас живо сјећају из другог времена. А ствар је у једном само: Хандке је убо у болно мјесто и пропарао кулису једног дуго година одржаваног Потемкиновог села и идеолошког монолита.

Нобелов комитет је након тога одмах глајхшалтао. Тад су се преварили, сад више неће тако скоро. Најновији избор то показује јасно.

Али… шта је то Петер Хандке написао заправо? То се у већ унапријед договореној, управо консензуалној шутњи и осуди никада не изговара, осим у неким, раније назначеним опћностима које су сувише ниске и баналне да би се понављале и наводиле – "оправдавање геноцида", "слуганство диктатору" и слично, све познато.

Шта год нетко мислио о Хандкеовим књигама на наше теме, почевши од Зимског путовања (1996.), дугог есеја који је био она фатална ракета у лагум што је освијетлила недосљедност, лажи и кукавичлук западне медијске и интелектуалне сцене деведесетих спрам распада и рата у Југославији, а онда и нужно односа према Србији као обавезној мети и "главном злу" у томе распаду, након ових прочитаних сабраних есеја с темом Југославије, па затим Србије, затечени читалац најприје освјештава, схваћа, нешто важно и велико. Нешто што је, колико поражавајуће за све другачије мислеће, толико и нека врста потврде о томе како је тешко било макар дијелом покушати опонирати догми о разлозима распада, и дакако улози Србије, односно Срба уопће у прошлом рату. Колика је била кондиционираност да се шути, да се самоизолира, пошто би свако оспоравање те догме било опасно по свакога тко би га изразио, свакога тко се не би сложио с беспоговорном премисом, како у овим новим државним и националним конструктима, тако и, у договору једних и других, из центра, са Запада.

Књижевност

Кад се читају ови сабрани есеји, путописи и импресија, неки као раније засебне књиге или новински и часописни текстови, у преважном издању у сурадњи четири српска издавача, а под насловом "Историја иза приповести", поднасловљено, ради јасноће, "Есеји о Југославији", сваким текстом, почевши од првога (нарочито од тога првога), најприје споро, као кроз маглу, неку врст менталног, дугогодишњег наоблачења над умом од којега смо, тек сад видимо, патили толико дуго, постаје с читањем све јаснија и развиднија чињеница, или боље скуп чињеница и спознаја.

Прије свега ова: морао је доћи нетко "са стране" (а може и без наводника), да нам каже нешто што су многи од нас мислили а нису успјели (смјели?) артикулирати. Као неки глас подсвијести да нам покаже да не само да је аутор написао све храбро али *post festum*, него и унапријед, раније, прије свега, написао ријеч по ријеч, савршеном јасноћом, све што се у буци и бијесу, у шуму и буци најприје оружја, па онда хистеричне дреке дуге тридесет година није чуло.

Нарочито оно што је писао на почетку или прије почетка. Јер док је грмјело Хандке је шутио. Не зато што се плашио или калкулирао као

толики, него што је знао да свака ријеч у оном кркљанцу може само да одмогне. Тада су углавном говорили непозвани, мутиводе, каријеристи, егзибиционисти, интелектуална ситнавеж, или величине које су се залетјеле (видјети како Хандке реагира на изненађујуће и растужујуће, подсмјешљив осврт о Србима у New York Timesu од таквог јединственог пјесника као што је Јосиф Бродски). Занимљиво, баш њему ће, Хандкеу, замјерати то да се "залетио".

То не значи да је Хандке увијек у праву. Дапаче. Он и гријеши, али као сваки странац (јер без обзира на његово поријекло, на познавање и југославенске културе и без обзира на велико лично искуство кретања нашим крајевима, он то остаје), кад гријеши то чини у детаљима и неким процјенама и тумачењима онога што види, поготово (и парадоксално) баш на путовањима кроз Србију и тадашњу СР Југославију – прави понекад неувјерљива тумачења, изводи закључке који су на граници демагогије, и, што највише засмета, понекад у борби против западне егзотизације нас – и сам нас на моменте егзотизира, и тако даље. Но, у оном главном погађа и зна готово савршено. А то је, најсведеније речено, ово: шупљост и фалсификат већ споменуте "официјелне" верзије распада Југославије, коју Хандке у том апсолутно маестралном и храбром отварајућем тексту "Опроштај од девете земље" већ 1991. (!) доводи у питање док се распад тек почео догађати, затим организирано и планско црнобијело приказивање рата, пласирање полуистина и отворених неистина од стране западних медија, блатантна фалсификација или "дотјеривање" догађаја тако да једна страна увијек буде без остатка крива, из чега наравно инзистирање на жртвама само једне стране – што је по правилу сваки пут кад је друга страна била она српска, из истога и непризнавање српских жртава. Само наше муке и жртве биле су невидљиве. Да, гријешили смо, гријешили су и други, али само гријехе почињене над нама није се могло исказати, због тог нашег такозваног "првобитног гријеха". Хандке је немилосрдан у побрајању и освјетљавању повијести управо тога, једностраности и опће острашћености западних медија и институција за рата и током бомбардирања СР Југославије, он види хистерију Запада који је – каква фасцинантна иронија! – извео највећи трик у хисторији трикова: то да своје аутаркично клацкање између ирационалности и некад мање, некад више отворених, базичних политичких и идеолошких интереса и лицемјерја прикаже као нулту, неутралну точку морала и идеологије, точку одакле се све просуђује, да себи дакле присвоји комплетно и ексклузивно право на тумачење хисторије и идеологије других, не признајући властиту идеологизираност, сваки пут мијењајући став или га дорађујући, кад устреба и кад се по линији геополитичких и конјунктурних разлога

глајхшалта по потреби. Штовише – а врхунцом цинизма – да се све то онда представи не као интересно и с позиције једне идеологије и скупа вриједности, што би било фер и разумљиво унутар "засебних моралних правила" какве политика као друштвени и повијесни феномен инаугурира, нарочит морал аутономан од опћега, религијскога и филозофски идеалнога, него да се све политичко, идеолошко, кад устреба и војно, и дакако економско дјеловање у име властитих интереса ипак упакује и представи и као *хуманистички ангажовано и нужно*. Све то Хандке види и својим осјетним колико пригушеним бијесом ауторским и стилским нотира и описује, некад биљежећи, некад пак пишући у апстрактан и, типичним захватом германске литературе, широко и дубоко описан детаљ. Уопће и из прошлога, ако је ово ишта, ови записи и есеји, они су критика језика – лажног, полулажног, искривљеног, еуфемистичког, пропагандистичког, нагрђеног језика под који је након тријумфа уз пад Зида и Совјетског Савеза пала читава једна хемисфера, она најмоћнија. И уосталом шта друго да писац ради него да чита језик, да покуша да нађе и фиксира точке гдје се идеологија труди наћи језик да прикрије себе и оправда несхватљиву реалност коју је сукреирала. Реалност коју се у новој хисторијској точки хоће донијети и објаснити и новим, а недовољним и наопаким језиком – док писац у истом часу, баш као што Хандке чини овдје, врсношћу свога књижевног, умјетнички артикулираног језика врши метафоричку критику таквог искривљеног језика идеологије. Он чита контрасте Запада и супротставља их, као у фрагменту који ми је из личних разлога оставио јак утисак, гдје описује свакидашњицу и нормалност холандских кућа с оближњим затвором у Scheveningenu, он пише о хотелима за свједоке на суђењима у Haagu. Чак црта и доноси репродукцију бокала воде што стоји недирнут на столу испред окривљеног Слободана Милошевића.

Та и таква детаљност мјера је Хандкеове списатељске посебности, која служи да реторски подцрта његово настојање ка особној идеји истинољубивости, или макар властитој верзији истине, што и чини сваког правог писца, писца који гледа што други не виде, што иде против масе и институција и колега. Док се они крећу у једном, он иде у супротном смјеру – таман да је и у криву. Не заборавимо најважније, никад не губимо из вида: он на својој страни, бранећи то што брани, нема тада готово никога, деведесетих ни касније. Чак и кад је добијао награде, а јест у међувремену, будући као писац наравно дјелује у једном демократском систему, какав год пробушен и недосљедан тај систем био, што многи пак у нашем народу и, изражено, код припадника интелигенције не желе прихватити. Овој потоњој ваљао би опет један Слободан Јовановић у том погледу, да подсјети

на разлику између опресивних и свим манама унаточ ипак демократских система. Опет, узети страну, или бар дати поглед на ту страну из другога, мање искључивог угла, није било лако, што ће знати свако ко је тада живио у Западној Европи. Ми који имамо то искуство, тек сад видимо колико смо били устрашени и колико је тешко било открити властити рефлекс незадовољства, жеље за побуном и неслагања с једностраним и једнозначним приказивањем сукоба овдје. Нарочито кад је дошло до онога што је покојни Срђа Поповић, цинично према обје стране, дијелом одобравајући и једва примјетно осуђујући, назвао "екстралегалним мерама" – до трена наиме кад је дошло до бомбардирања СР Југославије од стране NATO-алијансе.

Да у овом смислу онда употријебим једну од реторских стратегија на које се и Хандке ослања и стално их користи – сусрете, анегдоте са живим људима, обичним људима, са свих страна у сукобу овдје, из којих онда изводи ширу слику, ријетко намећући закључак, него остављајући читаоцу да прочита симболику и промисли, а можда и закључи, сам. Тако, у Амстердаму у прољеће 1999. сретао сам се понекад с једним Муслиманом-Бошњаком протјераним из Посавине, из Оџака и једним београдским Хрватом који је отишао од куће јер се није слагао с режимом онога коме ће, у иронији судбине, Хандке доћи у затворску посјету неколико година касније – самом Слободану Милошевићу. Одмах након 24. марта, у сусрету у једном од кафића, очекивао сам да ћу наћи неку врсту тихог задовољства, злобе и "сеирења" неизреченог због тога што се Србији враћа мило за драго. На моје силно изненађење, тај познаник којега су припадници војске РС потјерали из босанског градића, након првих дана рушења СР Југославије из зрака и неуобројиво већом војном силом, дјеловао је потпуно растресено, избезумљено готово. У једној помало бизарној, на први поглед комичној, али не мање увјерљивој гести, озбиљним изразом наручивао је пиће од холандских конобара – на нашем језику – не зато што није свладао језик нове земље. На моје питање зашто то ради, рекао је: "због свега овога. Није у реду. Не ваља им то." Јасно ми је било у трену на кога је мислио, није требало ништа више рећи. Онај пак Хрват из Београда, човјек склон великим гестама, звао ме на телефон и говорио узбуђено о неправди. Након једва артикулираних аргумената и полуаргумената, сав однесен оним што се зове "емотивни дискурс", позвао се ни мање ни више него на Лазара и на Косовски завјет.

Зашто су ти људи тако реагирали, они који су имали сваки са своје стране довољно разлога за ситно и губитничко задовољство због кажњавања земље која им је нанијела зло, земље која је донедавно била и њихова? Због чега нису узели страну јачега?

Рекао бих из истих, или из сличних разлога као и сам Хандке.

Из самоће, из неправде која не може изравнати пак неправде што је та земља, Србија, починила, као што је свака овдје починила. Ти су људи били заморени једноличношћу представљања догађаја, чак и кад им је то давало осјећај да су једине жртве, чак и кад су међународно кажњавање мале земље могли искористити за неку врсту моралне сатисфакције за (у међувремену) "своју страну".

Из свега тога, али и из још једног дубљег разлога. Из моралног рефлекса који је толико наш, овдашњи, што га дијеле сви овдашњи народи, а у чему су Срби, на своју несрећу или дику, како се узме, увијек предњачили: из тога да се увијек узима страна слабијег, губитничка страна, каква год била, да се, циркуларно, у повратку на горње, прво, питање, не узима страна јачега. Као у дјечјој игри каубоја и индијанаца, или "Сјеверњака" и "Јужњака", војске Уније и Конфедерације у америчком грађанском рату, или чак, крајњим парадоксом, између Нијемаца и партизана (као што смо се, из данашњице гледано, у тако давној ери играли) – онај који бира губитничку страну у датом моменту, колико год крива била, тај показује један инстинкт, један рефлекс који ће нас заувијек одвајати од свијета колико год ми трајно тежимо и настојимо му припадати, свијета гдје се увијек најпрво гледа која је побједничка страна и одмах јој се прикључује. Напротив у тим се нашим људима пробудио неки давни, прастари, хајдучки пркос. Не бити на страни јачега, поготово кад је туђин и не може никад бити ближи од браће, па макар с њоме били у завади – то је био тајни конзенсус ових људи из земље која више не постоји, договор који се безрјечно јавио у тренутку кад највећа сила у хисторији цивилизације кидише на једну непослушну земљу, била она у криву или не, земљу која и даље има име што су га и они раније звали својим.

То је узгред, и кружно, исти потицај, исти нагон дубоко у њима, који нас враћа на тај први, запањујући и што да лажемо, величанствени први текст у овој књизи, тај "Опроштај од девете земље", текст што је написан 1991., а дјелује као да долази из далеке будућности и у исто вријеме из далеке прошлости, неокаљан, као какав тајни документ и спис откровења који је чекао своје вријеме, савршен и ожалошћен и бијесан комад литерарнога, публицистичког и морално-филозофског текста, емотивни манифест против одвајања Словеније од Југославије, тада за многе од нас у оној буци и бијесу тајанствено непрочитан, заблистао је као алем кад се чита данас. Од свих југославенских интелектуалаца и писаца нитко није написао јачи и моћнији антисепаратистички текст од овога Аустријанца.

II

У вријеме, поново, бомбардирања Србије и Црне Горе, у прољеће 1999. године, било је групација које су се буниле против те акције. Али Хандке није с тим људима, није с најчешће ванпарламентарним љевичарским групацијама које се по предвидљивом и размаженом рефлексу буне против "империјалистичких интервенција", гдје год биле, гдје год да се врше западне "хумане интервенције". Тим групама суштински није стало до тих несретних земаља ни колико је црно под ноктом и њихов је хуманизам једнако удаљен од "рубних" народа као и код представника хегемоније – они воде своје унутарње, националне, социјалне и идеолошке ратове, а ми смо им само повод за даљњи унутарњи сукоб с властима у државама у којима, узгред, већина бунџија, припада средњој класи, буржоаској, у првобитном значењу ријечи и једнако нас не познаје и има исте предрасуде као и тренутна власт. Иза тих врата за нас никада није било ничега.

Хандке је, као писац и као интелектуалац, сам, и у својој друштвеној и умјетничкој класи, у "касти" којој припада, сам у Њемачкој, Аустрији и Француској. Али као многи који остају усамљени у својем избору и ставу, он, интелектуално храбар, или самоувјерен, или инатљив – односно пркосан (сам пише о разлици између ријечи "инат" и "пркос", од којих је једна, из западног погледа на Србе маркирана као негативна, а друга као часна), он не иде у секташку правовјерност, свим контрачињеницама унаточ. Хандке није фанатик. Дапаче, након литерарне нагазне мине "Зимског путовања" из 1996. која је као паклени строј учинила да напукну многи медијски и новинарски међународни кланови, многе редакције, групе и организације за људска права (видјети Хандкеов презирни опис извјештаја једне од таквих организација, Human Watcha, и језик којим је писан њихов извјештај о Косову што је постао и правни доказ у суђењу Слободану Милошевићу), многе катедре и интересне групе самоувјерених "демократа" и тутора наших несретних распрханих нових државица на остацима једне, велике и значајне државе. Но, у писцу нема ни самозадовољства ни гордости онога који је напипао и убо неуралгичну точку хипокризије па по њој копа. У наставку, у "Летњем додатку зимском путовању" објављеном убрзо након прве књиге, Хандке, након поновног посјета мјесташцима и предјелима Србије, напротив пише: "И ту су ме, први пут после свих оваквих и онаквих реакција на моју повест о путовању, почеле мучити мисли да сам својим писањем учинио нешто неисправно, погрешно, па и неправедно."

Ово је укратко Хандке, у тој реченици. Иако увјерен да највећи кривац није толико крив колико га представљају и иако то стално доказује,

аргументима што, књижевно обрађени, иду у распону од поетичких, филозофских, до чак и правних, уједно сам не губи сумњу ни критичност. Хандке је писац сумње, двојбе, пропитивања, некад реторичког, некад стварног. Он и пркоси наравно, и учини се понекад да су му главне мете заправо њемачки медији и политика, на које је острвљен до те мјере да се чини да му је та љутња битнија, више него што мари за нас, чини се. Али, колико год то понекад засметало – да није такав, "слободни пројектил", до краја самоувјерени "витез правдољубивости", онда не би био ни овакав писац какав јест. А бар му се то не може оспорити, то да је врхунски писац. Његова снага израза и списатељска разноликост, од лапидарности до mannovskih детаљизирања, његово недодворавање читаоцу и амбиција захвата, све то заслуживало би нови и другачији текст. Хандкеа чак није лако ни цитирати, јер он не пише епиграматски, сведено, гномама и сажетим мислима. Он развија своје поенте понекад на десетак страница, одлази и скреће у опаске унутар опаски, отвара нову мисао док још изражава ону ранију, што је, у динамици с кратком, модернистички сведеном фразом, често написано и германском, типично кабастом, дугом реченицом, реченицом која је некад цио одломак; он је у стању да док развија главну тезу напише читав мали есеј о једној јединој ријечи на коју је налетио и споменуо је усред реченице, најчешће ријечи која га иритира, или пак с друге стране, из фасцинације неком нашом ријечју. Хандке је у том смислу један од посљедњих писаца великог замаха, онога који не штеди ријеч и ријечи, који ће изазвати читаоца не једино ставом, него и стилом, захтјевним, на граници жанрова, потпуно у слиједу великих европских, напосе германофоних литература. Књижевност, као умјетничка форма, има и своју идејну тежину код Хандкеа – она је, како у поговору точно каже Жарко Радаковић – противтежа хисториографији.

Зато, подсјећајући на ту умјешност, треба подцртати и подсјетити на "просту" логику унутарњу, коју многи прешућују, или отворено, незналачки, а намјерно и непоштено негирају, и из тога треба поставити питање: да је Хандке мањи писац, па зар би се дизала оволика медијска и институционална акција да га згази и негира? Зар бијес и острашћеност његових противника нису и индиректна, заобилазна метафора о његовој списатељској величини и значају? Да је мало мањи само, одбацила би га брзо читава та умрежена супраструктура, исмијала га као ридикула, као неозбиљнога. Није да нису пробали. Па кад су и даље стизале награде за које се овдје мало знало, онда је награда свих награда, сам Нобел, разнио то на све стране. Као и Андрић, у друго вријеме и на други начин, а чије је дјело, треба знати, Хандке много читао – јер иако сам написао да остаје странац међу нама, он није игнорант о нашој култури. Хандке је читао пажљиво наше пјеснике, Диса је и

преводио на њемачки, читао је наравно Црњанског, Андрића, наше модернисте и наше народне пјесме. Ако дијелом и остаје странац, у познавању наше високе културе и умјетности он то одавно није. Или ако јесте, онда најмање могуће, ако се то уопће може рангирати и вагати, ступањ припадања у пропорцији с познавањем националне културе.

Било је у вријеме проказаности Србије и за вријеме априлског рата ‹99. и других који су наступали против тога квазилегалистичког чина, а у своје име, било је интелектуалаца и умјетника, мислилаца и политички активних људи из културе и медија. Велики и часни Франо Цетинић Петрис, Корчуланин у Паризу, и његова књига Назови NATO ради уморства, Станко Церовић, раних деведесетих дописник Radio France Internationalea и аутор тада ставовима блискијим тзв. Другој Србији (о, како ће се то промијенити само), па Харолд Пинтер, радикални иноватор енглеског драмског текста и нобеловац, Дарио Фо, талијански анархокомунистички драматичар, такођер нобеловац – то су све људи с јавне сцене који нису прихватили разарање главног града и остатака највеће јединице те некадашње Хандкеове "Девете земље" која је почињала на Караванкама а завршавала под Солуном.

Нитко међутим није остао тако дуго у тој теми, поготово кад су ратови стали, режими се промијенили, власти падале, а нове долазиле. Напротив, Хандке се заноси све више. Као у роману о трансформацији човјека који прво брани успомену, сјећање на земљу какве нигдје и доказиво није било – преко активног учесника, јавног агенса у побуни против једностраности и хипокризије, до анонимног путника у годинама кад није у фокусу, након првог скандала, анонимног путника по централној и јужној Србији, и – најважније – по косметским селима и енклавама. Ту, у једној таквој посјети пише и есеј, "белешку", како је означено, претпосљедњу у књизи, насловљену "Кукавице из Велике Хоче".

За свакога тко тражи "доказ" – ако му тако нешто треба – о посебности, нарочитости овога писца и човјека, и за свакога тко жели процијенити ради ли се заиста о "апологету мрака", овај би есеј требао дати одговор.

Као и о свим рубним, "егзотичним", "ванповијесним" крајевима, и хисторија наше културе, дијелом је хисторија путописа странаца. Уза многе промашене, по правилу егзотизирајуће, идејно и културно погрешно постављене путописе о нама, у сваком се стољећу догоди да један буде другачији: нов, свјеж, против главних токова политике и идеологије, некомформистички, страстан и промишљен у исто вријеме, путопис који ће оспорити властити декласирани жанр и постати књижевно и умјетничко дјело које ће отворити нове путеве, нове идеје и погледе на нашу културу, хисторију и стварност. Књига или књиге које ће чак промијенити, или оно

макар уздрмати, не само предрасуде вјечно погрешног погледа извана, него чак и поглед нас самих на себе.

У том смислу, а умјесто (уосталом немогућег) закључка, да се онда каже овако, просто: од фундаменталног "Црног јањета и сивог сокола" (1940.), непревазиђене Rebecce West – вјеројатно ништа значајније, извана, није написано од ове "Историје иза приповести".

Хисторија

Trajan Stojanović

*Strukture milenarizma kod Južnih Slovena u XVII i XVIII veku**

Istoričar može zaista naškoditi stvarnosti ako omalovažava bitnu ulogu razbojnika i "muških družina" (*Männerverbände*) u razbijanju starih društvenih struktura i nastajanju novih stanja. Pa ipak, u borbama narodâ arhajske civilizacije protiv propadanja njihove kulture, koje se neprestano obnavljaju, većina balkanologa je previdela i istorijsku pojavu koja je još značajnija od delovanja vršilaca pravde sa one strane zakona, ako ne u pogledu događaja koji su je obeležavali, a ono bar kao manifestaciju društvene krize dugog, veoma dugog trajanja. Mislim na milenarizam, koji je dobro poznat istoričarima zapadnoevropskog srednjeg veka i stručnjacima za potlačena društva nekadašnjih evropskih kolonija, ali se slabo poznaje ili rđavo tumači među specijalistima za balkansku istoriju.

Prvi zadatak koji se nameće, je da se odrede strukturne osnove milenarističkog delovanja i taj pokret postavi u svoj istorijski okvir, jer on ne postoji u svim vremenima i ne nastaje slučajno. On po svemu sudeći crpi iz izvora kao što su obredi i podvizi junakâ drevnih religija, iz proslavâ obnove života u prirodi, ponavljanih svake godine na manje-više isti način pomoću kojih se uobičajene uloge izokreću, društvena pravila ublažavaju, tabu dobija svetovni karakter, stari kralj se odriče svojih prava, novi gospodar zauzima njegovo mesto i starost ustupa svoja prava mladosti, kao prinuda slobodi.

Pre no što navedemo po čemu se milenarizam razlikuje od činova proslavljanja cikličnog obnavljanja, ukažimo na obilje potonjih kod svih balkanskih naroda; ali zadržimo se – posebno – na vršenju kod Srba i podunavskih Bugara, sve do Prvog svetskog rata, jednog drevnog obreda prelaza zvanog *družičalo*.

* Ovaj rad Trajana Stojanovića (Traian Stoianovich), bivšeg profesora Univerziteta Ratgers u Nju Branzviku (SAD), izvorno je pročitan na Prvom međunarodnom kongresu studija o Balkanu i Jugoistoku Evrope, održanom u Sofiji 1966, i objavljen pod naslovom "Les structures millénaristes sud-slaves aux XVIIe et XVIIIe siècles" u *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-est Européennes*. III. *Histoire* (*Ve–XVe ss., XVe–XVIIIe ss.*) (Sofia: Éditions de l'Académie Bulgare des Sciences, 1969), str. 809–819. Neznatno dopunjenog, autor ga je preštampao u svom poznatom delu *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 4 (New Rochelle, N. Y.: Aristide D. Caratzas, 1995). To delo će u srpskom prevodu objaviti izdavačka radionica Vlastimira Đokića iz

Praznovano u drugi ponedeljak posle Uskrsa[01], *družičalo* odgovara praznicima *dies rosationis* kod starih Rimljana i *družbadłnice* kod Čeha, *družbowanie* kod Poljaka i *Droužkensonntag* kod Šlezana[02] – veselim prilikama za inicijaciju i obrede prelaza tokom kojih su pravila vladavine starih – vrlo stvarne čak i kada su ti "stari" bili često vrlo mladi po našim merilima – prestajala da važe, pa su mladići i devojke birali po svom ukusu pobratime odnosno drúge.

Dodajmo fiktivnoj ili privremenoj emancipaciji *družičala* obrede odmetanja mnogih družina mladića. Ne pristajući na dodeljeno zanimanje zemljoradnika ili pastira, posvadivši se sa starijima ili sa predstavnicima gradova ili carstava, ili pak pod pritiskom gladi, mnogi mladi ljudi postaju odmetnici lakomi na život od lova i pljačke. Kao i čuvene keltske *fijane*, međutim, i balkanske *klefte* i *hajduci* svake godine se ponovo, delimično, ali redovno, uklapaju u život bratstava, sela ili gradova, kao što to sugeriše jedan stih iz srpskog folklora:

Mitrov-danak, hajdučki rastanak,
Đurđev-danak hajdučki sastanak.

Kako jedna tako i druga, ova bekstva iz svakidašnjice imaju za cilj oslobođenje koje traje određeno vreme ili obuhvata ograničen krug ljudi: traju jedan dan, nekoliko nedelja ili šest meseci, ili se pak nude kao mogućnost samo jednoj starosnoj klasi, naročito mladima. Milenarizam naprotiv, drugi način bežanja iz svakidašnjice, obećava da će spasiti na ovome svetu čitavo jedno mnoštvo ljudi ako ne i ceo narod, i majstorski propagira okončanje tegobnih istorijskih vremena.

Mnogostruk u načinima ispoljavanja, zavisan, u pojedinostima od posebnih iskustava i sećanja svakog kolektiviteta, milenarizam se uvek ukazuje kao pokret kulturnog odbijanja. On se, prema tome, neposredno nadovezuje na bolno osećanje neprevladivog nesklada između sistema postignućâ naroda, tj. *Grundvolk-a* ili takozvanih *starosedelaca*, i čudesno zračeće ali neverovatno krhke kulture gospodarâ, koji su uvek, sa stanovišta obreda, narodne pripadnosti, društvene klase, zemlje porekla ili duha stranci. Izloženi grubim pretnjama, preplavljeni strahom od tuđina, i nekom užasnom teskobom u duši proisteklom iz bojazni da će izgubiti svoju kulturnu samostalnost, milenaristički narodi se ne ograničavaju na to da traže prostu zamenu nekih pojedinačnih elemenata kulture, oni priželjkuju i zamišljaju mogućnim preobražaj struktura. Dvojnosti, napetosti u odnosima i lokalni antagonizmi pretvaraju se na taj način u solidarnost cele zajednice, a na mit o godišnjem ili cikličnom vraćanju Velikog Pretka[03] narodâ arhajske civilizacije kalemi se novi mit o *re-voluciji*, to jest mit o povratku u zlatno doba, ono doba koje je Đambatista Viko (Giambattista Vico) nazivao božanskim.

Beograda, od koje smo dobili dozvolu da ovaj rad prethodno objavimo u našem Ljetopisu. Prevodilac i urednik V. Đokić su prevod snabdeli najnužnijim objašnjenjima ispod teksta, a urednik je, sa dozvolom autora, u prevod uneo i izvesna neophodna proširenja i ispravke. – Nap. Uredništva Ljetopisa.

01 Kod Srba, a kod Bugara na zimski Jovanjdan (7/20. I) ili, ređe, na dan zimskog Atanasija (18/31. I). Vid. opis "družičala" kod Srba u Vuk St. Karadžić, *Srpski rječnik, istolkovan njemačkim i latinskim rječima* (Beč, 1818), str. 149-150. (Prim. ur.)

02 Stanovnici Šleske (Šlezije, Šljonska), istorijske oblasti u sred. Evropi koja danas većim delom pripada Poljskoj a manjim delom Češkoj i Slovačkoj. (Prim. ur.)

03 Mitski praotac jednog roda. (Prim. ur.)

Mit o godišnjem vraćanju i obredi bežanja iz svakidašnjice te privremeno odmetništvo imaju, u biti, purifikatorsku i čudotvoračku ulogu. Dokle god pribegavanje tim načinima oslobođenja ne prestaje da pruža dovoljnu satisfakciju jednom narodu, u kadar istorije ne ulazi potreba za *re-volucijom*. Ali kada u društvu zadovoljstvo prepusti mesto nezadovoljstvu, počinju se ustanovljavati, pored praznika privremenog bežanja, i pokreti trajnog, gotovo biološkog bežanja iz svakidašnjice.

Po svemu sudeći, kod balkanskih naroda se milenaristički pokreti javljaju još od antičkog doba, ali tek posle XII veka je moguće manje-više dobro pratiti njihove završne faze, a velika hilijastička epoha proteže se naročito od kraja XVI pa do početka XIX veka. Ti pokreti nisu isključiva odlika nijedne etničke ili konfesionalne grupe, jer ih srećemo, u različitim epohama, i kod Bugara i kod Vlaha, i kod Grka i kod Srba, i kod Jevreja i kod Turaka, kao i kod Albanaca. Ipak, oni kod svakog naroda uzimaju na se neki poseban lik, ispoljavaju se u lokalnim bojama, pa hilijazam jednih ponekad deluje na štetu hilijazma drugih. U jednoj neobjavljenoj studiji[04], izradio sam jednu sliku balkanskih milenarizama kroz vekove (čiju prvu skicu prikazujem u zaključnom delu ovog toma[05]). Ovde me zahtevi postavljeni u programu Kongresa kome je ovo saopštenje namenjeno (Prvi međunarodni kongres studija o Balkanu i Jugoistoku Evrope, Sofija 1966. – Prim. ur.) primoravaju da budem skromniji. Izabrao sam, dakle, kao temu problem milenarizma kod Južnih Slovena u zapadnobalkanskim i centralnobalkanskim zemljama u XVII i XVIII veku.

Budući utvrđeni kao osvajači na Balkanu već više od dva stoleća, Turci su za vreme vladavine Mustafe I (1617–1618. i 1622–1623) iz dana u dan očekivali da i sami budu poraženi, i pojavu komete za vreme vlade Osmana II (1618–1622) tumačili su kao siguran predznak svoje propasti. Zbacivanje Turaka, od čega su Turci strahovali a što su ostali balkanski narodi žarko želeli, propovedali su naročito Sloveni iz zapadnih oblasti. Inspirisan *Oslobođenim Jerusalimom* Torkvata Tasa (Torquato Tasso, 1544–1595), na primer, dubrovački pesnik Ivan Gundulić napisao je 1622. g. spev *Osman*, koji evocira bolne strepnje Turaka i čvrsta verovanja i nadanja u srpskim i hrvatskim krajevima:

... tko bi gori eto je doli,
a tko doli, gori ustaje.
Sad vrh sablje kruna visi,
sad vrh sablje kruna pada,
sad na carstvo rob se uzvisi,
a tko car bî, rob je sada.

04 "Civilisations balkaniques: structures millénaristes pré-industrielles". Ovaj obimni neobjavljeni spis iz 1966. g. (115 str.) čuva se u autorovoj zaostavštini. Takođe, u njoj postoji jedan kraći rad pod naslovom "Millenialist Time" (19 str.) iz 2005. god. Inače, temu milenarizma autor razmatra i u radu "Prospective: Third and Fourth Levels of History", završnom poglavlju četvorotomnog dela *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*. (Prim. ur.)

05 Vid. rezime gorenavedene studije pod naslovom "Les structures millénaristes des civilisations balkaniques" u: *Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-est Européennes, Sofia, 26 août-1er septembre 1966, Résumés des Communications: Histoire (XVe-XIXe s.)* (Sofia, 1966), 84-85. (Prim. ur.)

Sl. 1. Mustafa I. Izvor: [Dimitrie Cantemir, Voivode of Moldavia], *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, 2 parts, Part I: *Containing the Growth of the Othman Empire, from the Reign of Othman the Founder, to the Reign of Mahomet IV, That is, from the Year 1300, to the Siege of Vienna in 1683*, Written originally in Latin, by Demetrius Cantemir, Translated into English, from the Author's Own Manuscript, by N. Tindal, M.A., Vicar of Great Waltham in Essex, Adorn'd with the Heads of the Turkish Emperors, Ingraven from Copies Taken from Originals in the Grand Seignor's Palace, by the Sultan's Painter (London: Printed for James, John, and Paul Knapton, 1734). Reprodukovano zahvaljujući ljubaznosti Odeljenja retkih knjiga i posebnih zbirki Kongresne biblioteke u Vašingtonu (Rare Book and Special Collections Division, Library of Congress, Washington, D.C.): DR439.D528.

Sl. 2. Osman II. Izvor: Cantemir: *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, Part I. Reprodukovano zahvaljujući ljubaznosti Odeljenja retkih knjiga i posebnih zbirki Kongresne biblioteke u Vašingtonu.

Nesrećni Osman, koji će pasti kao žrtva vojničkog besa, žali se sa gorčinom i jedom na izokrenutost zakonitog poretka:

> Jaoh [kao u *Pesmi o Rolandu*], a sada sve je inako:
> i vojvode i vojnici,
> sve je otišlo naopako,
> nevjerni su svikolici!

Nekoliko desetina godina kasnije, kod podunavskih Srba se javlja jedan samozvanac-lažni prorok, Đorđe II Branković, koji tvrdi da vodi poreklo iz vladajuće porodice Srbije s kraja srednjeg veka. Kao diplomata u Vlaškoj, taj lažni Branković (1645–1711) podnosi caru Leopoldu I, u leto 1688, u vreme rata Austrije protiv Turaka (1683–1699), jedan memorandum bez ikakve veze sa stvarnošću[06] u kome mu predlaže da stvori ilirsko kraljevstvo ili carstvo, koje će obuhvatiti Srem, Slavoniju, Srbiju, Bosnu, Hercegovinu, Makedoniju, Albaniju, Bugarsku i Trakiju, kao i sve druge etnički bugarske, srpske ili albanske zemlje. Godine 1663. na praznik svetog arhanđela Mihaila, naglašava on, osim toga, u istom spisu, pećki patrijarh Maksim njega je u jednoj crkvi u Jedrenu tajno miropomazao za srpskog despota. Godine 1688, patrijarh Arsenije III Crnojević izdao je Brankoviću potvrdu da potiče od despotske loze.

Krajem XIX i početkom XX veka, više srpskih istoričara, naročito Ilarion Ruvarac i Jovan Radonić, htelo je da dokaže, na osnovu obilne dokumentacije i visprenog rasuđivanja, da se pomenuto miropomazanje nije nikada dogodilo. Upamtimo dobro, međutim, da je ovaj lažni Branković možda u svojoj mladosti bio upoznao uzavrelost, u Carigradu i pograničnim ugarskim i bosanskim gradovima, puritanskog narodnog pokreta koji je predvodila endogamna sekta kadizadelija[07] (ili kazizadelija), čije su pristalice prezirale muziku i veselje a rado čitale, naročito tokom 1630-ih i 1640-ih godina, ne samo Koran nego i Novi Zavet, koga su istarski protestanti preveli na "slovenski" jezik i štampali ćiriličnim pismom[08]. On je sigurno znao za nadaleko čuvene pokrete staroveraca u Rusiji i Sabateja Sevija (Sabataja Sevija, Šabetaja Zevija, Šabetaja Cvija) među Jevrejima u Osmanskoj carevini, jer se kao diplomata erdeljskih kneževa našao u ovim dvema zemljama u doba kad su proživljavale najdublje milenarističke potrese[09]. Ako ga je patrijarh Maksim zaista miropomazao za despota, učinio je to možda zato što je uvideo da srpski glavari predosećaju bliski kraj osmanske carevine. U svakom slučaju, istaknimo naročito označenje godine 1663, perioda punog milenarističkog vrenja među Rusima i među Jevrejima, kao datuma tobožnjeg ili istinskog miropomazanja Brankovića. Primetimo i da je ovaj Branković ne samo tvrdio da je izabranik božjeg namesnika, nego i priznavao svoju slavoljubivu težnju da stvori neki zemaljski raj, ili bolje reći da obnovi zemaljski raj koji nije nikada postojao: ilirsko carstvo.

06 U celini ga je objavio Jovan N. Tomić, "Dva nova podatka o despotu Đorđu II Brankoviću", *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, XLII (1905), str. 37–41. (Prim. ur.)

07 Nazvana po carigradskom propovedniku Kadizade Mehmed-efendiji (um. 1635). (Prim. ur.)

08 Misli se na hrvatski prevod Stjepana Konzula Istranina i Antuna Dalmatina, štampan u protestantskoj štampariji u Tibingenu 1563. Prevodioci su nastojali da smanje jezičke razlike kako bi im prevod bio razumljiv ne samo Hrvatima nego i Srbima i Muslimanima. (Prim. ur.)

09 God. 1663. on je pratio poslanika erdeljskog kneza na putu iz Erdelja preko Beograda do Jedrena, pa se na Porti zadržao pune četiri godine. Kasnije je ponovo, kao tumač, odlazio 1672. i 1673, a 1675-77. je boravio kao poslanik erdeljskog kneza. God. 1678. putovao je u Moskvu, sa bratom erdeljskim mitropolitom Savom. (Prim. ur.)

Sl. 3. Ivan Gundulić. Izvor: Luigi Villari, *The Republic of Ragusa: An Episode of the Turkish Conquest* (London, J. M. Dent & Co., 1904).

Zbog svog poziva odveć daleko od naroda, Branković je suviše dugo čekao da se izjasni o svojim namerama. Rat od 1683–1699. odvijao se povoljno po ćesarevce do pred kraj 1688. Ali pošto su 1689. poslali trupe predaleko na jug, sve do Iskiba (Skoplja) i, pošto im je zapretila kuga i druge epidemije, Austrijanci su početkom 1690. morali da se povuku ka severu, a za njima su krenuli i Srbi i Makedonci pravoslavci i Albanci i Bugari katolici. No, vratimo se malo unazad. Iako su ćesarevci od početka 1689. vodili uspešnu ofanzivu na balkanskom sektoru, Branković je čekao do 12. juna iste godine da

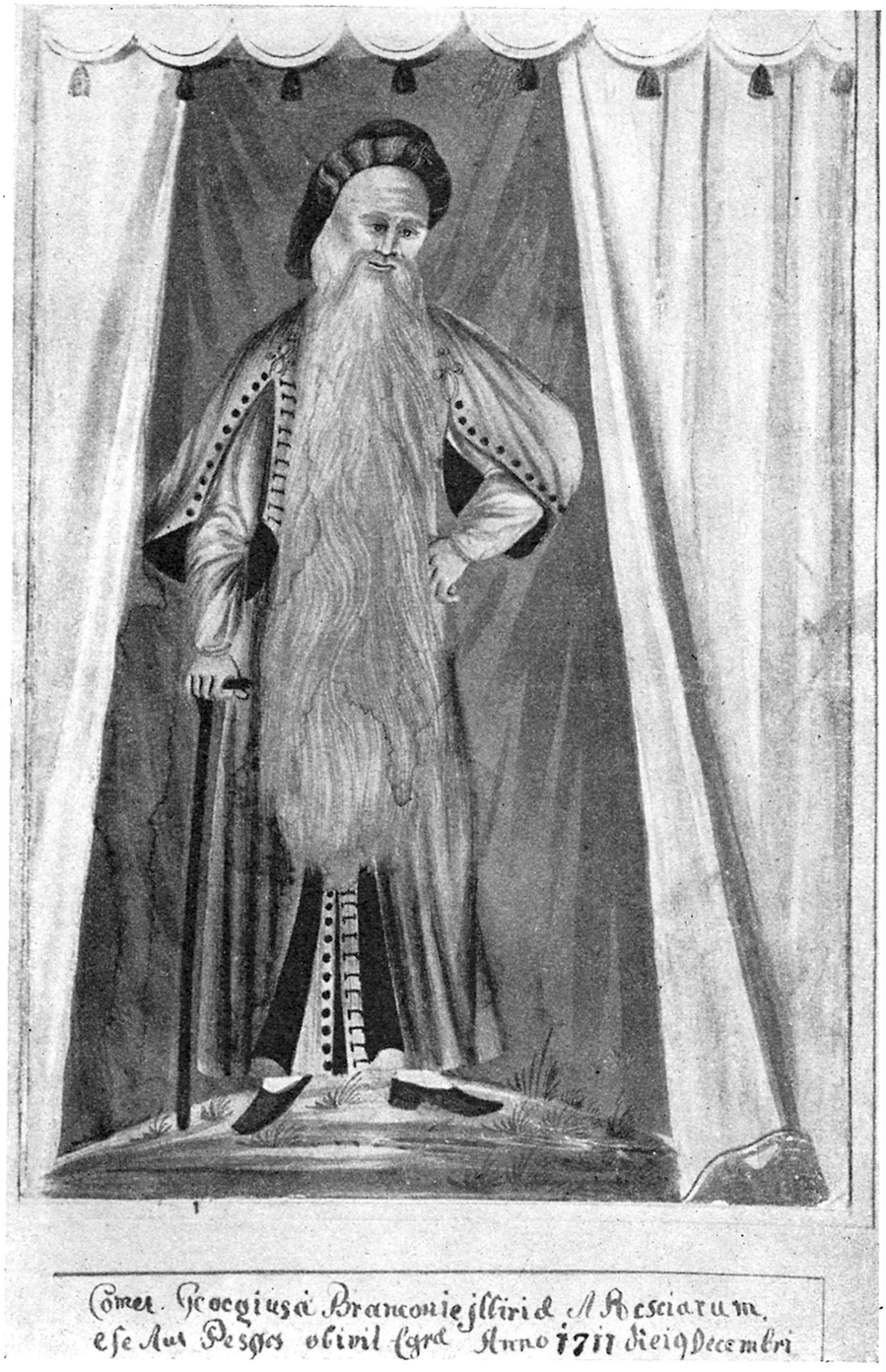

Sl. 4. Grof Đorđe Branković. Savremeni akvarel. Gradski muzej u Jegri (Mađarska). U potpisu ispod slike stoji: *Comes Georgius a Brancouic Illiriae et rasciarum electus Despos obivit Egrae anno 1711 diei 9 Decembri*.

"narodima istočne i severne Ilirije, Trakije, Mizije i ostalih zemalja" izda naređenje o ustanku.

Znajući da narod lako podleže agitaciji gorljivih i slavoljubivih uzurpatora, carska vlada se tada naprečac odlučila da Brankovića liši slobode[10] (i držala ga je zatočenog sve do njegove smrti, 1711. godine). Narod se, pak, nije dizao na ustanak[11], opredeljujući se, videli smo, za drugi način spasenja, za bekstvo u zemlju koja je uživala glas zemlje bez zla, iseljenje u Ugarsku, zemlju bežanja iz svakidašnjice za Srbe i Vlahe od XV i XVI veka.

Istodobno s pojavom Sabatejevog hilijazma i učenog milenarizma Đorđa Brankovića, verovatno oko sredine XVII veka, neki "starac" iz plemena Vasojevića i bratstva Šćekića koje je nekada bilo deo plemena Pipera, počeo je da predskazuje dolazak srpskog Mesije: "Javiće se jedan *crni čovjek* ozdo od ǔtoka Lima [u Drinu, Drine u Savu a Save] u Dunav [i, za pretpostaviti je, iz utrobe zemlje i carstva mrtvih]. Taj čovjek će se zvati *car u opancima*. On će mnogo srpskoga naroda osloboditi od Turaka... Dotle će mnogo nesreća biti... Oni koje oslobodi, živjeće lijepo... Doći će *Crnokapa* i *Crnogaća* k nama... Turci će se sve više i više gubiti s lica zemlje..."

Ovo proročanstvo "starca" Stanja, nameće brojna pitanja. Napomenimo, pre svega, da će ime Stanj biti varijanta muških imena Stanko, Stanoje, Stanimir ili Stojan, ili ženskih imena Stana, Stanija, Stamena ili Stojna; magijsko ili profilaktičko ime koje se davalo dečaku u porodici s velikom smrtnošću dece ili devojčici u porodici obdarenoj s mnogo kćeri a uskraćenoj za dečake. Prema podacima etnografa Milana Đ. Milićevića, Stanj je umro u devedesetoj godini "pre 220 godina", prema tome, oko 1650. ili 1670, ako računamo i vreme tokom koga je Milićević morao prikupljati ova obaveštenja. Ako su ovi podaci tačni, "starac" je bio savremenik Ivana Gundulića, a morao je imati i neka saznanja i o Sabatejevim predskazanjima.

Proročanstvo pripisano Stanju jasno govori da će na vlast doći čovek crnpurastog ili mrkog lica, *crni čovjek*, u pratnji *Crnokape* i *Crnogaće* (ili *Crnokapa* i *Crnogaća*) ili da će sam uzeti lik *Crnokape* i *Crnogaće*. Samo, kako prevesti ove zagonetne reči? Doslovno značenje je "Crna kapa" (ili "Crna kapuljača") i "Crne čakšire".

Ali, početkom XIX veka *Crnokapama* su nazivani i stanovnici braničevske oblasti, predela u podunavskom delu istočne Srbije. S druge strane, stanovnici Starog Vlaha, planinske oblasti koja je razdvajala Hercegovinu i Crnu Goru od Srbije, bili su poznati po mrkoj boji svojih lica ogrubelih od vetra i sunca te potamnelih od dima čamovine koji se dizao iz njihovih slabo provetravanih kuća. Ljudi Starog Vlaha obično su nosili, u XIX veku, široke crne vunene čakšire zvane *pelengiri*. Da li je, dakle, *Crnokapa* čovek iz Braničeva, a *Crnogaća* čovek iz Starog Vlaha? Moguće je.

10 Tačnije, Branković je uhapšen krajem oktobra 1689. (Prim. ur.)

11 Autor misli na to da Brankovićev poziv na ustanak balkanskim narodima nije imao stvarnih i neposrednih posledica; austrijske carske i vojne vlasti imale su, pak, izvesnog kratkotrajnog uspeha u svojim pozivima, ali samo među Srbima i Arbanasima Klimentima. Vid. o tome radove Mite Kostića sabrane u knjizi *Iz istorije Srba u Ugarskoj i Austriji XVIII i XIX veka* (Zagreb: SKD Prosvjeta, 2013), str. 12-87. (Prim. ur.)

Sl. 5. Car Leopold I uokviren girlandom čiji skoro svaki list pokazuje, hronološkim redom, po neko postignuće ili neku pobedu. Izvor: Bibliothèque Nationale (Paris), Cartes et Plans, Ge.DD.1678–1679: *Isolario dell'Atlante Veneto*, del P[adre] Coronelli (Venetia, 1696), Parte I. Reprodukovano zahvaljujući ljubaznosti Nacionalne biblioteke u Parizu.

Sl. 6. Ahmed II (vl. 1691–1695), osmanski savremenik Leopolda I, i on uokviren girlandom, ali girlandom čiji svaki list pokazuje, hronološkim redom, neki poraz, neku veliku nesreću ili neku nepriliku. Izvor: Bibliothèque Nationale (Paris), Cartes et Plans, Ge.DD.1678-1679: Coroneli: *Isolario dell'Atlante Veneto*, del P[adre] Coronelli (Venetia, 1696), Parte I. Koroneli pogrešno identifikuje sultana kao Ahmeda I. Reprodukovano zahvaljujući ljubaznosti Nacionalne biblioteke u Parizu.

Etimološki međutim, i u nesvesnoj kolektivnoj memoriji srpskog naroda, *Crnokapa* je verovatno veliko htonsko božanstvo[12], koje nosi *Tarnkappe*[13] ili *Tarnhût*[14], ono magličasto keče koje su u tevtonskoj mitologiji nosili čudni junaci nejasnog obličja, kao iz mučnih snova, i vile. Sa tim kečetom na glavi ova mitska bića su postajala nevidljiva i još zadobijala snagu dvanaestorice ljudi. To keče odgovara i kapi od pasje kože, ovoju od tame koji je po tradiciji nosio oko svoje glave drevni grčki bog mrtvih. S tim u vezi, pomenimo da Kosovo polje, kojim često prelaze ljudi iz Starog Vlaha, ponekad prekriva gusta magla. U jednoj narodnoj pesmi, iz te magle iskrsava neki nepoznat čovek na belom konju koji hramlje na tri noge. Taj neznanac deluje isto tako iznureno kao i njegovo kljuse, ali on lako odnosi pobedu nad jednim od najčuvenijih vitezova Balkana, Banović Sekulom. Pobednik je Jovan (ili Ivan) Kosovac, vitez pravde. U stvari to je Jovan psihòpomp ili pratilac duša u podzemni svet ("dušovođa"), feudalna inačica tevtonskih junaka i grčkog boga umrlih.

Kao *Crnokapa*, i *Crnogaća* ima kao koren prvog dela imena reč *crn* (ili *čarn*), to jest, "mrk", "zemljane boje", "magičan", "čarobnjački". Nasuprot tome, koren drugog dela imena predstavlja, po mom mišljenju, posrbljeni oblik reči *Gautr*, koja je kod Gota označavala "čoveka" ili "junaka" ali je upotrebljavana i za slavnog boga, običnije poštovanog pod imenom Wuotan, Wodan ili Odinn (Vid ili Svetovid paganskih Slovena). Ako *Crnokapa* znači "keče od magle" ili "kapa od tame", *Crnogaća* verovatno označava crnog čoveka ili junaka (čarobnjaka), to jest htonsko božanstvo ili vrhovnog starosedeoca, mitskog branitelja domorodačke kulture.

Nemojmo zaboraviti da su Sloveni i Goti vekovima živeli jedni pored drugih, ne samo u Poljskoj i stepama jugoistočne Evrope nego i na Balkanu, naročito u Podunavlju, u Hrvatskoj, Hercegovini, u Crnoj Gori i severoistočnoj Albaniji. Na pola puta između Dubrovnika i Foče mi tako otkrivamo da postoji Gatačko polje, po svemu sudeći, Gotsko polje. Isto je tako vrlo moguće da je srpskohrvatska reč *gatari*, koja u naše vreme upućuje na "vračare" ili "tumače predznaka" nekada označavala "vračare i Gote", stručnjake za proricanje. Ništa iznenađujuće, prema tome, ako se Južni Sloveni služe rečju koja ima gotski prizvuk da bi imenovali svog pretka predakâ, vrhovnog starosedeoca.

Crni čovjek, *Crnokapa*, *Crnogaća* ili Jovan (Ivan) Kosovac, to je uvek crni čovek magli i tame. Skoro svi balkanski narodi podjednako poštuju i junaka Marka Kral(j)a ili Kraljevića, čije je ime, u stvari, samo neznatna deformacija imena Mrk(oje) ili Mrk(onja). To je opet *crni*, čovek od tame ili sasvim jednostavno: *mrak*.

U tradiciji koja je u znatnoj meri balkanska, premda joj je težište u Srbiji, Makedoniji i zapadnoj Bugarskoj, Marko predstavlja arhetip oko koga je narod stvorio mitove koji izvanredno podsećaju na priče o drugom dolasku kra-

12 *Htonska* ili *htonična* božanstva, doslovno: bogovi zemlje, *χθών*, podvrsta u grčkom panteonu. Ovako upotrebljen, pridev *chthonien* (gr. *chthonios*) dobija značenje iz suprotnosti, implicitne ili eksplicitne, sa olimpskim ili nebeskim bogovima. (Prim. ur. – prema *The Oxford Classical Dictionary*.)

13 Čarobna (volšebna) kapa koja čini nevidljivim. (Prim. prev.)

14 Čarobni šešir. (Prim. prev.)

lja Artura, Karla Velikog (*Carolus redivivus*), grofa Baldvina (skraćeni naziv latinskog cara u Carigradu), Fridriha Barbarose, vrlog cara pred smak sveta, a ne treba zaboraviti ni priče o "neznanom kralju" kod Iraca. Mitovi ispleteni oko Markovog imena nemaju skoro nikakve veze sa istoimenim istorijskim kraljevićem, turskim vazalom s kraja XIV veka. Nasuprot tome, ličnost iz legendi veoma podseća na Digenisa Akritu, vizantijskog junaka sa anadolijskih granica, a i na tračko-frižanskog Sabazija ili Dionisa.

Temeljna činjenica, narodi Balkana, i to u prvom redu Južni Sloveni, vekovima očekuju povratak Marka Kraljevića kao spasitelja i začetnika jednog novog: zlatnog doba ili *zlatnog veka*. Te legende su nama dobro poznate prvenstveno u onim oblicima koje su zaodenule posle kraja XVIII veka, ali sve navodi na misao da vode poreklo iz veoma duboke starine. U njima se priča kako se Marko privremeno povukao iz sveta i zadremao u nekoj tajnoj pećini, simbolu Majke Zemlje, nadomak svoje makedonske tvrđave Prilepa ili na nekom nepoznatom ostrvu. Ali kad "kucne čas" oslobođenja, preporoda i oproštaja za srpski narod, Marko će se probuditi iz svoga sna i povesti Srbe i druge potlačene balkanske narode protiv Turaka, koje će oterati "preko sinjeg mora" odakle su i došli. Podsećajući na legendu o kralju Arturu, jedna varijanta pesme tvrdi da će se junak probuditi kada se njegov mač najzad istrgne iz stene (ili grede) u koju ga je zario pre nego što je zaronio u svoj dugi san.

Marko će se vratiti kad "kucne čas" oslobođenja, to jest u trenutku koji je predodredila *sudbina*, kako kažu Južni Sloveni, odnosno *heimarmene* kako kažu Grci. Važan u meri koja se skoro ne može ni zamisliti, posebno u XV veku, srednjovekovni pojam *sudbine*, shvatan u smislu zakonâ jednog boga koji sudi po pravdi, vlada sve do sredine XIX veka pa i posle toga. U verovanjima naroda o sreći i nesreći ne odlučuje slučaj već odlučuje sudbina. Ali, ne izjavljuje li i sâm Volter (Voltaire), godine 1764,[15] da svime gospodari princip sudbine (ili "zakonâ"), da nema nikakvog slučaja? U Volterovom razmišljanju, opet, Bog deluje samo na osnovu zakonâ koje je sam zamislio. A to je, dakle, kao i da ne postoji. Odbacujući Boga, međutim, Volter nije isključivao sudbinu.

Počev od tridesetih godina XIX veka, iz razloga koje ćemo izložiti u daljem tekstu, tradicionalni ili oblici milenarizma predindustrijskog doba će se razgrađivati. A u jednoj priči iz 1902. godine pod naslovom "Kraljević Marko po drugi put među Srbima", Radoje Domanović (1873–1908) parodiraće lik Marka kao otelovljenje zastarelih navika i običaja. Markov čuveni šarac, na primer, ne može da stigne jednog biciklistu, a on sam biva uhapšen[16] zbog skitničenja, jer je bez "zanimanja", jer ne uvažava etiku regulisanog i redovnog rada. On stoga dopadne i pregleda u ludnici, a potom se ponovo vine put neba.

Ali uzmicanje starovremskog milenarizma je slučaj uglavnom u gradovima. Po selima, drevna verovanja su žilavija. U novembru 1912, na primer, za

15 Autor misli na prvo izdanje Volterovog *Dictionnaire philosophique* (Genève, 1764). (Prim. ur.)

16 najpre zbog nasilja, a potom (prim. ur.)

Sl. 7. Fresko-slika Kraljevića Marka i *Drugoga* u jednoj beogradskoj mehani ("Kod Kraljevića Marka"), 1888. Izvor: Felix Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, knj. II, *Land und Bevölkerung*, priredio i dopunio Bogoljub Jovanović (Leipzig: Verlag von Bernhard Meyer, 1909).

vreme Prvog balkanskog rata srpski vojnici, seljaci i pastiri u uniformama, osvojili su visove smatrane neosvojivim podsticani kolektivnom vizijom Marka na konju koji ih je bodrio da odlučno stupaju napred. I za vreme Prvog svetskog rata, milenaristička predskazivanja uzimaju maha u okupiranim srpskim zemljama. U godinama posle rata, pripovedač Nikola Pejčinoski, iz sela Brodec, iz kraja naseljenog Mijacima, zapadnomakedonskim ovčarima, reafirmiše kolektivno verovanje u buduće oslobođenje. "Marko će se probuditi, obećava mu legendarna *vila*, kada ga bude prekrilo sedam stotina sedamdeset sedam slojeva lišća". Triput zaredom ponovljen magični broj sedam, 777, je drugi način da se kaže "kad kucne čas".

Uostalom, milenarističke vizije omiljene između XVI i XIX veka među Srbima i njihovim najbližim susedima zaodevaju više arhaizama nego mesijanizmi i milenarizmi hebrejske i grčke civilizacije koji su dublje književnog karaktera. Ti arhaizmi su uklopljeni na veoma precizan način. Narodni spasitelj i kulturni heroj Srba, kao i Južnih Slovena uopšte, sjedinjuje tako veliki deo sledećih svojstava:

1) hrom je ili jaše hromoga konja;
2) konjanik je, a konj mu je obično belac ili šarac, ali je ponekad i neke druge boje;

3) lice mu je mrko ili izgleda kao da je od magle;
4) nosi crnu ili magličastu odeću koja ga čuva od nedaća, a na glavu mu je crna kapa;
5) na nogama ima opanke, sandale ili kratke čizme, kao Hermes ili Merkur;
6) nazivaju ga "kraljevićem", "kraljem" ili "carem";
7) on je večiti putnik;
8) on je iscelitelj;
9) uobičajeno ime mu je Crni, Marko (Crni ili Mračni), Kara, Sava (Sabazije), Ivan, Jovan (Jupiter) ili Stefan (osveštano ime srpskih srednjovekovnih kraljeva).

Hramanje, crno ili mrko lice, odeća i kapa crne boje (ili od magle i čudotvorni) te beo konj obično odlikuju drevnog srpskog boga Daboga: boga zemlje, noći i vatre, rudnog blaga i bogatstva, plodnosti i izobilja, *deus dator*-a[17] – vrhovno htonsko božanstvo. Uza sve to nošenje opanaka ili sandala je obeležje i svetog Save (ili Sabazija) i đavola, tog drugog naslednika Sabazijevog. Uostalom, Srbi daju đavolu ime Daba, što je oblik u običnom govoru upotrebljavan za Daboga (*deus dator*) – ili (H)romi Daba.

Baš kao i u srednjovekovnoj Evropi, u kojoj – ipak – već postoji dvojnost u stavovima, kod balkanskih naroda, sve do kraja XIX veka, postoji verovanje u ideju da najubogija lutalica ili skitnica, putnik u opancima i dronjcima, ćopavac i prosjak može zaista da bude prerušen bog, svetac ili demon antičkog tipa, *sanctus pauper*[18] koji deli nagrade i kazne i kome treba svesrdno ukazati gostoprimstvo. U gnosticizmu, Spasitelj je često nazivan Strancem, tj. putnikom koji dolazi izdaleka, pa čak i iz nekog drugog sveta. Još u Homerovo doba Grci su prosjaka i lutalicu smatrali demijurzima, slugama zajednice koji vrše "očišćenja" ili služe kao žrtveni jarci, čas obasipani darovima a čas ponižavani batinanjem; bili su neophodni na gozbama, na kojima su podnosili oskvrnjenja i uvrede ili bivali nuđeni da kušaju "presvetu" hranu, tj. hranu koja je drugim ljudima zabranjena.

U mitologiji velikog dela čovečanstva, hramanje je obeležje htonskih bogova, o čemu svedoči Vulkan, hromi bog vatre i kovača i zanatlija kod Rimljana kao i bogovi "sa okrvavljenom nogom" ili "ranjenom nogom" kod Pueblo Indijanaca, posrćući ili hromi htonski bogovi Kvakiutl Indijanaca, hromi đavo sa crnim licem kod Sarakačana, južnobalkanskih ovčara. S obzirom na to da dolaze iz utrobe zemlje – a u ruskoj mitologiji istinito carstvo, grad Kitež, nalazi se na dnu jednoga jezera – kako bi i mogli da hodaju bez muke?

Što se tiče simbolike konja i herosa na konju, treba se najpre podsetiti da je u mitologiji starih Grka, suprug ili družbenik Demetre – krilati konj

17 Bog davalac dobara. (Prim. prev.)

18 Neporočan, sveti siromah, siromah-svetitelj. (Prim. prev.)

Posejdon Hipios – bog špilja, bezdana, izvora, bujica i pećina, kao i mora, koji će se, kasnije, pridružiti čoveku na nebu. U indoevropskoj mitologiji, beli ili crveni (riđi) konj simbolizuje, naime, sredstvo za povezivanje, sponu, između zemlje i vatre, ili sunca. Najzad, tračko-frižanski konjanik čiji prikaz prekriva nadgrobne stele Balkana, poziva se na Dionisa.

Dionis je dugo predstavljan pod vidom zmije ili bika, da bi s vremenom bio asimiliran sa Mitrom, koji prinosi na žrtvu bika (svog *alter ega*), sa tračkim konjanikom, s troglavim bogom-konjem Triglavom kod Pomorana[19], sa Dabogom, Marsom i Vidom, potom sa svetim Dimitrijem, svetim T(e)odorom i svetim Đorđem. Još kasnije, mešaće ga s Kraljevićem Markom, čiji je praznik predaka (*slava*) upravo Sveti Đorđe, heros na konju. Bog-konj ili heros na konju nije niko drugi do bivše htonsko božanstvo, koje je dobilo ulogu da posreduje ne samo između čoveka i zemlje nego i između čoveka i neba.

Budući da je crpela iz običajâ i verovanjâ u tračko-frižanskoj, grčkoj, ilirskoj i slovensko-iransko-gotskoj civilizaciji, kao i iz običaja srednjovekovnog hrišćanstva, bogata milenaristička tradicija slovenskih naroda u Turskoj carevini omogućavala im je da prizivaju u pomoć veliki broj spasitelja. Ako se, uostalom, najčuveniji spasitelji ogluše o svoju dužnost i ne pojave se na poziv, uvek je bilo moguće obratiti se nekom novom oslobodiocu.

Upravo to se dogodilo kod Crnogoraca i njihovih hercegovačkih i dalmatinskih suseda kada je, oko 1766. godine, na teritoriju venecijanskog Kotora, nedaleko od Budve, prispeo neki putujući iscelitelj od nekih tridesetak godina, vešt u korišćenju lekovitih biljaka, kome se još uvek ne zna pravi identitet. [Po mišljenju Alfonsa Raba (Alphonse Rabbe), bio je to "neki grčki monah iz reda Vasilijanaca ili običan grčki kaluđer", tajni izaslanik Papazoglua iz Tesalije koji je pak poslan od Katarine II u misiju da digne Peloponez na ustanak]. Međutim, iako se predstavljao da je iz Janjine, iako je bio odeven u grčku kaluđersku rizu čini se da iscelitelj nije znao grčki jezik. (Je li on bio Vlah?, ali zašto onda nije znao grčki?). Ponekad se pretpostavlja i da je to bio izvesni Stjepan Raičević iz Dalmacije, koga, međutim, ne treba brkati sa Raičevićem iz Dubrovnika.

Dobar glas o ovom strancu brzo se širi, pa se, tokom leta 1767. godine po nomokratskoj[20] konfederaciji crnogorskih plemena pronosi i glasina da je on zapravo Petar III, zakoniti car Rusije, koga su 1762. g. ubili zaverenici odani njegovoj supruzi, Katarini II.

Ako prestanu sa svojim krvnim osvetama i pokažu se odani svojoj pravoslavnoj veri, obećavao im je iscelitelj, Crnogorci će sa pravom moći da se nadaju velikome dobru. Crnogorski ratnici se tada na dva zbora zaklinju da će među sobom uvek živeti u miru, odlaze na poklonjenje Stjepanu u njegovo kotorsko sklonište, lišavaju nemoćnog knjaza-vladiku Savu Petrovića svetov-

19 Pomorje ili Pomeranija, oblast u Poljskoj sa središtem u Šćećinu. (Prim. ur.)

20 Pridev *nomokratska* koji autor ovde upotrebljava dolazi od grčkih reči *nomos* i *krateo*. Nom (*nomós*) je vrlo stara teritorijalna zajednica, nastala ujedinjavanjem po nekoliko rodovskih ili drugih grupa na određenom zemljištu. Nomi su imali svoja politička i kulturna središta, svoje starešine (grčki *nomarchos*, egipatski *adz*), svoju društvenu formu. Bili su naročito značajni u faraonskom i helenističkom Egiptu. (Prim. ur.)

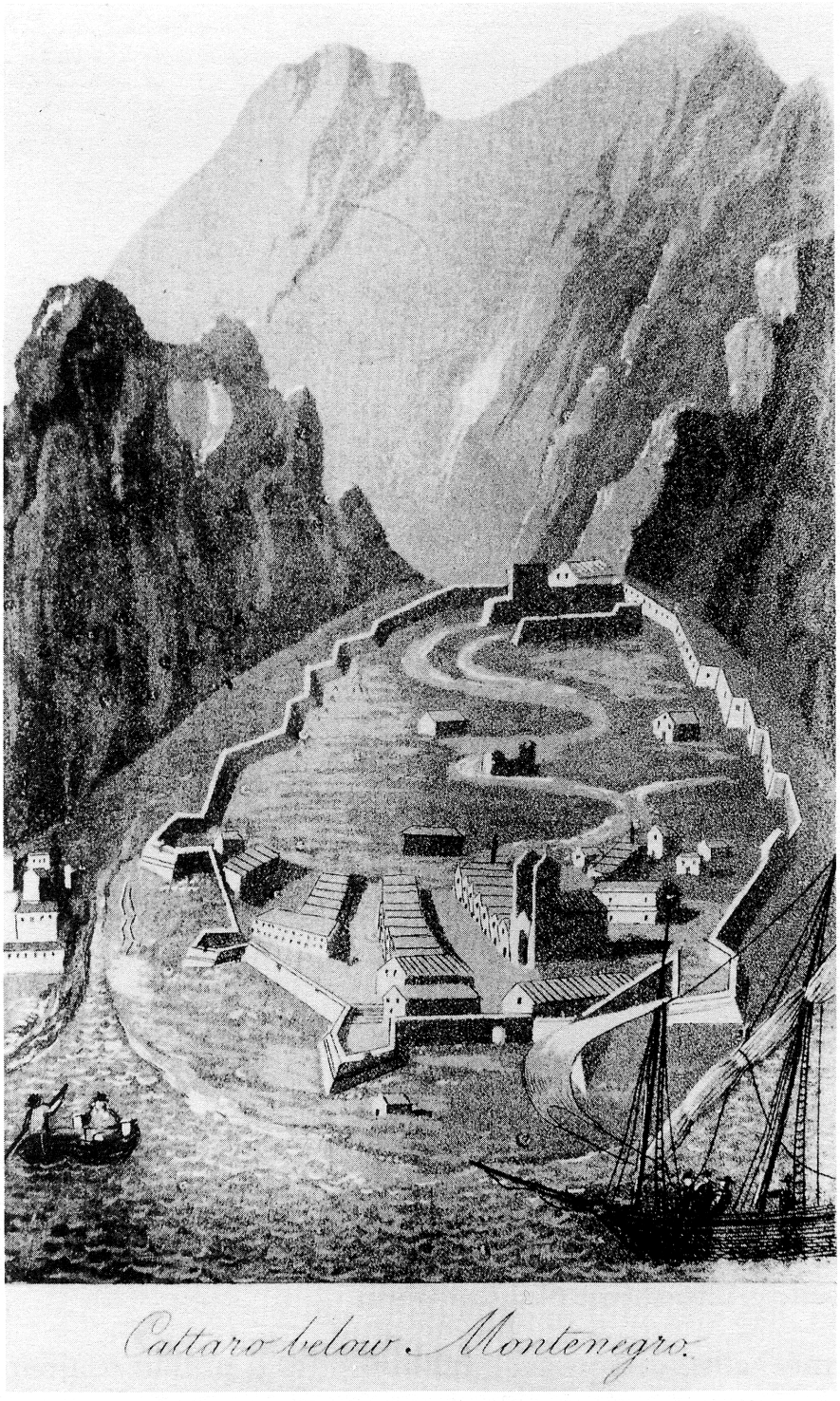

Sl. 8. Kotor (Cattaro) u zalivu istog imena, ispred visova Crne Gore, oko 1815. Izvor: Col. L. C. Vialla de Sommières, *Travels in Montenegro, Containing a Topographical, Picturesque, and Statistical Account of That Hitherto Undescribed Country* (London: printed for Sir Richard Phillips and Co., 1820). Ovaj prevod je deo IV toma dela *New Voyages and Travels, Consisting of Originals and Translations* (London: printed for Sir Richard Phillips and Co., [bez oznake godine]).

Sl. 9. Crnogorac, oko 1815. godine. Izvor: Vialla de Sommières, *Travels in Montenegro*.

ne vlasti i prihvataju vladu Stjepana (ili Šćepana) što je osveštano ime (u obliku Stefan) tradicionalno davano srpskim srednjovekovnim kraljevima. Novi vladar se sâm nazivao "Mali, najmanji na zemlji" ili "Šćepan Mali, dobar s dobrijem, zao s zlijem, mali s malijem, a veliki s velikima" i uvek je nosio krznom postavljenu crnu kapu (legendarnu *Tarnkappe?*) koju ni pred kim nije skidao.

Prema Pjeru Kokelu (Pierre Coquelle), g. 1784. u Mangaloru, na obali Malabara,[21] štampano je jedno delce pod naslovom *Stiefan Mali*, *ou Etienne le Petit*, *le pseudo Pierre III*, *Empereur de Russie*, čiji se anonimni autor hvalio da je bio "officier général" u Šćepanovoj vojsci. Prema autoru ovog delca, čiji primerak nisam uspeo da pronađem, iscelitelj je življu Crne Gore, u septembru 1767, uputio ovakav proglas:

> Šćepan Mali koji će uskoro postati veliki, saopštava da jabuke još nijesu zrele, ali čim zrenu, otvoriće se i unutra će se naći rubina, dijamanata, safira, smaragda i svaki koji bude u mene vjerovao imaće ih koliko ga god bude volja. Mir i pozdrav onima koji će me slušati; oni koji mi ne budu vjerni i odani odmah će od mača poginuti i biti bačeni u more, koje samo čeka moje naredbe da ih prihvati i proguta.

[Ali snivanje bisera ili dragog kamenja, čitamo u knjizi o značenjima snova Džafara ibn Mohameda al Balkija, "najčešće" se odnosi, u predanjima Indusa, "na božanska proročanstva, na spoznaju Boga i božansku mudrost".] Po svoj prilici, verovanja u neko lepo zlatno doba kod porobljenih balkanskih naroda obogatila su indijska ili istočnjačka ulepšavanja stvarnosti. Crnogorci mogu da se pouzdaju u proročanstvo zvano proročanstvo Šćepana Malog, jer ono dolazi od "*božje premudrosti*".

Od božje premudrosti! Ono što, ipak, nije dovoljno zapaženo jeste da taj Stjepan, Stefano Piccolo, Šćepan Mali ili lažni Petar III igra u mašti naroda ulogu boga mora. Ono samo čeka njegova naređenja, najavljuje on, pa da proguta sve žive verolomnike i nevernike.

Hitnja Crnogoraca da priznaju za vladara jednog uzurpatora uznemirila je Katarinu II, koju su u to doba mučili pobuna Jemeljana Pugačova i ruski milenarizam, koji će ubrzo iznedriti legendu o "zlatnom atamanu". Ona stoga šalje u Crnu Goru, g. 1769, kneza Jurija Vladimirovića Dolgorukog da Šćepana javno raskrinka kao varalicu[22]. Ne našavši nikoga ko bi imao dovoljno autoriteta da zameni opčinitelja, Dolgorukov se morao pomiriti sa tim da mu da oprost[23], proizvede ga u ruskog oficira i dodeli mu povelju kojom se Crna Gora stavlja pod njegovo zapovedništvo.

Godinu dana kasnije, usled eksplozije jedne mine koju je postavljao, iscelitelj je ostao sakat i izgubio jedno oko. I inače crnpurast, brkat i upalih očiju, a

21 Primorska oblast u jugozap. Indiji. (Prim. prev.)

22 Knez Dolgorukov imao je i zadatak da uvuče Crnu Goru u rat protiv Turaka, jer je Rusija zaratila s Turskom 1768. (Prim. ur.)

23 Šćepan je, po nalogu Dolgorukova bio uhapšen, a posle izvesnog vremena pušten iz tamnice. (Prim. ur.)

sada i jednook i hrom, on je postao pravi bog podzemnog sveta, koga su od tada nosili, kao nekog rimskog diktatora, u zatvorenoj nosiljci, daru susedne Republike svetog Vlaha kupljenoj u Veneciji za šezdeset zlatnih dukata. U septembru 1773, međutim, Šćepana ubija njegov sluga, svirač na liri, potkupljen od strane paše skadarskog koji se nadao da će pripojiti Crnu Goru svojim teritorijama.

Gotovost Južnih Slovena da svesrdno prihvataju ovakve apostole obnove, može se objasniti okolnostima koje su u isto doba i objektivne i subjektivne prirode, posebno, njihovim iskustvima sa tuđinskom vladavinom. Oni su, prema tome, brižljivo čuvali drevni mit o povratku pretka oslobodioca, mit o "zadremalom caru", koji je u zapadnoj Aziji poznat kao "skriveni emir". Reč je, naime, o fenomenu prekomerno osećajnih naroda, spremnih, a i po prirodi sklonih, da prelaze iz jednog prejakog osećanja u drugo, iz očajanja u bezgranično nadanje.

Sto godina posle stupanja na vlast Šćepana Malog, doktor G. Frilej (Frilley), koji je nasledio doktora Bulonja (Boulongne) na dvoru crnogorskog knjaza Nikole, opisao je psihologiju Crnogoraca u doba svoga boravka među njima (1870. do 1880): "Čini se da u patologiji Crnogoraca preovlađuju neuroze: neuroze uma u priličnoj razmeri za tako malu populaciju; neuroze osećajnih organa, a naročito glavobolja, migrena, neuralgije najrazličitijih vrsta; dodajmo tome paralizu kod dece, histeriju kod najmanje trećine žena, nervoznost kod mnogih muškaraca, neravnomeran puls kod gotovo svih osoba oba pola."

Ovaj opis verovatno može obuhvatiti i susedne narode i vredeti i za ranija vremena. Ako ostali autori na ovo gotovo i ne ukazuju, to je zato što oni tamo nisu boravili kao lekari ili što posmatrači, uopšteno govoreći nisu mogli zapaziti jedno stanje uzbuđenosti, koje je, do kraja XVII, a pogdekad i do XIX veka, bilo zaista odveć rašireno i u zapadnoj Evropi. Budući da je bilo suviše obično, takvo stanje duha moglo je ostati nezapaženo.

Ostalim srpskim milenarističkim vizijama dodajmo i "nebeske prilike", koje je narod po običaju tumačio kao predznake rata, epidemija ili buna posle kojih bi najzad moglo doći oslobođenje i obnova. Verovalo se, na primer, da su komete i vesnici poruka nade i velikih nesreća, preporoda kroz patnju i umiranje.

Balada o "Početku bune protiv dahija", slepog pesnika Filipa Višnjića pruža, u tom smislu, jednu apokaliptičku viziju postanka srpskog ustanka

1804:

- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -
Nebom sveci staše vojevati
I prilike različne metati
Viš' Srbije po nebu vedrome;
'Vaku prvu priliku vrgoše:
Od Tripuna do svetoga Đurda
Svaku noćcu mjesec se vataše
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -
Drugu sveci vrgoše priliku:
Od Đurdeva do Dmitrova dana
Sve barjaci krvavi idoše
Viš' Srbije po nebu vedrome
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -
Treću sveci vrgoše priliku:
Grom zagrmi na svetoga Savu
Usred zime, kad mu vr'eme nije,
Sinu munja na Časne verige,
Potrese se zemlja od istoka
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -
A četvrtu vrgoše priliku:
Viš' Srbije na nebu vedrome
Uvati se sunce u proljeće,
U proljeće na svetog Tripuna,
Jedan danak tri puta se vata
A tri puta igra na istoku.[24]
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

Prema Nenadu Đ. Jankoviću, prvo predskazanje na koje se u pesmi ukazuje jeste pomračenje sunca 30. januara 1804 (prema pesmi, ono se dogodilo na Tripundan tj. 1. februara) ili pomračenje meseca 14. januara iste godine. Drugo predskazanje, s druge strane, znamenje u vidu "krvavih barjaka", odnosi se verovatno na komete iz 1781, 1797. ili 1807. godine koje su se, očito, sve mogle videti golim okom. Treći predznak je grmljavina od 14. januara 1801 (na Svetoga Savu[25]). Četvrti se, najzad, vezuje za već pomenuta pomračenja iz 1804. g. ili pomračenja bez obzira u kojoj su se godini dogodila.

Mnogi izrazi u pesmi dobijaju oblik formule: od Tripuna do svetoga Đurđa, od Đurđeva do Dmitrova dana. Pesma isto tako otkriva i milenarističko poimanje vremena. Hronološki red, na primer, tu nije od nekog značaja. Ako bismo se pouzdali u pesmu, na primer, sledovanje događaja odgovaralo bi

24 U ovom prevodu stihovi pesme su dodati s odobrenjem autora, a prema knjizi *Zbornik u slavu Filipa Višnjića i narodne pesme* (Beograd, 1935). (Prim. ur.)

25 Svi datumi su po julijanskom kalendaru. (Prim. ur.)

Sl. 10. Đorđe Petrović, zvani *Crni* (poetski, *Čarni*) Đorđe ili Karađorđe, vođa rata za nezavisnost 1804–1813. Ovde je prikazan pre nego što je svojim borcima naredio da iseku perčine (uobičajena frizura na osmanskom Balkanu kod dobrog dela hrišćanskih seljaka), da im ne bi smetali u borbi. Izvor: Bibliothèque Nationale (Paris), Cartes et Plans, Ge. DD.1500 (42), portret je preuzet iz *Atlasa* (tom I, sv. 3, str. 307) Conrada Malte-Bruna [Malthe-Bruun], *Annales des voyages, de la géographie et de l'histoire*, 24 toma (Paris, 1808–1815). Reprodukovano zahvaljujući ljubaznosti Nacionalne biblioteke u Parizu.

ovim godinama [prema navedenim stihovima]: 1) 1804, 2) 1781, 1797. ili 1807, 3) 1801. i 4) 1804. ili bilo kojoj godini u kojoj je viđeno neko od znamenja. Ima u tom redosledu međutim i jedna istina, koju događajna istorija, koja sistematski uređuje sve događaje hronološkim redom, generalno uzev nije zapazila. Poema Filipa Višnjića, koji je živeo u vreme pomenutih događaja, omogućuje nam da sagledamo izvesnu milenarističku konfiguraciju – da početke srpske revolucije, u njenim milenarističkim aspektima, smestimo kako u 1804. ili 1797, tako i u 1781. godinu.

Došli smo tako i do revolucije, u Srbiji, ne posredstvom prosvećenosti već putem milenarizma. Glavešine takozvanog prvog (1804–1813) i drugog srpskog ustanka (1815), Karađorđe (Crni Đorđe) Petrović i Miloš Obrenović, bili su gotovo isto toliko milenarističke vođe koliko i ratnici. Jedan Srbin iz Vojvodine koji je 1820-ih godina obilazio Srbiju, prikazuje Miloša kao "vernog božjeg izaslanika", poslatog da oslobodi Srbe od Turaka kao što je Mojsije

izbavio jevrejski narod od faraona. Ali, pošto je smerao da postane tradicionalni starešina ili zakoniti knez, Miloš je odustao od ideje da ostane čisto harizmatični glavešina, čija moć uvek zavisi od nepokolebljive vere u njegovu misiju među njegovim pristalicama. Godine 1830, tokom zasedanja Velike narodne skupštine, on vešto predlaže da odstupi s vlasti ne bi li tako ućutkao nezadovoljne glavešine i ugušio žalbe da se ponaša kao tiranin. Tada se zaoriše vatreni povici: "Oče! Spasitelju otačastva! Oslobodioče! Božji izabraniče!" Potom ga je skupština proglasila za naslednog kneza.[26]

26 Miloš Obrenović je posle skupštine dobio i formalni dokument ("Narodni akt" od 25. jan. 1830) kojim je stekao naziv "Izbavitelja i Otca Srbije" i naslednog kneza. (Prim. ur.)

Pošto je još od dvadesetih godina suzbijao delovanje šamanâ i prorokâ, Miloš se posle 1830. g. s dvostrukom snagom suprotstavljao pokretima u narodu. Uvideo je da se narod može otuđiti od svojih aktuelnih starešina u korist nekih novih harizmatičnih kolovođa, ako ljudi nastave da i dalje slobodno šire gatanja brojnih šamana.

Vračari, predskazivači, gatari, gatare, proroci i skitnice verno odražavaju, međutim, srpsku kulturu toga doba. U julu 1836, na primer, "proročestvo" koje su proneli jedan kaluđer i neki "čovek skitnica i budala" "da će varoš u zemlju propasti", nateralo je mnoge ljude da napuste seljačku prestonicu Kragujevac. Milošev Savet tada pribegava upotrebi vojske da izbegle vrati u Kragujevac.

Problem vračarâ i prorokâ dosađivao je državi i tokom sledećih godina ali otsada nije igrao, osim u retkim prilikama, onu izuzetnu ulogu koju je nekad imao. Rože Bastid (Roger Bastide) tvrdi, nasuprot tome, da mesijanstvo ima

> i povoljnih i nepovoljnih strana za mogućni razvoj nerazvijenih zemalja. Ono može, ako njim spolja manipulišu visprene vođe, koje ga pretvore na primer u političku stranku, biti privikavanje, kad je reč o masama, na nove načine mišljenja i rada; ali ono može isto tako, ako mu se dozvoli da se slobodno razvija ili ako bude progonjeno, i da donese još veću snagu magijskom mišljenju i dovede do odustajanja od napora u korist sanjarija.

Drugim rečima pokret može da se pretvori u sektu, u "raskid sa ostalim svetom", prelazeći iz revolucije u očuvanje postojećeg i nepokretljivost, kao u nerazvijenoj Srbiji posle 1830. godine.

Ali kako poverovati u prvu pretpostavku Rožea Bastida? Zar ne postoji, naprotiv, gotovo nepremostiva provalija između potreba da se organizuje ili objektivizuje jedno novo društvo, da se ono postavi na jasno određenu osnovu, i potreba milenarističkih grupa da se vrate na neki oblik društva za koji se pretpostavlja da je ranije postojao? Slučaj Balkana navodi na zaključak, u stvari, da milenarizam nema mnogo izgleda na uspeh u jednom istinski političkom ili politizovanom društvu, da su milenarizam i zanesenjaštvo, u načelu, suprotnost politike.

Prevela sa francuskog *Zorica Hadži-Vidojković*

Beleška

* Toplo zahvaljujem Savetu za naučno-istraživački rad Univerziteta Ratgers na potpori pruženoj mojim istraživanjima. Ove stranice posvećene milenarizmu kod Južnih Slovena u XVII i XVIII v. trebalo bi, kasnije, da postanu sastavni deo jedne duže studije o milenarističkim strukturama predindustrijskog doba u balkanskim civilizacijama. Delovi tekstova koje citiram i koje objašnjavam ili ispitujem potiču iz sledećih dela: stih o životu hajdukâ preuzeo sam iz knjiga M[ilana] Đ. Milićevića, *Život Srba seljaka* (drugo, popravljeno i prošireno izdanje, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1894) i Edmunda Schneeweisa *Serbokroatische Volkskunde*, I. *Volksglaube und Volksbrauch* (Berlin: Walter de Gruyter, 1961). Stihovi iz speva *Osman* su iz knjige: Ivan Gundulić, *Odabrane strane*, prir. Dragoljub Pavlović (Beograd: Geca Kon, 1939), str. 153. i 160. Stanjevo proročanstvo izvučeno je iz *Života Srba seljaka* od M. Đ. Milićevića, str. 83–84, i dela Veselina Čajkanovića, *O srpskom vrhovnom bogu* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1941), str. 116–117. – Proglas pripisan Šćepanu Malom potiče iz knjige Pierrea Coquellea, *Histoire du Monténégro et de la Bosnie depuis les origines* (Paris: Ernest Leroux, 1895), str. 224–226. [O značenjima snova, videti u Apomazar (Djafar ibn Mohammed [Abou Mashar], al Balkhi), *Des significations et événemens des songes, selon la doctrine des Indiens, Perses, & Egyptiens, pris de la bibliothèque de Sambucus, pvis tovrné dv grec en latin, par Iean Leunclaius* [*Johann Löwenklau, dit Leunclavius*], *et mis de nouueau en françoys* par Denys-du-Val (Paris, chez Denys-du-Val, 1581), str. 260. Za ostale pojedinosti o Šćepanu Malom, videti [Alphonse Rabbe], "Introduction: Esquisse des révolutions de la Grèce depuis l'établissement de la domination romaine jusqu'à la chute du Bas-Empire; et Tableau de l'état de la nation grecque sous les Turcs", u: Maxime Reybaud, *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'indépendance*, 2 toma (Paris: Tournachon-Molin, 1824–1825), I, str. 126–129 (1–184), i Michael Boro Petrovich, "Catherine II and a false Peter III in Montenegro", *American Slavic and East European Review*, XIV (1955) 169–194.] – Baziran na opservacijama iz 1870-ih godina, prikaz psihologije Crnogoraca delo je lekara Gabriela Frilleya (oficira Legije časti) i Jovana Wlahovitja (Vlahovića, kapetana crnogorskog porekla u službi Srbije), *Le Monténégro contemporain* (Paris: Plon, 1876), str. 417. – Najzad, Roger Bastide iznosi svoje poglede u svom članku "Messianisme et développement économique et social", u *Cahiers internationaux de sociologie*, XXXI (1961), str. 3–14. Za neke druge pojedinosti o verovanjima naroda, videti moj članak "Le maïs dans les Balkans", *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, XXI, 5 (septembre–octobre 1966), str. 1026–1040 [= *Between East and West: The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. III, New Rochele, N. Y., 1995, 89–101].

Copyright © za srpsko-hrvatski jezik
Vlastimir Đokić samostalni izdavač
Vlajkovićeva 11, 11000 Beograd

Милорад Савић

Иконе Емануила и Константина Цанеса у православним црквама у Шибенику и Задру

АПСТРАКТ: У обиљу критских и италокритских икона, у плејади најбољих грчких сликара критске односно италокритске школе налази се и непозната икона Св. Онуфрија Емануила Цане из Шибеника и стилски недовољно обрађена икона Св. Георгија Емануила Цане из истог града, као и стилски недовољно анализирана икона Св. Спиридона Константина Цане из Задра. Основне карактеристике ових дјела су стилске мијене од барокизације старе школе (Св. Онуфрије) до појаве раног барока у јасним облицима (Св. Георгије, Св. Спиридон). У раду се успоређују друге иконе хришћанских хероја и мученика Е. Цане и доводи у везу његов Св. Георгије из Шибеника са графичким листом Јулија Кловића и Корнелија Корта. Даје се и кратки преглед икона Св. Спиридона у православним срединама Далмације уз опис и значај религијске културе која је створена уз култ овог светитеља чудотворца. Истиче се и податак да су неке од икона Св. Спиридона сликали анонимни српски сликари (манастир Крка).

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Емануил и Константин Цане, касна критска школа, рани барок, Венеција, Далмација, православне цркве у Шибенику и Задру

Прије и око пада Цариграда 1453. године на острву Криту створена је већа група домаћих сликара и иконописаца који су побјегли од најезде Османлија. Дуго владање Венеције Критом (од почетка 13. вијека до 1669. године) стварало је постепено додире и међу грчким становницима и оним доспјелим из града на лагунама; тако и у сликарској умјетности. У другој половини 15. стољећа сликари су на отоку имали своје удружење. Чест је случај да су се повезивали са венецијанским трговцима који су пласирали њихове иконе у Венецију, Италију и даље по Европи. Основа и најчешћи начин сликања у критској школи био је византијски стил из епохе касних Палеолога. На ту основу уграђивана су и уједначавана искуства из италијанске умјетности касног средњег вијека, најприје готике, потом ренесансе, а највише барока. Зависно од истраживача и аутора радова о њој, школа се различито назива и без прецизних стилских одредница: византијска, поствизантијско сликарство, византијско-италска школа, критска, италокритска итд. У посљедње вријеме пажња је усмјерена ка стилским тенденцијама, па неки истраживачи примјећују и објашњавају да постоје сликарска дјела православне ренесансе и православног барока настала као нова стилска етапа умјетности. У исто вријеме стално се слика традиционална византијска икона (чак и у барокној епохи), па би се скоро могло рећи да постоје два стила у оквиру исте школе. Ту појаву неки истраживачи називају билингвизмом.

Сликари критске и варијанте јој италокритске школе словили су за велике вјештаке у умјетности иконописања те се продукти њихове умјетности налазе по цијелом Медитерану, наравно у Грчкој и Италији, на Балкану, до западане Европе и Русије. Вјероватно да ни једна сликарска школа никла у православном друштву и на традицијама православне умјетности није била толико популарна и проширена на толики простор и међу различитим хришћанским конфесијама, православној и римокатоличкој, у црквама као и у приватној побожности. Критска, односно италокритска школа имала је баш ту одлику. Наравно да су дисперзији њезиних продуката увелико припомогли венецијански трговци, али је такође несумњиво да је та школа у себи садржавала особине које су биле итекако пријемчиве у Европи у којој су од 15. до 18. вијека владали вјерски покрети и преокрети. У том смислу грчка критска, односно италокритска икона је била константа на широком простору у различитим културним миљеима.

У Српској православној цркви највећи број критских икона је присутан у Далмацији. Од Задра до Дубровника углавном су сачуване у обалним парохијама и онима ближим обали те у манастирима. Заступљена су дјела плејаде грчких сликара од половине 15. до краја 17. вијека: Ангелос Акотантос и Никола Зафурис (Скрадин), Доменикос Теотокопулос – Ел Греко

01 М. Савић, *У медитеранском поствизантијском кругу. Сликарска умјетност од касног средњег вијека до краја* XVII вијека, у: Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације од краја XIV до почетка XX вијека, Београд 2000, 16-81.

02 С. Пајић, *Икона Богородице Одигитрије са светитељима у Народној галерији у Прагу*, Ниш и Византија, Зборник радова XII, Ниш 2014, http://www.nisandbyzantium.org.rs/doc/zbornik8/PDF-VIII/27%20Sanja%20%20Pajic.pdf приступљено дана 12. октобра 2020. године

03 О животу и стваралаштву Е. Цане : N. В. Драндάκης, *Ο Εμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλής, Θεωρούμενος εξ εικόνων του σωζομένων κυρίως εν Βενετία*, Αθήνα 1962; Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αρήνσι 1990, 104-123; М. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες Ζωγράφοι*, Αθήνα 1997, 408-423.

04 Л. Мирковић, *Иконе Далмације*, Архив САНУ инв. бр. 14159, рукопис, истраживања вршена 1932-33, 9-10. Након истраживања Л. Мирковић је дорадио текст тако да је у фусноте уносио и најновију литературу из средине 20. вијека. Велика је штета што никад није штампан јер даје преглед сликарства икона од средњег вијека па даљеа на широком простору обухватајући православне и католичке средине и

(Бенковац), Михаило Дамаскин (Крка, Ислам Грчки), Георгије Клоцас (Дрниш), Јован Апака (Крупа), Емануил Ламбардос (Дубровник), Емануил Занфурнарис (Ислам Грчки), Г. Маргазин (Скрадин), Виктор (Шибеник), Стилијан јереј (Братишковци, Кожловац), Константин Цане (Задар), Емануил Цане (Шибеник), Теодор Пулаки (Задар). Неке од икона су потписане, неке нису, али стилска анализа даје основу да им се поједина дјела приписују. Генерално, велики број икона критских сликара није потписан. Дакле, православне средине у Далмацији садрже велику галерију икона критске и италокритске школе, свакако најбројнију и најквалитетнију на просторима бивше Југославије.[01]

Ако је за критску школу од њених почетака у 15. вијеку карактеристично настављање традиција касног византијског сликарства и истовремено пријемчивост за елементе нових стилова и нових садржаја, онда њен крај у другој половини 17. стољећа карактерише уклапање знатних барокних стилских елемената. Ријеч је о почетним деценијама раног барока. Његови представници су прије свих Теодор Пулаки и Емануил Цане и брат му Константин Цане.

Није ријетко да су критски иконописци имали и друге активности и таленте, као што је било и оних породица које су имале више сликара. Један од њих је јереј Емануил Цанес, чији је брат Константин, иначе ђакон, иако у мањем броју, такође успјешно сликао иконе, док му је други брат Маринос био пјесник, а постоје подаци да се и он бавио сликарством.[02] Осим што је био сликар икона, Емануил је био јереј, учењак и писац и пјесник црквених пјесама.

Емануил Цанес звани Буниалис родио се око 1610. у граду Ретимну на Криту, а умро је 1690. године у Венецији.[03] Своје родно мјесто напустио је око 1646. већ као формиран и зрео сликар. Сликао је на Криту, Закинту, Крфу, гдје је боравио 1654. године. Од 1659. године живио је у Венецији као настојатељ цркве San Giorgio dei Greci и на том положају се налазио до годину дана прије смрти, како казује Л. Мирковић, који такође доноси, на основу старије литературе, биографске податке о сликару.[04] Уз Теодора Пулакиса био је он посљедњи истакнути представник поствизантијске критске школе на Криту, у Венецији и јонским отоцима. За разлику од многих критских сликара који су рјеђе потписивали своја дјела, Е. Цане је често потписивао своје иконе. Није ријетко да је осим имена, свештеничког чина и године израде неке иконе додавао и податак да је родом из Ретимна. Сматра се да је насликао 120 икона, што оних потписаних, што оних које су му атрибуиране.[05] Очигледно је био врло цијењен сликар у своје вријеме. Запажено је његово дјело и од ранијих истраживача,[06] а данашњи став о његовом сликарству такође је врло позитиван.[07] Његов брат

њихове иконе. Посебна вриједност је велика бројност иконографских типова, тако да би као књига и данас била и вриједна и врло корисна публици и истраживачима.

05 С. Пајић, *Наведено дјело*.

06 "Elles gardent dans l`attitude majesteuse et les traitis du visage les formes traditionelles et conservent la draperie lin- eaire du style byzantine, mais les visages ont une beaute classique et un eclairrage plus naturel." У: G. Sotiriu, *Guide du Musee byzantin d`Athenes*, 1932, 8.

07 "Emmanuel Tzanes Bounialis, man of letters and priest from Rethymnon, was famed in his day for the wonderful workmanship of his icons, which are distinguished by superb technique in a linear manner, the absence of dramatic contrasts oflight and shade, and the noble expressions of the figures." U: Dimitrios Konstantios, *Greece, Hearth of Art and Culture after the Fall of Constantinople*, From *"Post-Byzantium: The Greek Renaissance 15th-18th Century Treasures from the Byzantine & Christian Museum, Athens"* Edit. Hellenic Ministry of Culture, Athens 2002.

Сл. 1. Е. Цане, Св. Онуфрије, Шибеник, православна црква

08 G. Sotiriu, Guide du Musee byzantin d`Athenes, 1932. Дјела Е. Цане налазе се у Византијском музеју и у Бенаки музеју у Атини, такође и у приватним грчким збиркама, на примјер у Оназисовој.

09 Цанесових икона има више у грчкој цркви San Giorgio dei Greci и Институту у Венецији. О томе: M. Chatzidakis,*Icones de Saint-Georges des Grecs et de la colletion de l`Institut*, Venis 1962, Pl. 60, 61, 62, 63, 64. Између осталих дјела,у Равени у Националном музеју чува се његова потписана икони Св. Ђорђа.

Константин има сачуваних само 20-ак икона. Како су у Венецији имали иконописачку радионицу, врло је вјероватно да су поједина дјела заједно сликали, што и није необично за породичне радионице.

Иконе Емануила Цане доспјеле су на разне стране. Има их од Грчке[08] и Италије,[09] до Шпаније,[10] Прага,[11] Берлина[12] и Петрограда.[13] Опширан списак икона Емануила Цане наводи Серђо Бетини као и новија литература.[14] Већ и поглед на десетак његових икона из грчке заједнице у Венецији и мноштво њих у Грчкој казује о широком репертоару тема и иконографских типова које је осликао: Лозу Јесејеву, Христа на трону, Христа у попрсју, Богородицу на трону, више Богородица с Христом у допојасној величини и у више иконографских схема, Христове празнике, страдања, до Христових посмртних јављања, такође параболе и чуда, затим појединачне светитеље на трону, прве хришћанске владаре, светитеље подвижнике и пустињаке, архијереје, такође и свете ратнике и хероје, Св. Димитрија и Св. Ђорђа итд. Ријеч је о визуелизацији великог православног хришћанског свијета заснованог на Библији, историји хришћанства и предањима.

Извори, односно стари необјављени резултати истраживања икона Далмације Лазара Мирковића донијели су и једну икону Емануила Цана: Св. Георгије из Шибеника, која ће овдје бити детаљније обрађена.[15]

Другу икону Е. Цане из Шибеника, Св. Онуфрија (Сл. 1), Л. Мирковић такође доноси у свом рукопису, али због затамњености није могао да прочита потпис, па је наводи као дјело непознатог сликара.[16] Како је у међувремену икона недавно очишћена и како се појавио потпис и та икона ће овдје бити обрађена као дјело Е. Цане.

Неколико икона Емануила Цане у Далмацији и Боки которској доноси Г. Гамулин. Наводи у свом раду његова дјела и брата му Константина која су доспјела у римокатоличке средине.[17] Богородица с Христом из Доброте Емануила Цане по иконографском типу блиска је Богородици Утјешитељки: она држи Христа у десној руци а он у руци држи куглу док десницом благосиља. Значење је проширено двојицом анђела који придржавају круну на Богородичиној глави, што је скраћена верзија крунисања Богородице. Ова иконографска варијанта честа је у сликарству у Далмацији у другој половини 17, посебно у 18. вијеку; настала у оквирима критске школе као асимилација из римокатоличке умјетности проширујући садржај појединих икона Богородице. Она је такође карактеристична за православно барокно сликарство на подручју венецијанске републике, тако и у Далмацији.

Како су браћа Цане карактеристични и висококвалитетни мајстори касне критске школе, који несумњиво спадају у њен врх, а пошто њихова дјела одлично показују метаморфозе у стилу од критске школе ка право-

10 I. Hadjikyriakos, *Due icone di Emmanuele Zane: riflesioni circa il bilinguismo pittorico e il collezionismo di icone* https://www.academia.edu/28939145/DUE_ICONE_DI_EMMANUELE_ZANE_RIFLESSIONI_CIRCA_IL_BILIN-GUISMO_PITTORICO_E_IL_COLLEZIONISMO_DI_ICONE приступљено дана 12. октобра 2020. године

11 С. Пајић, *Наведено дјело*. Ауторка за икону Богородице Одигитрије са светитељима сматра да је дјелоКонстантина Цане а не Емануила. Постоје и супротна мишљења које ауторка доноси.

12 Cretese - bizantina scuola, Enciclopedia universale dell`arte, Venezia-Roma 1958, Tav. 50.

13 W. Felicetti-Lirbrnfels, Gescichte der byzantinischen ikonmalerei, Usr - Graf - Verlag olten & Lausane 1956, 122.

14 S. Bettini, *La pittura di icone cretese venziana e i madonieri*, Padova 1933, 31; Μ. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες Ζωγράφοι*, Αθήνα 1997, 408–423.

15 Л. Мирковић, *Иконе Далмације*..., 9-10.

16 Л. Мирковић, *Иконе Далмације*..., 62,63, Т. CVII.

17 G. Gamulin, *Italokrećani na našoj obali*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 16, Split 1966, 265–270.

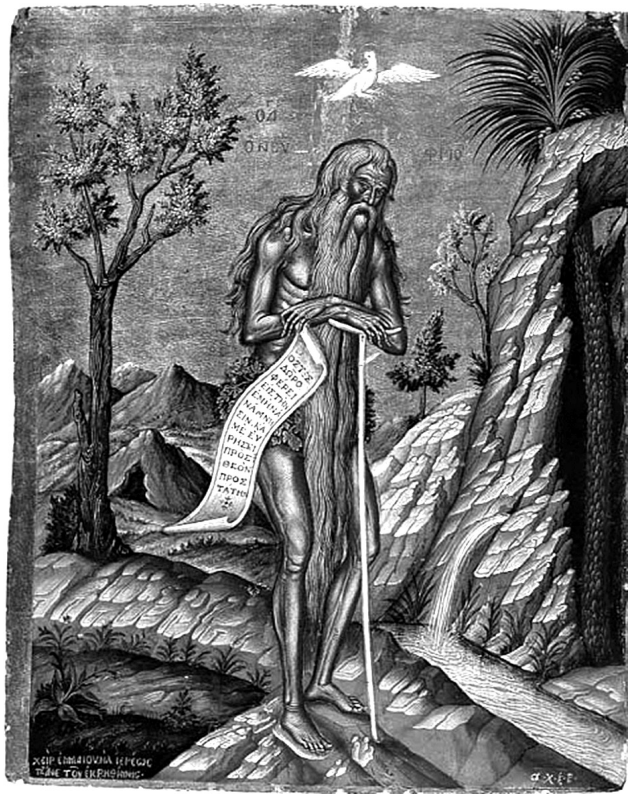

Сл. 2. Е. Цане, Св. Онуфрије, Атина, колекција Андреадис

18 Л. Мирковић, *Иконе Далмације...*, 62.

славном бароку и како су управо ових неколико икона из православних средина прави показатељи таквих стилских кретања пажња у овом раду биће на њих усмјерена.

Недавно је очишћена једна величином мала икона Св. Онуфрија (17 x 23 цм), која је била много потамњела. По средини доњег руба откривен је оштећен натпис:

ΧΕΙΡ ΕΜΜΑΝΗΛ ΙΡΕΛΣ... Недостаје дакле презиме Τξσνεσ – Цанес, а могуће и Цанесова честа ознака уз потпис, да је из Ретимна, као и уобичајено биљежена година сликања. Пошто се Е. Цанес најчешће потписивао као јерej и иако недостаје презиме јасно је да је ријеч о њему као аутору. То свједоче и индивидуално стилски елементи које користи на овој икони и другим својим дјелима. Вјероватно је ријеч о дјелу које је насликано у осмој-деветој деценији 17. вијека, када је живио и радио у Венецији. У свом необјављеном рукопису Л. Мирковић је записао да је икона била својина Душана Смољановића,[18] па је очигледно након тога као поклон доспјела у православну цркву у Шибенику.

Сл. 3. Непознати сликар, Св. Онуфрије, Задар, црква Св. Илије

Мирковић, међутим, не обраћа пажњу на различите стилске елементе који су евидентни и обједињени на икони. Свети пустињак и подвижник Онуфрије уобичајено је приказан наг, са дугом косом и брадом до кољена, прекривен са појасом и перизомом од лишћа. Постављен је у пејзаж као стојећа фигура између два шиљата стјеновита брда, позадина је златна, натпис је на грчком језику. Држи свитак са грчким текстом и дугачки штап. Са страна лете два велика анђела која такође држе свитке са грчким текстом. Покрај светитељевих ногу је, у развијеном барокном картушу, грб са три звијезде изнад таласасте воде. Икона је супериорно вјешто сликана, сјајно су моделована тијела и лица, минуциозно у детаљима, што је често својствено врхунском критском сликарству. Залепршалост анђела лако је ријешена, игра свјетла и сјене на њиховој одјећи и лелујаве врпце у њиховој коси казују о савременом барокном стилу, што потврђује и барокни грб. Према томе и у једном сасвим традиционалном на критски начин сликаном дјелу несумњиви су елементи новог барокног стила: ново вино полако се улијевало у стари суд. То су стилске метаморфозе из краја критске

школе, односно њена сасвим уочљива барокизација. Сам Е. Цане слика више јасно барокизованих дјела, такође и његов савременик Теодор Пулакис, па се они уз још неке критске сликаре познате по имену могу посматрати и као сликари раног православног барока на венецијанском подручју.

Еманоил Цане насликао је још једну икону Св. Онуфрија (Сл. 2), потписао је пуним именом и презименом ΧΕΙΡ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΕΡΕΩΧ ΤΖΑΝΕ ΤΟΥ ΕΚ ΡΗΘΗΜΝΗΧ, записао је да је из Ретимна и датирао то своје дјело у 1662. годину. Икона се налази у колекцији Р. Андреадис у Атини. Светитељева фигура је истих одлика, такође носи развијени свитак и штап. За разлику од иконе из Шибеника, цијела је икона свјетлијих тонова. Овдје је изнад главе насликан и бијели голуб Св. Духа, а и пејзаж је знатно развијенији у плановима и по растињу него код иконе из Шибеника. Ту је и палма с које је подвижник јео урме. Наиме, овај ранохришћански искушеник, по свједочанству једног калуђера који га је обишао, подвизавајући се провео је пет деценија у египатској пустињи хранећи се плодовима и урмама, док му је анђео доносио хљеб. Зато је и сликан као примјер снаге хришћанске вјере.

Није до сада обраћана пажња на икону Св. Онуфрија која се чува у цркви Св. Илије у Задру (Сл. 3) и која није публикована. Непознатог је сликара из 18. вијека; знатно је оштећена. Она је композиционо нешто сложенија од иконе Е. Цанеса из Шибеника, па је сличнија његовој икони из колекције Андреадис у Атини.

Друга икона Еманоила Цане из Шибеника је Св. Георгије убија аждају. (Сл. 4) Л. Мирковић је у свом рукопису записао да се налази у ризници,[19] а сада је у епархијском двору. Потписана је: Σ σνΥηλ ιερεοσ ο Τξσνεσ ο Ριθημνσιοσ ε ... σχοε; записана година израде је 1675. Дакле, икону је насликао Еманоил Цанес из Ретимна. Свети Георгије насликан је у цјелини и детаљима као оличење свијетлог хришћанског хероја у првој фази барокног стила.[20] На златној позадини је призор у пејзажу са рушевинама у позадини, кулом са војницима и владаревом кћери испред ње, у другом плану, док је у првом плану у стјеновитој околини насликан светитељ на коњу како замахом копљем пробада здрело аждаје. Покрети коња и коњаника су суздржани и заустављени, а оштрина цртежа је изражена на шиљцима начичканој аждаји. Све је на овом дјелу усклађено и осликано до перфекције: складан цртеж и уравнотежена композиција који се наслањају на неку од манирстичких графика као предлошку, пробран колорит, у сваком детаљу минуциозна изведба у којој се подразумијева изузетно меко и префињено моделовање. Сјајни златни оклоп богато је украшен, све до златних чизама које имају протому у облику рељефне главе. Такве протоме са различитим главама расуте су по оклопу и по декоративној коњској опре-

19 Л. Мирковић, *Иконе Далмације...*, 9.

20 М. Савић, Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације..., 71

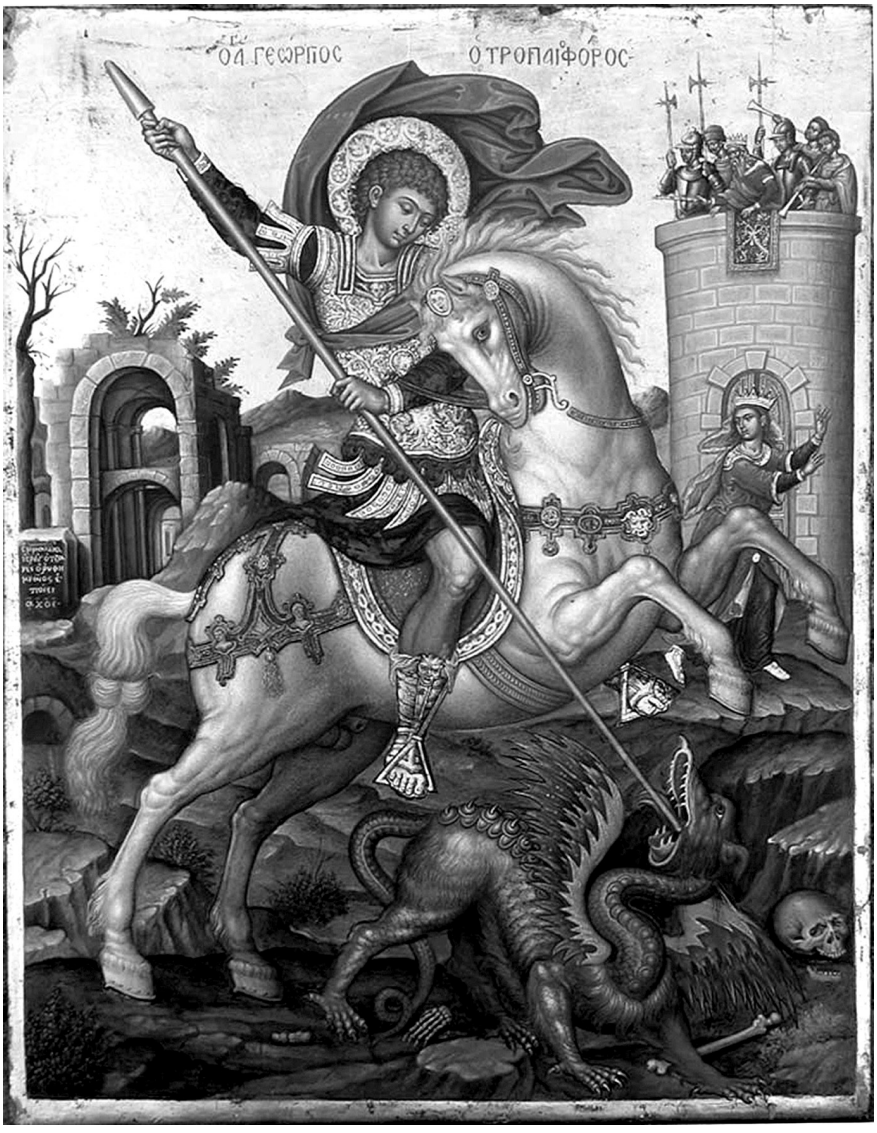

Сл. 4 Е. Цане, Св. Георгије, Шибеник, православна црква

Сл. 5 Ј. Кловић, К. Корт, Св. Ђорђе, бакропис

ми подсјећајући на антику када су се знатно користиле. И ореол је такође богато укршен биљним и цвијетним мотивима.

Идеализирана љепота светитељевог лица, мирноћа и суздржаност покрета, изражено свечано осјећање, сјај и декоративност одлике су овог дјела. Икона потврђује индивидуални стил Е. Цанеса као еволуцију критске сликарске традиције у наступајући рани барокни стил. Та изразита одлика овог дјела сврстава га у врхунске примјере раног православног барока на подручју млетачке државе, односно међу најуспјелије иконе задње фазе критске школе.

Позната је проширена појава кориштења европске графике као предлошка критских сликара икона. Будући да је Е. Цане дуго живио у Венецији утолико му је било лакше да дође до таквих графичких листова. Конкретно, икона из Шибеника настала је на основу графичког листа Св. Ђорђа, кога су 1578. године израдили Јулије Кловић и Корнелије Корт, први чувен по својим књишким минијатурама, други по бакрорезима (Сл. 5). Наравно, Е. Цане није стриктно копирао, већ је десну страну графике из-

мијенио тако што је додао кулу са владаром и војницима на врху. Такође је један касносредњовјековни витешки оклоп са шљемом са графике на својој икони замијенио сјајном ратничком опремом приближнијом њеном изгледу у традиционалном византијском иконопису. Донекле је измијенио и покрет коња и коњаника.

Уобичајено је да се Св. Георгије слика на коњу у замаху пробадања змаја копљем, у украшеној одори, са залепршалим плаштом, док је иза дјевојка и кула са војницима. Таквих икона је више у православним срединама Далмације, у манастирима, градским и сеоским парохијским црквама и домовима вјерних. Углавном су сликане у барокизираном и барокном стилу у 17, 18. и 19. вијеку. Ријетке су иконе на којима су уз херојског ратника насликане и сцене из његовог живота (нпр. манастир Крка).

Емануил Цане је насликао више икона мученика и хероја из старохришћанског периода, коњаника Св. Ђорђа и Св. Димитрија. Неке иконе Св. Георгија су изврсне по изведби а традиционално сликане по ранијим узорима. Друге се заснивају на ренесансно барокним предлошцима па су у том погледу прилагођене укусу наручиоца који су пријемчиви за нове облике и садржаје. Различити узори, односно предлошци придонијели су различитом изгледу и поставци светитеља на коњу. Неке од тих схема биће интерпретиране у епохи барока. Тако је Св. Георгије Е. Цане из Народног музеја у Равени по схеми идентичан икони Св. Георгију Спиридона Рапсоманикија из Шибеника (1767.).[21] Оваква динамична схема са пропетим коњем јавља се такође у ренесансно-барокној графици. Укус наручиоца свакако придоноси стилској варијанти ближој савремености, па се у том погледу издваја икона Св. Димитрија са сценама из живота Е. Цане из колекције Ловердос (Сл. 6). Иконографска организација слике са централним Св. Димитријем на коњу који копљем пробада непријатеља и пострански распричаним сценама са динамичним композицијама и многим детаљима преузетим из реалности и савремености, све до барокних картуша са портретом наручиоца и картуша са текстом директно потврђују стилске промјене критског сликарства у рани барокни стил. Могла би се поновити метафора о старом суду и новом вину, јер се слика гради на основу традиционално критских техничких приступа и поступака. Па и само кориштење предложака представља једно од основиних правила старе критске умјетности сликања икона. Питање је наравно какве стилске елементе доносе поједини предлошци; овај очигледно уноси стилске новине. Емануил Цане таквим својим барокизираним иконама представља једног од неколико елитних сликара раног православног барока. Појава коју италијански и други истрживачи за критски начин сликања називају билингвизам, заправо је основна карактеристика индивидуалног манира Е. Цане. И не само

21 Л. Мирковић, *Иконе Далмације*, 14, 15, Т. VIII.

Сл. 6. Е. Цане, Св. Димитрије са сцена из живота. Колекција Ловердос

њега, већ је она уобичајена код најистакнутијих иконописаца критске школе од њених почетака средином 15. вијека, па заправо представља опште мјесто критске школе, због чега се она врло често заправо и назива италокритска. То потврђују и двије његове иконе, Св. Јаков Перзијски и Св. Вартоломеј, из приватне колекције у Мадриду.[22] Прва икона је сликана тако да слиједи традиционална рјешења касне византијске умјетности, па се само у реалистичном изразу лица и очију може препознати дах новог духа времена. С друге стране, Св. Вартоломеј је у приступу, концепцији, композицији и изведби дјело новог православног барокног сликарства.

Константин је млађи брат Емануилов. Родио се у Ретимну 1627. а умро је у Венецији прије 1685. године. Дјела му се налазе у музеју при грчкој цркви Св. Ђорђа у Венецији,[23] у приватној збирци Јелене А. Статата, музеју Бенаки у Атини итд.[24] Сачувано је 20-так икона К. Цане. Неколико његових икона је у римокатоличким срединама у Далмацији и оне су ушле у тај број од 20 сачуваних икона. Богородица с Христом из Прчња Константина Ца-

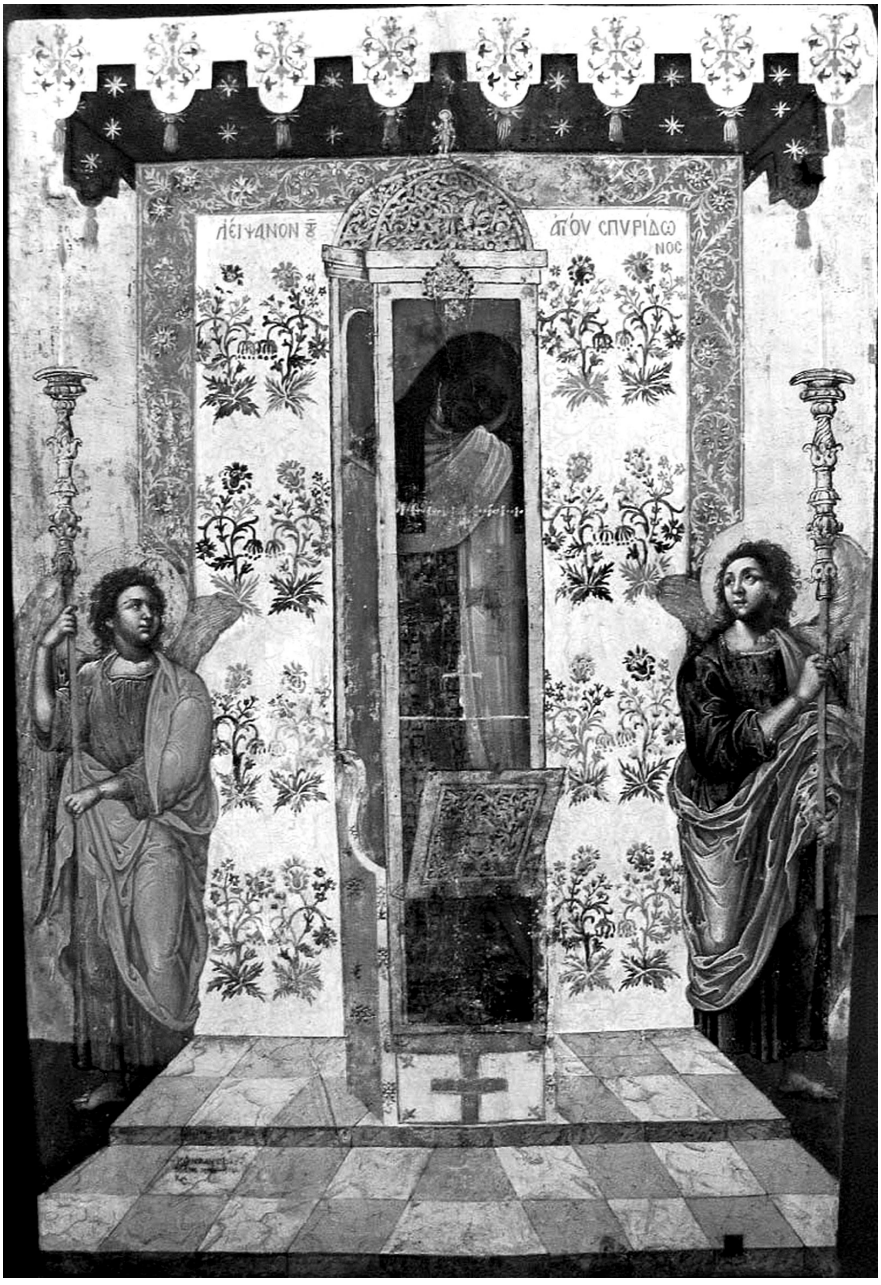

Сл. 7. К. Цане, Мошти Св. Спиридона, Задар, православна црква.

22 I. Hadjikyriakos, *Due icone di Emmanuele Zane: riflesioni circa il bilinguismo pittorale e il collezionismo di icone*...

23 M. Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l`Institut*, Venis 1962, Pl. 65, 67. М. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες Ζωγράφοι*, Αθήνα 1997, 424-426.

24 Л. Мирковић, *Иконе Далмације*..., 16; У Бенаки музју у Атини је Св. Катарина са сценама из живота К. Цане.

не и Богородица с Христом из приватног власништва из Сплита слике су старог и врло честог иконографског типа Богородице Одигитрије.[25] Константин Цане насликао је 1679. и Богородицу Одигитрију која се чува у моћнику катедрале у Дубровнику,[26] као и једну палу у Трогиру.[27]

Уз традиционалне византијске иконографске схеме и устаљени критски начин сликања икона, Константин је врло пријемчив за нова рјешења карактеристична за рани православни барок млетачког подручја. У таквим стилским приступима он ствара једнако као и брат му Емануил. Иконе Марије Магдалене и Св. Томе, као и портрет свештеника из музеја при грчкој цркви у Венецији ту промјену стила директно потврђују.[28] Марија Магдалена је насликана у пејзажу чије стијене уз критски стереотипни изглед имају и одлике реалног. Иза је крст Голготе а испред ње је дио отвореног Христовог гроба и посуда за миро. Прекрстила је руке на кољенима, главу је нагнула на страну а лице јој има изразито болан израз. Фигура и лице су засновани на јасном реалистичном приступу и резултат је једна барокна икона са наглашеном емотивном поруком тако својственом за барок као стил. Иначе, Марија Магдалена се изузетно слика као самосталан лик на иконама. У Далмацији је познато да се њена фигура налази на завршној греди иконостаса саборне цркве у Шибенику. Она носи посуду са миром и саставни је дио групе учесника догађаја око распетог Христа на иконостасном крсту. Као појединачне фигуре на засебним иконама ту су још Богородица, Св. Јован и сатник Лонгин, а све је, осим Распећа, насликао Алаксије Лазовић 1827.[29] Св. Тома из венецијанске збирке сједи на трону изведеном по барокном декоративном систему са фијалама у врх и рељефима дјечака у подножју. И овдје је фигура цртана и сликана уз позив на реалност и у динамичном покрету, док је лице врло реалистично па дјелује као портрет. Његов портрет свештеника је карактеристично реалистички у поставци и амбијенту, док му лице има проницљив израз. Човјек у мантији и са камилавком сједи на столици високог наслона наслоњене руке на столићу на коме је књига и скулптирано Христово распеће.

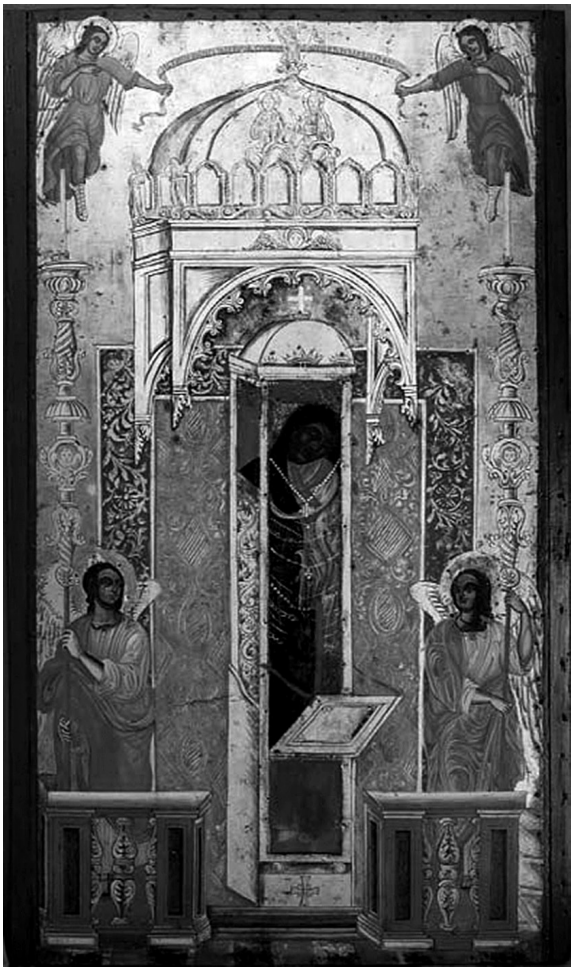

Сл. 8. С. Рапсоманић, Мошти Св. Спиридона, 1755, Скрадин, престона икона

Треба обратити пажњу на његово дјело Мошти Св. Спиридона из православне цркве Св. Илије у Задру, које је објављено,[30] али није вршена стилска анализа и уклапање у стилске метаморфозе с краја италокритске школе (Сл. 7). По натпису, икона је насликана 1774. године.[31] Без двоумљена ова икона је укључена у корпус барокних икона у Далмацији.[32] "Његов начин сликања, осим снажне барокизације у орнаментисању површине и третирању фигура два анђела што стоје покрај светитељевог саркофага, појачава у сасвим новом духу снажан гест и театралност анђела, чиме наглашава емотивност учешћа у молитви моштима свеца чудотворца."[33] У центру су мошти Св. Спиридона у вертикалном саркофагу стаклом покривеном, што је мотив преузет из реалности, јер се мошти тако чувају у цркви на Крфу.

Под испред моштију чине разнобојне мраморне коцкасте плоче. Изнад је украс са кићанкама, звијездама и стилизованим орнаментима.

Дупла пребогата орнаментална мустра цвијећа и витица окружује мошти у својеврсном оквиру. Са страна стоје два анђела подигнуте главе ка моштима у емотивном молитвеном изразу лица и очију. Они носе високе свијећњаке такође богато украшене у барокном декоративном систему. Реалност као приступ у сјајном сликању лица и минуциозно осликавање волуминозности тијела и набора одјеће анђела уздижу ову икону у врх корпуса барокних икона на некадашњем венецијанском подручју. Јаки гестови, молитвене емоције, чудотворство, позивање на реалност, велика декоративност и сјај – ето одлика барока јонских острва. Икона је потписана латиницом, а формулација ХЕИР (руком) и година сликања су написане грчким алфабетом.

Готово идентичан садржај иконе и композициони распоред насликао је Спиридон Рапсоманић као престону икону у цркви Св. Спиридона у Скрадину 1755. године (Сл. 8).[34] И ту је све засјало у нагласцима декора и колора али са мањом вјештином, што се поготово види у произвољније сликаним изразима лица анђела. У детаљима различите композиционе варијанте иконе Мошти Св. Спиридона присутне су у бројним примјерима у православним црквама у обалној и приобалној Далмацији (Скрадин, Шибеник, Задар, Ислам Грчки, Дрниш итд.).

Ријеч је о светитељу из ранохришћанског периода, који је учествовао на Никејском сабору 325. и који је умро на Кипру, да би му мошти након пада Цариграда биле пренесене на Крф, у саборну епископску цркву. Ту се знатно развија култ овог светитеља чудотворца који постаје заштитник острва. Сходно енормно пораслом поштовању светих мјеста, чудотворних икона, моштију светаца и уопште светитеља чудотвораца у поствизантијско и барокно доба, култ крфског светитеља највише се ширио преко

25 G. Gamulin, *Italokrećani*...

26 Л. Мирковић, *Иконе Далмације*..., 16, 17, Т. X, сл. 1.

27 С. Пајић, *Наведено дјело*, сл. 3; К. Пријатељ, *Пала Константина Занеа у Троїиру*, Зограф 9 (1978)

28 M. Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l`Institut*, Venis 1962, Pl. 65, 67.

29 М. Савић, *Сликарски опус Матеја Веје и иконостас саборне цркве Успења Богородице у Шибенику*, Дјела и стилови умјетности Српске православне цркве у Далмацији (књига припремљена за штампу)

30 Л. Мирковић, *Иконе и другїи предмети из цркве св. Илије у Задру*, Старинар Археолошког инситута САНУ VII VIII, Београд 1957, 359-374.

31 Исто; Икона Св. Спиридона такође је ушла у број познатих икона К. Цане, О томе: Μ. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες Ζωγράφοι*, Αθήνα 1997, 424-426.

32 М. Савић, *Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације од краја XIV до почетка XX вијека*, Београд 2000, 70, 71, 117.

33 М. Савић, *Сликарство у српским црквама*..., 71.

34 М. Савић, Српске цркве у Скрадину у њихове иконе, Дјела и стилови умјетности Српске православне цркве у Далмацији (књига припремљена за штампу).

његових чудотворних моштију, које у сликарству постају обиљежје јонског барокног стила. Додајмо да се на јонском отоку Закинту налазио манастир гдје је чудотворна икона Богородица Скопитиса, врло поштована од путника и поклоника, као што су поштована друга света мјеста све до Јерусалима, одакле су такође набављане иконе.[35] Мошти су ношене у процесији пред Ускрс и за славу Св. Спиридона. Те празнике подржавали су и званични венецијански представници на Крфу, уз присуство људи других конфесија из разних европских држава: "Ови дан први априлија бјаху Цвијети. Била је по обичају литургија, а по литургији процесион с тијелом свјатитеља, и с другим литијима, крести и иконама. Овди протопоп от Керфа мјесто архијерејско занима; около њега у церковно о дјејаније обучена свјешченства било је више од стотине, дјекона дванаест; тјело свјатитеља носили су свјашченици наизмјенице... ја сам пред кивотом у реду други дјаконов носио један велики дуплир, што је мој проигумен от благоговјеинства к Свјатитељу купио. Овди је сва банда (музика) адмирала венецијанског Ема, који се овде налазио... у овом процесиону пред свјатитељем звонила; овди две крепости, стара свјатаго Спиридона от истока а нова от запада непрестано су из топова живи огњ сипале докле год је процесион трајао, за три часа (уре) и пол, тако исто по бедени (зидовим)... да већ бијаху уши заглухле... На четири стране града био је благослов, и море благословили су тјелом свјатитеља... Тако говораху, да је било у процесиону на Цвјетоносије около 20000 народа с пришелцем от Турецке, Греческе, Италије, Француије, Генове, Спање и Инглеске и от Русије, за што бише ту и русински бродова."[36]

Свети Спиридон био је поштован и у неким католичким црквама у Венецији. Нарочито је постао популаран након успјешне одбране Крфа од јаке турске опсаде године 1716. Те године неки свети калуђер, кога су Крфљани и венецијанска флота интерпретирали да је сам светац, водио је сталне духовне процесије по крфским зидинама, уз помоћ или предака, или анђела, или самог светитеља, све до пораза нападача. Снага те побједе навела је Сенат на захвалност да нареди да у катедралној цркви Св. Спиридона у Крфу стално гори упаљено велико кандило.[37] Кандила редовно красе иконе које приказују мошти овога свеца. У католичкој цркви у Цавтату, на икони Св. Спиридона уз мошти више је фигура светитеља и Св. Три јерарха, што се тумачи као наглашавање идеје Св. Тројице и одлука Никејског сабора.[38] Одсутна одбрана Крфа од турске опсаде са приказом Св. Спиридона у небеској сфери насликана је и на двије иконе из манастира Крке, на којима су сцене из живота и чуда светитеља (Сл. 9). Обје иконе имају натписе на српској ћирилици испод сцена, па је могуће да су их два непотписана српска сликара сликала на основу неке савремене графике из

35 "Људи свога времена, српски ходочасници су на својим путовањима очекивали један разноврстан, раскошан и непрекидан празник који их је водио од цркве до цркве, као од представе до представе једног необичног, међународног источног сакралног позоришта." У: М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, Београд 1970, 322. Наравно, мошти Св. Спиридона и манастир посвећен Богородици Скопиотиси поклонички су посјећивали и Срби и поштоваоци из других европских народа.

36 С. Алексијевић, *Споменак Милорадов*, Книн 1990, 20-22.

37 A. Niero, *Influssi vento-bizantini nella devozione popolare veneziana*, I greci a Venezia. Atti del convegno internazionale di studio, Venezia 2002, 341-365.

38 T. Mićević-Đurić, *Ikona groba sv. Spiridona sa svecima iz Pinakoteke Župe sv. Nikole u Cavtatu – prilog poznavanju poslijebizantske ikonografije*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 33, Zagreb 2009, 83-90.

Сл. 9. Српски сликар, Св. Спиридон на трону са моштима и сценама из живота, манастир Крка, ризница

18. вијека. У доњем дијелу су прикази када светитељ помаже ослобађању Крфа од опсаде Турака 1531. и његова помоћ приликом друге опсаде 1716. године. То су ведуте града са тврђавама и зидинама и луком у којој су бродови нападача. Икона је важна и као садржајни елемент представа Св. Спиридона на трону и његових моштију у средини, док је около шест, односно осам живописних сцена.

РЕЗИМЕ

У великом корпусу икона сликара критске, односно италокритске школе у православним срединама Далмације налазе се три дјела браће Крићана, Емануила и Константина Цанеса (Шибеник и Задар). Еклектицизам, мијешање критског начина сликања и барокних стилских елемената карактеристика је ових дјела и њиховог укупног опуса. Емануил Цане на икони Св. Онуфрија у основни критски начин сликања укључује јасне барокне стилске елементе, што је примјер почетне барокизације. Врхунски примјери раног православног барока су иконе Св. Георгија Е. Цане из Шибеника и Св. Спиридона Константина Цане из Задра.

Ако се поствизантијско сликарство критске школе посматра по стилским елементима онда се као константа показује наставак касног византијског начина сликања и такође као стална појава укључивање стилских елемената готике и ренесансе, посебно изражено барока. Снага нових стилских елемената казује да ли је ријеч о стилским тенденцијама или новом стилском духу и руху. Од средине 17. вијека критско сликарство доживљава широке и снажне мијене укључивањем бројних барокних елемената у своје продукте – барокизација постаје изразита појава. Описане иконе Емануила и Константина Цане, као и њихови опуси, потврда су тих стилских мијена, толико да се могу сматрати за носиоце прве фазе православног барокног стила у Венецији, јонским острвима и Далмацији.

Извори

Л. Мирковић, Иконе Далмације, Архив САНУ инв. бр. 14159, рукопис, истраживања вршена 1932-33.

Одабрана литература

S. Bettini, *La pittura di icone cretese veneziana e i madonieri*, Padova 1933.
S. Bettini, *Venezia e Bisanzio*, Venezia 1974.
M. Vassilaki, *The Hand of Angelos* an *Icon painter in Venetia Crete*, Lund humphries in association with the Benaki musseum, Athens 2011.
Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ*, ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ,* ΑΘΗΝΑ 1990.
W. D. Wixom, *Byzantine Art and the latin West*, The glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843–1216, Metropolitan Museum of Art, New York 1997.
G. Gamulin, *Italokrećani na našoj obali*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 6, Split 1966. 265-270.
N. B. Δρανδάκης*, Ο Εμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλής, Θεωρούμενος εξ εικόνων του σωζομένων κυρίως εν Βενετία,* Αθήνα 1962
Z. Demori-Staničić, *Neki problemi kretsko-venecijanskog slikarstva u Dalmaciji*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 29, Split 1990, 83–111.
Z. Demori Staničić, *Javni kultovi ikona u Dalmaciji*, Split – Zagreb 2017. В. Ђурић, Иконе из Југославије, Београд 1961.
M. Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l` Institut*, Venis 1962.
M. Chatzidakis, *Etudes sur la peinture postbyzantine*, London 1976.
M. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου*, Έλληνες Ζωγράφοι,* Αθήνα 1997.
Н. П. Кондаков, Иконография Богоматери, С. Петербург 1911.
M. Constantoudaki-Kitromilides, *Le icone e l` arte dei pittori greci a Venezia*, I greci a Venezia. Atti del convegno internazionale di studio, Venezia 2002, 569-642.
R. Cormack, *Painting the Soul*, London 1997.
Н. П. Лихачев, Историческое значение итало-греческой иконописи, С. Петербург 1911.
Ђ. Мазалић, *Критска* школа и њезини примјерци у Сарајеву, Гласник Земаљског музеја XLIX, Сарајево 1937, 55-93.
Л. Мирковић, Старине Старе цркве у Сарајеву, Споменик СКА LXXXIII, други разред, стр. 1-34, Београд 1936.

Л. Мирковић, Иконе Грчких зографа *у* Југославији и *у* српским црквама ван Југославије, у: Иконографске студије, Нови Сад 1974.
Л. Мирковић, Иконе и други предмети из цркве св. Илије у Задру, Старинар Археолошког института САНУ VII-VIII, Београд 1957, 359-374.
С. Ракић, Иконе Босне и Херцеговине, Београд 1998.
М. Савић, Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације од краја *XIV* до почетка *XX* вијека, Београд 2000.
А. Сковран, Непознато дјело зографа Јована Апаке, Зограф 4, Београд 1972, 43-53.
G. Sotiriu, *Guide du Musee byzantin d`Athenes*, Athenes 1932.
Б. Чоловић, Сакрална баштина далматинских Срба, Загреб 2011.

Бранко Чоловић

Иконостас цркве Св. Петра и Павла у Тепљуху

На мјесту и у непосредној близини данашњег храма посвећеног Св. Апостолима Петру и Павлу засигурно је стајала не једна хришћанска црква. Археолошки радови са почетка прошлог стољећа изњедрили су читав комплекс изгледом и функцијом различитих зграда поријеклом из старохришћанског периода. Најважнија је била уистину велика триконхална грађевина уз коју је била постављена величином знатно мања меморија сродних просторних облика, а свакако треба истаћи да је уз њих стајала некропола са неколико ископаних старохришћанских саркофага. (Cambi 2001, 18; Uglešić 2006, 48-50) У науци још увијек није одгонетнуто о којем се тачно називу локалитета ради, још мање да ли је ријеч о могућем епископском сједишту, размишљало се о Ludrumu, све стога што се овај грађевински комплекс налази унутар периметра значајне илирско-римске насеобине Промоне. Подсјећање на њу данас носи и највећа планина далматинског залеђа Промина. У овом тренутку требало би подсјетити да се у најранијим изворима положај цркве везује за насеље Тепљух, док нешто познији извори је смјештају у Биочић, а такво двојство исказују и први шематизми православне цркве у Далмацији. У Љубитељу просвештенија, Србскодалматинском магазину из 1850. у рубрици *Епархија православна у Далмацији* као мјесто парохијалне цркве Св. Ап. Петра и Павла у покрајини дрнишкој наводи се Тепљу са 347 душа, као и села Сиверић, Миочић и Биочић, док се филијална црква ове парохије, Св. Лука, налази у Штикову. Парох је тада био Стефан Вујновић. (СДМ 1850, 23) Готово идентични подаци налазе се у Шематиз-

му насталом годину дана по интронизацији епископа Стефана Кнежевића 1854, гдје се биљежи парохија *Тепљу* са четири села Сиверић, Миочић, Биочић и Штиково, са укупно 1772 душе, а привремени администратор тада је био Лукијан Милковић, драговићки јеромонах. (Шематизам 1854, 17-18) У Шематизму из 1884, 26, нпр. сједиште парохије јесте *Бијочић*, изостаје село Штиково у њеном саставу који сада броји 3 села и 1647 душа у 208 домаћинстава. Администратор је био јерej Ђорђе Цвјетковић. У својој организацији парохија црквене власти нису увијек слиједиле политичко административне подјеле, али стварањем првог стабилног аустријског катастра 1828. црква се ситуира на рубно подручје катастарске опћине Биочић. Међутим, теренско стање показује положај цркве ближе насељу Тепљух, одмах испод жељезничке пруге Книн-Сплит сграђене још крајем XIX вијека и цесте Книн-Шибеник, док је Биочић са својим засеоцима положеним уз руб поља и падине кршевите висоравни удаљен 1,5 км источно.

Случајни налази плетерне орнаментике на гробљу уз цркву остављају могућност да је средњовјековна црква, која је очито слиједила ранохришћанске објекте, истрајавала све до момента доласка Османлија на ове просторе. Постојање храма у османско доба потврђују најранији пописни дефтери настали по оснутку клишког санџака 1538., с тим да сфери претпоставки остаје његов изглед, али не и његов титулар, Св. Петар и Павле. (Jurin-Starčević 2004, 195) Црква посвећена св. Апостиолима св. Петру и Павлу, уз још неколико објеката, биљежи се и у једној епископској визитацији дрнишког краја првих деценија XVIII вијека. (Kosor 1995, 45). За XVIII вијек ову грађевину везује и попис генералног провидура Франческа Гриманија из 1758, који је биљежи под топонимом Биочић, доносећи податак о становништву које се састојало од 57 породица и укупно 601 житеља. (Јачов 1981, 62). Међутим, још од времена провидура Карла Писанија (1711-1714), па до Франческа Фалијера (1784-1786) цркву у Тепљуху, архивски подаци биљеже као *Chiesa Greca di S'Pietro in Klanaz*. Потоње године туторство је од политичких власти тражило дозволу за проширење постојећег објекта. Претпостављамо да се у једном тренутку стање те грађевине конфронтирало са потребама вјерних и клерика који су захтијевали изградњу новог објекта. На основу натписа сачуваног у лунети тријема испод звоника, баш колико и ванјског изгледа, зна се да је нова црква битно промијењеног изгледа освећена 1887. године. (Чоловић 2011, 126) Сграђена је као релативно велика, квалитетним каменом и солидном техником озидана грађевина која својом ванштином слиједи узоре из богате градитељске прошлости сјеверне Далмације. (Чоловић 2020, 144-147) На њој су као сполије очувани неколики дијелови старије грађевине, прије

Иконостас цркве Св. Петра и Павла у Тепљуху

Богородица са Христом, Врбник

Исус Христос Цар Царева и Велики Архијереј

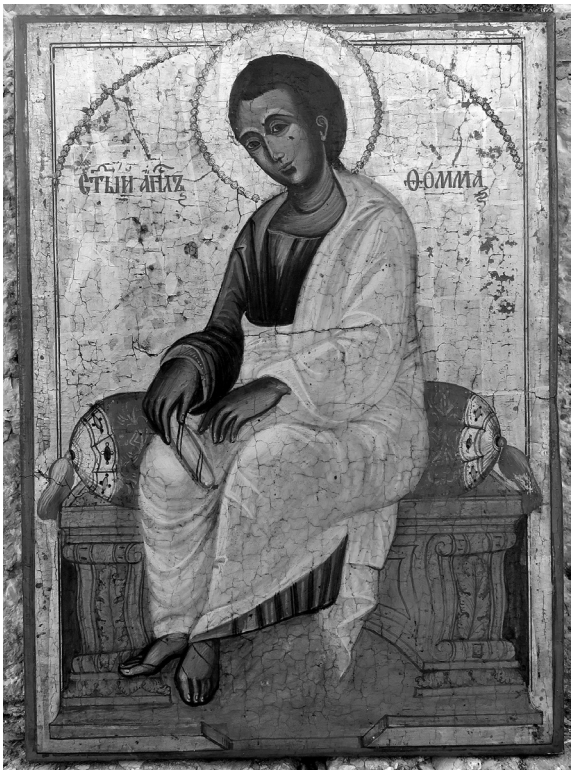

Апостол Тома

Престона икона Богородице са Христом, Тепљух (Биочић)

свега розета, неколико стубића, али и античких комада, који су, по изјавама неких истраживача, уграђени у њене темељне зидове. (Рашковић 1991, 213) Просторно је то релативно велика грађевина, једнобродне схеме са дубоком полукружном апсидом на истоку. Има високу таваницу, хор подигнут на два стуба, као и интегрисани звоник типа кампанила на западу. Зидна платна су отворена великим лучно завршеним прозорским отворима, а исти мотив са три прозорска отвора поновљен је и на апсидалном зиду. Једнаку важност у истицању традиционалног постојања објекта на овом мјесту имају и стећци уоколо данашње цркве.

Баш као што се релативно лако може доказати сукцесивно насљеђивање локације објекта, тиме објаснити извјесни грађевински преостаци, једнако тако се може показати да и сликани ансамбл, данашњи иконостас

Пророк Давид

Пророк Соломон

континуира од времена старијег објекта. Његова архитектоника са свим детаљима украса и кроматике потврђена је на мноштву примјера са ширег подручја, и као таква се, убједљиво може везати за дјеловање сликарске радионице Сударевића. (M. Sinobad 2011) Досад познати оригинални иконостаси носе јединствене ознаке и саставне елементе, у првом реду ради се о системској употреби профилисаних греда, украса у виду тордираних трака, зубаца, розета, полустубића са типичним свијеним капителима у различитим комбинацијама већ према томе да ли се састоји од двије или три зоне, као и специфичним звијездама ако је ријеч о дрвеним парапетима. Без обзира на потоња пресликавања и премазе, доказано је да су сви они по одређеном систему били осликавани живим колоритом и притом украшени флоралним мотивима. Иконостас из Биљана Горњих који је у потпуно-

Св. Никола

Св. Петар и Павле

сти очишћен, а потом и конзервиран, постаје парадигматичан за цијелу групу истовјетних или сличних примјерака доказујући да је кроматизација овог важног дијела црквеног мобилијара, била потпуна. Како постоји јасна усаглашеност између појаве стила сликаног дијела иконостаса и оног строго дрворезног са доста основа се може претпоставити како је у оквиру исте радионице постојала секција која је одрађивала и тај дио посла. Досљедност димензија појединачних икона, систематичност употребе декоративних мотива говоре колико о моди времена, коју су могуће они сами својом продуктивношћу наметнули, толико и о извјесној стандардизацији поступака типичних за мануфактурну производњу. Притом се не може искључити да су, по наруџби, правили иконостасне конструкције које би онда, властитим иконама, осликавали и попуњавали неки други сликари. Врло вјероватно се овој радионици, осим израде иконостасних конструкција, могу

Света Тројица

приписати и поједине дарохранилнице, аналогиони, часни крстови, епископска престоља као и други дрветом израђени црквени мобилијар. На широком подручју средње и сјеверне Далмације, на разним локалитетима Буковице, Котара и Книнске крајине потврђени су заједнички елементи стила иконостаса, редом у Бискупији, Биовичину Селу, Братишковцима, Голубићу, Марковцу, Отону, Полачи (Чоловић 2007: Sinobad A. 2011), Стрмици, Коларини (Вујичић 1987), Биљанима Горњим (Сковран 1970), а то се с много добрих разлога може рећи и за Тепљух-Биочић. Досадашња истраживања, првенствено стила и иконографије сликаног дијела, потврдила су да се ти иконостаси углавном везују за дјеловање друге генерације коју је најбоље као водећи сликар репрезентовао Никола Судар чија се активност сасвим поуздано прати од почетка XIX вијека. Засад се не може са сигурношћу потврдити постојање иконостаса оваквих облика у ранијем пе-

Св. Јован Кефалофорос, Драговић

риоду, јер оно дјела што је остало од зачетника радионице Вуке Сударевића није остало унутар неке очуване иконостасне цјелине, већ само у дјеломичном издању какве су иконе из Радљевца-Плавна. (Чоловић 1997, 10-11)

Колико год у општим цртама ствари са иконостасом изгледају сасвим јасно, ипак остају бројне недоумице његовог поријекла, фактора очуваности у односу на изворник али, ништа мање, као стилски сасвим дивергентна цјелина вриједна додатног истраживачког напора. Наиме, престоне иконе сасвим сигурно припадају двојици сликара, од којих је један радио царске и обоје бочних двери. Иконе Деизисног чина са апостолима и јеванђелистима као и фриза са пророцима другом, док крст с Распећем трећем, временски најмлађем сликару. По својој структури овај би се иконостас могао убројити међу оне тзв. развијеног типа, будући се изнад зоне

Св. Пророк Давид, Радљевац

Св. Пророк Соломон, Радљевац

престоних икона налазе још два фриза, али је његова иконографија знатно сведенија будући се на њему сада налазе искључиво сцене са појединачним светитељима. Али тако засигурно није било када је негдје средином XVIII вијека био у интегралном издању. У првој зони су апостоли, а у другој пророци, тек су окомито од царских двери постављене композиције Тајне вечере и Свете Тројице. Препознаје се, такође, да су приликом пребацивања иконостаса у нову грађевину поједине иконе постале излишне. Иста крађења су уочљива и у појасу престоних икона. Таква ситуација зазива претпоставку да је распон између тријумфалног лука некада био шири или да је, уопште, црква била пространија од ове данашње. У такву је могућност доста тешко повјеровати, јер су потоње градње углавном слиједиле како би удовољиле увећаном броју вјерника, барем онолико колико да би превазишли лоше грађевинско стање претходног храма. Додатне недоуми-

це уносе архивски подаци, извјештаји парохијског свештенства задарској Конзисторији, гдје се наводе сва покретна и непокретна имања цркве, посједи, детаљно баш као и појединачне литургијске сасуди, књиге, одежанија, али и састав иконостаса из којег се види сасвим другачије стање од овог садашњег. Наиме, инвентар покретног имања парохијске цркве Св. Апостола Петра и Павла у Биочићу из 1884, наводи да је црква имала 6 (шест) престоних икона и три реда по 7 икона, листом у слабом стању, тако да су и новчано биле тако процјењене, престоне на око 1,5, а остале иконе тек на једну форинту. Податак о три реда икона, а по логици ствари недостајућа би требала бити зона Великих празника, налази потврду у томе што су се на зидовима ове цркве прије рата 1991-95. налазиле иконе приближно истих димензија са сценама *Рођења Христовог*, *Цвети*, *Преображења*, *Васкрсења*, *Рођења Богородице*, *Успења Богородице*, иконе са групним представама *Св. Константина и Јелене и Св. Саве*, *Св. Спиридона и Св. Георгија* (Чоловић 1995, 34-35).

Инвентар настао 1891. у рукописној форми, за разлику од првог исписаног на штампаном обрасцу, садржава сасвим другачије податке који више, али не и потпуно конвергирају садашњем стању. По њему иконостас се састоји од 6 престоних икона, што је поновљен податак, док је у два реда иконостаса забиљежено по 13 икона, дакле као и данас, а у читавој цркви је било још 25 икона. Њихово стање је тек с једном изнимком приказано као добро, а и процјењене вриједности су више неголи сличне у седам година старијем инвентару. Потписник инвентара био је јерej Ђорђе Цвјетковић. Шта се у међувремену десило, како је и када компонована ова садашња цјелина која је очито остала без двију престоних икона и цијеле зоне Великих празника, без убједљивијих материјалних доказа, остаје засад неодговорено.

Једнако је необична околност да су двије иконе са горњих зона доспјеле у приватну збирку икона, која се сада чува у Музеју града Београда (Збирка икона Секулић 1967.)

Четири престоне иконе, врло могуће да јесу савремене једна другој, нипошто нису исте разине квалитете, а засигурно нису истог стила сликања. Приближно сличне висине али примјетно ужих димензија су иконе постављене уз подужне зидове; прва је икона *Св. Николе*, потом *Христа Великог Архијереја*, *Богородице са Христом* и најпослије икона патрона храма са ликовима *Св. Апостола Петра и Павла*. Царске двери са композицијом Благовијести и јеванђелистима у горњим и доњим партијама, а сјеверне и јужне двери се састоје тек од једне фигуре у пуној величини, арханђела *Гаврила и Михајла*.

Катастарска карта са црквом Св. Петра и Павла

У првој зони иконостаса смјештен је фриз икона са представом апостола посједнутих на тронове. Укупно их је десеторо, *Андреј*, *Бартоломеј*, *Филип*, *Јаков*, *Јован*, *Лука*, *Марко*, *Матеј*, *Симон* и *Тома*. Недостају ликови апостола и јеванђелиста Петра и Павла, а вриједи истаћи да је, на уобичајен начин, половица њих окренута улијево, половица удесно, који положајем главе управљају поглед ка средишњем мотиву, икони *Тајне вечере*. Тронови барокизираног изгледа, више су линеарни са препознатљивим вегетабилним мотивима и благим волутама уз водоравну површину, а све фигуре сједе на црвеном, златовезом декорираном јастучићу, на крајевима завршеном кићанкама. Листом се ради о млађим, изгледом потпуно издиференцираним ликовима, сликаним на златној позадини. Осим јеванђелиста који у крилу држе књигу, Јован отворено јеванђеље, преостали апостоли у рукама носе свитке. Само апостол Андреј носи велики танки крст, знак своје мученичке смрти. Инкарнати су маслинасто смеђи просвјетљивани до чисте бијеле дате у пуним линијама на истуреним дијеловима лица, рукама и драперији. Посебно су, као знак великих умних активности истакнуте вијеће и слијепоочне кости стилизоване паралелним аркадама и набораним челом без обзира на доб приказаног. Све фигуре су одјенуте у једноставне античке хаљине, колористички контрапостиране употребом основних боја, тек ту и тамо се сретне златна трака преко Јованове надлак-

тице или клавус на хитону Андреја и Бартоломеја. Сликарски поступак одаје способног умјетника који све проблеме рјешава у оквиру задате естетике без видљивих или баш никаквих аберација. Стилом својственим епохи, живим колоритом и слободним потезом киста, релативно пастозног намаза убједљиво слика ликове и волумене, цјелини претпостављајући детаље. Ни на том плану не испољава никаквих слабости, довољно је видјети како цртачки суверено рјешава сложене декоративне мотиве, док вјерујемо с намјером, сасвим сумарно слика позадину фигура пророка. Стилом се надовезује на искуства италокритског сликарства, солидан цртеж и тон инкарната то најбоље илуструју, још директније на ону умјетничку праксу коју су прозвали именом школе јонских отока. (Leontakianakou 2006) Осим што су иконе обрубљене танком црквеном линијом, која је уз то наглашена нешто широм сребреном траком завршеном двоструком линијом, треба нагласити да су сви нимбови али и луци аркада изнад сједећих фигура додатно истакнути звјездастим кружним пунцама. Исти декоративни мотив досљедно је примијењен на свим иконама горњих зона. Овал ореола редовито прелази задату горњу линију сваке иконе апостола. Титле су писане црвеним штампаним словима у црквенословенској редакцији.

Друга зона је испуњена фигурама пророка. Сликани су до испод појаса, под сликаним аркадама, које су својеврсни ехо изгледа дрвеног оквира сваке појединачне иконе смјештене у том фризу. По натписима, одговарајућим текстовима на свицима или инструментима у рукама препознају се *Илија*, *Давид*, *Данило*, *Исаија*, *Јеремија*, *Језекиљ, Мојсије, Наум, Соломон и Захарија*. Како се да примијетити, од важнијих пророка изостају Малахија, Јона и Авакум. Потоња два су се прије рата 1991-95. налазила слободно постављена на зидовима храма. (Чоловић 1995, сл.75 и 78) Као и код фриза са апостолима и они су својим ставом, положајем руку и главе оријентирани према средишњој сцени, у датом случају композицији *Свете Тројице*.

Пророк Илија је окренут улијево, одјенут у огртач обрубљен крзном, у десној руци држи подигнут бодеж, а у лијевој од висине рамена протегнут свитак са дјеломичним текстом пророчанства из Прве књиге о царевима, гл. 19, 10, 14. *А он рече: ревновах веома за Господа Бога над војскама; јер синови Израиљеви оставише завјет твој…*

Пророк Давид, младолик, са правилним личним цртама представљен је, како му приличи, у царском орнату, са наглашеном употребом злата на осликаној круни, појасу, лоросу, скиптру, а на свитку има текст из Псалма, 113, 2-3. *Хвалите, слуге Господње, хвалите име Господње. Да буде име Господње благословено отсад и довијека.*

Данило је приказан у источњачком турбану, увис подигнутог лијевог кажипрста, док у десној руци има размотан свитак из властите књиге 2, 36 и 44. *То је сан; а сада ћемо казати цару што значи. А у вријеме тијех Царева Бог ће небески подигнути царство које се довијека неће расути, и то се царство неће оставити другом народу; оно ће сатрти и укинути сва та царства, а само ће стајати довијека.*

Пророк Јеремија главе окренуте улијево, носи плаву доњу хаљину рукава завршених златном наруквицом свијетлорози огртач пребачен преко лијевог рамена; десном руком држи увис подигнут свитак са недовољно читким записом, а другу подигнуту руку наглашава исправљен кажипрст. Упркос настојањима нисмо непобитно успјели пронаћи литерарни извор и правилно превести текст, али ипак нам се чини да се ради о гл. 3, 22 (?)

Језекиљ, сликан у скромним хаљинама без украса има пријетећи дигнут десни кажипрст, а у водоравно положеном и намрешканом свитку носи текст: 44, 2. *И рече ми Господ: ова врата нека буду затворена и да се не отварају, и нико да не улази у њих, јер је Господ Бог Израиљев ушао на њих; зато нека буду затворена.*

Пророк Исаија: 7, 14 држи свитак са познатим пророчанством: З*ато ће вам сам Господ дати знак: ето дјевојка ће затрудњети и родиће сина, и надјенуће му име Емануил.*

Пророк Наум је насликан испод лука као човјек средњих година, правилних црта лица са посебно цртачки истакнутим аркадама. Одјенут је у најједноставнију могућу одјећу, хитон окер боје и свијетли химатион са преовлађујућим ружичастим тоновима и плавичастом поставом, лијеву руку је подигао док у десној држи водоравно размотан свитак са у два ретка исписаном тек једном реченицом из пете књиге Мојсијеве, 6, 4. *Чуј Израиљу; Господ је Бог наш једини Господ.*

Цар и пророк Соломон је насликан у преовлађујућем златном орнату, окруњен златном круном умножених шиљака, у десној руци држи скиптар, а у лијевој окомито растворен ротулус са текстом Прича Соломонових 9, 1 *Премудрост сазида себи кућу, и отеса седам стубова*; и почетком Прича 9, 2. *Покла стоку своју…*

Захарија је представљен као свештеник старије животне доби са типичном дворогом капом и малим туљцем у средини. Има правилне, одуховљене црте лица, носи дугу сиједу косу и браду, са још једном поновљеним мотивом истакнутих аркадних лукова који започињу на мјесту гдје се спајају носна и чеона кост у облику латиничког слова V. Одјевен је у доњу плаву хаљину, са надлактичним изрезом, горњу црвену, обје оивичене са златном траком, док је бијела тканина опасана у висини појаса. У лијевој руци држи отворену књигу, док десном руком показује на текст из Захарија: 9, 9

Радуј се мног҃о, кћери Сионска, п҃одвикуј, кћери Јерусалимска; ево, цар т҃вој иде к т҃еби, п҃раведан је и сп҃асава.

За разлику од икона са представама апостола сликана позадина на иконама пророка је плава, а површина изнад аркада је понекад плава, понекад ружичаста, најчешће посве слободно сликана са уочљивим траговима киста. У неколико примјера исцртавана је флоралним орнаментом или имитацијом каменог зидног платна. Треба примијетити да плава позадина редовно има дио површине сликан тамнијим тоном, очито из потребе да се на тај начин сугерише просторна дубина. Како год наоко преслободно била дефинирана позадина, саме аркаде су пажљиво исцртаване ослоњене на капителе полустубова на окомитим рубовима икона. Опет, за разлику од икона са представама апостола, сликана површина је омеђена простом црвеном траком.

Икона *Св. Тројице* је дата у иконографски препознатљивом просторном поретку фигура и изразитом својству сценичности. Света Тројица су представљени у пуној слави, стоје на облаку испуњеним анђеоским хором, док је у позадини насликан златни круг из кога на плавој површини исијавају зраке. Бог Отац и Христос су положили руку на сферу надвишену крстом, Христос благосиља подигнутом десном руком док Бог Отац у лијевој држи на раме положен скиптар, док је изнад њих приказан голуб Св. Духа у два плава укрштена ромба. Оваква представа Свете Тројице која исходи из визије пророка Данила (7, 9), је тек у бароку задобила поменуту, безброј пута поновљену форму. (Тимотијевић 1996, 297) Физиономије ликова красе стилски препознатљиве ознаке, овална лица, висока чела са шиљатим изрезом, танке усне, а исте такве физиономске карактеристике имају и ликови анђела. Маслинасто смеђи инкарнат са одговарајућим сјенкама, како се то уобичајено ради, просвјетљиван је на истуреним површинама лица. Велика и широка аркада надвишава сцену, док је она сама нехајно осликана розикастим тоном.

Ликовни пандан икони Св. Тројице представља композиција *Тајне Вечере*, постављена између апостола. Такво њено мјесто одређује евхаристија као најважнија света тајна установљена на самом догађају завршног окупљања Христа и његових ученика. Евхаристија, симболично претварање хљеба и вина у тијело и крв Христову суштински поистовјећује Бога и човјека, исказује вјеру у васкрсење и вјечни живот. (Тимотијевић 1996, 385) Сцена је донекле усложњена уметањем два стуба испод сликаног лука између којих је распета црвена завјеса која формално истиче средишњу фигуру Исуса Христа. Уопште, сликар се још једанпут упустио у рекреацију реалног простора тако да је поменуту сликану аркаду ослонио на стубове, испред којих су у првом плану сликана још два стуба додатно ис-

такнута профилисаном стопом и исто таквим импостом. Из жеље да се покаже њихова волуминозност стубови и аркаде су дефинисани од свијетлих ка тамнијим тоновима. Исту функцију продубљивања сликаног простора иконе има и под начињен од плочица сликаних у двије боје. Покушај да се иде корак даље у сагледавању реалија, простора и волумена, видљив је и у ликовној обради стола са реквизитима и понудама. Умјешно су сликани врчеви, пехари, чиније, плитице, баш као хљебови и лепиње, који на површину бацају тамне сјенке, уосталом видљиве и на набораном столњаку који је у предњем плану свјетлији, у позадини тамнији. Поступак примјењиван на представљеним фигурама углавном је ствар стилизације маса, дио уобичајене поетике византијске слике. Такође, поред класичног приказа сцене не може се не примијетити извјестан одјек барокног доба видљив у неким облицима архитектуре, покућства и предмета свакодневне употребе.

Иконостас, дакле, садржава основни склоп, *Деизисни чин* са апостолима у првом и пророке у другом реду. У основи сваког Деизиса стоји идеја посредовања и заступства, а заједничка појава пророка и апостола говори о сталној потреби истицања симфоније Старог и Новог Завјета чинећи сликани програм потпуно функционалним.

Престоне иконе Богородице с Христом и Христа у својству великог архијереја дјело су сликара познатог на читавом низу дјела насталих средином XVIII вијека, а који се понајбоље обзнанио монументалним, такође престоним иконама на цркви Св. Јована у Бенковцу. (Савић 2000) Из чињенице да упркос свим потрагама и помним анализама није посве јасно одређено његово поријекло, а нити име, увриježило се мноштво дјела јединствених стилских ознака приписати опусу тзв. непознатог мајстора бенковачког иконостаса. У најопштијем ставу, оно што их стилски потпуно повезује јест досљедно спроведен барокни сликарски образац. Видљиво је то у третману свих основних ликовних елемената, простора, волумена, свјетла, што због изостанка композиција није уочљиво на представљеним престоним иконама, али јесте у карактеристичним декоративним мотивима уочљивим на драперијама, троновима, медаљонима, а истог су поријекла и вибрантне површине одјеће представљених ликова. Њихове димензије су 66 x 83. Ове иконе досљедно исказују онај вид модернизације и барокизације ликовне естетике потекао из карловачке митрополије, чије су основне идејне претпоставке настале под утицајем реформисаног православља руско-украјинског поријекла. Његов истински одјек у далматинском иконопису управо је стваралаштво овог мајстора, плодно али сасвим везано за њега и његов ужи круг, док је остало ликовно стварање епохе наслоњено на традиционалније ликовне узусе. Убједљиво су доказане његове

инспирације и узори, (Савић 2000, 172 - 194) умногоме одређен умјетнички итинерариј, (Савић 2000, 171) док је кронологија радова добрим дијелом остала неразјашњена. Нимало случајно, будући је ријеч о појави посве различитој од онога што јој је претходило, али и оном што је слиједило јер ту разину израза и сликарске вјештине није било једноставно поновити. Може се само спекулирати о разлозима, које би најједноставније било објаснити могућношћу да се умјетник по позиву нашао на територији средње и сјеверне Далмације, вјерујемо да је то могао бити сам епископ Симеон Кончаревић, у одређеном временском периоду обавио задате поруџбине и потом се удаљио. Ако је и имао својеврсни атеље нико од сарадника, колико се засада зна, ако је донекле и слиједио стилске узусе није досегао његов артистички ниво. Без обзира на изречено он је оставио ванредно дубок траг у иконопису сјеверне Далмације, а његов рад, знатног обима, уз мале мијене, засигурно је био протегнут барем једну деценију. Ако већ у стваралаштву овог мајстора изостаје јаснија развојне линије, напросто зато што вјерујемо да је дошао као посве формиран сликар, онда се као компаративни материјал намећу његова дјела блиског просторног распореда. У такве свакако спада иконостас цркве Св. Николе у Врбнику, који на дјелу показује начин сликања овог мајстора, то тим више што је сачуван у готово комплетном саставу и релативно добром стању. (Чоловић 2004) Истина, не више од тога јер само на основу анализе стила није могуће поставити поуздан кронолошки оквир. Начин обраде инкарната специфичног тамномаслинастог тона као и исцртавање типизираних физиономских обиљежја потпуно су исти, што је заправо кључна ставка непобитне атрибуције, а обликовање тронова, медаљона са натписима и рјешавање одежди су на истом трагу. Унаточ непобитним сличностима ипак не постоје стварне идентичности. Упоређујући сваки појединн детаљ на овим иконама биће јасно како се унутар задатих иконографских захтјева може варирати, односно дати одушка иновацијама и наоко непримјетним различитостима. *Богородица с Христом* је сликана у варијанти Одигитрије, (**Православная Энциклопедия Том** V 486-504; Belting 2014, 68, 84-87) посједнута на изразито декоративан трон којему ножице красе сликани орлови, а окомити наслон осим дуборезних површина и сликани херувими. Сама Богородица је крунисана многобројним шиљцима изведеном круном, одјенута у плаву хаљину и јаркоцрвени мафорион, досљедно оперважен златном траком и умецима од драгоцјеног камена. Мали Христос носи бијели хитон и црвени химатион, подигнутом десном руком благосиља, а лијеву је положио на сферу у свом крилу. Медаљони са Богородичиним монограмом извијуганог барокног цртежа налик савременим иконостасним резбаријама постављени су у углове иконе.

Насупротна икона Христоса, у варијанти *Цара Царева и Великоī Архијереја*, такође приказује сједећу фигуру на раскошном трону. Ова варијанта такође потјече од поствизантијског времена (Tatić-Đurić 1976; Παπαμαστοράκης 1994), а на средњодалматинским иконостасима XVIII вијека постаје готово преовлађујућа. Иконографски претекст је препознат и разријешен у оквиру основних текстова, понајвише 47 Псалма Давидова, али и других списа, који су у коначници допринијели изгледу саме композиције. (Тимотијевић 1996, 334)

Једнако као и Богородица Христос сједи на једва нешто мало мање украшеном трону, заправо на црвеном јастуку завршеном кићанкама, десном руком благосиља, а лијевом на бедру држи отворено јеванђеље. Презлаћени сакос по себи има флоралне украсе, тек се у доњем дијелу и испод рукава назире ружичаста мандија, а у истом златном тону је сликан завршетак епитрахиља, крстом испуњени епигонатион, наруквице, тако и завршна круна-митра. Чистом бијелом бојом насликан је декоративним крстовима испуњен омофор. Позадина иза трона, једнако као и на Богородичиној икони сликана је црвеном, док је у највећем дијелу златна. На отвореној књизи се читају реци из Јеванђеља по Јовану 8.12 *ја сам видјело свијету: ко иде за мном неће ходити по тами, него ће имати видјело живота*, као и 6, 51 *ја сам хљеб живи који сиђе са неба; који једе овоīа хљеба живјеће вавијек*.

Царске двери висине 190, ширине 78 цм састављене су од шест поља. Централну композицију, сликану на једнаким површинама чини композиција *Благовјести*, горња закривљена поља завршена валовницом која се упиње ка врху са претпостављеним крстом сликани су цареви пророци, с лијеве стране Давид, њему насупрот Соломон. Оба носе размотане свитке са текстовима пророчанстава. Доња поља су осликана фигурама пророка Исаије и Јеремије и одговарајућим пророштвима исписаним на отвореним свицима. Јеремија заправо у руци држи Језекијино пророчанство које га својом садржином квалификира на положај на царским дверима Јез. 44, 2. Калиграф је од читавог ставка издвојио тек једну реченицу: *ова врата нека буду затворена и да се не отварају*. Исаија указује прстом на окомито положен свитак са текстом пророчанства који је већ виђен у зони пророка Ис, 7, 14. *ето дјевојка ће затруднити и родиће сина, и надјенуће му име Емануил*.

Сјеверне двери дим. 58 x 190, читавом површином запрема фигура арханђела Михајла. Одјенут је у доњу плаву хаљину, на напрсном дијелу има оклоп сликан жутом, а преко свега сликан је црвени огртач. Сликан је на тамној, вјероватно плавој позадини, десном руком држи подигнут мач, док у лијевој држи вагу. Под ногама обувеним у високе, на крајевима подврну-

те чизме, лежи фигура, персонификација зла. Све су то елементи који истичу култ арханђела Михајла, изворно у виду Психопомпа, али је укупно узев тумачење ове сцене настале у поствизантијском периоду веома сложено и нема јединственог објашњења иконографског потенцијала сцене који се врти око тога кога представља полегнута фигура. (Leontakianakou 2009) Умногоме сличну варијанту представе налазимо у тек нешто млађем иконопису поријеклом са иконостаса цркве Светог Илије у Смедеревској Паланци. (Милошевић 2013)

Јужне двери дим. 52 x 190 имају насликану фигуру арханђела Гаврила, у сасвим фронталном виду, ногу ослоњених на два облачића. У десној руци држи плаву сферу, а у лијевој дугачки гласнички штап. У односу на Михајла има јасније диференцирану одјећу, доњу зелену хаљину са широким порубом, горњу жуту и ружичасти огртач, испод врата везан кружном копчом. Двери су, сасвим извјесно, сликарско дјело радионице која је израдила престоне иконе Христа и Богородице, сликара без жеље, али и могућности за озбиљнијим упуштањем у квалитетну реализацију сликане материје. Цртачке невјештине испољиле су се у несразмјерима величина, које су резултирале анатомским недосљедностима, несавршеностима па чак и грубостима појединих детаља и као такве су подоста удаљене од манира суверено испољеног на престоним иконама. Сасвим упоредив и доста близак пандан овим дверима јесу оне сачуване у цркви Св. Арханђела Михајла у Кули Атлагић. (Савић 2000, 429, сл. 219-221)

На основу досадашњих спознаја, односно стила икона, може се сматрати да се иконостас, без обзира што поуздано не знамо сукцесију грађевинских слојева формирао негдје средином XVIII вијека. Сасвим извјесно да се горње зоне иконостаса са фигурама апостола и пророка могу везати за једног умјетника уз претпоставку да је имао једног или више помоћника, иконописца чији се дијелови опуса препознају широм Далмације. Покушај да се ове иконе припишу опусу Спиридона Рапсоманикија базира се на потврђеној стилској сродности са његовим датираним и посебно атрибуираним иконама, (Vulgaropoulu 2020, 54) још више са рецентно проученим дјелима какав је нпр. велики дрнишки сликани крст са Распећем, (Чоловић 2021, 43). Међутим и тада остаје проблем како се изборити с чињеницом да све иконе имају фине, геометризованим словима исписане титле на српском језику и писму. Истовремено присуство грчких и српских писмена на мноштву икона из првих деценија XVIII вијека био је реалан ехо билингвализма присутног у друштвеном животу приморских далматинских градова и ситуације када су грчки сликари искључиво радили за српску православну заједницу. (Kašić 1974) Сам језик натписа јесте био црквенословенски, литургијски језик цркве. Ако и због дуготрајног живота

у етнички доминантно славенској средини ипак нису савладали доминантан језички идиом, сасвим сигурно су могли тај дио посла препустити неком локалном сликару. Тек у оваквом друштвеном и умјетничком амбијенту се може схватити појава и рад најплоднијег домаћег сликара шесте и седме деценије вијека Вуке Сударевића чија дјела, тематским интересовањима, а још више стилом – иконе пророка из Плавна односно филијалне цркве у Радљевцу умногоме конвенирају дјелу Спиридона Рапсоманикија. Идеја да овај сликани дио иконостаса, зону са апостолима и пророцима, безрезервно припишемо Сударевићу умногоме се ломи на питању квалитете коју он у својим досада познатим дјелима ипак не досеже, а могућност да се на умјетничку позорницу уведе неки нови, именом непознати протагониста бива изнуђено рјешење. Уколико бисмо ипак послије досадашњег увида у начин и технику сликања, ове иконе доиста приписали кичици Вуке Сударевића онда би то зацијело био његов понајбољи досад забиљежени рад. Није неважно истаћи да је Вуко учестало потписивао своје радове, па је тим теже повјеровати да је овако замашан посао пропустио сигнирати. Његовом пак стилу знатно су ближе престоне иконе с рубова иконостаса, на сјеверној страни уз сам зид она са представом Св. Николе и на јужној, икона апостола Петра и Павла. Ради се о тек понешто скромнијим умјетничким прегнућима, почев од цртежа, опорог и свакако сведенијег колорита, мада нипошто није ријеч о мањку извођачке вјештине колико о синтетизованом приступу теми. Св. *Никола*, 54 x 83,5 је приказан на позадини издијељеној на два неједнака поља, доњи мањи је таман, док је други златна али већ умногоме испошћена површина, одјевен у већ класичну епископску одежду са истакнутим омофором и епигонатионом на десној страни. Десном, подигнутом руком благосиља, док лијевом држи златом украшено јеванђеље. У висини главе, с обје стране су на облацима насликане допојасне фигуре Христа и Богородице које му приносе знаке епископског достојанства, Христос Јеванђеље, а Богородица раширен омофор. Због испошћености горњег бојеног слоја, чије узроке можемо тек претпоставити, остали су, посебно на драперијама, видљиви припремни цртачки урези. Овој једина упоредива икона јесте Вукиним именом потписана престона икона са једног од иконостаса манастира Драговића настала 1767. године. (*Иконопис* 1995, 18-19; Чоловић 2014, 96, сл. стр. 91)

Инкарнат са преовлађавајућим, нешто тамнијим окерним тоном, правилна физиономија са истакнутим личним цртама, специфични овали очију, посљедица неспорне цртачке вјештине су свакако заједничко обиљежје, што се унеколико може изрећи за детаље попут набирања чела и јединствених знакова на слијепоочним костима. Насупрот овој икони, несумњиво сликана истом руком, стоји икона *Св. апостола Петра и Павла* у

иконографском поретку створеном у италокритском периоду византијског иконописа. (Vasilaki 2016, 119) Обје фигуре су сликане на двобојној позадини попут оне на икони Св. Николе, с тим да подигнутим рукама држе храм. Лијевом руком Петар држи размотан ротулус, док Павле у истој руци држи књигу. Изглед храма или могуће макете има отворен средишњи дио и куполу изнад које је у сегменту неба сликано попрсје Христа у ставу благосиљања. Свјесни ограничених досега упоредне стилске анализе која иде искључиво за тражењем и доказивањем сличности у поступку и детаљима ипак се не може не примијетити дух сликарства Вуке Сударевића на овим иконама.

Наоко логична претпоставка да је престоне иконе *Св. Николе* и *Петра и Павла* радио исти сликар који је извео иконе апостола и пророка, није тако лако рјешива. Између осталог и зато што бојени слој, како позадине тако и инкарната, није у идеалном стању, а могуће да није у таквом стању зато што није плод рада исте руке и радионице. Без обзира што начин и метод сликања већих у односу на мање формате нипошто није исти, мора се примијетити како графички елементи, а нити колористичка гама нису истовјетни. С друге стране, ваља нотирати да су димензије икона горњих зона готово истовјетне онима потписаним Вукиним именом на ансамблу из Плавна-Радљевца. Компарирањем ликова са врха двери из те цјелине са истоименим иконама пророка Давида и Соломона из пророчког низа у Тепљуху види се да је унеколико вариран у основи исти стилски изражај. Међутим, боја инкарната, потез киста, карактеристичне физиономске ознаке говоре у прилог чињенице како је готово неизводиво исказати идентичности, па и када се томе тежи. У нашим претходним радовима, смо, вјерујем и доказали, да сликар приликом сликања пророка показује угледање на иконе из цркве Св. Спиридона у Скрадину, с много добрих разлога приписаних Спиридону Рапсоманикију. (Berić 1959, 162; Voulgaropoulou,2018, 60) Детаљ који унеколико удаљава ова два упоредива скупа икона пророка јесу облици слова на свицима, који су убједљиво брижљивије исписани на примјерима из Плавна-Радљевца, као и присуство специфичне завршне виђете коју не налазимо у Тепљуху. Слична опажања се могу примијенити и на изглед титлова који у потпуности дефинишу икону како у садржајном тако и у естетском смислу. Стога се може закључити како престоне иконе Св. Николе и Св. апостола Петра и Павла, већ на први поглед, не показују ону хармонизацију цртачког и колористичког у ликовном поступку коју бјелодано показују иконе горњих зона као у сваком погледу профињенији рад.

У већини објављених радова на тему стољетног дјеловања радионице Сударевића углавном изостају технолошки подаци који би унеколико могли приближити њихов рад и тиме олакшати атрибуције. Углавном не зна-

мо на каквој дасци су радили и како су је обрађивали, још мање о техници припреме подлоге, учесталости употребе специфичних пигмената, на крају и о начину компоновања архитектонских схема иконостаса.

Завршни сликани Крст са сценом *Распећа* јесте најмлађи дио иконостасне конструкције. Обликом конвенира традицији, што ће рећи да је једноставног изгледа са трилобним завршецима и завршним дуборезним украсом у виду цвјетних чахура. Уврх крста насликан је Бог Отац на облацима који окренут удесно благосиља, на лијевој страни је Богородица која десном руком упућује на Распетог, а у насупротном пољу насликан је Јован Богослов са подигнутом лијевом руком. Оваквим распоредом супституирају се појединачне иконе Богородице и Јована Богослова која по правилу стоје уз завршни крст. У дну крста, на свјетло плавој позадини као и у осталим случајевима, насликана је лобања са прекрштеним костима, јасно подсјећање на мјесто Христовог страдања, брдо Голготу. На средишњој сцени сликан је на дрвени крст прикован клонули Христ са изразито мршавим тијелом, великим рукама и шакама и перизомом око појаса. По стилу се овај сликарски рад може везати за трећу генерацију Сударевића, на што наводи својеврсни експресионизам широких обрисних линија, помало карикатуралних црта лица и детаља, попут типичних, изразито крупних очију актера, предимензионираних руку или стопала, особина које се срећу на читавом низу иконостаса у книнској крајини. Та сликарска мјешавина наивности и простодушности у исти мах, не може се са потребном сигурношћу везати за неко појединачно име, вјероватније неког мање умјешног из исте радионице, свакако из средине XIX вијека. У овом тренутку се само може претпоставити да је ангажман ових сликара био условљен чињеницом да су њихови претходници били одговорни за стварање те цјелине па се чинило сасвим природно да посао приведу крају, као и то да се напросто у том тренутку били једини расположиви умјетници кадри да изведу ту преосталу наруџбу. Анализа стила извођења ових икона индицира такву могућност за чију вјеродостојност још увијек не јамче уговори или неки други писани документи.

Овај рад представља покушај да, колико год то провјерљиве чињенице допуштају, покаже кронолошку и стилску усложњеност иконостаса цркве Св. Апостола Петра и Павла у Тепљуху (Биочићу). Отварање појединих питања само је појачало то стање, посебно што иначе ограничени досези стилске анализе не могу дати коначне одговоре. Управо се таквом анализом могло доказати да су на истој иконостасној конструкцији нашле мјесто двије наоко диспаратне естетске концепције, традиционална ослоњена на италокритско сликарство истинског баштиника византијског иконописа и савремена, са непобитним угледањима на рецентна барокна искуства. Вје-

роватна су то дјела двојице, могуће чак и тројице, понајбољих умјетника средине XVIII вијека. Стилским методом јасно су издвојене цјелине и дијелови који се са добрим аргументима могу везати за већ препознате сликарске рукописе, али је због очитог мањка спознаја појединачних опуса, непосредна атрибуција још увијек онемогућена. Изнијели смо претпоставку да су престоне иконе Св. Николе и Св. Петра и Павла врло вјероватно дјела Вуке Сударевића, иако смо, без обзира на поприличне сродности, у то нешто мање увјерени ако су у питању иконе горњих зона са представама апостола и пророка. Њих смо склонији везати за име и дјело Спиридона Рапсоманикија, већ и стога што ове иконе поред завидног владања класичним иконописним поступком исказују потпуну теолошку упућеност коју је могао имати само неко из редова клера, а подсјећамо да је овај грчки сликар био дугогодишњи капелан цркве Св. Илије у Задру. Престоне иконе Богородице са Христом и Христа Цара Царева и Великог Архијереја, царске и бочне двери су дјело сувереног барокног сликара "мајстора бенковачког иконостаса". Завршни сликани Крст са Распећем је несумњиви рад сликара треће генерације атељеа Сударевић и с њиме се заокружује коначни изглед иконостасане цјелине овога храма.

* За разумијевање поријекла и пријевод једног броја записа на пророчким свицима захвалност дугујемо о. Славку Зорици.

Извори

- Любитель просвѣштеня Србско далматинскіи магазинъ за лѣто 1850, Загреб 1850.
- Шематизмъ православне восточне епархіе ц҃ѣле Далмаціе и Истріе за годину 1854, Беч 1854.
- Шематизам православне епархије далматинске за годину 1884, Задар 1884.
- Инвентари покретног и непокретног имања свих далматинских парохија из 1872-1889, св. 261. (Фонд Списи православне епархије далматинске у Задру 1762-1918)

Литература

Dušan Berić, *Crkva sv. Ilije u Zadru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 11, Split 1959, 136-163.

Збирка икона Секулић, Београд 1967.

Мирослав Тимотијевић, Барок код Срба, Нови Сад 1986.

Сковран Аника, Непознати мајстор иконостаса цркве Св. Ђорђа у Горњим Биљанима, Далматински епископ Симеон Кончаревић и његово доба (споменица о 200-годишњици његове смрти, 1769 – 1969), Београд 1970.

Радека Милан, Прилози о споменицима културе код Срба у Сјеверној Далмацији, ***АЛМАНАХ*** Срби и Православље у Далмацији и Дубровнику, Загреб 1971, 157-285.

Mirjana Tatić- Đurić, *Icône signée de Constantinos Zgouros avec la representation du Christ Grand* archêveque, in: Πρακτικά του Α' Διέθνους συνεδριου Πελοποννησιάκων σπουδῶν, Τ. 2, Ἀθήναι, 1976, 211-218.

Kašić Dušan, *Die Griechisch-Serbische Kirchensymbiose in Norddalmatien von XV. bis zum XIX. Jahrhundert*, Balkan Studies Vol. 15, Iss. 1, Thessaloniki 1974, 21 - 48.

Јачов Марко, Правни саветници при млетачкој влади о православнима у Далмацији и Боки Которској, Споменик САНУ CXXII, Београд 1981, 30-90. бровнику

Вујичић Рајко, Прилог познавању иконописа бенковачког краја, Бенковац кроз вјекове 1, Бенковац 1987, 187-194.

Душан С. Рашковић, Петрово поље у антици, топографија-налази, Српска Зора 3-4, Книн, 1991, 205-229.

Τίτος Παπαμαστοράκης, *Η μορφή του Χριστού-Μεγάλου Αρχιερέα,* Δελτίον

ΧΑΕ 17, Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη (1934-1991), Αθηνα (1993 -1994), 67-78.
Uglešić Ante, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje* šibenske *biskupije,* Drniš – Zadar 2006.
Kosor Karlo, *Povijest Drniške krajine*, Zbornik povijesnih studija 1494-1940, Split 1995.
Иконопис книнске крајине, Чоловић Бранко, Београд 1995.
Иконопис книнске крајине *2*, Чоловић Бранко, Београд 1997.
Савић Милорад, Сликарство у српским црквама сјеверне Далмације од краја XIV до почетка XX вијека, Београд 2000.
Nenad CAMBI, *Područje* Šibenske *biskupije u starokršćansko doba*, Sedam stoljeća Šibenske biskupije, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998, Šibenik, 22.-26. 9. 1998., Šibenik 2001, 9-21.
Чоловић Бранко, *Иконоста̄с цркве св. Николе у Врбнику код Книна*, Љетопис СКД "Просвјета" св. 9, Загреб 2004, 485-511.
Irene Leontakianakou, *From the Cretan Icon Painting to the so-called "School of the Ionian Islands" (1670-1830).* Aspects of the Transformation of Religious Painting in the Ionian islands: Thorakia (iconostasis' panels) and Ex Votos, 2006, 13 – 29.
Чоловић Бранко, Прилози познавању Вука и Константина Сударевића, Зборник Народног музеја XVIII-2, Београд 2007, 317-336.
Irini Leontakianakou *Une creation post-byzantine: l'archange Michel triomphant et psychopompe, Зоїраф 33, Беоїрад 2009,* 145-158.
Sinobad Aleksandra, *Stvaralaštvo slikarske porodice Sudarević na području Kninske krajine*, Србскодалматински магазин, св. 6, Сплит 2011, 128-172.
Sinobad Marko, *Ikonopisačka radionica Sudarević u svijetlu historijskih izvora*, Србскодалматински магазин, св. 6, Сплит 2011, 113-127.
Ана Милошевић, "Арханђел Михајло узима богаташеву душу" *са северних двери иконоста̄са цркве* **Светог Илије у Смедеревској Паланци**, Шумадијски записи, VII, Смедеревска Паланка 2013, 129-144.J
Hans Belting, *Slika i kult, Istorija slike do epohe umetnosti*, Novi Sad 2014.
Бранко Чоловић, Манастир Драговић, Загреб 2014.,
Maria Vasilaki, *Cretan Icon-Painting and the Council of Ferrara/Florence (1438/39)*, 13-14, 2013-2014, Μουσεο Μπενκη, Αθινα 2016.
Margarita Voulgaropoulou, *Cross-Cultural Encounters in the Twilight of the Republic of Venice:The Church of the Dormition of the Virgin in Višnjeva, Montenegro,* Journal of Modern Greek Studies 36, Baltimore 2018, 25-70.

Margarita Voulgaropoulou, Transcending Borders, Transforming Identities: Travelling Icons and Icon Painters in the Adriatic Region, Re-bus 9, 2020, 23 - 73.

Марко Миљановић

Једна сеоба у Банску крајину

Простор Банске крајине био је у интеграцијском фокусу већ након битке код Сиска (1593) и ослобађања Петриње од Турака (1596), када овај простор остаје готово празан. Досељавања су вршена током читавог 17. вијека, а масовније сеобе одигравале су се послије 1688. године и ослобађања Костајнице од Турака, када Костајница постаје главни улазни коридор досељеницима из Босне у Банску крајину. Мање сеобе на аустријску територију одвијале су се у мирнодопско вријеме, када је у сеоби неколико стотина људи са члановима породице. Једна од таквих сеоба била је и сеоба дезертера-повратника из турског подаништва на простору Банске крајине, остварена током 1768. године. Попис дезертера-повратника извршио је у Петрињи, 28. маја 1768. године, бригадни генерал гроф Крсто Оршић.[01] Пописом је обухваћено 68 породица, са 524 члана, од чега 247 мушких и 277 женских чланова породице. Попису су приступиле само кућне старјешине, дајући податке о територијалној припадности прије дезертирања, о граничарском стажу, о броју чланова породице и количини стоке.

Попису дезертера-повратника претходило је писмо Дворског ратног савјета хрватском бану генералу Франьи Надаждију, упућено из Беча 27. априла 1768. године, у којем се од Надаждија, као генерала Банске генералкоманде, тражи да ријеши статус пристиглих десељеника у Банску крајину.[02] По наређењу бана Надеждија гроф Крсто Оршић пописује 68 породица дезертера-повратника, а Банска генералкоманда, на основу приједлога Дворског ратног савјета, одлучује да 34 породице упути у Славонију,

01 Славко Гавриловић, Грађа за историју Војне границе у XVIII веку, Банска крајина 1688-1783, књ. I, Београд 1989, 572-573.

02 С. Гавриловић, нав. дјело, 573-574.

Срем и Шајкашки батаљон, а 34 породице задржи на простору Банске крајине.

Послије аустро-турског рата (1737-1739) и мира закљученог у Београду, 18. септембра 1739. године, сукобљене стране су морале амнестирати учеснике у рату, пустити заробљенике на слободу, гарантовати неповредивост граница и забранити прихватање пребјега. Како се Аустрија придржавала одредаба мира и како је моделовала текућу политику свједочи и поменуто писмо Дворског ратног савјета бану Надеждију, па га, као драгоцјен историјски документ који осликава политичке прилике миграцијских токова, објављујемо у цијелости.

Попис дезертера-повратника један је од драгоцјенијих пописа становништва Банске крајине и значајан је по томе да је био иницијација за први свеобухватни попис становништва Банске крајине, којег је урадио гроф Крсто Оршић са сарадницима у јулу и августу 1768. године.[03]

У попису дезертера-повратника лако се уочава економски и социјални статус граничарских породица, препознатљив по израженим социјалним разликама, оличених у екстремно богатим породицама, каква је породица кнеза Луке Рајшића, потом у добростојећим и сиромашним, па и онима које су без имовине, попут просјака Радосава Аџића.

Један други аспект овог занимљивог пописа заслужује пажњу, а ријеч је о ономастичкој творби имена и презимена пописаних лица, чије особине говоре о традиционалном начину означавања крсног имена у далекој прошлости српске средњовјековне државе. На основу овог може се закључити да је највећи број пописаних породица православне вјере, а да је број католичких породица занемариво мали. Овакав, и сличан однос православног и католичког становништва у Банској крајини видљив је током читавог 18. и првих деценија 19. вијека, гдје су четири петине становника православне вјере.[04]

Распоређивањем породица дезертера-повратника на простор Славоније, Срема, Шајкашког батаљона и Банске крајине завршена је једна мала сеоба народа и миграциона "сага", односно путешествије 68 крајишких породица, започета још прије "путеводитељског" писма Дворског ратног савјета, којим је одређена и "запечаћена" њихова миграциона судбина.

03 С. Гавриловић, нав. дјело, 336-347.

04 Војин С. Дабић, Становништво Банске крајине од краја XVII до краја XVIII века, зборник Глина (Глински крај кроз стољећа), Глина 1988, 37.

Писмо Дворског ратног савјета генералу бану Надаждију о примању избјеглица, као и дезертера-повратника из Турске, и њиховом упућивању у Сремско-славонску границу и Шајкашки батаљон.

Беч, 27. априла 1768.

"Од укупно 357 лица, која су из Турске прешла на територију Банске крајине и у добром стању задржана ван карантина у Костајници, нисмо у стању да пружимо ближи одговор о 14 поименце наведених лица, па страхујемо да прихват ових људи након истека карантинског периода може тећи тако да се већина придошлица, а прије добијања нашег упутства, размили по земљи, а да су на турској територији били оптерећени дуговима, учествовали у крађама или неким другим криминалним радњама, тако да ми у будућим случајевима морамо посебно повести рачуна о томе да се досељавање породица из турских области на ову границу не одвија у већим групама. Према постојећим сазнањима и након закључења мировног уговора не би се смјело допустити да долазак буде у већим групама, а да их ми у томе не спречавамо да вјештим радњама користе званичнике за своје намјере, па зато треба дозволити да на више карантинских локација долазе неекспониране особе које неће будити сумње турских сусједа како су поданици дотичне стране смишљено заврбовани да емигрирају, како нико од пребјеглих не би стекао утисак да овдашње власти учествују у томе, него би требало – по Конвенцији – створити такав утисак, а потребно је да Господар стекне сазнање о томе да је и у другим областима Границе наређено да турска страна – у случају пребјега – задржава искључиво право на екстрадицију дужника или других починилаца кривичних дјела по пропису о реципрочности.

Да би се, када год се турски емигранти нађу на нашим границама, могло, поуздано сазнати ко од њих жели искрено емигрирати, а ко би све од њих могао бити враћен у Турску, као њихов поданик, прилажемо Господару формулар, на коме треба саставити тачан попис горенаведених 357 лица, као и будућих пребјега, заједно са доњетом имовином.

Што се тиче даљих поступака са овим људима, они би се могли, уколико у Банској граници за то постоје ваљани разлози, овдје и несумњиво населити и преузети војну обавезу на три године, само ако тиме не желе да избјегну казну за дезертерство из Банске границе, и само ако постоје вишеструки разлози за то да заслужују овдашњи смјештај, при чему треба имати у виду да би се они радије вратили у своју земљу, него што желе смјештај на крајњим границама, при чему им повратак у Турску остаје као отво-

рена опција. Уколико на дотичној граници не постоје околности за њихов прихват, онда се поставља питање њиховог насељавања у правцу Славоније, Шајкашког дистрикта или при самом пуку у Петроварадину, при чему нам није познато у којој мјери би могли да сами, током путовања, обезбједе исхрану од своје стоке, а у којој мјери ти људи морају да отуђе стоку прије самог насељавања. Поставља се питање како да се ми, у Карловачком генералату, поставимо и да ли смијемо да пресељеним породицама, а према стварним потребама за вријеме путовања, додјелимо из касе Границе по сваком одраслом лицу по три хелера, а дјеци по два хелера дневно.

Молим Господара да нас инструише у овој ствари и да нас, по властитом нахођењу свог ресора, извјести о доњетим одлукама по овој ствари."

Повратници Првог пјешадијског пука

Од 68 породица, чије су кућне старјешине приступиле попису дезертера и повратника из турског подаништва, у Петрињи, 28. маја 1768. године, њих 46 припадало је Првом пјешадијском пуку, од чега је 30 породица прешло у Банску крајину из турског подаништва, а 16 породица са имања грофа Драшковића, које је територијално припадало Карловачком генералату. Највећи дио ових породица упућен је у правцу Славоније, а 9 породица је задржано у Банској крајини.

— Сава Пејић, 5 чланова породице, 3 женска и 2 мушка члана. Потиче из Банске крајине у којој је провео 12 година. У попису није наведено да ли посједује стоку, а упућен је у правцу Славоније.
— Ђука Рула, 4 члана породице, 2 женска и 2 мушка члана. Потиче из Банске крајине у којој је провео 12 година. У попису није наведено да ли посједује стоку, а упућен је у правцу Славоније.
— Лука Рашић, кнез, 30 чланова породице, 15 женских и 15 мушких чланова. Потиче из Личке пуковније у којој је провео 12 година. Посједује 8 коња, 10 волова, 8 крава, 14 телади, 60 оваца, 40 коза и 20 свиња, а упућен је у правцу Славоније.
— Игњат Жигић, 12 чланова породице, 5 женских и 7 мушких чланова. Потиче из Личке пуковније у којој је провео 12 година. Посједује 5 коња, 4 вола, 4 краве и 5 телади, а упућен је у правцу Славоније.
— Тодор Жигић, 9 чланова породице, 5 женских и 4 мушка члана. Потиче из Личке пуковније у којој је провео 12 година. Посједује 1 коња, 4 вола, 4 краве и 5 телади, а упућен је у правцу Славоније.
— Васиљ Жигић, 7 чланова породице, 4 женска и 3 мушка члана. Потиче из Личке пуковније у којој је провео 12 година. Посједује 3 вола, 1 краву, 3 телета, 20 оваца и 10 коза, а упућен је у правцу Славоније.

— Андрија Дукић, 11 чланова породице, 5 женских и 6 мушких чланова. У крајишкој служби је 50 година. Посједјуе 3 коња, 4 вола, 2 телета и 10 оваца, а упућен је у правцу Славоније.
— Ђурађ Ђаковић, 3 члана породице, 1 женски и 2 мушка члана. У крајишкој служби је 10 година. Посједује 1 коња, 1 вола, 3 краве и 3 телета, а упућен је у правцу Славоније.
— Јосип Корађ, 22 члана породице, 9 женских и 13 мушких чланова. У крајишкој служби је 20 година. Посједује 3 коња, 6 волова, 6 крава, 7 телади и 10 оваца, а упућен је у правцу Славоније.
— Јован Малобабић, 10 чланова породице, 5 женских и 5 мушких чланова. У крајишкој служби је 15 година. Посједује 2 коња, 6 волова, 5 крава, 7 телади, 15 коза и 1 свињу, а упућен је у правцу Славоније.
— Тодор Дукић, 12 чланова породице, 5 женских и 7 мушких чланова. У крајишкој служби је 10 година. Посједује 1 коња, 3 вола, 4 краве и 6 телади, а упућен је у правцу Славоније.
— Милета Тркуља, 8 чланова породице, 1 женски и 7 мушких чланова. У крајишкој служби је 27 година. Посједује 8 коња, а упућен је у правцу Славоније.
— Јован Цвијановић, 3 члана породице, 1 женски и 2 мушка члана. У крајишкој служби је 10 година. Посједује 6 оваца и 8 коза, а упућен је у правцу Славоније.
— Тодор Лемић, 11 чланова породице, 4 женска и 7 мушких чланова. У крајишкој служби је 20 година. Посједује 1 коња, 1 краву и 2 телета, а упућен је у правцу Славоније.
— Никола Живковић, 13 чланова породице, 6 женских и 7 мушких чланова. У крајишкој служби је 26 година. Посједује 3 коња, 4 вола, 4 краве, 10 телади и 15 оваца, а упућен је у правцу Славоније.
— Тома Басара, 7 чланова породице, 4 женска и 3 мушка члана. У крајишкој служби је 12 година. Посједује 1 коња, а упућен је у правцу Славоније.
— Петар Бородјевић, 3 члана породице, 1 женски и 2 мушка члана. Није забиљежен податак о броју година проведених у крајишкој служби. Посједује 1 коња, а упућен је у правцу Славоније.
— Раде Рајшић, 6 чланова породице, 2 женска и 4 мушка члана. У крајишкој служби је 12 година. Посједује 1 коња, 1 вола, 2 краве, 5 телади и 3 овце, а упућен је у правцу Славоније.
— Дмитар Марић, 7 чланова породице, 4 женска и 3 мушка члана. У крајишкој служби ја 10 година. Посједује 1 коња, 2 краве и 2 телета, а упућен је у правцу Славоније.

— Тодор Циганович, 6 чланова породице, 2 женска и 4 мушка члана. У крајишкој служби је 20 година. Посједује 1 вола, 1 краву, 1 теле и 3 свиње, а упућен је у правцу Славоније.
— Гајо Балаћ, 6 чланова породице, 4 женска и 2 мушка члана. У крајишкој служби је 15 година. Посједује 1 коња, 1 вола, 2 краве и 2 телета, а упућен је у правцу Славоније.
— Дмитар Стојковић, 4 члана породице, 3 женска и 1 мушки члан. У крајишкој служби је 20 година. Посједује 2 коња, 2 вола, 1 краву и 2 телета, а упућен је у правцу Славоније.
— Божо Мацарац, 23 члана породице, 11 женских и 12 мушких чланова. Потиче из Баната, а у граничарској служби је 12 година. Посједује 4 коња, 6 волова, 8 крава, 8 телади, 70 оваца, 12 коза и 12 свиња, а упућен је у правцу Славоније.
— Тодор Јандрић, 4 члана породице, 2 женска и 2 мушка члана. У крајишкој служби је 4 године. Посједује 2 краве и 2 телета, а упућен је у правцу Славоније.
— Тодор Баждар, 9 чланова породице, 4 женска и 5 мушких чланова. У крајишкој служби је 7 година. Посједује 3 вола, 2 краве, 3 телета и 7 свиња, а упућен је у правцу Славоније.
— Лука Нишевић, 14 чланова породице, 8 женских и 6 мушких чланова. У крајишкој служби је 28 година. Посједује 4 коња, 1 вола, 3 краве, 2 телета, 10 оваца, 4 козе и 10 свиња, а упућен је у правцу Славоније.
— Милоје Павић, 7 чланова породице, 3 женска и 4 мушка члана. У крајишкој служби је 18 година. Посједује 1 коња, 1 вола, 2 краве, 3 телета и 4 козе, а упућен је у правцу Славоније.
— Миросав Стојковић, 12 чланова породице, 6 женских и 6 мушких чланова. Потиче из Лике, а у крајишкој служби је 26 година. Посједује 2 коња, 6 волова, 4 краве, 6 телади и 20 оваца, а упућен је у правцу Славоније.
— Дмитар Миљевић, 5 чланова породице, 3 женска и 2 мушка члана. Потиче из Банске крајине, а у крајишкој служби је 10 година. У попису није наведено да ли посједује стоку, а упућен је у правцу Славоније.
— Лазо Љиљак, 9 чланова породице, 4 женска и 5 мушких чланова. У крајишкој служби је 15 година, а повратник је са имања грофа Драшковића. Посједује 5 коња, 4 вола, 5 крава, 14 телади и 27 оваца, а упућен је у правцу Славоније.
— Никола Тољановић, 13 чланова породице, 5 женских и 8 мушких чланова. У крајишкој служби је 12 година, а повратник је са имања грофа Драшковића. Посједује 1 коња, 4 вола, 3 краве, 6 телади и 20 коза, а упућен је у правцу Славоније.

— Јован Лалић, 9 чланова породице, 5 женских и 4 мушка члана. У крајишкој служби је 8 година, а повратник је са имања грофа Драшковића. Посједује 1 коња, 2 вола, 2 краве и 4 телета, а упућен је у правцу Славоније.
— Петар Трнинић, 4 члана породице, 1 женски и 3 мушка члана. Потиче из Зриња, у крајишкој служби је 4 године, а повратник је са имања грофа Драшковића. Посједује 2 вола, 2 краве и 2 телета, а смјештен је код Бјелака Ђорковића у Жировцу.
— Никола Југовић, 9 чланова породице, 4 женска и 5 мушких чланова. Повратник је са имања грофа Драшковића. Посједује 1 коња, 4 вола и 20 коза, а смјештен је код Паве Јандрића у Жировцу.
— Ристо Сушић, 10 чланова породице, 2 женска и 8 мушких чланова. У крајишкој служби је 13 година, а повратник је са имања грофа Драшковића. Посједује 1 коња, 2 вола, 4 краве, 7 телади и 28 оваца, а смјештен је код Јована Чугаља у Жировцу.
— Јован Владушић, 24 члана породице, 12 женских и 12 мушких чланова. Повратник је са имања грофа Драшковића. Посједује 1 коња, 3 краве и 7 телади, а смјештен је код Максима Тинтора у Жировцу.
— Глиго Трнинић, 7 чланова породице, 5 женских и 2 мушка члана. Потиче из Зриња, а у крајишкој служби је 8 година. Повратник је са имања грофа Драшковића. Посједује 1 коња, 4 вола, 2 краве и 4 телета, а смјештен је код Петка Љиљка у Жировцу.
— Миливој Црнобрња, 2 члана породице, 1 женски и 1 мушки члан. Потиче из Лике, а у крајишкој служби је 8 година. Повратник је са имања грофа Драшковића. Не посједује стоку и није познато код кога је смјештен.
— Дмитар Релић, 9 чланова породице, 5 женских и 4 мушка члана. Повратник је са имања грофа Драшковића. Не посједује стоку, а смјештен је код Стевана Корања у Класнићу.
— Максим Бјелан, 6 чланова породице, 3 женска и 3 мушка члана. У крајишкој служби је 16 година. Повратник је са имања грофа Драшковића. Посједује 1 краву и 1 теле, а смјештен је код Ристе Бјелана у Класнићу.
— Дмитар Доктор, 4 члана породице, 2 женска и 2 мушка члана. Повратник је са имања грофа Драшковића. Посједује 1 вола, 2 краве и 2 телета, а упућен је у правцу Славоније.
— Јосип Милетеић, 2 члана породице, 1 женски и 1 мушки члан. Повратник је са имања грофа Драшковића. Посједује 3 краве и 1 теле, а упућен је у правцу Славоније.

— Петар Крњаја, 9 чланова породице, 4 женска и 5 мушких чланова. Повратник је са имања грофа Драшковића. Посједује 1 краву, 1 теле и 1 свињу, а упућен је у правцу Славоније.
— Јанош Метикош, 6 чланова породице, 3 женска и 3 мушка члана. Повратник је са имања грофа Драшковића. Посједује 1 коња и 4 телета, а упућен је у правцу Славоније.

Повратници Другог пјешадијског пука

Повратници Другог пјешадијског пука пописани су нешто другачије у односу на повратнике Првог пјешадијског пука, тако што су наведена имена мушких чланова породице и вријеме у којем су пристигли у Банску крајину. Сви остали подаци су идентични као у случају пописа повратника Првог пјешадијског пука. Сви повратници Другог пјешадијског пука су повратници из турског подаништва, осим Тодора Бопсина који је у Банску крајину пристигао из Славонског Брода.

— Ђурађ Марјановић, 7 чланова породице, Мато, Марко, Васиљ и 3 женска члана. Повратник је из турског подаништва и посједује 10 свиња, а смјештен је код капетана Саве Крстића у Дубици.
— Илија Марјановић, 7 чланова породице, Стојан, Јовица и 4 женска члана. Повратник је из турског подаништва. Посједује 1 коња, 1 краву и 3 телета, а смјештен је код мајора Михаила Микића у Јасеновцу.
— Јакша Самарџић, 4 члана породице, Стојан и 2 женска члана. Повратник из турског подаништва. Посједује 1 коња, 1 вола и 2 краве, а смјештен је код мајора Саве Кнеза у Јасеновцу.
— Раде Кличов, 8 чланова породице, Стеван, Томо, Петар, Михаило и 3 женска члана. Повратник је из турског подаништва. Посједује 1 коња и 7 коза, а смјештен је код мајора Саве Кнеза у Јасеновцу.
— Петар Пралица, 5 чланова породице, Максим и 3 женска члана. Повратник је из турског подаништва. Посједује 1 вола, 1 краву и 1 теле, а смјештен је код капетана Радована Мајсторовића у Живаји.
— Јефто Милошевића, 8 чланова породице, Јово, Марко и 5 женских чланова. Повратник је из турског подаништва. У попису није забиљежено да ли посједује стоку, а смјештен је код капетана Марка Грубића у Дубици.
— Тодор Бопсин, самац. У крајишкој служби је 1 годину, а у Банску крајину је дошао 2. маја из Славонског Брода. Не посједује стоку, а упућен је у сремско мјесто Крчедин, у Бешчанску компанију.

— Васиљ Калања, 7 чланова породице, Дамјан, Никола, Симо, Божо, Лазо и 1 женски члан. Повратник је из турског подаништва, а у Банску крајину је дошао 3. маја. У попису није забиљежено да ли посједује стоку, а смјештен је код Паве Ковачевића у Стрмену.
— Михаило Дукић, 5 чланова породице, 4 женска члана. Повратник је из турског подаништва. Посједује 4 козе, а смјештен је у компанију којом управља капетан Андрија Бене.
— Саван Диклић, 7 чланова породице, Лазо, Васиљ и 4 женска члана. Повратник је из турског подаништва. Посједује 1 коња, 2 краве и 4 телета, а смјештен је код мајора Јована Крњаића у Јасеновцу.
— Стево Чичић, 4 члана породице, 3 женска члана. Повратник је из турског подаништва, а у Банску крајину је дошао 7. маја. У крајишкој служби провео је 8 година. Посједује 2 коња, 4 краве и 4 телета, а смјештен је код капетана Које Бунчића у Шаканлијама.
— Михаило Бунчић, 3 члана породице, 2 женска члана. Повратник је из турског подаништва, а у крајишкој служби провео је 7 година. Посједује 1 свињу, а смјештен је код капетана Марка Буинца у Жировцу.
— Јован Самарџија, 5 чланова породице, Михаило, Илија и 2 женска члана. Повратник је из турског подаништва, а у крајишкој служби провео је 10 година. Посједује 2 телета, а смјештен је код капетана Дмитра Самарџије у Јаворњу.
— Петар Башић, 7 чланова породице, Дамјан, Милић, Васиљ и 3 женска члана. Повратник је из турског подаништва. Посједује 20 свиња, а смјештен је код капетана Радосава Вукмановића у Раусовцу.
— Иван Маричић, 2 члана породице, 1 женски члан. Повратник је из турског подаништва. У попису није забиљежено да ли посједује стоку, а смјештен је код капетана Петра Баића који управља компанијом грофа Фрање Надаждија.
— Лазо Бегић, 7 чланова породице, Милета, Стојан, Ђураш и 3 женска члана. Повратник је из турског подаништва. Посједује 3 коња, 2 вола, 3 краве, 5 телади и 20 свиња, а смјештен је код пуковника Вуковића, у хусарску пуковнију у Јасеновцу.
— Ђуро и Илија Бућан, 5 чланова породице, 3 женска члана. Повратници из турског подаништва. У крајишкој служби провели 8 година, а у Банску крајину дошли 13. маја. Посједују 1 коња, 1 вола, 3 краве и 4 телета, а смјештени су код Лазе Чуљка у Јасеновцу.

— Никола Баић, 14 чланова породице, Тодор, Симо, Саво, Марјан, Пантелија, Стојан, Марко, Паво и 5 женских чланова. Повратник из турског подаништва. У крајишкој служби провео 10 година, а у Банску крајину дошао 15. маја. Посједује 2 коња, 6 волова, 4 краве, 5 телади и 55 оваца, а смјештен је код капетана Петра Баића.
— Милован Ераковић, 2 члана породице, 1 женски члан. Повратник из турског подаништва. Посједује 2 коња, 2 вола, 1 краву и 3 телета, а смјештен је код Васе Ераковића у Дубици.
— Петар Стојаковић, 5 чланова породице, Стефан и 3 женска члана. Повратник из турског подаништва. У попису није забиљежено да ли посједује стоку, а смјештен је код гренадира Михаила Миличевића у Бабиној Ријеци.
— Радосав Ацић, самац. Повратник из турског подаништва. У Банску крајину је дошао 17. маја, а у њој је претходно боравио 8 година као просјак.
— Ђуро Миланковић, 4 члана породице, Антун и 2 женска члана. Повратник из турског подаништва. У крајишкој служби провео 6 година, а у Банску крајину дошао 19. маја. Посједује 1 вола, 2 краве и 4 телета, а смјештен је код капетана Томе Миланковића у компанији под управом Ернеста Превенхубера.

Сви повратници Другог пјешадијског пука, осим Тодора Бопсина, који је упућен у Бешчанску компанију, у насеље Крчедин, задржани су у Банској крајини, али је непознато да ли су остали у мјестима гдје су били смјештени у вријеме пописа, или су упућени у неко друго мјесто Банске крајине.

Боривој Чалић

Једно Орфелиново заборављено писмо

Пре сто тридесет година, 1891, објавио је Димитрије Руварац "животописно-књижевну црту" о Захарији Орфелину.[01] Управо је Руварац, неколико година раније, непобитно утврдио да је Орфелин аутор *Житија Петра Великог*[02] и тако овог ствараоца вратио у сферу научног интереса, али ни сам више није на њега заборављао. Истражујући Митрополијско-патријаршијски архив пронашао је вредну грађу коју је публиковао у прилогу свог чланка. Тај корпус архивских докумената и данас је један од најважнијих извора за познавање појединих чињеница и аспеката Орфелиновог живота и рада. Штета је што Димитрије Руварац пронађену грађу није донео у целини већ је, како му је то замерио још Тихомир Остојић, "по свом старом рђавом обичају, скраћивао."[03] Неки од тих докумената данас нису познати, нестали су или су загубљени. Историја књижевности остала је, на пример, ускраћена за потпун текст писма које је Орфелину поводом *Вечног календара* упутио Кирил Живковић, настојатељ манастира Гргетега и каснији пакрачки епископ. Од дванаест тачака које је садржавало Кирилово писмо Руварац је објавио само четири. А било је то "најбоље и најпоузданије сведочанство једног савременика о аутору *Вечног календара*".[04]

У прилогу свог чланка Димитрије Руварац је поменуо и три Орфелинова писма из 1783. године те донео одломке из њих. То је последња стваралачка година нашег аутора.[05] На препоруку архиепископа и митрополита Мојсеја Путника прихватио је место коректора у штампарији Јозефа Курцбека у Бечу која је од 1770. имала монополску привилегију Хабсбуршке

01 Димитрије Руварац, *Захарија Орфелин* : животописно књижевна црта, (у) Споменик Српске краљевске академије, Београд, 1891, књ. X, [75]-91.

02 Димитрије Руварац, *Ко је писац књиге «Житіые и славныя дъла Государя императора Петра Великаго - Въ Венеціи 1772»?* (у) Јавор, Нови Сад, 1887, 10, 151-153 и 11, 167-169.

03 Тихомир Остојић, *Захарија Орфелин : живот и рад му*, Српска краљевска академија, Београд, 1923, 16.

04 Лаза Чурчић, *Прва варијанта Вечног календара није била непозната*, (у) Л. Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*, СКД „Просвјета", Загреб, 2002, 290.

05 В. Лаза Чурчић, *Последње две године живота Захарије Орфелина*, (у) Л. Чурчић, *Књига о Захарији Орфелину*, 343-371.

монархије за штампање књига на српском и другим источним језицима. Провео је онде мање од пола године, од пролећа до средине лета, чини се не само као коректор већ и као редактор који је имао бар извесног утицаја на издавачки план. Стигао је тада да објави своје последње књиге *Искусни подрумар*[06] и *Вечни календар* и да за календар начини своје последње бакрорезе и на на његовом крају објави свој последњи књижевни текст *Молитву пред смрт*. Није очекивао да ће дочекати да види књигу одштампану па је у предговору писао о себи као о покојном. Када је књига ипак изашла за његовог живота штампао је нови предговор у којем је изоставио спорна места и тако обликовао другу варијанту ове књиге.[07] Био је већ озбиљно болестан, али је смогао снаге да, готово младалачки полетно, прави издавачке планове. О томе сведоче и поменута писма упућена Мојсеју Путнику.

У првом од њих, писаном у Бечу 28. априла 1783,[08] Орфелин предлаже митрополиту издавање књига *О должностјах презвитеров приходских* и "сокраштенују богословију московскаго архиепископа Платона".[09] *Православноје ученије или христијанскаја богословија* московског архиепископа Платона Левшина објављена је код Курцбека наредне, 1784, године.[10] Претпоставља се да је Орфелин успео да приреди књигу те би се она могла сматрати за његов последњи редакторски рад. Књига могиљевског епископа Георгија Конијског и смоленског епископа Партенија Сопковског *О должностјах презвитеров приходских* (О дужностима парохијских свештеника) објављена је тек 1798. године.[11] Већ се у случају овог писма показује управо оно што је касније критиковао Тихомир Остојић – Руварчев обичај скраћивања јер је ово писмо донео у изводима као два посебна прилога не примећујући да је реч о истом писму.

Из писма Мојсеју Путнику писаног у Бечу 9. јуна 1783. навео је Руварац тек једну реченицу која сведочи о тешком Орфелиновом здравственом стању: "Моја грудњаја с кровопљувањем обновљајемаја болест забунила ме."[12]

Само једну реченицу преписао је Руварац и из Орфелиновог писма од 27. јуна 1783. године. У њему он моли архиепископа и митрополита за 20 дуката како би могао да купи руске речнике помоћу којих би написао немачки и латински речник у којем би речи тумачио славенским и српским изразима.[13]

Прва два поменута Орфелинова писма Мојсеју Путнику пронашао је, уз другу Орфелинову кореспонденцију, у Патријаршијској библиотеци у Београду Љубомир Котарчић и публиковао их у целини.[14] Из писма од 28. априла сазнало се још да је Орфелин предлагао архиепископу и митрополиту објављивање *Библије* "сад, док сам још жив", док је у писму од 9. јуна

06 Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Народна библиотека СР Србије, Београд, 1964, 166 (бр. 170)

07 Г. Михаиловић, Исто, 163-165 (br. 168) i 165-166 (br. 169).

08 Руварац, Исто, 89-90.

09 *Захарија Орфелин*, приредио Боривој Чалић, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2011, 327-330.

10 Г. Михаиловић, Исто, 168 (бр. 173).

11 Г. Михаиловић, Исто, 318-319 (бр. 354).

12 Д. Руварац, Исто, 90; *Захарија Орфелин*, 331.

13 Д. Руварац, Исто, 90.

14 Љубомир Котарчић, *Из преписке Захарије Орфелина*, (у) Сусрети библиографа '85, Народна библиотека §Др Ђорђе Натошевић", Инђија, 1986, 31-38.

1783. било речи о књизи *О должностјах презвитеров приходских*. Писмо од 28. јуна 1783. није тада пронађено.[15] Сви истраживачи и проучаваоци Орфелиновог живота и рада превидели су да је ово писмо у целини већ објављено и да је дуго познато, али је, на несрећу, остало потпуно заборављено. У додатку свом чланку *Прилоī нашој лексикоīрафији* публиковао га је Мита Костић још 1928/1929. године.[16] Ваља рећи да овај податак није промакао одлично обавештеном Боривоју Маринковићу.[17] Нема сумње да би професор Маринковић објавио и коментарисао ово писмо да је наставио свој рад на Орфелиновој преписци.[18] Мита Костић писмо је пронашао у збирци рукописа Патријаршијске библиотеке у Сремским Карловцима. Највероватније му је на њега скренуо пажњу, као и у другим случајевима, управо Димитрије Руварац, ујак његове мајке.[19] Писмо је Мита Костић довео у везу са Орфелиновим радом на *Славенском словару* о којем је известио неколико година раније[20] и који се дуги низ година сматрао изгубљеним.[21]

У том свом последњем писму Мојсеју Путнику из Беча од 27. јуна / 8. јула 1783, Орфелин образлаже потребу да се, као помоћ младима за учење немачког и латинског језика, објаве речници та два језика у којем би се немачке и латинске речи тумачиле славенским и српским изразима, а ради користи и просвећивања свога народа. Пише да је спреман преузети тај посао на себе и моли архиепископа и митрополита за двадесет дуката којима би купио руске речнике те један немачки речник у пет томова, напомињући да латински речник већ има. Писмо у целини гласи:[22]

Превосходителњејши
Милостивејши Г[оспо]дин мој и архипастир!

Ваша Екцеленција милостивејше изволите сију смелост моју простити аште настојаштеје моје писаније Вам неугодно будет, општаја бо нужда принудила мене к сему. Ја уверјају себе что Вашеј Ексцеленцији известно јест, како јуношество наше в царстве сем долженствујет иностраним, пачеже латинском и немецком јазиком обучати сја, и ми видим, слава Богу! множајшија в тех јазиках довољноје получивших искуство. Но жалост би должна бити општа что такије в својем сопственом јазике искуства лишајут сја и за то что либо својим јазиком в ползу и просвештеније народа својего (јакоже в других народах бивајет) ниже сочинити, ниже превести могут. Сије же происходит јединствене от недовољнаго славенских и чистих српских речениј знанија, јегда лексиконов својих не имејем. А не мењшаја тштета и тем бивајет, которије предреченим јазиком учитсја начињајут, понеже не имејуште с нашим јазиком лек-

15 Остаје ипак нада да ће и ово писмо бити пронађено, како је то већ више пута у вези с Орфелином био случај.

16 Мита Костић, *Прилоī нашој лексикоīрафији*, (у) Јужнословенски филолог, књ. 7, 3-4, 1928-1929, 213-215.

17 Боривоје Маринковић, *Bibliographia Orpheliniana*, (у) Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XVI/2, 1973, 873.

18 Боривоје Маринковић, *Извори за Орфелинову īрēписку. Део 1*, (у) Библиотекар, 28, 3-4, 1976, 495-514.

19 Мита Костић, *Родословље īородице Руварац*, (у) Споменица Илариону Руварцу, Филозофски факултет, Нови Сад, 1955, [9].

20 Мита Костић, *Непознаша дела Захарије Орфелина*, (у) Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1921, књ. I/1, 90.

21 Боривој Чалић, *Орфелинов Славенски словар, заīубљен и īронађен*, (у) Љетопис двије хиљаде тринаесте, СКД „Просвјета", Загреб, 2013, 324-339.

22 М. Костић писмо је објавио руском грађанском азбуком. Овде се доноси у фонетској транскрипцији савременом српском ћирилицом, с приређивачевим допунама недостајућих делови речи у углатим заградама.

сиконов, с великим трудом и чрез долгоје времја једва понимајут реченија оних јазиков. Недостаток сеј следователно собољезнованије от сем убеждајет мене два лексикона т.ј. немецки и латински списати и реченијами их наши славенскија и серпскија, с помоштију како росијских разних лексиконов, тако и благоискусних мужеј приложити и росијскија реченија в славенскија и серпскија обраштати.[23]

На дело сије ја всего себе, ради ползи народа нашего, с радостију жртвују, обаче к покупију нужних к сему књиг ништетоју тесно ограничен нахождусја, и ниже кому ли бо иному обратитсја и помошти требовати знају, разве тому, от котораго по справедливости вес народ всјакаго ожидајет просвештенија. И кто јест сеј аште не тој, которij врховноје в цркви нашеј српској првенство от Бога получив притјажајет? Преос[ве]штенаја сија особа јест в Вашеј Ексцеленцији. Сего ради ја именем всех, нужду до преречених јазиков имејуших националистов Вашу Ексцеленцију коленопреклоно прошу и мољу чтоб на подобије Оца н[е] б[ес]наго умилосрдилсја от всех и предобјављеноје моје предпријатије с двадесет дукатов, чрез векслпославши, поткрепити соблаговолили да би ја зде у некојего књигопродавца обретајуштијасја все росијскија лексикони донел јеште сут. Такожде једин немецки (понеже латински имеју) новоиздани, в пјатих томах в великом кварте состојашти словар купити, и дело без опусканија времени начати возмогл.

Сицевоје же Вашеја Ексцеленцији високоје благодејаније буду надлежаштим образом в предисловији (по дозвољенију Вашему) описати тако да вес народ оноје с благодарним срцем от рода в род воспоминати и прослављати будет. В ожиданији бо сего во всем благодејанија, ја знајемују от должностјах презвитерских књигу преписом окончити могу. Между же тем и всегда мене високој отческој и архипастирској милости препоручаја со всјаким високопочитанијем пребивају

Вашеја Ексцеленцији
препокорно-понижејши слуга
Захарија Орфелин
В Вијене 27. јунија 1783.

Већ је запажено да су "писма Захарије Орфелина и архиепископа и митрополита Мојсеја Путника по свему највредниј сведочења о жељама и плановима на објављивању српских књига у 18. веку".[24] Орфелинова жеља да за Србе начини речник говори речито о његовим просветитељским настојањима која је доследно проводио током целе своје стваралачке активности и којих се није одрекао ни на самом крају свог тегобног животног пута. Нажалост, за више од онога што је урадио било је тада већ прекасно.

23 Подвучени део објавио је Д. Руварац. В. Д. Руварац, Исто, 90.

24 Л. Чурчић, *Последње две године живота Захарије Орфелина*, (у) Исто, 348.

Анастасија Остојић

Др Милица С. Богдановић – Уместо биографије

Човек – то је микрокосмос, центар бића, сунце око кога се све окреће. У човеку је загонетка света и живота. Решити проблем човека, то значи решити проблем Бога.
Берђајев

Може ли читав један космос стати у неколико редака испуњених датумима и називима места у којима је личност о којој се пише оставила трага? Како космос ограничити простором и временом? Зато ово и није класична биографија ауторице животописа и кћерке пуковника Симеона пл. Богдановића. У наредним редовима, одмотава се животна прича др Милице Богдановић, додуше само један њен сегмент, при чему Рукопис Биографија *Симеона Богдановића Синише*,[01] који у наставку објављујемо у целости, представља њен главни оквир.

Треће од укупно троје деце Меланије рођене Мусулин, из околине Гомирја, и Симеона Богдановића, из Воркапића крај Топуског, ушетало је у њихове животе 1882. године, чак десет година након старијег брата Богдана, девет након млађег Милана, и таман када је окончан процес развојачења Војне крајине. Према народном предању, рађање женске деце представља наговештај мирнијих времена, али да ли је то тако или не, тешко је рећи. Углавном, за Симеона Богдановића (рођеног на празник Сретења када је према сведочењу Светог писма човек, у лику старог Симеона, срео Бо-

01 Матица Српска, РОМС, М 12475, Милица Богдановић, "Биографија Симеона Богдановића Синише", Сремски Карловци 2. 6. 1958.

гочовека Христа) то је значило мирније животно раздобље. Могао је предахнути, можда не попут свог имењака из новозаветне приче, али је свакако постепено приводио крају своју официрску каријеру што му је омогућило да се посвети ономе што је највише волео: изучавању историје и новорођеној кћери Милици. Убрзо након њеног рођења, породица, већ навикнута на селидбе, напушта град Линц, где су се Срби бројали на прсте једне руке, и сели се за Осијек. Из *Биоīрафије* постаје јасно да основну школу није похађала, ако изузмемо две године приватне школе у Доњем граду, већ да ју је отац учио читању и писању. Поред тога држао јој је и часове веронауке, стекавши квалификације одрастањем уз две генерације свештеника и учествујући активно у животу Цркве онолико колико му је војна служба дозвољавала. Симеонов одлазак у пензију, значио је још једну сеобу и одлазак из Осијека у Загреб. Милица се тешко растала од града у којем је провела најраније детињство, што наводи на закључак да су у њему проживели десет лепих година. За то време отац је напредовао у служби од чина мајора до пуковника и команданта пука, и то, како је Милица поносно истицала, само сопственим радом и без протекције. У Загребу се управо отварао женски лицеј, "прва права женска средња школа на славенском југу"[02], чак пар недеља раније него у Бечу. Иако је Симеон сматрао да је завршетак лицеја а потом и женске стручне школе више него довољно образовање за женско чељаде, Милица је, без отвореног опирања оцу, већ тада била чврсто решена да настави даље школовање. Како сама пише, у њој је "закипело тихо негодовање, нешто што би се могло изразити речима: То ћемо видети!".[03] Управо су је та одлучност и жеља за стицањем знања довели до тога да постане не само прва жена која је уписала Свеучилиште у Загребу, групу за историју и географију, већ и прва која га је завршила и докторирала 1907. године. Остварила је то, по цену жестоке патње због "предрасуда против 'учених жена'".[04] Од тог времена, све до пензије остаје у педагошким водама поучавајући читаве генерације младих, оставивши на њих снажан утисак као жена пуна духа, енциклопедијског знања и саможртвене посвећености послу. Она је, како пише њена ученица Љубимка Драшкић, на својим предавањима успевала да постигне оно најдрагоценије, а то је да у деци пробуди жељу за знањем.[05] Добру илустрацију Миличиног става о начину на који децу треба подучавати, представља цитат из реферата о реформи историјске наставе који је изложила на Првој балканској конференцији у Атини од 5. до 12. октобра 1930.: "Не ваља скривати зло које људи чине једни другима, него ваља показати како и појединци и народи нагињу томе да заборављају зло које су учинили другима. Ваља показати да ниједан народ нема монопол ни да чини зло ни да га не чини. Ваља развијати у ученицима смисао за критику такозваног јавног мњења,

02 Матица српска, РОМС, М 12475, Милица Богдановић, "Биографија Симеона Богдановића Синише", Сремски Карловци 2. 6. 1958., 29.

03 Исто.

04 Исто, 30.

05 в. Љубимка Драшкић, "Милица Богдановић", Женски покрет, Београд, 15. мај 1932., година XIII, број 5, 66-68.

показујући им како се оно може фабрицирати. Ваља настојати како би младеж замрзела лажна уопштавања. Ваља им оголити ништавило свих оних циљева који се могу постићи само лажима и насиљем.»[06]

Судећи по *Биоīрафији*, љубав према учитељевању и жељу за образовањем наследила је од свештеника и деде Матеја, а љубав према историји и географији од оца Симеона. Наследила је она још много тога: љубав према својој вери и традицији, љубав према Војној крајини и њеним људима, храбрим и непокореним. Она их истински воли и онда када се шали на њихов рачун и критикује њихове мане. Ипак, оно чиме највише одишу ови редови јесте љубав према оцу кога воли безгранично и безрезервно. Кроз цело штиво она истиче његове, хвале вредне, војничке особине: дисциплину, достојанство, правдољубље, поштење, витештво и храброст, строгост и правичност, а са друге стране дубоку религиозност, али и бригу и нежност коју показује према члановима породице. Ситуације у којима је изражавао негодовање и неслагање по питањима која се тичу њеног васпитања, Милица је доживљавала искључиво као израз бриге за њу и њену "девојачку неприкосновеност"[07]: "дубока жеља племенита родитеља да на кћери не буде ама баш ни једне 'црне тачке'".[08] Није био сретан што практикује вегетаријански начин исхране, али само из бриге за њено здравље. Ни једног трена је није спречавао да студира нити јој је одређивао шта ће да чита, али није дозволио да је на концерту Српског певачког друштва, чија је чланица још од Лицеја, на концертни подијум изведе мушкарац који је, према његовим критеријумима, нешто нечасно учинио. Једина забрана коју је доживела као увреду за њене године, самосталност и храброст била је забрана одласка на излет у Плаву шпиљу на уласку у Боку. Љубав према оцу је и за то налазила оправдање у његовим годинама, старости и усамљености, страху да не изгуби и њу сада када је остао без вољене супруге. Одлазак у Зеленику, након промоције у доктора наука, било је вероватно њихово последње заједничко путовање. Иначе, те су јој породичне авантуре причињавале велику радост јер би се отац, како објашњава, подмладио за двадесетак година чим би сео у воз. Но, то не беше крај њених путовања о којима на овом месту ваља рећи тек толико да је вероватно најузбудљивије било оно у Русију, њену отаџбину по духу. Те 1910. године је у Јасној Пољани посетила књижевника кога је неизмерно ценила, Лава Толстоја, провевши са њим два сата у разговору.[09] Било је то пар месеци пред његову смрт. Тако је Милица стигла чак до "Мрачаја", како су према њеним речима, на Банији звали далеки европски север и Русију, због владавине дугих зимских ноћи. Осамнаест година касније је објавила књигу "Лав Толстој" као резултат дугогодишњег проучавања рада и превођења дела овог великог руског писца. У уводу Милица пише: "Од онога што се обично зове 'био-

06 в. Милица Богдановић, "Прва балканска конференција", Женски покрет, Београд 15. новембар 1930., година XI број 21-22, 1-2.

07 Матица српска, РОМС, М 12475, Милица Богдановић, "Биографија Симеона Богдановића Синише", Сремски Карловци 2. 6. 1958., 34.

08 Исто, 33.

09 Љубимка Драшкић, "Милица Богдановић", Женски покрет, Београд, 15. мај 1932., година XIII, број 5, 67.

графски подаци' ова књига доноси само колико је потребно да се разуме духовни развитак Толстојев, његов однос према главним питањима људског живота."[10]

Ова скица Миличиног живота, као уводни текст уз документа која следе, није чак ни то. Он доноси тек толико да се скрене пажња на једну богату и неиспричану женску судбину, на један лепршави и неухватљиви дух који још чека да буде истражен. Наиме, недавно је сплетом околности, поново откривена њена заоставштина, фонд 14512, смештена у пет архивских кутија, у Архиву САНУ. Осим преписке, личне документације, чланака и сепарата, у њима се налази и рукопис од 400 страна, под насловом "Тешки драги пут".[11] Скученост времена и простора изискује да је опишемо речима као што су: професорка, педагог, борац за женска права, социјална радница, активисткиња, песникиња, преводилац, књижевна радница, филозофкиња, хришћанка, свесни да тиме умањујемо богатство једне комплексне људске личности вечито запитане пред смислом живота и света. И не само то, она је у сталној борби са самом собом пропитујући не само свет око себе, већ и своје ја.

Поред чињенице да се ради о једној неухватљивој, сложеној личности још увек је много непознаница о животу Милице Богдановић које чекају да буду откривене и разјашњене темељним истраживачким радом : живот у Женеви током И светског рата и сусрет са пацифистима из круга Романа Ролана, време живота и рада у Бањалуци пред II светски рат, последње радно место, уочи одласка у пензију, као и околности под којима је држала предавања у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци током II светског рата. Осим тога, неколико месеци након смрти, тачније у новембру месецу 1973. године посмртни остаци Милице Богдановић пренети су из Београда у Загреб, на Мирогој. Да ли је то била њена жеља или неког од родбине, остаје такође непознато. Углавном податак о њеној смрти не постоји у матичним књигама загребачке парохије што је и разумљиво, будући да се он уписује у књиге парохије на којој је првобитно сахрањена.

Данас гробно место Симеона, Меланије и Милице Богдановић стоји необележено јер су њихови земни остаци вероватно услед неодржавања гроба, пребачени у заједничку гробницу на пољу 12, разред II/I, број 58/5. Остаје нада да ће њихова имена ипак остати записана у сећању о једној необичној породици са Границе. У тој нади *Љетопис* објављује биографију Симеона Богдановића али и писмо др Станка Корађа[12] које нас упознаје са цртицом из последње године живота др Милице Богдановић, којом заокружује девету деценију, још увек активна и одлучна да се бори са ветрењачама. Њено писмо Корађу за сада није нађено али је из његовог одговора јас-

10 Милица Богдановић, Лав Толстој, Загреб 1928., 5.

11 Овај рукопис је представила др Ивана Спасовић из Архива САНУ у оквиру предавања о др Милици Богдановић на овогодишњем знанствено-књижевном скупу Дани Марије Јурић Загорке, Загреб 23.-28. студеног 2021.

12 АСАНУ 14512, Заоставштина др Милице Богдановић (1882 – 1973), документ 14512-III-Б-2, писмо др Станка Корађа – др Милици Богдановић, Загреб, 11. јануара 1972. године.

но шта је било по среди. Не би се могло рећи да је хтела бити препотентна и надмена већ да је њена, без сумње, бритка реч последица силне жеље да народ из ког је потекла буде више окренут нечему што је сматрала трајном вредношћу и чврстим темељем за бољи и испуњенији живот. Таман када је заборављено писмо др Станка Корађа, скривено у преписци заоставштине др Милице Богдановић у Архиву САНУ, угледало светлост дана, испоставило се да је њен чланак, раније "осуђен" на необјављивање, нашао пут до издавача. Пронађен у фонду ХР-ХДА-640, Српско културно друштво "Просвјета", објављен је у броју 145 часописа *Просвјета* под насловом "Натполитичко разматрање хрватскосрпских односа". Наиме, Станко Корађ у поменутом писму од 11.1.1972. године обавештава Милицу да због политичке деликатности друштвено-историјског тренутка не може штампати чланак који му је послала. Он, међутим, каже још много тога што ово писмо чини посебно интересантним јер изражава сву комплексност положаја Срба из Хрватске, како унутар Хрватске, тако и спрам Србије. Но, бранећи своју позицију, Корађ не види да управо чини супротно од оног за шта се, како каже, у свом раду залаже: дати простор људима различитих схватања да изразе своје мисли и осећања, чувати се од догматских клишеа и вулгарне препотентности једног става. Сигурно да једној жени пуној духа устремљеног ка бескрају, није пријало што је Корађ сврстава у Србијанце, одсецајући њене граничарске корене и одричући јој право на мишљење. У том смислу је објављивање текстова који следе ма колико се ми са њима слагали или не, не само чување сећања на разноликост цвећа у крајишкој башти(ни) већ и исправљање једне неправде.

Др Милица С. Богдановић

Биографија Симеона Богдановића Синише

Симеон Богдановић – "Синиша" 1833 – 1909.

I

Синишино се племе у Банску крајину или Банију доселило из Херцеговине, биће још у 17. веку. Крсна им слава необична: Видовдан, тј. дан Амоса пророка и кнеза Лазара, тиме се разликују од свих осталих Богдановића (којих има не само међу Србима, него и међу Хрватима, Пољацима и Русима). Ти видовдански Богдановићи у Банији припадали су "првобанској регименти", с командом у Глини, док је седиште "другобанској" била Петриња. Завичај им је било Воркапића Село близу Топуског.

Данашњи човек образован или бар навикао да неку техничку удобност читајући документе о животу у старој "Граници", можда се којипут пита како се то уопште могло подносити. Год. 1805. неки гроф од Дворског ратног савета у Бечу пише владици Петру Видаку у Плашки да би требало уредити мртвачнице код цркава, с просторијама које се могу загревати, за оживљавање привидних мртваца; јер у тим крајевима цела породица спава, једе и ради у истој соби, па ту лежи и мртвац! А још 1827. администратор парохије у Војнићу, Јован Јоветић, шаље, из Глине, овај вапај: "Извади ме одавде! Извади ѐчестњејши епархијални консисторијуме!" Он се, тај Јоветић, већ 16 година потуца далеко од свог завичаја – далеко с обзиром на тадашње саобраћајне прилике – али је све то било радост, јер се свуд упознавао с "отменим особама". Али у Војнићана, који су тек недавно (тј. не пре 1788) дошли из Турске, обичај је "со волови и телци во едином домје (у истој соби), особито когда е фуруна топла, спават." А парохиског дома нема. Тај несрећни Јоветић зацело је имао своју породицу уза се, ваљда многобројну, као што је тад било обично.

Горњокарловачко, "карлштатско", владичанство било је најсиромашније у митрополији, па би му се владике редовно првом приликом премештале на уноснија упражњена места. Ни поменути Петар Видак, човек веома даровит, привлачан и тада још пун полета, који се својски латио

просвећивања народа, није имао ништа против тога да се већ 1806. пресели у богату вршачку епархију, где се, рекли бисмо, понешто и покварио. Али све да је остао у Плашком и да се с највећом памећу и пожртвовањем трудио до краја, сам би му систем Војне крајине тесно ограничавао рад, јер Крајина је имала да буде непресушан извор добре војске, и ништа друго. Да Граничари буду здрави, снажни, писмени, морално дисциплиновани и да уредно воде своја домаћинства, да, за тим је држава ишла. Али да се даровитим људима даде прилика за шире и више образовање и за слободан избор звања, о том није могло бити ни говора. Та ни у сваки занат Србин граничар није смео ићи. Школа изнад основних имало је да буде само таквих и само толико да војска буде снабдевена официрима – уколико се није могла задовољавати "фронташима" – а парохије поповима.

Па ипак је та Војна крајина дала много снажних, оригиналних, често привлачних, понекад красних личности. Ко није сасвим закржљао у мудрости мора, кад сазре, признати да је и претерана спољашња стега мање зло – иако зло – него неограничено попуштање прохтевима. А Граничари у својој духовној језгри ипак нису били оштећени дресуром, и, што је нарочито важно, нису никад били феудални кметови. Стога су нагињали више горопадности него пузавој понизности, више хајдучкој дрскости него лицемерству. Ако је ко баш неодољиво тежио за знањем, он се даље образовао као самоук, а то би му образовање онда било нарочито дубока својина, дубља од многога које је оверено дипломом.

Истина је да су наши Граничари много гинули и за циљеве туђе и невредне, али тога је било и пре њих и после њих.

Најближи преци Синишини по мушкој лози носили су имена четири еванђелиста, али не истим редом као у канонском Еванђељу: отац му је био Матеј, дед Марко, прадед Јован, зван Јовица, а о шукундеду Луки нема никаквих података. Сам "Синиша" добио је име Симеон зато што се родио на Сретење.

Прадед Јовица трговао је стоком и био је дуго тутор црквени за Перну и Топуско. Читати је умео, али писати није: у једном црквеном рачуну из 1791. ставио је крст уз своје име. Сачувана је његова изјава из 1797. којом тражи да се рашчисте рачуни пароха Јована (Тркуље) о извесним свотама црквеног новца којима је самовољно располагао, па да се њему, тутору, та брига скине с главе пре смрти. Прота киријски Петар Мађерчић пише 1805. да Јовица зна читати и да је Тркуљама (Јовану и Михајлу, оцу и сину) много ваљао у цркви и парохији, а сад му срамоте сина Марка, капелана, не пуштајући га ни у цркву. Из Маркове документоване тужбе консисторији, 1806, видимо да је тад већ "јубилирани" (пензионисани) парох Јован Тркуља примио од тутора Јовице Богдановића 100 форинти – тад огромну

своту – да му узме сина за капелана. Парничење Марково с Тркуљама вукло се кроз много година. Ови су, чини се, били врло неисправни, грамзљиви. Неке тачке оптужбе делују као сатиричка лакрдија: да су скидали конопце са звона да товаре свој кукуруз на коње спремајући га на продају у Карловцу, те се по месец дана није могло звонити; да крстове са часних трпеза носе по селима у бисагама, те их готово све погубише, тако да све три цркве остадоше без крстова; да своје вино држе у цркви па га о црквеној слави сами крчме, а многи народ под капом улази у цркву; а позове ли их парохијанин да му у кући изврше неки обред па их, по обичају, почасти, а они што не могу појести стрпају у бисаге, макар ко остао и гладан за столом. А Марко, којем млађи Тркуља није хтео да плати што му је дуговао као свом капелану, терао је мак на конац, па је то непријатељство међу свештеницима постајало саблазан за народ. Главна команда у Загребу моли управу владичанства да се обе странке опомену, а Марко да се премести. Али преместити га не могоше док се парница не сврши.

Парохија пернанска била је сувише велика и растресита, те се 1808. њена филијала Топуско одвоји и повери протином заменику. А кад је, поткрај исте године, Марко тражио упражњену парохију блатушку, где је капеланисао много година, поставише га парохом Топускога, при чем је деловало и то што му је кућа била сред те парохије. У оно је време имао седмеро неодрасле деце и стара немоћна оца. Тркуља, љут што му је смањен приход, и то још у корист противникову, дуго није хтео Марку да преда ствари које су припадале цркви у Топуском.

Сачувано је неколико таблица оцена које је прота Мађерчић давао својим свештеницима. Маркове оцене нису увек једнаке, али углавном је слика увек иста: страних језика не зна, у писању је прилично слаб, службене дужности врши савесно, пристојно се влада, поштен је али "јар", напрасит, то му је, види се, била главна мана (што се тиче писања, стил му није изграђен, али му је рукопис прилично културан, сасвим индивидуалан и врло читак). Оцењивање очевидно није било сувише благо, можда је то утицај митрополита Стратимировића, који је много настојао да свештенство културно подигне. У табели за прво полугодиште 1814. од 19 свештеника тога протопресвитерата само се о једном говори скроз похвално, као о човеку кротку и смирену, док је за седморицу речено да се опијају, а једном да је горд, један је немарљив, један саблажњива владања, један луцкаст – "јуродив", један лицемер, Марко је дакле свакако међу бољима.

Год. 1818. он моли да га именују протиним намесником у Топуском: не стога што би себе сматрао бољим од својих "комората", него "за бољшују чест имати" пред толиким официрима и трговцима који посећују бању Топуско са свих страна. И додаје скромно "ако не би до њињешњија моја

злочеста обхожденија таковују милост задобити мени препјатсвовала". Прота је ту молбу препоручио, и она је уважена.

Али неколико година касније Марко тражи комисију да испита његов спор са селом Малом Врановином, које је хтело да пређе у парохију хајтићку, којој је негда и припадало: Марко је тврдио да је хајтићки парох према њему неисправно поступао, али комисија пресуди да је захтев Мале Врановине оправдан, те Марка осуди да члановима комисије плати дневнице. И томе је Марко приговарао до крајњих граница. Надлежнима као да је било готово жао што он мора толико да плати, али им се, штоно реч. већ био попео на главу. У њему је било нешта од оног Михајла Колхаса из 16. века, о којем је Хајнрих Клајст написао чувену трагичну новелу. У току парничења било је дабоме и којекаквог оговарања, "тиранских фабула" како би рекао Марко, али су старешине неких села добровољно дошле да сведоче у његову корист, на пример, да је за гладних година 1815/7. народу поклонио од свога "бира" преко 300 вагана хране. Питала сам све приступачне ми старије људе из Горње крајине колико је управо један ваган (мера за запремину). Не могох дознати тачно, али мање од 40 л неће бити, а то би значило да је тај небогати човек, отац многе деце, дао више од 12.000 л што жита, што кукуруза, што пасуља, дакле око 10 тона.

Синиша се родио много касније па можда није ни знао за те парнице, али је зацело памтио нешта кудикамо страшније и болније, што сам дозналa тек из аката горњокарловачког владичанства, јер он о том никад није говорио, само би се некако смркавао кад би помињао деда. У Марка се све више развијала шкртост, уз једнострану привржености према пустом млађем сину Божи – којег Синиша никад није помињао – и мржњу према старијем, Матеју, даровитом и у сваком погледу честитом, док Божо није хтео да се потруди ни да научи писати, те је остао прост граничар. Матеј је оцу био испрва капелан, затим заменик, с обвезом да му до смрти његове даје половину парохиских прихода. Он се тога савесно држао, а отац га је гадно тужакао, као да га син мори глађу и студени. Те су тужбе писане неким чупавим, подивљалим рукописом, необуздано, није му ни на крај памети да покуша бити праведан. Не зазире чак да свог сина назове проклетим. Матеј, својим ванредно финим рукописом, одговара стварно и пристојно са суспрегнутим болом. Једаред признаје да му тај однос очев према њему поткопава здравље, те се осећа много остарелијим него што би по годинама требало да буде, и заиста је умро (1863) за ваљда четврт века млађи него што му беху отац и син у часу смрти.

Матеј је свршио "немачку нормалку" у Глини и богословију у Карлштату (Хрв. Карловцу). Пре него што је рукоположен био је учитељ у Глини. Не знам је ли кад доспео и до Загреба, али је у њему била она права љубав за

образовање. Знао је добро немачки; понекад који српски апстрактни израз објашњава немачком речи. Кад је једна сјеничачка парохија остала упражњена, прота посла онамо Матеја да доведе у ред запарложене матичне књиге. У току оних мука с оцем тражио је једном премештај у "другобанску регименту", на једну слабију петрињску парохију, али је одустао. Год. 1845. најзад му допусти Дворски ратни савет (Hofkriegsrat) да се са женом и децом пресели у Топуско, по којем се парохија и звала и које је касније постало средиште протопресвитерата, а прота му је био Матеј.

Маркова жена била је готово анђеоска противност своме мужу. То је била Сава, кћи киринског проте Гаврила Поповића а сестра наследника његова Симеона, непосредних старешина Марка и Матеја. Умрла је пре свог мужа. Синиша је говорио да је била тако добра да би је човек "на рану привио", да је познавала све лековито биље онога краја и – бесплатно, разуме се, – видала и лечила; народ ју је звао "рајском душом".

Неки "молер", из захвалности што су му дали да слика иконе у цркви у Топуском, насликао је Матеја и жену му Катарину у наравној величини. Те су слике висиле у соби мојих родитеља, пропале су 1941... Нису имале много уметничке вредности, али нису биле без живота. Прота Матеј гледа строго и озбиљно, али без злобе и таштине, свакако је та озбиљна затвореност достојанствинија и истинитија него оно извештачено и помало блесаво церекање с којим се сад и толики проминенти светски излажу камери. А протиница Катарина, у женској капици и свиленој свечаној хаљини, благо се смеши, из њеног финог искреног лица зрачи тиха доброта бића које је ћутке и смирено, као и да не може друкчије бити, много претрпјело.

Катарина Јањанин одрасла је без оца, који је 1812. погинуо као Наполеонов официр. Французи су задржали организацију Војне крајине и њене официре, само су пуковници морали бити Французи. Првобанску регименту назваше "le IIIe de Croatie", а у Глини је командовао витез Жоли (le colonel chevalier de Joly). Год. 1811. били су граничари у Паризу, где младу царицу Марију Луизу поздравише клицањем "Живела тетка!". Наполеону упаде у очи официр Михајло Ђујић, који је служио од 1788., а добио је заставнички чин јер је спасао од заробљеништва свога капетана, који га дотле није трпео.

Јањанин, из Маличке под Петровом гором, као поручник (оберлајтнант) поста ађутантом пуковника Жолија. Под Смоленском унапреди га Наполеон за капетана а Михајла Ђујића за мајора. Обојица постадоше витезови "Легије Части". На Перезини, при повлачењу, Јањанин погибе, у "Мрачају", како је народ причао, то јест у земљи дугих зимских ноћи.

1813. и 1814. били су бановци у Магдебургу као француска посада. Дознав Михајло Ђујић за абдикацију Наполеонову, отказа Французима служ-

бу, јер су заклетвом били везани само за Наполеона, не за Француску! Кад се Ћујић са својим војницима вратио, дочека га у Карловцу свечано владика Миоковић. Као пензионисан пуковник живео је у Глини. До степеница своје куће дао је насликати "Ордонанца" (посилнога). Био је весео и гостољубив. У цркву би долазио с оном златном медаљом коју је добио кад је спасао свога капетана, са споменкрстом из 1813. и с орденом Легије Части. И ником се то ваљда није чинило нескладно. Умро је 1843. и мали Симеон Богдановић био му је у спроводу, у стихару и с воштаницом. По казивању Михајла Ћујића написао је неки Јандро Стипић полукајкавску књижицу "Дика и код непријатеља". Би ли се она још могла пронаћи негде у Крајини? пита се Синиша у својим "Успоменама из Баније" ("Србобран" 1894, бр. 121).

О том одушевљењу за храброст, без обзира на народност и чак на то на којој се страни јунак борио, даје Синиша у "Успоменама из Баније" XV и ова два примера. Год. 1809. ударали су Французи са 10.000 момака на две карауле код Малборгета и Монпредила, и кад, за неколико дана, продреше у једну, нађоше свега петорицу за борбу способних, али без хране и без воде: то су била 4 Слуњана с артиљериским наредником ("фојерверкером) Раухом, сви остали беху што мртви што тешко рањени. Француски генерал Монбрен (Montbrun) изведе ону петорицу пред француску војску и ода им част свирком и бубњањем. Тај Раух, свакако не Србин, био је 1855. пуковник и заповедник Ердељског Београда (Карлсбург). "Из ноћишта у Милбаху одосмо нас неколико официра у град, да му се поклонимо", прича Синиша. Били су љубазно примљени. А други је пример барон Жеран (Geramb), један од многих племића туђега порекла који су командовали у бановачким пуковима. Мајор Жеран био је тако немилосрдно строг да је народ веровао да ће у рату погинути од граничарске руке. Али кад је дошло до рата, освојио је њихова срца својом великом храброшћу (погинуо је 1849. при опсади Коморана).

То осећање да је храброст, "virtus", она врлина без које ниједна друга нема дубље вриједности, чинило је да Синиша није имао поверења према оном што се зове пацифизам и да није подносио назаренство. Да ту има нешто дубље о чему би требало без предрасуда размислити, за то није хтео да зна. Тако је 1894., посетивши Београд после митрополиског збора у Карловцима, написао чланак о "Назаренској џамији" у Београду, радило се о "Сали Мира", која је, уосталом, тад већ била претворена у школу за женски ручни рад и за гимнастику. Тај иначе ваздa исправни поштовалац свачијих права кличе страсно: "... то чудовиште новије културе, или боље рећи кукавичлука нашег времена..... јер премда сам увјерен да Српству нема ни напретка ни опстанка без православља... ипак бих волио Србина ви-

дјети и у турској и татарској религији прије него у назаревској...” (“Срб.” 1894, бр. 47).

У вези са Синишином мајком знам иначе још само две ствари. Синиша јој је био прво дете и родио се за седам месеци, јер је млада попадија у игри с девојкама које су је посетиле, заборавила на своје стање. То Синиши уосталом није нимало нашкодило. Нека му је врачара у младости прорекла: “Ако паднеш у воду, нећеш се утопити, ако паднеш у ватру, нећеш изгорети, ако те змија уједе, неће те отровати” и тако даље. Можда је она казивала сличне ствари и другима који су млади умрли, али Синиша је заиста био дивне животне снаге. Друго у вези с мајком, то је један од оних телепатских снова који су којипут наилазили на тог савршено нехистеричног и ненервозног човека. Било је то у Загребу, пре његове женидбе. У сну, пред јутро, видео је себе сасвим реално у својој соби, у свом кревету, као да се већ пробудио. Наједаред уђе један његов пријатељ, телеграфиста. Чудно је било Синиши што се он тако опрезно краде к њему. И наједаред тај Стево истргне нож да га Синиши зарије у срце. “По Богу, Стево...” – и пробуди се. Тог дана доби телеграм о смрти (или смртној болести) своје мајке. У оно доба телеграфисти су примљене телеграме још исписивали руком.

О породици његовог оца знам да је једна од његових сестара родила мајку браће Прибићевића (Валеријана, Светозара, Милана и Адама), а друга оца дра Николе Вучетића, веома угледног београдског лекара, који је умро 1942. (у осамдесетој години, иако је био двадесето дете своје мајке).

Синиша, колико знам, није имао браће, осим ако је који умро у раном детињству. Од сестара знам за три. Најстарија од њих звана Миљчика, родила је мајку Милке и Катице Јакшић, из Драготиње. Прва, Загорчићка, живи у Београду као професор гимназије у пензији, а друга, др мед. Радулашки, лекар је у Сарајеву. Са другом сестром, Јулом, за шест година млађом од њега, био је, чини се, у најјачој душевној вези. Као девојци поклонио јој је дела Гетеа и Шилера у немачком оригиналу. Једна од њених кћери, Ката Николиш (мајка дра Гојка Николиша) причала ми је 1957. у Београду да се тих књига још сећа. Ако се помисли да је неколико година раније тако необично даровито личко девојче као што је била Ђука Мандићева, свештеничка кћи, морала расти неписмена (што јој није сметало да роди и отхрани Николу Теслу), човек се диви степену културе на којем је била Јула Богдановићева.

Удала се за Самујла Остојића, после пароха у Жировцу. И Остојићи су се доселили тамо негде у 17. веку и силно се умножили. Многи су од њих били свештеници. Самујло је био савршен класични кип у мантији, али наднаравне величине. И обућа и шешир, све се за њ морало градити по мери, причало се да у хотелу мора узимати собу са два кревета па лежати у

дијагонали. У душевној величини и лепоти далеко га је надмашивала ситна Јула. Не знам зашто касније никад није тражила везе са својим братом, чак ни кад смо живели у Загребу.

Најмлађа сестра, рођена којих осамнаест година после Синише, била је Катарина, удова свештеника Милића, који је рано умро. Испрва се млада удовица издржавала шијењем, затим је, што за оно време и њене прилике звучи као бајка, доспела у Париз и чак у Лондон, изучила француски и енглески језик и настанила се у Београду као приватна наставница за те језике. Написала је и француску граматику. Ко је знао њену круто поноситу часност може замислити колико се намучила. Сви њени станићи, а често их је мењала, личили су један на други својим старобеоградским немањем конфора, осим оним што је електрично осветљење дошло раније него у Загребу. Своју потребу за материнством задовољила је тиме што је васпитала, једну за другом, ону Милку Јакшићеву и једну њену полусестру. Код ње су могле научити све што треба и домаћици и самосталној образованој жени. Била је блиставо чиста и уредна, али особењак: могло се догодити, у тренутку аскетског презира, да кошуљу закрпи црним концем. Нама, Синишиној породици, било је готово несхватљиво што се она свом рођеном брату увек потписује "К. Милић", потискујући своје лично име а истичући презиме мужа који је тако рано умро и с којим није била нимало срећна. У Синиши, уза сву његову војништвом још појачану, мушкост, било је више ведрине и чак нежности. И у говору су се разликовали: тетка Катица говорила је врло правилно, елегантно, брзо и понешто сухо, док је Синишина реч мирисала природно и душом народном.

Он је говорио као Вук Караџић. У писању, на оном дужем путу кроз перо и мастило до хартије, знала му се догодити која ситна омашка, а то је долазило отуд што он није никад "учио српски". Али му ни писани ни говорни језик није никад био натруњен оном гломазном, лажно-свечаном, мртвом славеносербштином која је харала до у другу половину 19. века.

Давши тако ширу слику позадине и околине, враћам се Синишином детињству.

II

1

Сам Синиша вели, у *Успоменама из Баније* (“Срб.” 1894, бр. 118): “Ја сам год. 1839. пошао у “тривијалну” школу у Топуском, учитељ ми је био кекавац (тако је он звао кајкавце, не знам зашто), а све хрватске књиге кекавске.

Тривијалне школе налазиле су се у седиштима компанија. У средњем веку је “trivium” обухватао прве три од седам такозваних слободних “вештина”, то јест достојних слободна човека, а “quadrivium” остале четири. Граничарске тривијалне школе биле су дворазредне основне школе којима је први разред трајао две године. Не знам је ли се за Синишина времена у том што променило, али он сам каже да је основну школу похађао четири године. На зиду учионице висили су “школски закони”, који су наређивали да учитељи католичку веронауку предају последњи час, а православни ученици “ако не би хтели остати”, нека се пусте из школе, да их у веронауци поучавају њихови попови. Али Синиша каже да би “учитељ поштено ишибао свакога који би му у таквом случају излазио” (“Прве њемачке школе у Банији”). Занимљиво је да су католичку веронауку обично предавали учитељи, јер свештеници као да су се извлачили, чини се да су и ти уџбеници раније били немачки.

Синиша, иако строг по карактеру и отхрањен спартански, није сматрао да је “батина из раја изишла”. С извесном горчином је спомињао да су му се “о тур троја кола шиба разбила”. За најмањи, најневинији дечачки несташлук учитељ би викао “Varte du galgenštrik!” (Чекај, обешењаче, буквално, “уже за вешала”).

До терезијанске реформе “бијаху само православни Срби граничари”, а сви остали “паори”. Нека села на подручју првобанског пука била су власништво бискупа загребачког као “опата Блажене Дјевице Марије од Топуског”. Та села раније нису припадала граници, па се у њима до 1848. говорило кајкавски. У пернанској компанији био је поток Црна Ријека међа Границе и бискупије. “Убиј човјека у Воркапића Селу, па умакни преко Црноријеке у бискупију, па ником ништа.” Али поткрај 18. века укључени су ти бискупски и други спахилуци у Границу, те световне и црквене спахије добише десет пута вредније земље у српским пределима равног Баната.

Већ 1792. обнародован је и у горњој Крајини указ Дворског ратног савета да је за сваки православни народ одређен по један национални празник: за Румуне света Петка, за Грке Константин и Јелена, а за “Илире”, Србе свети Сава.

Год. 1843. пође Синиша у гимназију "раковачку". Раковац је био име једног дела данашњега Карловца; овај се чак у актима српске цркве до у деветнаести век зове обично "Карлштат". Желела сам да прегледам архив те старе гимназије, али ми с добро упућене стране јавише да се налази закуцан у сандуцима фрањевачког манастира и да се не може до њега...

Пишући о овом делу живота свог оца, први пут се зачудих како то да он није никад ништа говорио о својим професорима, ни добро ни зло, ама баш ништа. Причао је да би ђак, ако се превари те при прозивању рекне "ево ме" место латинског "adsum", или "нема га" место "abest", добио батина, три ударца од школског послужитеља, легнув на клупу и спустив гаће. Али то је био општи, безлични пропис, индивидуално о личностима професора – ништа. Био је уосталом "primus eminens", први "одликаш".

Становао је, са још три друга (не знам да ли више година) код удовице школског послужитеља. Та се стара жена на свој начин савесно старала о њима. Ујутро би их гађала папучом ако не би устали на прво звоно за јутрење у православној цркви. Ње се Синиша радо сјећао, и из петних жила трудио да покаже како је она говорила кајкавски. Наша је мати примећивала да он при таквим покушајима од самог напора готово гледа унакрст.

Иако га је талас Четрдесетосме откинуо од школе, никад није заборавио латински; он је уопште чудесно мало заборављао. Латинске пословице и узречице извириле су из њега исто тако природно и умесно као српске. Ја сам их многе запамтила још у оно време кад се о вишим студијама за девојке говорило мање него сад о "освајању васионе".

Једног се дана мали Симо, са читавом четом раковачких гимназиста, упути пешке у Загреб да, макар и не баш изблиза, присуствује нечувеном догађају: српски патријарх устоличава хрватског бана! После тога *primus eminens* петог разреда, измоливши дозволу од оца, оде у рат.

2

О Јелачићу се касније сасвим разочарао. Судио је о њему овако: Тај човек нити је знао брзе одлуке, нити је умео чувати тајну. Унапред је наздрављао свом плану. Његовом кривицом грдно је страдао под Хеђешом IV батаљон првобанског пука. А на врхунац неспособности попео се смисливши, "што прије њега а ни послије њега ниједан војсковођа није кадар био замислити, да пре Новог Сада отме Варадински мост на Дунаву, ако не и сам град Варадин." Од једа због неуспеха "даде хрватски бан спалити српски Нови Сад", што је уродило многим злом по Србе.

Књићанина је у име Јелачићево поздравио његов пријатељ и ађутант, гроф Хемпеш с Рајне, уједно господар неких спахилука угарских. Рече он војводи патетично: "Ви сте јунак јак Хектор тројански!" и био је забезекнуто увређен кад сви прснуше у смех. Симпатично је што је то сам Хемпеш причао Синиши, у Топуском 1858.

У почетку 1899, у божићном броју "Србобрана", изиђоше Синишине три истините приповетке из живота Срба у Горњој Крајини. Синиша, колико знам, никад није писао ништа с измишљеном фабулом, али је умео врло лепо да прича стварне догађаје. Средња од те три приче, "Мајор Столе и војни бјегунци", односи се на време кад му је почињао војнички живот.

Кад из Крајине, у јесен 1848., оде "кука и мотика", оста у Глини као заповедник управе на подручју првобанског пука стари пензионисани мајор Стојан-Столе Рокнић, чувен са своје строге бриге за народ. Још као командант глинске штабске компаније обилазио би у зору улице и ударао шаком о затворене прозорске капке. "Устај, гњусу ниједан! Зар се сунце зато рађа да ти спаваш?" Непослушне, било у чем, дао би "повалити на клупу".

Преузевши нову и тежу дужност четири године после свога пензионисања, кад му је већ било скоро 70, проводио је читаве дане у својој канцеларији, да се снађе у свим тим новим прописима. Седео је тамо и на сам Божић пополне, док је коло играло пред црквом. Четвртог дана доведоше му два војна бегунца који су се сами пријавили, молећи да буду враћени у своју чету, јер нису знали где се тад налазила. Столе је кључао од презира према тим "гњусовима ниједним", који, кукавички напустивши своје другове још имају образа да дођу преда њ. "Знате ли што бива ономе ко испред непријатеља побјегне?" – "Куршум, господине", рече Божо Кривошија, "али нас само часком саслушајте, па ето Ваше сабље а ево нашијех глава!" Ново негодовање њих, гњусове ниједне, да још саслушава? Него нереди да их пошаљу у војни затвор, а аудитор (војни судија) да их саслуша. Сутрадан Столе прочита записнике. Обојица су била из села Бојне, сваки је код куће оставио старе родитеље, жену и нејаку дечицу. И официри су говорили на сва уста да ће се рат с Мађарима свршити за пет-шест недјеља, али се ето отегло. Код куће нико није умео писати, а и како да их нађе писмо кад су дан на дан мењали конаке? Готово луди од чежње за кућом, договорише се о Св. Николи, слави Божиној, да ће заједно побећи, али тек после које битке. Само да виде своје, да с њима божићују, а онда одмах натраг. Али Мађари никако да се зауставе па да се упусте у бој. Тако се они најзад договоре да побегну на католички Божић увече, кад се господа неће томе досетити. Тако и учинише. Ишли су ноћу, а дању су се скривали по шумама. Правац су им показивале звезде, а за облачних ноћи маховина на кори дрвећа. Преко Драве више Вараждина превезе их неки млинар и упути их према

Загорју. Од Подсуседа близу Загреба прећоше Саву на скели, а онда лако нађоше Купу. Тако стигоше у Бојну на Туциндан. Проведоше Божић свак у својој кући, да нико други није ни знао за њих. Затим одоше у Глину да се пријаве.

Сад се мајор Столе сети како је њега негда на Корзици спопала таква страшна чежња за кућом да је хтео скочити у море, једва га другови одвратише. И тако он лепо удеси да Миладин и Божо буду кажњени само због самовољног одсуства , "свакоме по 30 врућијех ђуђука на тур!" А затим их пошаље у Вараждин, где се формирао пети, ванредни батаљон првобанског пука. Ту се налазио и млађани кадет Симо Богдановић. Мало затијем одемо и ми у Мађарску и војевасмо до конца рата. Миладин и Божо бијаху читава рата добри, ревносни и вјерни војници. На стражи, код ватре сједећи, приповиједали су ми о својему бјегству од четвртога батаљона испред Ђура – и о милостивој казни коју им даде стари мајор Столе."

Из тог војевања причао нам је Синиша како умало не изгуби главу због мађарског језика. Он га је био учио кратко време у гимназији, необавезно, знао је свега неколико речи и узречица. У војсци му зададоше неколико лаких питања, на која је случајно умео одговорити, те тако у списак његових способности уђе и знање мађарског језика. Али једног лепог дана хтедоше га на основу тога употребити као уходу! Он рече да не зна мађарски говорити, што је било истина. Али господин капетан, који ли, запрети му: "Ја ћу Вас, мој особито цењени, дати стрељати!" (То му је била узречица, "mein Schätzbarster)", особито кад је имао да каже нешто врло непријатно. И једва кадетић Симо доказа да се знање оно неколико речи не може сматрати довољним за вршење тако тугаљивог задатка.

У X глави *Успомена из Баније* прича Синиша веселу анегдотицу о "бандеријалцима", жупаниским коњаничким четама, из 1849. Звали су их "јежушмаријајожефхусарима" или "дећкецима (били су кајкавци). Уче их јахати. Командује се: "З коњ дол!" Али сјаше само половина. Шта је "Госпон, ми смо на кобилах."

Сећам се врло добро очева причања да је једаред у Оломуцу чувао затвореног Михајла Бакуњина, који је неуморно шетао по ћелији. Кад сам то, још пре првог светског рата, причала неком из Русије, тај је тврдио да је то немогуће, јер је опште познато да је Бакуњин био ланцима причвршћен за зид. Али знајући ванредно памћење и исто такву истинитост мог оца, а стекавши искуство о том да "опште познато" зна бити и нетачно познато, верујем да Бакуњин није баш цело време био прикован. Тада је Синиша, чини се, био већ код првог батаљона првобанског пука; тај је, у Оломуцу, чувао и затворене генерале Зичија и Лудолфа, осуђене на 12 година.

После рата био је Синиша, још увек као кадет, 1849/50., пола године у Форлију, у северној Италији.

3

Год. 1854. и, како је већ споменуто, 1855, био је Синиша у Ердељу, с првим батаљоном првобановаца. Ту је доживео пример готово мученичког пошћења, у вези са Стевом Кукуљем, најгоропаднијем, најстрожем, капетан Кукуљ га преда на чување "фрајту", у закључаној кожној торби, те са Синишом оде у град и врати се тек увече. "Фрајт" је цео дан преседео на тој торби без јела и пила! Том приликом Синиша прича други сродни пример чојства о једном батаљону Слуњског пука. Тај је 1848. имао да пређе у Италији једну плитку али веома плаховиту речицу, Кјесе, при узмицању према Верони. С колима се није могло преко. Коње испрегоше, новце извадише из кола, више од 10 хиљада форинти у сребру, те их поразделише међу војнике, у "телећаке" (ранцеве). Није било времена да се бележи. Али у Верони није недостајало ни гроша.

Како је Синиша гледао на пљачку каква се у рату сматра нормалном, показује једна примедба из истог – XII– одломка "Успомена из Баније". Неко много старији причао му је како је 1809. био лишен чина неки лађман градиштанског пука, јер је "фрајту" отео сат скинут с погинулог француског официра: "Лупеж, дакако, и официр и фрајт..."

Већ 1855. видимо Синишу опет у постојбини "првобанске". Био је тад "Stationsoffizier" у Перни . Парох је био чувени ватрени родољуб Никола Беговић. У оно време отворена је тамо "Dojče gemajndešule", тобож немачка општинска школа, премда у општини није било живе душе осим Срба, а и учитељ је био Србин. Немачки није био наставни језик, него само један од наставних предмета. Међу првим уписаним малишанима био је Војислав Бакић, син шережанског баше из Горње Перне, а завршио је ко професор Велике школе београдске. "Беговић му показа пут преко Цириха и Лајпцига у Београд!" С њиме је Синиша имао срдачан сусрет 1897. кад је, после "одлагања" српског народноцрквеног сабора, провео неколико дана у Србији.

Други добри познаник из младих дана с којим се тада поново видео у Београду био је Стојан Бошковић, који је као млад професор шабачке гимназије дошао у Топуско 1856., кад је Синиша тамо, као "лађман", био бањски надзорник ("Badeinspektionsoffizier").

God. 1858. bio je "Stationsoffizier" у Жировцу. У то је доба био устанак у Босанској Крајини. Успомене на то казује нам "Црн Божић", у божићном прилогу "Србобрана" (бр. 277 за 1901., по нов. почетак 1902).

На Бадњи дан, 5-I 1859. по новом, јахао је Синиша са својим посилним Радом из Жировца у Топуско, да проведе празнике с родитељима. Обојица се заогрнула у црвене турске кабанице које су и коње покривале. Била је

силна мећава. Кад се смркло залуташе, те свратише у неку бедну колибицу од плетера – све је друго било попаљено... Домаћин им даде свога сина од 15 година, да им покаже пут. И заиста их момче изведе до колског пута кроз планину, којим се могло право до куће Синишина оца. Синиша му понуди крсташ талир, али га дечко не хтеде примити, док посилни шережан не нађе право име за тај дар: "љубав за љубав".

За тог јахања обновише се успомене на последње две године. За "Бахового система" Срби су такође били изложени денунцијацијама, премда их је 1848/9. погинуло за династију више од 20.000. Сам Синиша доживео је да му је претио пекар, којег је казнио што је продавао јексичав хлеб: "Ви сте Србин и попов син!" И заиста га је потказао као "србијанског агитатора". Синиша се једва искобељао из истраге, и остао је сумњив. И баш у то доба један се капетан другобанског пука, зван Туња, католик а ватрен Србин, хвалио да би са милион форинти провео ослобођење Босне, а с једном бригадом граничара, 5.000, да би дошао пред Цариград. Синишу је мучило питање је ли тај Туња "неверник ћесаров", или оруђе неке тајне силе која не мисли Босну сјединити с осталим српским земљама. Један официр имао је налог да уходи Туњу, али му се кћи заљуби у овог; а исто се догоди са синовицом петрињског генерала, који није волео Србе. Она прва хвалила се да ће Туња постати "кнез Босне", а она његова кнегиња, и да га помаже у том бискуп ђаковачки; говорило се да је Туња овог заиста посећивао. Је ли га Штросмајер помагао новцем не зна се, он је то, ако је било, тајио; али је тражио новаца од виђенијих Срба, који су се у оно доба страсно одушевљавали за сваки напредак српства.

Ускоро по Спасову 1858. био је Синиша на осмодневној кордунској стражи код Обљаја. Тамо дође један Србин из Босне и саопшти да ће на Видовдан букнути устанак у Босанској Крајини. Помоћ им обећао Туња. Одмах после те страже би Синиша премештен у Жировац.

Прегледајући карауле дозна да се у планини више Ивањске сакупило до триста оружаних људи па чекају "хабер" од врховног вође Симе Ћосића и од Туње, да ударе на Турке у Језерском па да "очисте" све до Уне. Синиша свуда даваше налог да одбијају свако насиље с оне стране и да њега о свему обавештавају. Али Турци ударише пре Видовдана: бајаги нађени у Уни лешеви неких Турака. "Овијех турскијех љешина нико жив није видио, али им је вјеровала сва званична Европа".

Ристо Јејић, вођ оних 200 до 300, сузби Турке на једној речици, али његов гласник Туњу не нађе, јер је тај био премештен у унутрашњост! Други један исто тако ватрен Србин-католик, граничарски официр зван Жујан јер је био риђ, преруши се у Бошњака и одјаха у Босанску Крајину и поведе устанике на Враноград, полуразрушен турски град, са турском чаршијом;

ту су господарили неки нарочито нечовечни бегови. Жујанова чета би сузбијена, али Жујан се врати, и опет обуче своју униформу, па је затим дочекивао бегунце да их разоружава. А харамбаша (шережански подофицир) Јандрија Никшић са својих 20 шережана тако је успешно "сузбијао" Турке да се извештај о њему, с политичких разлога, морао искитити као да он "није могао друкчије".

Кад се новоименовани паша возио у Бихаћ, пратио га је као службено лице један официр првобанског пука. Путем га је упозоравао на неке ствари: на попаљено село, на Босанку породиљу где лежи у јарку... Тај је паша свршио, кажу, бечку војно-инжењерску академију, владао се као простак, али је ипак бегове донекле ублажио.

Јашући кући на Бадњи дан, Синиша не хтеде да се у Бојни јави Жујану. Год. 1859. морао је опет у Италију. За Туњу је знао да је био у редовној аустријској војсци; а његове две љубави удаше се за јаничарске капетане. У зиму 1869/70. боравећи у Загребу, срете Синиша на Маркову тргу Туњу у фраку и цилиндру: био је тада српски кнежевски пуковник...

4

Из год. 1861. знам за два догађаја из Синишина живота, и оба вреде да се причају. Прво је његово познанство с Вуком Караџићем ("Срб" 1894, бр. 13), а друго доживљај са "Симатом Авлитором" ("Срб", 1899., бр. 152, по новом 5-I 1900).

Сред лета те године био је Синиша на отсуству у Топуском, код својих родитеља. Једаред поподне, идући на музику, срете се с једним млађим Србијанцем који се тамо лечио. "Господине, познајете ли Ви Вука Караџића?" – Познајем га по његовом књижевном раду, а и лично сам га дватрипут издалека виђао у Бечу. – (Једино по овим речима знам да је Синиша већ у младости био у Бечу). "Ено га, рече Србијанац. "Седи пред гостионицом. Баш сад је дошао."

"Погледам и видим старца гдје сједи са својом старицом на клупи пред гостионицом. На глави му руска капа тањир са повеликијем ободом над очима, а на њему дугачак, доста отрцан капут, као у старијех банатскијех Цинцара. Уз њега сједи старица ситна, мајушна, у црно одјевена." Он му приђе и поздрави га. Вук је дошао да лечи ону јако здраву ногу, али не може да нађе собе. Синиша одмах "учини хајку" на све собаре и собарице, те зачас извојује за Вука собу бр. 4 у старом блатном купатилу. Још док су се разговарали пред хотелом, појави се бањски лекар, уједно "regimentsarct", "честит дебељко", али му је душевна храна била само бечка "Нова Преса",

и сматрао је све Словене инфериорном расом. Знајући да тим људима импонују титуле, доведе га пред Вука те га овако претстави: "Господин доктор философије и члан многих знанствених академија Вук Стефановић Караџић (ово је Шваби звонило као неки племићки предикат) дошао је овамо да се лијечи под твојим окриљем." Титула као да је заиста упалила. "Али кад Вук поче онако подринскијем нарјечјем њемчати, а доктор погледа његов дугачки цинцарски капут – оде сва илузија, те се он са неколико ријечи опрости и удаљи од нас. Вук као да је био вичан таквом поступку па ни увом не маче. Али мене је то оштро боцнуло у нос. Триста ти мука швапскијех – помислих – а да је дошао какавгод Чива из Беча, ти би му правио аугребе бар један сат."

Сместивши Вука и ставивши му се на расположење за сваку потребу, пође "на музику". Сретне једнога капетана, бањскога команданта, ветрогоњу али и великог Србина. Тај је већ чуо од доктора да је дошао неки велики човек словенски те скочи од радости кад је чуо ко је то и одмах хтеде да се с Вуком упозна. Синиша му испriповеди како је било с доктором и рече да зна како да му се даде лекција: да се приреди у славу Вуку велика бакљада. "А ко ће носити буктиње?" – "Па ово неколицина Срба што су овдје на лијечењу, а још усто читава кумпанија граничарскијех јунака који су овдје на вјежбању." – "Шта, болан, шта Ви то говорите!" чудио се капетан. – "Зар царски војници да носе буктиње?" – "Па зашто не? Вук није политичка личност, већ књижевник, уважен од свега просвијећеног свијета, па и наш прејасни цар га је одликовао." То помало Синиша "смота капетана на своје клупко": он му даде руку да ће војници носити буктиње. Синиша "из онијех стопа" оде на Врановину директору рудника, и тај му обећа бесплатно 300 машала.

Међутим се капетан ипак мало побојао одговорности, те оде исто вече у Глину пуковнику Јевти Лазићу. Тај није имао ништа против тога и одреди неколико официра да иду на бакљаду, а сам је бајаги био сувише оптерећен послом.

Сутрадан увече поредало се пред великом стражом у Топуском преко 200 војника у паради, са војном музиком. Буктиње се запале, музика засвира "Праг је ово милог Српства" и поворка, у којој је било и много Срба грађана, пође пред Вуков прозор, где се већ беху скупили многи официри. Заори се громко "Живио!" Вук отвори прозор, а Синишин отац, прота, скочи на импровизирану трибуну и поздрави старца искреном добродошлицом. Вуку потекоше сузе и једва је изговорио неколико речи: "Хвала, браћо! Ево дођох овамо мислећи да ме неће нико познати. А кад тамо, ево се освједочих да и овдје – крв није вода."

Војници се разиђоше, а остали завршише при чаши вина, састављајући, уз громке здравице, дописе и телеграме, који су још исте ноћи однесени у Сисак, тада најближу телеграфску станицу.

18. августа (на Преображење) прославише официри у Топуском ћесаров рођендан сјајним ручком, на који позваше и Вука са женом. Синиша прича: "Ја сам га сам довезао у кочијама неког католичког попа Бенковића, а за ручком је сједио у врх чела трпезе, на велику жалост неких босмоктера (од "was macht er?"). И наш дебели доктор добио је велику и дуготрајну кијавицу" Свет се чудио кад је бискуп Кучкер, касније кардинал у Бечу, дошао у Топуско, првога посетио Вука. "Али Кучкер је познавао Вука из Беча, па га није багателисао ни у Топуском."

Вук још никад није био видео крајишких Турака, о којима певају толике народне песме. Стога га Синиша позове у Обљај на сајам. Али му рече да никако не буде под фесом, јер би се тиме истакао; него Вук дође под оном руском "тањирушом" и у оном "цинцарском капуту". Мајор у Обљају био је Немац, те му Синиша претстави Вука као "доктора Караџића, академика из Беча. Дођу аге и бегови мајору "на еглен" и Мајор прича Турцима: "Ево, овај је господин из Беча". – "Е. бива, из Бећа, из Бећа" – прихватају Турци и сви вјерују да је Вук Бечлија.

Нешто подаље од нас стајаху неколико сережана, а на челу им арамбаша Јандрија Никшић, Србин ииз Просиња (онај што је онако успешно "сузбијао" Турке 1858). Усред разговора приступиће Јандрија мени те ће онако потихо, показујући на Вука:

"Велите, господине, да је овај из Беча?"

Дабоме, одговорим му.

"Ама, вјера и Бог, овакви се у Бечу не рађају. Овај ако није од Црне Горе, јамачно је неђе близу Дрине угледао свијет. У Бечу таквијех нема."

И заиста, погоди арамбаша Јандрија одакле је родом Вук.

Те успомене Синишине на боравак Вуков у Топуском изнео је пре неколико година др Б. М. у загребачкој "Просвјети", у скраћеном облику и са додатком да је та бакљада имала непријатних последица по приређиваче; то доказују документи у бечком Ратном архиву. Ја о том иначе никад нисам чула ни речи. Ако је тко имао да буде кажњен, то је свакако био Синиша, творац и главни остваривач те замисли. Ко је после пропасти Аустроугарске имао прилике да чита извесне Синишине ствари, чудио се како је "смео" тако писати. Он би, да је тада био кажњен или гоњен, јамачно нашао начина да и то прича; бар усмено у кругу блиских. Али ништа. Из тога, познавајући њега, закључујем да се они – мени непознати – документи бечког архива своде на повјерљива питања стављена неким надлештвима и на исто тако "пов." извештаје ових. Практички чини се да није дошло ни до чега.

Синишино познанство с Вуком уродило је тиме да је он Вуку дао своју збирчицу народних пословица и узречица; оне су у Вуковим "Пословицама обележене са С. М. Б. (Симеон Матејев Богдановић).

5

У јесен исте године 1861. морао је Синиша као повереник првобанске регименте отићи у Воркапића Село, своје родно место у ком већ 15 година није био. Радило се о познатом у оном крају кверуланту Симату Авлитору, то јест "аудитору". Тако га је звао народ јер се вечито парничио, а војне су се судије звале аудитори. Спремајући се да иде било кумпанији (чети) било "регименти" (пуку), Симат би кошуљу облачио наопако, изврнувши унутрашњу страну напоље, верујући да тад ни "авлитор" не може с њим изићи на крај. Ако би му се ипак којипут догодило да "повуче шарова", тј. да му "нажаре тур љесковцем" изговарао би се да му се под вратом раздрешила петља на кошуљи, па би се тешио тиме да се бар сит напсовао "господе" – од кумпаније до куће, називајући их пржибабама, нитковима и никоговићима, од којих би и "баба Вајка боље и праведније судила".

Парничење је тад у Граници било јевтино. Због кривице појединаца није се њиховој задрузи могло ни за судске трошкове ништа продати, ни парче земље ни комад стоке. "Ако је ко шта скривио а није прћије имао да подмири, а они с њим на клупу па му одвале неколико батина, па мирна Босна и весела дружина! Ко је био чврсте, неосјетљиве петље, тај се није бојао парнице."

Симат је имао два мирољубива брата, који су са својим женама много трпели од Симата и његове исто тако горопадне жене. Сваки је имао по једног синчића. Да не дође до већег зла наумише да се поделе. Законски се то није могло провести, јер су од тројице одраслих мушких глава двојица морала служити војску. Али се поделише потајно, као и многи други у оно време. Поделише све осим дворишта на три дела, по одраслим мушким главама.

Кад синови одрастоше, умреше оба мирољубива брата. У то дође наредба да се све оне "тајне" деобе, за које је власт добро знала, узаконе, макар и на штету војне обавезе. Али сад Симат смисли нову деобу: он и син му да добију половину, а оба синовца, с мајкама и женама – половину. Симат се држао оног што "царство каже": да се дели на мушке главе.

Синиша је као повереник имао да целу ствар извиди на лицу места у присутности главара и сеоских старешина и да нацрта и регименти предложи план целокупног поседа. Сви су били задовољни што он долази: он,

што ће опет видети свој први завичај, народ што је знао за њ као правична човека, а и сам "Авлитор", јер је ту правичност тумачио у своју корист. Синиша их је мислио дирати у срце лепим српским говором: како пропадосмо од неслоге, па нам туђин суди те удари сад једног сад другог по глави "па с њим у торбу".

Али Симат га прекиде: "Све су то лијепе ријечи, господине лајћмане! Али... диоба мора бити проведена, како царство каже, по мушкијем главама, па ако Ви нећете тако, онда нек авлитори суде, па коме обојци а коме опанци – а нама не треба тијех српскијех предика."

Синиша се осети као опарен. То да му се догоди у том чисто српском селу, где су му стари живели, где се он родио! "Сад још само фали да ме ова хуља денунцира да сам у званичну расправу уплетао срспство и српске невоље, па бих лијепо награјисао! А и право ми је! Зашто и износим пред звијер као што је Симат, српску прошлост..." Те се он сад протегне увис колико је могао (Синиша је био средњег раста) и рече званичним тоном да му је била дужност да покуша лепим начином. "Најљепши је начин на мушке главе све изнова подијелити", пресијече ми Симат ријеч као брадвом. Сад Синиша рече оштро да ће радити што му је наређено, а њих ниједан да не помоли зуба. Цртање плана и попис имовине нису му задали муке. Чим сврши попе се на коња те одјаха најбржим касом.

Али прави "авлитори" били су у извесном погледу још гори од Симата: све сами Немци и "Пемаци", не знају српски, немају појма о обичајима народним ни о животним приликама његовим. Тако су врло јасни акт о деоби вишепута враћали што Синиши што "кумпанији", "ради објашњења како то..." или "ради извештаја зашто" или "ради поновног истраживања", па се примакао и Божић пре него што се ствар макла с мртве тачке.

Решење је дошло непредвиђено. На Бадње вече Симатов се син опије те павши удари слепим оком о угао клупе и оста мртав. Сад Симат ни по каквом параграфу није могао тражити више од једне трећине. И ускоро оде онамо "гдје не питају ни за авлиторе, ни за оно што царство каже."

6

Где је Синиша провео год. 1862. не знам. Год. 1863. био је опет у Италији, из које је отишао 1865. У свом "путничком ћеретању" из 1898. (путовање по северној Италији и по Швајцарској, са женом и кћерком) спомиње да је у војној служби провео пуне три године на морској обали, а на другим местима истог путописа, да је Италију оставио 1865. Венецију је први пут видео 1859. само у пролазу, јер се већ сутрадан морало у Мантову. Њих око

1300 првобанаца, допловивши из Трста, стигоше једног раног априлског јутра у "Мљетке". Искрцавши се на Риви имали су да преко Маркова трга иду на Канарецо, у "квартире".

Лепа месечина подсетила га је како би наши Граничари, марширајући ноћу по Италији, певали:

"Сјај мјесече, мој мили војаче!
Ти ми сјајиш на небу високу
Усред твојих сјајнијех звјездица,
Као што си некад мени сјао,
Кад сам млађан још'те војевао!

Онај који је то спевао био је већ далеко од младости. Сав одрасли снажни живот Граничара био је низ војних рокова...

Већи део свога трећег, најдужег боравка у Италији, провео је Синиша у Венецији. У старом рибарском граду Кјоџи био је три месеца са својим батаљоном у гарнизону. Сећао се како би свет, кад се дигне опасно невреме, излетео на обалу и клечећи дизао руке према небу, молећи се за своје који су на пучини у својим бродицама. Год. 1898. би му жао што није више видео оне старе народне ношње: у старијих мушкараца "зашиљене капе налик на круне старијих дуждева"; а жене и девојке "носиле су озаду опасану прегачу од танана платна, коју би подигле преко главе и њом замотавале лице, да се осим очију ништа није видјело... Али су ипак знале... учинити као да хоће мало да се прохладе, па да покривало рашире, да им се види лице.

Год. 1863. усни једаред свог оца, како у црној одежди као да служи горе на цркви светог Марка. За кратко време доби вест да је отац Матеј умро. Његово је место владика нудио Милутину Тесли, оцу Николину, али он оде у Госпић.

Синиша је научио врло добро италијански, али после није имао 33 године прилике за разговарање на том језику. Ипак је, у свом студирању историје, с лакоћом читао италијанске изворе.

Волео је италијанску грацију, а италијанска му је музика увек остала ближа од немачке. Особито су му драге биле Вердијеве опере. Музичког школовања није имао никаквог. Поштовао је Рисорџименто; само му је било смешно ако се Виктор Емануел Други приказује у споменику на коњу и с мачем у руци: боље би, вели, било да у руци држи књигу устава државног.

Где је Синиша био дошавши из Италије, опет не знам. У току 1869. био је у Загребу па, рекла бих, до женидбе 1871. Говорио је више пута како је на једној војној школи предавао историју и географију и како би се, одржавши три часа узастопце, уморио, тако да би после тога најрадије седео

сам. У Цувајевој историји школства у Хрватској стоји да тада још није било у Загребу кадетске школе. Не знам је ли то тачно, или се она школа на којој је предавао Синиша звала некако другачије, али се јасно сећам Синишина причања о том.

7

Као ученик горњокарловачке – "раковачке" – гимназије, Синиша је често имао прилике да пролази поред куће трговца навелико Михајла Мусулина. Мусулини су били из околине манастира Гомирја, где су још данас села Мусулини и Мусулински Поток. Михајлов је отац био Димитрије, о којем сам у некадашњем Патријаршијском архиву у Карловцима случајно наишла на похвалну примедбу: неки се официр хтео оженити граничарском девојком, па се војна власт интересовала да ли је она тога достојна. Питање је било повољно решено обавешћу да је она одрасла у кући Димитрија Мусулина у Карловцу, што је био довољан доказ да је добро васпитана. Михајло, рођен 1796., био је у најнижим разредима ученик најстарије гимназије у Српству, карловачке, и то врло добар. Где се даље образовао не знам. Имао је брата Александра, нежењу и особењака као из Тургењевовог романа. Михајлова је жена била прекрасна Јелена Зоња из Темишвара. Дечко Симо Богдановић са дивљењем би је гледао, не слутећи да ће јој бити зет – после њене смрти. Негујући оболелу кућну помоћницу заразила се тифусом и умрла, остављајући петеро неодрасле деце: синове Димитрија и Александра, кћери Олгу, Меланију и двогодишњу Ирину. Малу Меланију запамтио је Синиша како стоји у капији и крупним сивим очима гледа жалосно и чежњиво у свет. Он је имао десет и по година више од ње, и сачувао је о њој њежно поетичну успомену, кад она њега још није била ни приметила. Кад јој је било 18 година он је запроси, то је било тамо негде између познанства с Вуком и поласка у Италију на дуго време. Она је тад о њему мало знала, а не само што није била удавачке ћуди него би се уплашила кад би је ко просио (а просаца је било подоста).

Тек десет година касније пошла је за њ. Он је тад био у Загребу, где је она често посећивала своју старију сестру, удату за председника општине, с немачким презименом. Међутим су јој били умрли неизмерно вољени отац и ванредно драга млађа сестра. А она сама за своју дубоку богату душу није налазила ни хране ни делокруга. Синиша јој је био још доста туђ, али је улевао необично поверење. Венчао их је, 1871. онај многогодишњи и изузетно омиљени, тада млади парох загребачки Амвросије Павловић, јеромонах лепавински. За неколико дана, или одмах, отпутоваше у нови

гарнизон Синишин, у Јозефово у Чешкој, где им се после године дана роди син, Богдан. Њега је крстио исти отац Амвросије, после осам месеци, јер раније није било прилике! "Новорођенче" већ је седело за столом. Ускоро Синиша би премештен у Беч, где угледа свет други син, Милан.

Читала сам писма која је моја мати писала својој сестри у првим месецима свог брака. Чедно – озбиљно она одају како је нежно тај, дотле граничарски официр умео да пази своју заувек одабрану другу. Он се према њој увек владао витешки-заштитнички, а уједно је у њој у извесном погледу видео нешто више од себе. А све то без труна обмањивања себе, са сасвим стварним уочавањем свих тегоба животних и са спремношћу за вршење свих дужности.

У Бечу су остали више година. Ту Синишу посети један српски официр, с понудом да пређе у српску војску. Њега је то привлачило, али се преговори разбише јер се није стављало у изглед обезбеђење његове супруге и деце за случај његове смрти. Тај Србијанац, причало ми се, написао је у неке српске новине чланак о том како се у кући тог аустријског официра славио прави правцати српски Божић. Синиша се држао начела да деца треба пре свега да се прожму својим језиком, песмама свог народа, а после могу, ако хоће и ако им буде требало, учити и десет страних језика и путовати по свему свету. Исто је тако мислио и Достојевски, којег Синиша није читао.

Једаред, у Бечу, моја мати, идући са петогодишњим синчићем Богданом, срете познаницу Немицу. Та љубазно ослови малог немачким речима. Мати рече: "Он још не говори немачки", а Немица ће запрепашћено, као да је дознала за неку неизлечиву болест:"Armes kind!" (Сирото дете!). То сирото дете научило је касније немачки тако да би у каквом такмичењу зацело победило бар половину школованих Немаца фиким познавањем немачког језика. Моја је мати своје синове прва спремала за школу, без ичије помоћи, па је старији одмах био примљен у трећи, а млађи у други разред основне школе; обојица положише матуру ("мале" тад није било) више месеци пре завршетка своје осамнаесте године.

Из Беча Синишу преместише у Линц, главни град Горње Аустрије, у пешадиски пук бр. 18, "Великога кнеза рускога Константина". Командант пука био је члан царске династије, ерцхерцог Фридрих. Њему се Синиша необично свидео, што је добар знак за човечанску вредност тог Фридриха. Дешавало се да, возећи се у кочијама, сустигне Синишу па га позове у кола. Брат Милан причао ми је како је отац о том говорио: "Кад се човјек упозна с великим господином, треба да чува своје достојанство, да га тај не цакне као исцијеђен лимун." И баш му је то чојство сачувало трајну пријатељску успомену у надвојводе: телеграфски би му честитао свако унапређење, свако одликовање, ја сам такве телеграме сама видела.

У Линцу је тад, осим моје браће, дечака, било само троје Срба: моји родитељи и капетан Петар Цвитковић, Личанин, па их је Фридрих називао српским триумвиратом. Кад сам се ја родила, 1882, морао је, ради крштења, доћи православни војни свештеник из Беча, а моју куму, ујну Ирину, заменио је капетан Цвитковић.

8

Кратко време после тога морао се Синиша опет селити, у Храдец Кралове (Königgrätz, где је 1866. Прусија одлучно победила Аустрију). Али већ у јесен исте године дође Синиша као мајор у Осијек, где остадосмо 10 година. Ту, где је имао више мира, сазре у њему воља да се научно бави српском историјом; јамачно се служио и библиотеком старе класичне гимназије, коју су му похађали синови.

У првој половини тамошњег боравка имали смо по реду тифус, почевши од Синише, а завршавајући са мном, сви осим мајке, која нас је све неговала. Кад је Синиша први пут после болести почео да се спушта низ дрвене степенице "ерарне" куће у Тврђави, избезумљено радосно зарза његов коњ Хусар у својој штали у дворишту. Оплакали смо га, драгог Хусара, кад нам јавише из Осијека у Загреб да више не живи.

У вези с гимназијом догодило се нешта врло карактеристично и за тадашње прилике и за Синишу. Брат Богдан заврши седми разред са тројком из владања, услед чега није могао бити "одликаш" и то стога што се једаред на улици није јавио католичком вероучитељу. Богдан је имао врло лепе плаве очи, али кратковиде и астигматичне, а наочари му нису давали. Такви се људи често навикну да на улици гледају више "у се" него око себе, па се и њему догађало да не примети и најприснијега. Али кад се радило о католичком катихети, није важило никакво извињавање, поготово кад је кривац православни Србин. И како би се професорска колегија противила католичком вероучитељу као тужиоцу?

Синиша се иначе претерано држао начела да деци не ваља допуштати да говоре против својих наставника. Али у овом је случај, с правом, био уверен да му син није ништа крив. Објашњавао се с директором – узалуд. Тад написа претставку моћном бану грофу Куену! Она му је враћена с негативним решењем. Ја сам је, после Синишине смрти, нашла међу његовим хартијама.

Она није писана српски него немачки, Синиша се према том туђину служио званичним језиком војске којој је припадао. Објаснивши стање вида свог сина, он истиче да сматра увредом за се и за своју супругу ако се

претпоставља да су свог сина тако рђаво васпитали да се неучтиво влада према једном професору своје гимназије. Он је то, вели, казао и директору, па га запиташе како то да му син после оне тројке редовно поздравља католичког катихету. То је, објашњава Синиша Бану, отуда што младић отада поздравља све што ма и најмање личи на католичког свештеника!

Без академије и веза, а поносито карактеран, Синиша је до мајорског чина напредовао споро. Али тад за неколико година поста потпуковник, а затим за годину и по или две године, пуковник и уједно заповедник пука ("бр. 78, Шокчевић"). Преселисмо се у другу, такође "ерарну" кућу, приземну, са 4 паркетиране собе у једном низу. Последња је била Синишина канцеларија. Ту једаред уђе бојажљиво сиромашна жена и пријави да јој је неки млад официр за прање рубља остао дужан толико и толико. Пуковник јој рече да причека и одмах даде позвати дужника: "Господине лојтнанте, је ли то и то истина?" – "Јест, господине пуковниче, али ја ћу одмах -! – Разуме се да ћете одмах платити, али ћете одмах, у року од 24 сата, поднети молбу за отпуст из војске. Ја не могу допустити да са мном служи неко ко је кадар да чини такву прљавштину да сиромашној жени која за њ ринта остаје дужан." Без поговора и жалбе! То се некоме може чинити свирепо – неувиђавно, али би у свету свакако било много боље да се људи васпитавају у том духу. Синиша би тако поступао и према најрођенијем.

Такав му је био и патриотизам. Подупирати неваљалца или неспособњака зато што је Србин? То би у његовим очима била брука. Једном му се у Бечу претставио службено "једногодишњи добровољац" (тј. младић с матуром, који је служио војску само годину дана, а добровољцем се звао ваљда стога што би смео служити и три године, кад би баш хтео). Капетан Синиша га упита: "Ви сте Србин? Да знате, другом бих још којипут и могао гледати кроз прсте, али ако се обрукате Ви, Србин, овако ћу Вам (с одговарајућом кретњом руку) шију заврнути." То ме потсећа на један црно уоквирен оглас у старом гласилу Српске омладине: "Тај и тај проглашава се недостојним да носи име Србин."

Војни маневри и асентације (купљење регрута) доводили су га вишепута у ђаковски крај, где би бискуп Штросмајер официре тад звао на ручак. Бискуп је био чувен са свога "шарма" и говорничког дара – рекао је пред Синишом да му је остало "само још ово нешто језичине" – али Синиши није био симпатичан. Мој отац није веровао у искреност и чистоту његовог југославенства, њему се чинило да је то углавном ипак тактика за привлачење Срба "у тор папин". Ко познаје историју ширења уније међу Србима неће се тому чудити, јер "кога су змије клале и гуштера се боји". Бојао се Синиша није, али је био у тим стварима неповерљив.

Том приликом згодно је да споменем његове чланке о Ватиканском сабору 1869/70 ("Срб." 1896. 135-14, 1897., 1-2) изазване енцикликом папе Леона XIII "Satis cognitum" ("Довољно је познато"). Приликом освећења православне саборне цркве у Пакрацу били су на банкет позвани и неки католички свештеници. Кад један стари српски попа хтеде извадити из џепа носну мараму, извуче, на своје чудо, ту енциклику.

Синиша у својим чланцима доноси читав онај чувени говор Штросмајеров против догме о непогрешивости папиној, и то по немачком преводу, штампаном у посебној брошури, у рајнском граду Везелу, по свој прилици није могао да дође до латинског оригинала (Штросмајер је говорио класично лепо латински, штавише, неко ми рече да је то био једини језик којим је савршено владао. Да је Штросмајер остао при својој опозицији према непогрешивости, Синиша би га од срца поштоввао, али он није могао да схвати како се људи могу дивити неком ко се после тако племенито смела иступа "похвално покори" ("laudabiliter se submisit"). Том приликом он цитира пародистичке немачке стихове, које одмах преводи на српски:

"Те он трже сабљу од бедрице,
Огледа јој вршак и оштрице,
Па је опет тури у корице."

Мислим да је то из Блумеуерове "Енеиде", у којој је Синиша у младим годинама уживао. Стихови гласе у оригиналу:

Er zog den Sabel aus der Scheide,
Besah die Spitze und die Schneide
Und steckt' ihn langsam wieder ein.

Штросмајер је у старости тврдио да онаквога говора није ни држао; али се говорило да га је 1873. о свом трошку дао штампати у Осијеку.

Тек што је Синиша завршио чланке о Ватиканском концилу, запосли га "Србобран" да пише о II св. часописа "Балкан", који је издавао др. Александар Брешћенски уз судјеловање многих пријатеља сједињења цркава. О бр. I је Синиша већ био писао, исте године, и дао читаву студију о односима Ватикана према Ускоцима и Крајишницима, о манастиру Марчи итд. Њега тај посао није привлачио, радије би, вели, бабама на селу конопље набијао.

Римску пропаганду међу Србима он слика овим својим десетерцима:

Преко свога руха ајдучкога
Обукоше свештене мантије,
Па узеше књиге инџијеле
И над њим упреподобише с',
Те очима извртат' почеше,

А све лијућ' сузе низ образе,
Заклињу нас и небом и земљом
И вјечнијем душа спасенијем
Да с› селимо у тор папе римског."

Не ваља дирати ни у чије светиње, али то нико не може искрено звати светињом.

Често се за "главу породице" вели да је "гост у својој кући". То Синиша није био. Он је, истина, "министарство унутрашњих послова потпуно препуштао својој супрузи, срећан што она домаћинство води тако разумно и лепо. Али се он много и радо бавио својом породицом. Мене је научио писати, а читати сам научила сама, био ми је у почетку и вероучитељ. Не знам зашто, али основне школе нисам никад похађала, него, две и по године отприлике, неку сасвим приватну школицу у Доњем граду, код младе полуиталијанке Маријете Пилепић, где нас је тада било свега пет ученица, ја далеко најмлађа међу њима. Наставни је језик био немачки, а училе смо и француски (по врло старинској методи). Иако сам била без икаква сведочанства, примљена сам, кад се преселисмо у Загреб, у новоотворени "привремени женски лицеј", на основу сасвим неформалистичког пријемног испита.

У детињству ишла сам често у шетњу сама с оцем, ако је мати била случајно спречена, али се њему просто хтело да изведе своју кћерчицу. Сећам се како ми је везао ципелице, кад то још нисам умела сама, и како ми је брижљиво рашчешљавао косу, тако нежно да никад ни најмање није чупнуо.

А замисао да напише српску историју родила се из жеље да својим синовима остави добру читанку о нашој прошлости.

Колико је год био одликован тиме што је "преко реда" постао пуковник и уједно командант пука, толико је већ у другој години свог новог чина имао непријатности од нечијих злоба. Ја о том нисам знала ништа поближе, остао ми је само општи утисак. Пред крај лета 1892. затражи и доби пензију, те се једног лепог јесењег дана заувек опростисмо с оном пријатном "ерарном" кућом, са красним ружама у врту, – и са младим мачком, којег сам нашла рањена репа на улици, неговала и мазила, с којим сам се тако радо играла, а сад је он седео на прагу и равнодушно жмиркао, док је мени срце пуцало од бола првог великог растанка у животу.

9

Загреб моји родитељи одабраше за трајни боравак са више разлога. Тамо је живела мајчина сестра, једина још жива из куће Михајла Мусулина; тамо се отварао женски лицеј, прва права женска средња школа на словенском југу, и чак за неколико недеља старија од бечког женског лицеја. Осим тога Загреб је био леп складан град с веома привлачном околином и већ се могао добити стан с купатилом, што је тада био врх комфора. Тамо се Синиша могао заронити до миле воље у историске студије. Тамо је излазио "Србобран", којем је он ускоро постао угледан и омиљен а свагда бесплатан сарадник.

Кад сам постала лицејка, отац рече да ћу свршити шест разреда, а затим – у женску стручну школу. У мени је закипело тихо негодовање, нешто што би се могло изразити речима: "то ћемо видети!" У Синиши није било никакве тираније, он је само рекао шта му се чинило нормално. А кад сам свршила шести разред није му било више ни на крај памети да ме спречава у студијама, напротив, он се тиме поносио. Само једаред ми је казао нешта врло неласкаво, али савршено умесно и лековито. То је било последњих дана пред моју матуру на мушкој класичној гимназији.

Оснивање женског лицеја многи су сматрали готово опасним експериментом, па се није смело на девојачке мозгове одмах навалити с аналитичком геометријом, старославенским језиком итд. У виша четири разреда већина је учила педагошку групу предмета, мањина латински, а остали су нам предмети били заједнички. Све су усто могле учити и енглески, и то врло добро: ми смо у осмом разреду читале Хамлета и Млетачког трговца у оригиналу. Уопште је настава у живим језицима била боља него игде, а латински се за четири године научило готово колико у класичној гимназији за осам, јер је то учио мален број понајбољих ученица. Али док се "педагошкињама" признавало пуно право на учитељску службу, штавише сматрало се да су лицејке не само образованије него и стручно спремније од апсолвенткиња учитељских школа, дотле се "латинкама" за упис на универзитет лицејска матура није признавала ни делимично, па се морала полагати на мушкој гимназији, из свих предмета.

Ја сам жестоко патила од предрасуда против "учених жена", а осим тога имала сам врло мало прилике за дружење с дечацима, јер су браћа и другови њихови били много старији. Било ми је страшно при души те навалих учити дању и ноћу. Тад ми отац рече сасвим мирно: "Видим ја да ти нијеси за науку, иначе не би морала учити и ноћу". Синиша није баш био психолог, у том га је наша мати кудикамо надмашивала, али тада је нашао праву реч, да не би могло бити боље!

10

Први чланак Синишин у "Србобрану" био је практичног значаја: Какво нам треба друштво? Потакнути примером чешке Школске Матице, предлаже како би се без ичијег оптерећивања могло основати онолико српских основних школа колико треба. Да се избегне "сваки могући сукоб са икаквијем познатијем и непознатијем параграфима", рад би се тог друштва морао ограничити на Србе у Аустро-Угарској (са Босном и Херцеговином). Ту је тад било бар 350.000 српских породица. Ако их је 50.000 сасвим сиромашних, зацело би их се 100.000 могло обавезати да недељно уплаћују по једну крајцару или новчић, 100.000 да дају по два новчића, 100.000 по три недељно, а нашло би се много појединаца који би могли и хтели давати и знатно више.

Да се подигне школска зграда требало би најмање 20.000 фор., а ако се земљиште добије бесплатно, онда 7 до 8 хиљада. Од камата уложеног новца могли би се плаћати учитељи, а убирао би се и "школски намет". Од прилога стечених у једној години могло би се основати 17 школа, за 50 година 850. Не ваља "што туц то муц", него радити плански: почети с горњокарловачким владичанством и с пакрачким, наставити у Далмацији, Босни и Херцеговини, па тамо где је опасност од одрођивања. Последње би биле наше најбогатије земље: Бачка, Банат, Срем. А затим би се могле, на исти начин, оснивати школе средње и стручне. Оне општине у којима то друштво подигне школу немају права да одустану од даљег прилагања.

Зашто тај предлог није нашао одјека не знам. Можда и стога што је Синиши недостајало једног својства пропагаторског: он није небројено пута понављао фразе и пароле.

У истом броју "Србобрана" јавља се да ће се отворити Српска читаоница у Загребу. Синиша јој је био први претседник; 1901. изабраше га наново, али се захвалио. За оснивање те читаонице одредио је цео приход од сепарата "Ратова Стевана Немање". У тој читаоници он је одржао неколико предавања пуних садржине. Увек се за њих савесно спремао, маколико већ отпре знао о дотичној теми. Сећам се да је за предавање о Косовском бoју већ петнаестак дана раније нацртао беспрекорну мапу Косова, с положајима српске и турске војске. Предавању о богумилима (у јануару 1901) присуствовао је књижевник Симо Матавуљ. Годину дана доцније предавао је о Југ-Богдану. Предавање о Косовском бoју било је у почетку јануара 1903, а у фебруару 1904. говорио је "О женама у српској историји". О том предавању стоји у бр. 36 "Србобрана" да је било засновано на историским подацима и прожето темпераментом и занимљивошћу. Неко ко је оних година студирао у Загребу рече ми недавно да је слушао једно Синишино преда-

вање о бици код Кениггреца (“Садове”), 1866. Ја се тога не сећам и нисам нашла о том белешке у Србобрану. Било би интересантно да је за тему одабрао баш тако одлучан аустриски пораз.

Синиша је био и међу оснивачима Српске банке у Загребу, иако му је сав капитал био “кауција” његове жене (у Аустроугарској се официри, до извесног високог чина, нису могли женити без “кауције”, што нижи чин то већа кауција. Имала је да служи обезбеђењу породице).

11

Синиша је волео ред и рад. Његово му је здраво тело у том служило, али је и он васпитавао своје тело. Чим увече легне, заспи, чим се изјутра пробуди, устане; чим устане, умије се и обуче. Нити је кад лешкарио без праве потребе за одмором, нити се вукао по кући у неуредном стању, нити би и за највеће жеге сео за сто у “неглижеју”. Волео је да шета, при чем је обично био удубљен у мисли или у разговор, па није осећао потребе да своје шетње много мења.

Читао је и писао, похађао библиотеку Југославенске академије, а и сам је имао бирану књижницу, особито из српске историје и народних умотворина: сва Вукова дела. Сећам се дугог низа Летописа Матице српске, а у Српску књижевну задругу уписао се чим је основана. Писао је лако, енергичним а врло читким рукописом. Позоришта и концерата – у оно време – није посећивао, али му је било драго што то чинимо мати и ја.

Радо је путовао, и лепо је било путовати с њим. Чим седне у воз, помлади се за двадесетак година. Ситних незгода није схватао трагички. Утиске је примао са свежином младости, а био је чист од снобизма као дете. И, што је такође важно, држао је да је много боље остати код куће него путујући тврдичити. Сећам се многих ферија проведених код куће, са пливањем у Драви, доцније у Сави, осим тога, мати и ја волеле смо велики поетични парк Максимир. Путовали смо у троје 1898, 1899, 1901, 1903, 1904 и, ради мајчиног лечења, 1905. После њене смрти, 1906, била сам с њим неколико дана у Београду, да видимо новорођено унуче – сада професора београдског медицинског факултета – које је крштено књижевним именом свог деда. Године 1907., одмах после моје промоције, провели смо око шест недеља у Зеленики, у Боки Которској. Ту више није било оне његове веселости. Он је почео да стари годину дана раније, кад је наша мати умрла.

Још у лето 1903., кад је већ био навршио седамдесету, рекла му је, у Ловрану, једна иначе не баш љубезна госпођа из Берлина (нас троје били

смо једини не само Срби него уопште Словени међу гостима!) “Господине пуковниче, да Вас види Ленбах, сликао би Вас – али само кад говорите.” Ленбах је тада био један од најчувенијих портретиста на свету.

Из тог боравка у Ловрану сећам се нечега што је врло карактеристично за њега. Једно вече налети рој крилатих мрава на велики осветљени сто за којим су гости седели. Била је права напаст. Неко предложи да сви сложно запуше, не би ли их дим протерао. Тад неко и мене понуди цигаретом, да се малко жртвујем за опште добро. Ја нисам ни умела да пушим, и не би ми ни на крај памети да се пушењу одам, али онако у шали покушах да задимим и ја. Отас се натуштио! Није ме корио, ни одмах ни касније, али је био жалостан, можда неколико дана. И све да ми је икада дошло искушење да пропушим, мислим да би ме та успомена одвратила. Јер у том незадовољству Синишином било је нешто дирљиво лепо, дубока жеља племенита родитеља да на кћери не буде ама баш ниједне “црне тачке”.

Ја сам већ у доста раној младости штошта почела да схватам другачије него он, и то није ни грешно и жалосно, јер се ту радило о идејном, о сазнавању и проживљавању. Али пушење – то није идејно, то је само рђава навика.

Он сам негда је пушио, али никада страсно, као што уопште није било навике без које “не би могао бити”. Пушење преподне, на пример, сматрао је готово порочним. Једног дана науми да се и те умерене слабости одрекне. Био је тад већ у пензији. Често човек чује: “Па шта имам од живота ако се свега одричем?” а под тим “свим” мисли се пушење и слично. Такав је став Синиша презирао. А одрицати се помало, свакидан једне цигарете више, то је њему било туђе. Или – или. Имао је некамо да путује сам, можда на седницу пакрачке консисторије, којој је неколико година био члан. Био је управо купио кутију цигарета (негда је пушио дебеле цигаре). Седећи у купеју, наједаред учини “квалитативни скок” и баци неначету кутију кроз прозор. И никад више ни да зажели ни да зажали.

Његова осетљивост за девојачку неприкосновеност његове кћери изазвала је једаред смешан мали доживљај. Имала сам да свирам на једном концерту Српског певачког друштва (којем сам већ као лицејка била члан). Тада је био обичај да “даму” која учествује добровољно као солиста изведе неко од приређивача испод руке на подиум. Тај задатак имао је да изврши један од стубова друштва – прави стуб по свом стасу и басу, и добар познаник мога старијег брата. Кад то чу Синиша он се зграну. Тај је човек био учинио нешта што је неумитна часност Синишина осуђивала, не знам право шта, али је било, колико сам могла да разаберем, “по женској линији”, и ваљда нешта доста обично. Чак мојој мајци, уза сву њену поетичку чистоту, било је смешно што Синиша не може да поднесе да би рука његове кће-

ри била пола минута у додиру с рукавом тог човека. Питање је решио брат, рекавши нежељеном доводиоцу на подиум, да ја још никад нисам ишла испод руке с туђим мушкарцем, па не би било добро да ми нешта буде непријатно управо кад треба да ступам пред публику. И тако ме одведе брат а онај други није ни слутио шта се ту одиграло.

Што ми отац дуго није давао да проводим вегетарство, то је било само од бриге за моје здравље. Он је и у јелу био умерен, али је веровао, као што и сад још верују многи, па и неки лекари, да је нешто меса потребно. Шарлах који сам преболела са 27 година помогао ми је: изговарала сам се да могу од меса постати штетне последице по бубреге, те се повегетарих.

Иначе сам имала лепе чисте слободе. Могла сам читати што хоћу. У V р. Лицеја определих се за педагошки правац, уображавајући себи да ми је задатак да будем сеоска учитељица. Када сам се, годину дана касније, страшно зажелела латинског и универзитета, учила сам сама латински, па у седмом разреду, положив испит, прећох међу "латинке". Нико ме ни у једном ни у другом није спречавао. Тако ми, као студенткињи, нико није сметао да сама самцата сатима и сатима тумарам по истарској обали, или касније, по дивној Боки.

Сећам се само једне очеве забране која ме јако пекла. Многи гости истог пансиона у Зеленики, међу њима и неки добри познаници, наумише да се моторним бродићем одвезу до оне "модре спиље" на улазу у Боку. Мене је то силно привлачило, али Синиша уложи вето. То је било и увредљиво за моју одраслост, самосталност, храброст. Али он не попусти. У ствари се осећао стар и сам, и стрепио је за оно једино младо и драго што је имао уза се.

12

Синиша је као пензионер живо учествовао у питањима српске аутономије. Год. 1894. био је на великом збору у Карловцима, а 1897. био је изабран као "народњак" у народно-црквени сабор, у првом слуњском срезу. У Карловцима се тад упознао с будућим тастом свога старијег сина, бечејским протом Јованом Боротом, такође народњаком. Његова ми је кћи казала шта је њен отац причао о том познанству. У неком свечаном богослужењу ђакон нешто смрси, а Синиша, који је литургије, јутрења и вечерње знао на изуст, то одмах примети. Благи прота хтеде грешника да извини: "Млад је." А Синиша одбруси: "Ја регруте не изводим на параду!"

На сабору је Синиша двапут интерпелисао. Обе су интерпелације у целости (с обавезном гарнитуром штампарских грешака) штампане у 79.

броју "Србобрана". Прва је против плашчанског владике Михајла, друга против беловарског проте Штековића.

У Петрињи су, за земаљски сабор, и Срби и Хрвати сложно гласали за Хрвата Еразма Барчића, који је био оштро осудио противсрпске изгреде у Загребу приликом прве – и једине – посете цара-краља Франца Јосифа главном граду Хрватске. Владика Михајло позове свештеника Медаковића, без икакве озбиљне потребе, баш за сам дан тих избора. Медаковић је морао да узајми новаца за пут, па је закаснио, стога није био примљен него кажњен епитимијом у "брашнари" манастира Гомирја. И још је тамо за незачињени пасуљ морао платити 15 форинти, а за свог заменика 20, тако да му је за децу остало свега 6 фор. Интерпелант је упућен, да ту ствар као тужбу поднесе Синоду.

Друга је интерпелација била изазвана нехатом беловарског проте Штековића, којега су сматрали кривцем за успех уније у Пргомељу: зашто је прешло у унију 70 Срба. Податке о Штековићу добио је тада већ умрли уредник "Србобрана" Паја Јовановић, али није хтео да износи српске срамоте па је све послао пакрачкој консисторији, а владика Мирон – Штековићу. Та је интерпелација изазвала буран пљесак и међу члановима сабора и међу публиком. Патријарх изјави да ће ствар дати испитати.

Мало дана после тога одложи краљевски комесар сабор, док не добије у Ишлу (где је Франц Јосиф обично летовао) нове инструкције, "јер оне досадање му не упалише", како вели Синиша у "Три дана у унутрашњости Србије". Он је био председник петиционог одбора те заказа седницу после заједничког ручка. Ту раздели подједнаке гомиле петиција међу извештаче, "докторе свију права", да их темељно проуче за време "одгоде". А сутрадан оде у Београд, својој сестри па мало у унутрашњост. Он је за она три дана видео врло много. Свој путопис завршава једним приговором из љубави, приговором који нажалост ни данас није застарео: зашто Србијанци нису "већ одавно саставили каква Бедекера" о својој земљи? Колико би путника тада долазило да упозна многе природне красоте у Србији! Жалио је и што Морава још није регулисана...

Карактеристично је за Синишин однос према историјској садржини јуначке песме како у "Три дана у унутрашњости Србије" говори о красној балади о смрти Приједниној. Разгледавши са свих страна развалине куле Тодора од Сталаћа, схватио је да Приједза-Тодор и његова љуба с ње **никако** нису могли скочити у Мораву. И одмах чује извесне "непогрешиве" како му довикују: "Ето видиш дакле сад сам да је народно предање у пјесмама **пријесна лаж**", и види их како "побједоносно витлају троструку, из самијех негација саплетену канцију" према њему. Али: "Зар није Приједза-Тодор могао имати под кулом још један лагум, кроз који је могао доћи близу над Мораву, па отолен у њу скочити?"

У јесен 1901. кандидовао се Синиша за сабор Хрватске и Славоније, као претставник српске самосталне странке за 37. изборни котар, са биралиштем у Глини, али га победи "велетрговац" Душан Слијепчевић. С обзиром на моралну отменост Синишину и на куеновске – и не само куеновске – методе, било би чудно да је било друкчије. Нисам уосталом примећивала у кући никакве потиштености стога!

Док је Змај живео у Загребу, Синиша се с њим више пута састајао. Једаред поведе и мене, што ми је била велика част и радост. У Загребу се прославила и педесета годишњица Змајева књижевног рада. Све би било лепо, да нису франковци учеснике гађали муљковима. Тек 1903. наста боља ера – на неко време.

13

На саму нашу славу, 28. јуна 1906. умре наша мати, од срчане болести којој се тада једва могло наћи нешто олакшања, а камоли лека. Синиша је тај ударац, давно очекивани, подносио храбро и смирено. Он је, уза сву своју велику живост, био стидљиво затворен. Само ко сродно осећа погађа што се збива у таквом човеку. Сећам се како на дан њене смрти његова рука малена, иначе увек тако снажна, енергична, дуго није могла кључићем да погоди браву једне од малих фиока писаћега стола.

Старост, којој код њега тако дуго није било ни гласа ни трага, брзо је наилазила. Рукопис српске историје био је довршен, али се књига није могла издати јер се није јавило доста претплатника; оглас је био штампан у "Србобрану" три месеца пре онога кобног Видовдана. Проредио се круг старих пријатеља. Синови далеко. Остајао је чист од ситничавости, чангризљивости. Нежност му је пријала, али је постајао мучаљив.у јесен 1909. морао је лећи, не услед болести појединог органа, већ услед опште оронулости.

Једно вече мој ме брат упозори – био је дошао са женом и синчићем – да отац као да нешто поје у другој соби. Врата су била отворена. Старачки, тихи, испрекидани глас. "Со свјатими упокој..."

29. октобра 1909. око 23 часа, издахну.

Лик Синишин био би сакат, штавише фалсификован, да се прећути његова дубока религиозност. То није била само везаност за скуп обреда, за традицију српског народа, него, у основи, потреба за неком суштинском, апсолутном светињом. Она је била срасла са српским православљем, али несујеверно и неклерикално. Монашки му је дух био антипатичан; он је, уосталом, сасвим нееванђеоски. Свети Сава, прошав кроз строги стаж

испосништва, враћа се у свет, живи и делује међу људима и за људе. Добра је аскеза само она која, држећи у запту нагонски живот, служи развитку виших способности. За онај стих народне песме о "по греку старог родитеља" рекао је Синиша ("Срб." – 1896, 71) да је јамачно изашао "из тикве каквог сметеног бећара"; а умовање о "безгрешном зачећу Блажене девице Марије" могло је, вели на истом месту, настати само "у сметенијем мозговима онијех безобразнијех јежовитскијех бећара који у брачном опћењу мужа и жене виде некакво оскрвњивање". Али он је брак схватао тако озбиљно да је, у разговору, и гдекоју закониту везу знао назвати конкубинатом. Ни мушкарцима није признавао права на неверство и разврат (жене то онда нису ни тражиле), а према женама је од младости био у неком витешком односу. У младости није зазирао од игранака, али је сматрао за своју дужност да пре свега игра редом са свима оним девојкама којих још нико није био замолио за игру, па је тиме "зидним цветићима" улевао веру у се (што је врло важно за успех у друштву). Извршивши тај – аутономни – задатак, тек би почео да бива играчем по својој жељи. Није се нарочито одушевљавао за "еманципацију жена", али никад нисам од њега чула ништа налик на оне глупости које су тад још и многи научници и ини "проминентни" говорили против припуштања жена у високе школе и против њихове привредне и остале самосталности.

Кад сам се јавила директору једне загребачке класичне гимназије ради полагања матуре, он, иначе беспрекорно учтив, рече да ћу жалити што сам "у књигама младост изгубила". А нешто раније је ректор једног момачког универзитета у свом опроштајном говору изјавио (тада је ректоровање трајало годину дана) да је само један облак замрачивао његово ректорско небо, а то је присутност прве студенткиње. Тај женски облак била је случајно једна моја професорица, одличан филолог, која је тек у зрелим годинама доспела до универзитетских студија, а била је претерано коректна у сваком погледу!

Ја нисам нимало уживала у женском ручном раду, али сам сматрала дужношћу да научим шити, док сам везење и слично сматрала мање више као дангубу. Тако се, без ичијег наговарања и са патњом у души, између лицејске и гимназијске матуре упишем у женску стручну школу, где сам, за једно полугодиште, ушла у основне тајне кројења и сашила једну "потсукњу" и једну хаљину. Цело сам се време тамо осећала страшно непријатно, и верујем да сам другима била помало смешна. Синиша је тај мој подвиг оценио кратком реченицом: "Сад си спремна за социјалну револуцију." То је једна од оних реченица којима је он каткад одавао да је о гдекојим стварима много више размишљао него говорио. Тако на пример једном рече: "Српство ће се ујединити за највише тридесет година, или уопште неће."

Синиша је сматрао непристојним и неправедним да се човек неком руга или му замера што је друге вере, али је у сваком мењању вере из било каквих себичних побуда видео нешта дубоко неморално. У његовим је очима била штета а не корист по православље ако овоме приђе католик ради развода брака. Мој брат Богдан саопштио ми је пре неколико година како му је отац причао о свом разговору с Петром Прерадовићем (на немачком језику): "Господине капетане, зашто сте променили веру?" – "Јер сам у том видео своју корист." А Синиша, много млађи од њега по чину и по годинама, испљуну и отиде. Вредно је истаћи да Прерадовић није рекао да је "морао": доказано је, уосталом, да се у аустријској војној академији није морало прелазити у католицизам.

Синиша је знао бити "enfant terrible", онако како баш најбоље деца својом истинитошћу и озбиљношћу знају збуњивати још неокореле одрасле. Тако је једном запитао некога католичког свештеника како он свој конкубинат усклађује са заветом о целибату. Тај се није збунио, већ хладнокрвно одговори да се он није, као монаси, заветовао на полну уздржљивост: него само да се неће женити. Синиша је знао да је папи Гргуру VII било пре свега до тога да од свога свештенства створи црквену војску слободну од породичних веза. Али баш му је то било одвратно што се ту софистички и жмуречки прелази, врло често, преко свакојаке нагонске необузданости, а забрањује се, као нешта недовољно чисто, брак заснован на пуној одговорности и оплемењен љубављу и поштовањем.

Исто је тако строг био Синиша и према православном свештенству. Он очевидно није веровао да човек већ стога што је рукоположен може деловати благодатно све ако је порочан, лицемер или иначе неваљао. Причајући, у свом "путничком ћеретању", да и мали град Кјоџа има свог бискупа, примећује да италијански бискупи имају прихода мање него "који бачки прота" али да такав бискуп своју дужност врши "као да има и Даљ и Сириг". Ми из тамошње саборне цркве дискретно шмугнусмо јер нас је један неочекиван нарочито театралан обред почео дражити на смех; али свакако је, вели Синиша, и та наивна театралност пристојнија него кад калуђер у цркви поје цару Душану "и убијен бил јеси от твојих присних", а ван цркве објављује да је то лаж. Тиме је нишанио на једног иначе врло заслужног нашег историчара, који би био још заслужнији да је обуздавао своју често увредљиву жучност. Он је једаред и о Синиши написао да је нешта "напискарао"; тај је израз Синиша затим с хумором применио на своје путописно ћеретање. Вредно је споменути да је најзад између њих двојице дошло до пријазног сусрета, прошеташе се чак заједно "око Цмрока" једном приликом кад је тај историчар био у Загребу. Чини се да се овај тад уверио да Синиша није глупан, а Синиша о њему, да није баш тако зао!

Карактеристичан је за Синишин критички а дубоко човечански став према православном свештенству његов некролог о ријечком проти Јовану Шорку – "Дједи" ("Срб." 1894, бр. 35), којег је знао као војног свештеника. Док су се неки од тих поносили што могу носити официрску капу, па су се стригли и бријали да буду "феш", а неки су више волели "кеца него свеца", Шорак је у опкопима помагао и тешио рањенике, обилазио болнице, сахрањивао мртве, а кад би га спомињали да се чува за своју децу, он би одговорио: "И ово су моја дјеца" (био је сељачки син из Петрова Села Личког).

Више пута из Синишиних речи избија толика симпатија за демократско уређење цркве као да је презбитеријанац, нпр. кад, у путопису, говори о тршћанској српској цркви, која себи бира свештенике, из Далмације или из карловачке митрополије, а у молитвама не помиње поименце ниједног владику. Том приликом упозорава на сличне односе у српској цркви у Далмацији, које видимо код Доситеја. Занимљиво је и то да је Синиша био против женске препрате у цркви – која се у нашим крајевима звала "бабњак!" – и које нема у Трсту ни у православним црквама у Бечу. Он држи да је "бабњак" настао под турским утицајем и да би жене у цркви мање брбљале да стоје измешане с мушким светом.

Колико је Синиша одбацивао бесмислена "чудеса", види се по овом.

За веронауку је у VII разреду средње школе била прописана историја цркве. Кад сам ја доспела у тај разред, још није било уџбеника за то, па су нам предавали "житија свјатих" по некој, на шућмурастој хартији лоше штампаној, аљкавој брошираној и, што је главно, глупо написаној књижици. Ту је стајало да свети Никола као одојче није хтео да сиса средом и петком. Ја сам се насмешила, као ваљда и другарице, а то је збунило младог, још незапопљеног вероучитеља. Исприповедим ја то код куће, а Синиша, првом приликом, пакрачком владици Мирону Николићу, који је признао да то нема смисла.

Да би икакво искрено, не охоло и не уображено научно истраживање могло бити грешно, то Синиши, мислим, није ни падало на ум; пре би му се чинило да је такво схватање грешно. У том погледу није га православље спутавало, јер оно нема индекса забрањених књига!

Његова борбеност према папско-језуитском католицизму скроз је дефензивна, повезана с одбраном српске народности, искрености и здравог разума. Као Србин он је био интегралан, једнако увиђаван и добронамеран према Србима из свих крајева. Никад ни у најслободнијем разговору није омаловажавао ни оговарао ово или оно српско племе; што се о већини нас нажалост не може рећи.

Једно од главних обележја Синишиних било је то што он своју етику није никад осећао као нешта наметнуто, нешта против чега се његова потсвест буни; него је он ту етику волео, с њом се осећао једно. С њим Фројд не би имао шта да ради. Не може се ни замислити да би се такав човек могао предавати на обрађивање психоаналитичарском њушкању. Разуме се да је и у њему било оно тајанствено царство потсвести које човека везује са многим што је ван њега, далеко и у давној прошлости, не само његовој личној него људског рода уопште. Али, кад је неко врло дубоко рекао, у духовно здрава човека из потсвести у свест продире само оно што он може да поднесе. А оно што човек не може да поднесе, оно не може исправно ни да схвати. Тада настају изопачена умовања, лудо "стварање" у уметности, и којекакве личне маније и фобије. У Синише је решетка, филтер између потсвесног и свести, између онога што може и онога што не може да поднесе радио одлично. Он није био генијалан откривач тајни, али је паметно, непокварено и дубоко поштено настојао да спозна живот, садањи и прошли, колико му је било дано да га види и доживљава.

III

1

Прва Синишина историска расправа штампана је 1885. у Летопису Матице српске, књ. 142, стр. 50-70. То је **Порекло Стевана Немање и прве године његове владе**. Најпре Синиша цитира шта кажу извори: Стефан Првовенчани, Сава, Доментијан, Летопис карловачки од год. 1503. и Дукљанин. Затим анализује мишљења модерних историчара.

Они који сматрају оцем Немањиним Десу ослањају се или о карловачки Летопис (који је Шафарик приписивао владици Максиму), или о оне речи Првовенчанога и Доментијана које казују да је Немања добио део отаџбине своје: Топлицу, Ибар, Расину; а будући да су ти пределu у Рашкој, морао је и отац Немањин владати Рашком; а будући да је Деса у Рашкој владао непосредно пред Немањом, мора да је он Немањин отац.

Панта Срећковић држао је да је отац Немањин Стеван брат Уроша I. Овог је бацио у тамницу Градихна, господар Хума, кад је са својом браћом, господарима Травуније, освојио Рашку; а брат Урошев Стеван да је побегао у своју родбину у Дукљу, где му се родио син Немен. Стеван се родио у Дукљи кад је Михајло отац Бодинов освојио Рашку, па је отац Стеванов Мирослав или Марко, брат Вуканов, морао побећи у Дукљу.

И они који Немањино порекло изводе из лозе дукљанских краљева, позивају се на Првовенчанога, који вели да је Немања Диоклитију и Далмацију сматрао својом отаџбином и правом дедовином. Па будући да је син Бранислава Градихна за владе краља Ђорђа био у Рашкој и ту се оженио, држе они да је тамо и владао и да му се кад је побегао у Зету, ту родио Немања.

Синиша приговара и једнима и другима да се држе само голих речи својих извора а не истражују хронолошки. Јер ако се поближе испитује када је што било, онда се види да је Деса пре вршњак Немањин него што би му могао бити отац. Тај Деса, трећи, најмлађи син великог жупана Уроша I, није никад морао бежати испред браће у Зету, него је добио велико жупанство од цара Манојла место свргнутог Примислава, али га је касније исти Манојло због неверства одвео у Цариград у сужањство, и нема доказа да се отуд вратио. А све да се вратио, већ би нашао Немању као господара српског.

А Срећковић се, тврдећи да је отац Немањин Стеван, побија се сам, јер каже да је Стеван син кћери Бодина и Јакинте, од Мирослава (Марка), брата Вуканова. А Бодин се Јакинтом оженио у октобру 1081, па му се други унук није могао родити пре 1100. А Немања се родио 1113. или 1114.

Они пак који виде оца Немањина у Градихни лоше читају Дукљанина, јер овај набраја као синове Градихнине Радослава, Лобара или Иванишка и Владимира, а као синове Драгихнине Првоша, Грубеша, Немању и Сирака. Градихна се, по Дукљанину, за другога краљевања Ђорђева у Рашкој оженио, али нигде не стоји да је тамо и владао; а све да јест и да је отуда бежао, у то је доба Немања већ био на свету.

Синиша држи да је једино расправа Косте Николајевића (ЛМС 1865) у складу са свим главним изворима. По том је краљ Владимир, зет Вуканов, дао Рашку својој браћи од стрица Драгихни, Градихни, Тврдиславу, Драгилу и Грубеши, а кад је међу овима настао раздор, Драгихна је побегао у место свог рођења, у Дукљу, где му се родио Немања. Градихна му је, попевши се на дукљански престо, вратио његову област. Због тога је било борбе с Урошевим синовима Чедомилом (– Вакином), Белушем и Десом, који су по удаји своје сестре били у пријатељству с мађарским краљем. Цар грчки није хтео да се осиле ни Урошевићи ни Бранисављићи, па је, после смрти Драгихне, пристао да Чедомил буде велики жупан, али да Бранисављићи задрже своје жупаније. Сирак је идентичан са Страцимиром, Грубеша са Завидом. Велики жупан Чедомил држао је Косово и Метохију, а брат му Деса Дендру (нишку области). Чедомила као великог жупана наследи, по вољи Манојловој, Првош – Првослав, син Драгихне, али се показа непоуздан те доби само предео око Будимља, а великим жупаном поста Деса. И

овај се изневери те допаде вечнога сужањства у Цариграду. Све је то било у вези с односима између Византије и Мађарске. Како је област Дендра на главној операционој линији од Цариграда у Мађарску, даде је Манојло још док је Деса био велики жупан Немањи, сматрајући га најспособнијим српским жупаном, до чије му је, дакле оданости, највише стало. Тако је Немања још пре него што је постао велики жупан бо оно што се немачки каже "reichsunmittelbar", то јест подложан само цару.

Из даљег тока ове расправе споменути нам је само неке примедбе које показују оригинално истраживање Синишино, особито његово географско разумевање, које се показује и другде у његовим радовима.

Он исправља Даничића, који, преводећи Мајкова у набрајању градова које је Немања освојио, тумачи Землн као Земун. То не може бити, јер Немања није никад војевао с леве стране Саве, већ је то Земљан на Струми. Доментијаново причање да је Немања неке градове сравнио са земљом, Синиша тумачи тако да је сасвим уништио византијска утврђења," јер већина тијех градова стоји још и данданас". За Глубочицу мисли да је Крива Река код Криве Паланке, јер сасвим близу ове има и данас село Глубочица. (Има Глобочица код Крушева и код Качаника).

Што извесна историјска лица у тој расправи имају више имена, тому се, вели Синиша, не треба чудити, кад знамо за Стефана Уроша Милутина и сл. Што се Првош после Пантинске битке назива Мирослав, наравно је "јер је сад Немања првачио".

Мајков из речи хрисовуље Немањине у завету хиландарском "испросих парике од цара у Призрење" – закључује да је Немања и Призрен вратио Византији. Али "један поглед на карту мора нас увјерити да Призрен не може бити грчки, а Косово и сјеверна Арбанашка српска. Ја мислим да је мир 1192. год. у Призрену уговорен и потписан, и да су том приликом неке метохије, грчке у призренској области уступљене Немањи, а овај их послије даровао Хиландару. И заиста има још и данас у призренској области много села која је Стеван Првовјенчани од своје земље одлучио и, на захтјев оца свога, Хиландару поклонио."

Синиша завршава овим речима: "Ја нијесам тако сујетан да мислим да нико боље не може разјаснити од мене, штавише мило ће ми бити ако ме ко бољему научи."

Он само држи да то питање дотле нико није довољно уважавао ни расправљао.

2

На ову расправу згодно је да одмах надовежемо ону из 1887. штампану у *Летопису* бр. 151, 1887, III: *Неколико ријечи о тасту Немањину Борићу*, која је одговор на примедбу рецензента студије о пореклу Немањину; да писац, чини се, брка Борића с Борисом, сином мађарскога краља Коломана. Синиша је нато одмах одговорио да заиста сматра Бориса идентичним с Борићем. То сад опширније образлаже.

Тек Коста Николајевић (којег је Синиша како видимо, иначе ценио) у својим "Критичким покушенијама", под утицајем Мађара Катоне "произведе раскол те растави ову једну особу у двије". А како у Дукљанинову *Летопису*, трешком преписивачевом, место Первосц – Првослав – Првош стоји "Боросци", наста ето и треће лице сличног имена, од којег Николајевић начини праунука Михајла, оца Бодинова. "Радост и весеље би ради тога у васцијелој области шовиниста", јер на тај начин у синовима Немањиним нема ни капи туђе крви. Али док је Николајевић то стављао под знак питања, у других испитивача то поста тврдња.

Биће да су Бориса Коломановића ван Русије звали Борић, јер га Грци пишу "Боритсес" место "Борисес", а Латини "Боритиус" место "Борисиус". Код Орбинија то име гласи "Баричх". Родивши се у Русији пошто му је Коломан матер, руску кнегињицу, већ протерао, он, одраставши оде у Цариград, где га цар Јован Комнен, отац Манојлов, ожени својом блиском рођаком. Некако у исто време умре први наследник Коломанов, те Борис покуша да се домогне престола свог оца; већином се веровало да је он Коломанов син. Не успевши против Беле Слепог ни против Гејзе II, он се врати у Цариград, те је као византиски војсковод учествовао у Манојлову настојању да Мађарску веже за Византију. Манојло му хтеде извојевати бар Босну и Далмацију. И заиста му Гејза II 1154. уступи банство над тим земљама, као мађарски феуд. На том положају потврди Борис дипломом од 1156. право локрумских бенедиктоваца на мљетску цркву св. Панкрација. У препису те дипломе погрешно стоји "Барициус" место "Борициус". У рату 1159. кад се Манојло служио Гејзиним братом Стеваном као претендентом на мађарски престо, Борис је, као клетвеник Гејзин, био на мађарској страни. Тада га уби неки Куман, можда са знањем неповерљивога Гејзе.

Од своје византиске жене имао је Борис кћер, Ану, која се удала за Немању. Овога Манојло, полазећи у тај рат с Мађарима, прогласи подложним само њему, цару, иако је велики жупан био Деса. Пре Десе је на том положају кратко време био његов старији брат Белуш, али је отишао Гејзи, којем је био ујак.

За Глубочицу, коју је Манојло тада дао Немањи Синиша у овој расправи држи да јој је право име било Дубочица, не од "дубок" већ од "дуб", храст. Јер још у Синишино време Лесковац су понекад звали Дубовчица, "храстик", а име Лесковац је од "лес", шума, као што име Дандру (нишке области) на грчком значи "дрвеће"

После Десе доби Немања, муж византиске принцесе, Рашку, а као зет Борића, такође мужа византиске принцесе, уједно и Босну.

Синиша завршава овако: "Ја сам са овом расправом покушао да размрсим чвор кји су у нашој повјесници сплели неки пренагли испитивачи. Гледао сам да догађаје претставим како су могли тећи наравним путем. Је ли ми то пошло за руком, нека пријатељи српске повијести просуђују.

У вези с питањем о династији из које је Немања потекао јест расправа Урош II Примислав-Првош-Првослав, из год. 1892. Летопис МС 170.

Тек после седам година доспео је Синиша да докаже своју тврдњу да је "Примислаус" који је владао у Рашкој после Уроша I, Вуканова синовца, најстарији брат Немањин Првош-Првослав Драгихнић, а нипошто брат Белуша и Десе Урошевића; јер он, Синиша, није историчар ни писац од заната, "него само, поред силнијех званичнијех послова – радо проучавам наше књиге цароставне и стародавне". Он ће у овој расправи уједно исправити неке грешке што своје што штампарске. Нада се да ће му опростити грешке сви они који знају како је тешко бавити се тим најнејаснијим периодом српске историје, којег ни бољи од њега нису разбистрили.

За овај задатак он држи да је најбоље одбацити стране изворе и проучавати Дукљанина, Првовенчанога, Саву, Доментијана и, "cum grano salis" (опрезно), оне српске летописе које је објавио Шафарик у својим "Споменицима старе књижевности Јужних Словена".

Набројивши све податке које Првовенчани даје о пореклу свог оца, Синиша напомиње да је онај "велики метеж" почео после смрти краља Бодина, кад је његова удовица настојала да потамани све агнате српске, да би осигурала круну своме сину Ђорђу. То је трајало отприлике од 1101. до 1143, кад Градихна с помоћу византиском Ђорђа као сужња отпреми у Цариград па се закраљи под туторством Византије. Он и брат му Драгихна, синови Бранислава, били су једини преостали потомци стрица Бодинова, Радослава, док од потомака Михале, оца Бодинова, нико није остао жив.

Раније су велики жупани признавали српске краљеве у Скадру као своје врховне господаре; али, за последње борбе Бранисављића с Ђорђем, учини се Урош – синовац великог жупана Вукана, о којем је већ раније било говора – независним од њих. Настојање цара Манојла да искористи и Бранисављиће и Урошевиће, већ нам је познато.

У време кад је Градихна скрхао Ђорђа, остало је велико жупанство рашке упражњено смрћу Урошевом. Синиша овде није сигуран је ли му и Чедомиљ био син, као Белуш и Деса; свакако му је био близак род.

Чедомиљ је идентичан с Вакином којег спомиње византиски историчар Кинам. "Вакин" значи човека пијаницу, силовита, па је то могао бити Чедомиљу надимак.

Главна операциона линија Цариград-Будим ишла је кроз Рашку. Градихна је, у Дукљи, био далеко од ње; а у Рашкој је колебање између Мађарске и Византије обележје спољне политике од великог жупана Уроша I до Првовенчанога.

Драгихна се по свој прилици вратио у Рашку, али је ускоро умро. Велики жупан био је Првош-Првослав. Његa Дукљанин пише "Первосц", а затим, ваљда грешком преписивачевом "Баросц; око 1600. то Орбини изврну у "Урош", а име Првослав полатини у "Примислаус", те тако поста "Урош-Примислав". Видим да Синиша овде више не мисли да је он имао више имена. Право му је име било само Мирослав, а "Првош" му је био надимак као првенцу. После битке код Пантина и измирења с Немањом он се назива увек само Мирослав.

У "Србобрану" 1901, бр. 196 штампане су Синишине Примједбе на г. Љубе Ковачевића "Неколико ријечи о Стевану Немањи", Глас САН 58, II разред, Београд 1900. "Примедбе" су писане врло учтиво, као увек у Синише. Каже да му Ковачевић приписује две тврдње којих није изрицао и да му приговара због неких које је заиста исказивао. Криво приписане тврдње јесу: да је Урош II идентичан с Вакином којег помиње Кинам; да су Чедомиљ, Примислав и Урош II једно лице.

Ту морам Синишу исправити. У његовој првој расправи о пореклу Немањину, Летопис МС год. 1885, књ. 142, на с. 55 доле налази се ова белешка: "Чедомил Урош II или Вакин, то је једна особа". Или је то, lapsus calami, можда и штампарска грешка, па треба из те реченице избацити "Урош II", или је, што је можда вероватније, ту своју белешку Синиша заборавио, разбистривши доцније своје појмове о тој нашој старој династији. Свакако му је касније било сасвим јасно да Чедомил (Вакин) није Урош II; а кад некога критикујемо не ваља узимати на нишан грешке које је он сам међутим већ јавно одбацио.

Стварне тврдње Синишине које Ковачевић побија, а којих се Синиша не одриче, јесу ове:

— да је Манојло жупу Ријеку и Дубочицу Немањи одузео, па их је овај доцније морао наново освајати;
— да је Немања Византији морао препустити неке од земаља које је за време цара Андроника освојио;

— о рачунању година које Ковачевић изводи из Јуречекова списа о Тољену, бану кнеза Мирослава;
— о рачунању година живота и владе Немањине.

4

Последња студија Синишина о Немањи штампана је у I и II свесци Летописа МС за 1894, књ. 177/8. то су Ратови Стевана Немање са Византинцима и Дубровчанима. Та је расправа отштампана у засебну књижицу која се продавала у корист Српске читаонице у Загребу.

За односе између Србије и Византије у доба цара Манојла извори су Византинци Никита Хонијат и Јован Кинам; за размирице између Немање и Дубровника – Дубровчани Орбини и Лукари; о ратовима Немањиним после Манојла Византинци ћуте, али говоре синови Немањини.

Византинце је Синиша читао у бонском издању, које доноси упоредо грчки оригинал и латински превод. Синиша је много боље знао латински него грчки, али је умео проверавати латински текст по грчком оригиналу. Често доноси дуге цитате латинске, јер се уверио како варљиви могу бити, како лажно могу деловати и тачни цитати ако су сувише кратки и рђаво повезани. Синиша је дошао до закључка да Немања за живота Манојлова с Византијом уопште није ратовао.

Хонијат прича да је Манојло, после рата с Мађарима (од којих је 1168 освојио Срем и северну Далмацију), пред зиму, с нешто коњаника-гардиста, пошао на Немању, који је почео да својата Хрватску и Котор, и без објаве рата напао на Византинце под Теодором Падиатом, којег је цар против њега послао. Али чим сам цар крену да га казни, Немања беж' у планине, у пећине, а затим паде цару пред ноге, бојећи се да овај власт над Србијом не преда достојнијему. Али цар је умео с њиме да поступа вештије него иједан пастир са стадом, те га обрати на верност.

Пре свега, невероватно је да би Манојло започињао рат пред зиму, шта се у стара времена никад није радило, него се ратовање зими често и прекидало, да би се наставило у пролеће. Друго, да се Немања заиста тако бедно држао – уплашивши се гардиста-коњаника, не би цару била потребна таква нечувена вештина да га покори и преокрене, Хонијатово причање ваља повезати са савременим догађајима у Дубровнику, Неретви, Котору итд. Манојло је много трошио на уходе па је лако могао дознати за настојања мађарскога краља Стефана III (који је дао убити свога стрица Стефана IV, штићеника Манојлова) да предобије Немању, Манојлова савезника у рату против њега, 1166. Мало затим туже Немању цару Дубровчани

што присваја делове северне Далмације, о коју су се отимали Цариград и Будим; а најзад зајадикова кнез Радослав да Немања хоће да му отме Котор и да већ прима под своје окриље одметника, епископа которског.

Мађарска инвазија у Далмацији догодила се ваљда одмах пошто је Немања освојио Неретву. О том прича Лукари (Лукарић) у свом Дубровачком Летопису (издатом у Венецији 1605). Он каже да су Немања и брат му Мирослав употребили неслогу између три брата кнеза неретљанска и освојили Неретву. Затим је Немања захтевао да се српски епископи који су дотле били подређени цркви дубровачкој потчине митрополији св. Петра у Рашкој. Дубровчани одговорише да то зависи од папе. Немања крену војску, али Дубровнику притече у помоћ византски генерал Теодор Падиат, затим сам Манојло. А за которског епископа вели Мавро Орбини (u Regno degli Slavi), да га је његов архиепископ био екскомуницирао због непослушности, а он, док је тужба против њега ишла папи Александру III, утече под окриље Немањино.

Даљег освајања у Далмацији Немања се морао одрећи услед протеста мађарског краља; али неретљанска му област оста.

Поход Немањин на Неретву ваља разликовати, вели Синиша, од Десиног освајања горње Зете и Травуније. Дукљанин прича да су против кнеза Радослава незадовољници дозвали Десу Урошевића и предали му Зету и Травунију, тако да Радославу оста само приморје од Котора до Скадра.

Можда је Падијат Манојлов налог да извиди намере Немањине криво схватио па навалио на његову државу: отуд Хонијатово причање да је Немања "као бесомучан" навалио на Византинце не објавив рата. Немања је можда обавестио Манојла о правом стању ствари, а овом је тада било до мира с Немањом, јер је ратовао у Азији. Стога је цар опростио Немањи и Мирославу и само их обвезао да се помире с Дубровником.

То је тај први тобожњи рат Немањин с Манојлом. То Синиши дозива у памет тобожњу српску народну причицу о некој баби која се клела да је у шљивику видела девет вукова, а кад јој доказаше да је свега једно теле истрчало из кошаре, она рече: "Па ипак је нешта шушнуло." Сећам се да је, у мом детињству, код нас код куће неко причао кајкавску анегдотицу о "некај је шушнуло", па ми се све чини да је Синиша то, обогаћено, препевао у "српску народну причицу".

На други рат – око 1173/4. – потстакла је Немању, по причању Кинамову, Венеција, док је Манојло враћао Белу-Алексија на мађарски престо. Ако то испоредимо с казивањем Лукарићевим, долазимо до овог закључка: Мирослав, не држећи се обавеза, поче пљачкати по границама дубровачким, а затим се стаде изговарати да то чине његови васали. Због тога се посвади и с братом својим Немањом; али се у Цариграду могло мислити да је

то Немањино масло, и то по потицају млетачком, јер је Венеција у то доба Византији отимала градове далматинске па нападала и на Дубровник. Пошто је Манојло вратио на престо Белу-Алексија, разумљиво је да се хтео састати с Немањом да од њега дозна што је било. Да је Немања ишао свом суверену на ноге – у Ниш – а не овај њему, то је јасно, али да је Немања бос и гологлав, с ужетом око врата, пао цару пред ноге и предао му мач да ради с њим шта хоће, то је типична византиска реторика. Манојлу је тада требала против Турака помоћ и Белина и Немањина, па се због те опасности измирио и с Венецијом, вративши јој све одузете повластице.

О Лукарићу и Орбинију Синиша доказује да су, пишући о замршајима Немањиним с Дубровником у многом побркали хронологију, причајући истина по архивској грађи, али више од 400 година касније.

Немања није био од оних што лакомислено заповедају кавгу. А знао је да се свака борба претходника његових с Византијом и с Мађарима свршавала зло по Србе. Узроци су тому били ови: гложење српских династа од Бодина даље; географски положај; грађанство приморско задојено латинштином; више свештенство, што грчко што латинско, радило је за Рим или Византију; монаштво се одрицало рода и племена, а било је такође већином грчко и латинско; ниже свештенство истина народно, али "чини се баш хотимице дозлабога занемарено и празновјерно", пуста лутка у рукама туђинске јерархије", а војна организација услед центрифугалних настојања властеле ништава.

Чим је умро Манојло, дође до тешких заплета. Срби и Мађари удружише се да спасавају удову му и сина од страшног Андроника. Разматрајући операциону пругу савезничке војске Синиша врло стварно спори са Стојаном Новаковићем, а беспрекорно учтиво, као увек у таквим случајевима. Он на таква питања гледа двојако јасно: као човек близак природи а стратешки образован.

Савезничко ратовање изгубило је сврху чим се дознало да су и царица и син јој убијени. Али је Бела желео да стекне северну Далмацију којом је управљао негда као Манојлов вазал и зет, а Немања, не сматрајући себе обавезним према Андрониковој Византији, науми да присаједини оне српске области које су још биле под непосредном власти Византије, а затим је ишао да освоји своју дедовину: Зету и Приморје. Свим пак замршајима између Дубровника и њега у то доба криви су што папини легати што Мирослављева огорченост против латинштине. Колико је папи било до Зете види се по том што је између Бара, Улциња и Скадра наместио архибискупа, шест бискупа и једног арбанашког архипресвитера.

Привидно противречје између Немање и синова његових, што се тиче реда којим набрајају његова освајања, Синиша разрешава овако:

Немања пише даровницу, па као династ набраја најпре оне поцепане делове српске државе које је он ујединио, обновивши тако своју дедовину, а затим спомиње оне српске области које су дотле биле непосредно под власти Византије.

Сава пише житије за манастир Студеницу. И он се држи истог реда. А можда је он писао и хиландарску даровницу?

Првовенчани пише у исти мах и биографију свог оца и српску историју од 1143. до 1215, у њега је хронологија тачна.

После студије о Урошу II замерио је Синиши, у "Стражилову", неки "благонаклони рецензент" што наводи само српске изворе. То му се, вели, приликом студије о ратовима Немањиним не може приговорити.

Колико је Синиши било до тога да се постави на чврсте темеље најстарија српска историја, показује и његова студија из 1888, штамана у 156. књизи ЛМС: Родослов династије Беле-Павлимира и Тјехомила, по Порфирогениту и Дукљанину. Та је расправа тако згуснуто генеалошко-хронолошко истраживање да се и не може ексцерповати. Хоћу само и ту да покажем методу Синишину. Изложивши податке Дукљанинове, он их разврстава на такве који су тачни, на друге који се могу веровати и на треће који се не могу односити на оно време у које их ставља Дукљанин. Ваља се држати "правила математике", из неколико познатих чињеница тражити непознате. Мана је Дукљанинова што истините догађаје премешта у друго време. Али то се може исправљати ако се догађаји српске историје испоређују с онима у суседним државама. Синиша даје родослов поменуте династије по Дукљанину, затим по Порфирогениту, па најзад, на основу својих истраживања и испоређивања, конструише трећи.

Већ у прво време својих историјских истраживања Синиша је решавао питање: Гдје су живјели Срби прије него се преселише у данашње предјеле на Балканском полуострву (ЛМС 144, 1885, св. IV).

Најпре ваља саслушати старе изворе па испоредити с оним што кажу новији истраживачи историје и језика.

Лаћајући се анализе Порфирогенитова казивања, Синиша одмах признаје да се служио више латинским текстом бонског издања него грчким, јер га је боље разумео.

О Хрватима Константин Порфирогенит вели да су живели иза Багибареје, где и "сада" живе некрштени "Бели Хрвати", преко Турске а близу Француске, који имају свога кнеза а покоравају се Отону Великом. Изложени су нападима Франака, Турака и Печењега, а удаљени 30 дана хода од "Мрачног" мора... Тако Синиша преводи сасвим исправно придев "скотеине" побијајући оне који ту мисле на Црно море. Грци ово никад не зову другачије него Понтос (Pontos Euxeinos).

О Србима говори Порфирогенит да су потомци некрштених "Белих" Срба с оне стране Турске, у пределу "Боики", на граници Француске. Племе Михајла Вишевића, који је у време тог писца владао Захумљем, потиче од некрштених житеља с реке Висле, коју зову и Дицика (Дикица).

Синиша се не слаже са Шафариком и Рачким – које иначе високо цени – кад држе да је Багибареја Бајоарија, Баварска, јер ако је Хрватска била "иза Турције" тј. Мађарске, значи да је била у данашњој Галицији и руској Пољској (како се то звало пре Првог светског рата), па је Багибареја у Бескидима, где су Бабје Горе. Француска је источни део државе Карла Великог, дакле Немачка, до Лабе (Елбе) и Сале, а "Мрачно море" је Балтик. Европски север, где су јесење и зимске ноћи много дуже но у нас, наш народ (у Банији) и "данас" зове Мрачајем. Ту се Синиша сећа како су му у детињству говорили да му је дед по мајци погинуо "у Мрачају" (у Наполеонову ратовању на Русију).

Повезујући Порфирогенитово причање с оним што се зна о Печењезима, Синиша опредељује где су живели Хрвати и закључује да су се Бели Срби налазили западно од њих и да су већ били покорени од Немаца, док су Бели Хрвати још имали своје кнезове, истина под врховном власти Отона Великог. Бела Србија, Сорабија, обухватала је мален део западне Галиције, Шлеску, јужни Бранденбург (Бранибор) и Саксонску око средње Лабе и десно од Сале.

Док они који држе да је Бела Србија била источно од Беле Хрватске узалуд траже која би то могла бити река Дицика, Синиша у пределу који он сматра постојбином Срба налази чак три слична имена у пруској Шлезији: die Katzbach, die Schnelle Deichsel, die Schwarze Deichsel. По строгом правилу о немачким сложеницама морало би се рећи "der Katzbach"; ово неправилно "die" долази, каже Синиша, отуд што се та плаховита лева притока Одре звала Дикац. Та је река била баш у средини старе српске земље, па стога Порфирогенит помиње њу а не Одру. Тако је уз Мадрид незнатни Манзанарес постао "оцем река", уз Берлин се разгласила Спрева, а у нашој народној песми више се говори о Лабу и Ситници него о Сави и Дунаву. Имена Дикац и Дикица односе се као Глина и Глиница, Морава и Моравица, Уна, Унац и Уница. Оне две "Deichsel" биће пореклом Дикице, а што Порфирогенит пише Дицике, то је у Грка нешта сасвим обично.

Други је извор Дукљанин. Што се његова књига о држави Словена зове "књижица о Готима" долази отуда што су на подручју Византије свакојаке опасне варварске навале бркали с навалама Гота. Прокопије, који је пратио византиског генерала Велисара у Италији, вели у свом опису готског рата да не зна је ли Тотила најмио за новац Словене против Римљана, или су они дошли без његова позива. Кад он то није знао није чудо што су мање упућени Словене просто бркали с Готима.

Ако се из причања Дукљанинова изостави име Тотиле, он се углавном слаже с Порфирогенитом. Старији син српскога кнеза остао је у старој постојбини, а млађи се с делом народа одселио на југ. Оба писца смештају Србе на Балкану у исте пределе, само што су Срби ове по Порфирогениту измолили од цара, а по Дукљанину освојили оружјем. А по обојици се види да су дошли из западне Панонијe, где је у VII в. владао Само.

Синиша затим анализује мишљење Шафарика, Рачкога, Палацког и Косте Николајевића. У вези с тим говори о трећем извору: летописцу Нестору, који каже да су се Словени већ у најстарије време одселили у "Илирик" – а то је по њему сва земља јужно од Карпата па до Средоземља – одакле их отераше Келти или Власи. Ти су Власи заиста Келти. Северна је Италија била Галија Цисалпинека, а северне Италијане често су Немци и неки Словени називали Власима (Валх, Велш). Што су у Србији Немањића називали Власима бескућнике и неслободне људе, то је успомена на подјармљене остатке некадашњих Келта.

Одакле дођоше Словени у тај Несторов "Илирик? Куда се уклонише испред Келта? Која су то словенска племена била?

Ако је Нестор у праву, дошли су ти Словени кроз она врата што их чини вододелница између Прута и Серета с једне, Тисе са друге стране. Повод сељењу био је притисак Скита. Она племена која се Скитима покорише названа су Ситима ратарима, то су преци Малоруса и Белоруса. Она племена која се не хтедоше покорити одоше на запад, за Карпате. У току векова населише земље све до Јадрана.

Око 380. год. пре наше ере навалише са запада Келти на средњу и југоисточну Европу. Сад се опет део оног словенског народа селио, и то у Татру, у данашњу Словачку. Синиша држи да такозвани средњесловачки говор највише личи на српски. У планинским крајевима одвикоше се ти наши преци од ратарства и постадоше сточари; још за Немањића били су пастири већина српског народа, и још данас се у народу стока зове "благо".

С Римљанима ти Срби дођоше у сукоб на концу другог века наше ере; Римљани их зову Карпатима. Та је борба била безнадна. Део народа се одсели у Лужицу, која је била опустела услед одласка тамошњих германских племена. А остале Римљани населише по Панонији, Мизији и Тракији.

Зацело су они што се населише у Лужици тамо затекли још много потомака оних Словена који су тамо живели пре германске најезде; а свакако је остало и много српског народа међу Келтима и Словацима. До 10. века Лужица се звала Сурбија, Сорабија, дакле Србија. А можда је Порфирогенит неко помињање земље Бојока у тадашњој народној песми побркао с Бојохемом, Чешком.

Сличност неких речних имена у данашњим пољским и данашњим југословенским крајевима подупире Синишину тезу да су древни Срби живели западно а не источно од древних Хрвата. Цетина притока Буга тече кроз земљу коју Синиша сматра древном Хрватском, а јужна је Цетина била на граници старе хрватске државе; исто тако био је босански сан на територији средњевјековне Хрватске, а Сан у Галицији – у "Белој Хрватској".

У својој прадомовини Срби су свакако били суседи Пруса, али не југоисточно – како неки мисле – него југозападно од њих. За Вишевиће се не може тврдити да су били пореклом из Бојике, али невероватно није.

Да су се Срби доселили из источне Галиције, они би, као и остали Словени отуда, ишли низ Дњестар, Прут и Серет у румунско Подунавље па у Бугарску, Македонију, Тракију; или преко Карпата на Тису па кроз аварску земљу, а то "не би био тако лак и тих посао да се о њему не би приповиједало". Осим тога, у Срба и Чеха јавља се раније него у Хрвата монархичко уређење и разлика сталежа, а то је од утицаја германског. Код самог Шафарика опажа се да је при крају свог рада наслутио прадомовину српског племена на Лаби, али више није имао "воље ни снаге да у другој књизи обара оно што је у првој казивао".

Рачки има право кад каже да је Порфирогенит гдешто можда и хотимице извртнуо; али, додаје Синиша, "ја не разумијем какав би узрок има Багренорођени казати да су Срби у Илирик дошли оданде одакле нијесу". А што се тиче Дукљанина, претерано је ако се цели први део његове хронике сасвим одбацује само стога што је то латински превод народних казивања: "Истинабог да су пјевачи и онда као и данас много којешта извртнули и хронолошки поредак помрсили; али зар не би било вриједно марљивим истраживањем покушати размрсити овај чвор?" Синиша ту даје неколико примера како настају историске грешке у народној песми: Високи Стеван, враћајући се из Московије, обљуби кћер краља будимскога; а у ствари се, на повратку из Анатолије, оженио у Цариграду кћерком Манојла II; али је народу, после Велике сеобе, било вичније да помиње Будим и Московију, него Анатолију и Цариград.

Четврто се сељење Срба збило кад су се од зулума франачког заклонили за чешке Рудне планине и Крконоше. Синиша никако не подноси мисао да би Срби од цара Хераклија "драњчили" (измољакали) земље у Тесалонику, где би се уосталом морали стиснути на једва 300 кв. миља, док су у ствари, прешав Саву одмах населили готово 2000 кв. миља. Није невероватно да је Само, знајући за тадашњу клонулост Визентије, дао Србима свог млађег сина да их исели на њено подручје.

6

Расправа Леђан-Град штампана је 1899. у књизи 42. кола Чупићеве Задужбине. Почиње стиховима познате народне песме:

Кад се жени српски цар Стјепане,
Надалеко запроси дјевојку,
У Леђану граду латинскоме,
У латинског краља Мијаила.

По Шафарику је Леђанград Краков, по Стојану Новаковићу такође негде у Пољској, коју Мађари називају "Ленђел", по Халанском на Исланду, "земљи леденој", а по Љуби Ненадовићу, с којим се слажу и А. Васиљевић, то је Ценова. Ово се мишљење побијало у "Бранкову колу", 1898., јер би наши приморци говорили "Лецан" а не "Леђан".

Синиша све то одбацује, јер Срби нису имали везе ни с Пољском а камоли с Исландом, а с Ценовом само толико што су се бродови са српског приморја могли овде онде сретати с ценовскима. Леђан ваља тражити у некој "латинској", тј. италијанској држави с којом су Срби имали додира и која је била монархија (што Ценова није била).

За цара Душана своде се српско-италијски односи на српско-млетачке. А у млетачкој области нема града који би могао бити Леђан: Млеци никад нису били монархија, а њихова поглавара наш народ увек зове дуждом. Осим тога, Душанова је жена из Бугарске, Јелена. Њу, народне песме зову Роксандом, што је можда успомена на Роксолану, жену султана Сулејмана.

Она песма где се помиње Леђанград испрва уопште се није тицала женидбе цара Душана, него краља Бодина с Латинком Јакинтом, па је после Косовске битке препевана на Душана.

Јакинта је кћи Аргирице, дуке од Апулије, а тај је син Мила Аргира, који је око 1010. у Бару водио устанак против Византије. Победив две византиске војске али побеђен од треће, лутао је по јужној Италији тражећи савезнике. Најзад предобије дружину норманских племића, који су се враћали са заветног поклонства цркви св. Арханђела на Монте Гаргану. Они заиста доведоше из Нормандије повелику чету. Уз њену помоћ разби Мило, на челу незадовољника апулских и разних ломбардских пустолова византиску војску; али га нови генерал, послат од Василија II Бугароубице, надби и отме му Апулију. Милу обећа помоћ, по наговору папину, цар Хајнрих II, али Мило напречац умре. Његов син Аргирица (Милов "Мијајло"), заточен у Цариграду, утече у Апулију, где га Нормани поставе себи за вођу. И он победи прву византиску војску, али и њега надби друга. Но победоносни византиски намесник показа се тако злим да га је цар Михајло V одазвао.

Тад се он побуни против цара. Што Аргириса не хтеде да пристане уза њ, доведе до измирења, између њега и цара те га овај постави за кнеза Бара и дуку Апулије. У једном акту Аргирица себе назива, између осталога, "божјим промислом (а не милошћу царевом)... дуком Италије...", дакле самосталним владаром латинске земље. Синиша примећује да се још у његово време у Црној Гори певале "Све у здравље цара русинскога и нашега на Цетиње краља", иако је тамо тада био само кнез.

Тиме што је Аргирица од Византије добио тако високо достојанство изгуби повјерење Нормана. Дође до тога да и папа посла војску на ове, али кад га заробише, потписа мир и призна их својим највернијим синовима и законитим господарима свих њихових поседа, па и свих земаља које убудуће отму од Византије. Аргирица оде у Цариград, али га цар Исак Комнен протера и лиши државе што је ову без дозволе напустио. Можда га је цар сумњичио да шурује с Норманима. Само се још једаред Аргирица спомиње у изворима: у Летопису Луке протоспатара стоји да је у октобру 1081. отишао у Скадар и удао своју кћер за Бодина, сина краља Михале. Чини се да је задржао своја приватна имања и признао Роберта Гискара господаром земље. Можда се с овим и сродио, јер је Робертова удовица предала Драч Бодину као свом рођаку.

А где је Леђанград? У Апулији су три града слична имена. Десетак километара од Тарентског залива био је Палегианум, али тај се у оно доба већ звао Мутула. Међу Отрантом и Бриндизијем је Лече, али се тако зове тек од 12. века. Треће је Алексанум, такође у пределу отрантском; италијански је облик Aleessano. Како се у Далмацији до средине 19. века наше Ж писало Х, вероватно је да је наш свет то име читао Алежанум, од чега је српски певач начинио Леђан. У Шпрунер-Менкеову Историском атласу забележена је код сваког јужноиталског града норманске државе година када су га Нормани освојили; само код имена Алексанум не стоји ништа; што значи да је тај град на крају 11. века био од њих независан, још у 18. веку био је за њ везан наслов дуката ("херцеговине"). Тиме се још појачава вероватност да је тај град био последње и независно уточиште Аргирице Милова, таста Бодинова, и да је то Леђан.

У песми о женидби Душановој помињу се његови нећаци Војиновићи. У најстаријем облику те песме радило се ваљда о Бодиновим рођацима и клеветницима Вукану и Вукановићима. А што Латини, "старе варалице", не хтедоше дати двевојке без мегдана, то је, како мисли Синиша, успомена на витешке турнире, који су српском народу били страни.

Бодин је донекле раван Душану, јер је довео Босну, Рашку и северну Македонију у зависност од Зете и Дукље. Обојица су били страшни својим противницима, нарочито Византији.

Расправа се завршава жељом која показује Синишину сталну бригу за напредак српске историске науке: “Зар не би могла Краљевска српска академија наука послати неколико учењака, да проуче архиве, библиотеке и друге споменике у Великом Бару... и у другијем јужноиталијанскијем градовима?” Јамачно би ту нашли штошта чега нема ни у млетачком ни у ватиканском архиву.

7

Преостаје још да размотримо три мале студије изазване случајним поводима, али писане исто тако савесно као и научне расправе.

Неки пријатељ донео је Синиши један протокол из 1775, ваљда с неког тавана у Банији. То га је потакло да напише неколико страна о Првим њемачким школама у Банији. Износим само оно што није иначе познато из историје и што није поменуто у Синишиној биографији.

По два граничарска пука сачињавала су бригаду, а свака је бригада имала по једну школску комисију, састављену од високог официра, ускоро самог бригадног генерала, штабних официра, управника школе, месног католичког пароха и једног учитеља геометрије; “гаометриске”, доцније “математичке” школе биле су бригадне војне школе за официрски подмладак. Надзорници школе били су у сваком пуку потпуковник и капетан од економије, а по компанијама капетани и месни официри од економиије.

Синиша нам је причао трагикомичан случај из такве школске инспекције. Нека се учитељица трудила да ученице научи савршеном везењу и сл., па се надала похвали од, чини ми се, самог господина генерала. Али тај громовник хладно прође поред свих тих красота и заустави се с одушевљењем пред једном сиромашном девојчицом која није могла да набави скупог материјала за везење па је сашила обичну кошуљу!” Ова ће се умети бринути за кућу, овој ће муж бити уредно одевен!” кликну генерал. А преко свега оног чиме се пред њим мислило парадирати прећe с презиром, готово с прекором. – Али вратимо се старом протоколу.

Петриња 13. XI 1775. Наређује се да се изабере за школу 25 дечака из таквих задруга које могу подносити терет школовања. Официрима и фуримa забрањује се да децу поучавају у школским предметима, јер они то не разумеју. Забрањује се официрима најстроже да учитељима прете батинама и наређује им се да им говоре “господине”. Али то, чини се, не доказује само неваспитаност официра, него су ти учитељи, Немци, често били тако арогантни да су изазивали “нуђење батинама”; а до титуле “господин” дошли су нижи војни лекари, “фелдшери”, тек 1851., премда су већ од 1815.

имали академски степен "магистра", или бар "патрона" хирургије и породиљства.

На завршетку исте "заповеди" наређује се да се у Дубици кућа мајора Волгемута одмах цела преда учитељу Каспару Милеру за школу. А на тог се Милера митрополит Видак тужи већ 1876. Илирској дворској депутацији што од православних ученика захтева да уче католичку веронауку.

Исте године 1896. написао је Синиша чланак *Каква се даје душевна храна нашој средњешколској омладини*, изазван новом тада **Читанком из књижевних старина старословенских, хрватских и српских**, за VII и VIII разред, од Шурмина и Босанца. Он критикује предговор и увод. Набрајајући земље где "загосподоваше" Хрвати и где "се настанише" Срби, писци називају Захумље, Требињску област, Дукљу, дакле јужно приморје и Црну Гору, деловима "Црвене Хрватске". Синиша држи да је у питању шта је у X в. било српско, шта хрватско, најмеродавнији Порфирогенит, јер он је то могао и морао знати, а није имао никаква разлога да чињенице изврће у корист било Хрвата било Срба. Он вели да се хрватска земља према Цетини и Хлијевну дотиче са српском, и да је цар дао Србима земље опустеле услед најезде Авара, то јест оно што се "данас" зове Србија и Паганија, као и земље захумске, Травунију и Конавље. Састављачи читанке веле да је летопис Дукљанинов до XIX главе некритичан; а управо у том некритичном делу спомиње се Црвена Хрватска, али и ту само као узана обалска област у јужној Далмацији, док се све што припада сливу Дунава назива Србијом. А династе "Црвене Хрватске" сви стручњаци сматрају Србима, па и састављачи читанке говоре да је још дуго после Немање сва снага српске државе нагињала к Јадрану и к потоњој Црној Гори. Што се тиче ћирилске књижевности рода "босанско-хрватскога", Синиша се обилно уверио да је народ у северној Босни, близу Војне крајине, наше људе по вери делио на мухамедовце, ришћане и кршћане, а по народности на Турке (!), Србе и Мађаре, јер је католицизам онамо продирао утицајем апостолског краља мађаркског. За име Хрват није тамо знао ни фра Грга Мартић, док му га није утувио Штросмајер. Синиша доказује повељама из неколико најчувенијих збирки да Матеј Нинослав Бошњаке назива Србима а дубровачке Латине Власима; да босански краљеви себе све до пропасти називају краљевима "Србљем, Босни и к тому", а тек последњих тридесетак година јавља се као додатак "Хрватом и Далмацији"; Млечићи те краљеве у 14. и 15. в. називају "rex Rasciae".

Глаголица јест старија од ћирилице, али то још не доказује да је прву смислио Константин-Кирил а другу Климент. Калуђер Храбр јасно вели да је Кирил већину слова узео из грчког, а допунио азбуку само знаковима за оне гласове којих у грчком језику није било: а по житију Климентову може

се закључити само да је он измислио друге знакове место оних које је увео мудри Кирил, то јест, да их је усавршио, учинио разговетнијим. Синиша се чуди како се могло и помислити да је образован Грк измислио оне "куке и наврке" глаголске које је једва могуће упамтити.

Питао је неког ученог стручњака за савет како да глаголицу упамти, па му је тај признао да и сам, кад му она затреба, мене преда се азбуку па сриче. Синиша рачуна колико би времена требало да се све богослужне и најпотребније богословске књиге преведу на словенски језик и препишу. За глаголицу не би било доста ни 10 година. За глаголицу је био Рим: ако се већ допусти словенско богослужење, нека бар не буде с ћирилицом.

Шафарик није имао јасне претставе кад је могао мислити да се Константин-Кирил у Цариграду задовољио неким пробама, а сав главни посао да је свршио на лицу места, у Моравској.

Око 1900. много се расправљало у Сабору хрватском и по новинама о хрватском државном праву на основу Томе Архиђакона. Тад Синиша проучи и Тому и неке његове савременике да се увери "шта је прича , шта ли је истина". У чланку *Нешто о хрватском државном праву* преводи из латинског оригинала онај део текста Томина који говори о приликама после Звонимирове смрти: настало је безвлашће, један незадовољан племић побегао је мађарском краљу Ладиславу и наговорио га да освоји Хрватску. Раздор између властеле олакшао је краљу тај потхват. Његов син Коломан заврши то освајање те заузе и неке млетачке градове у Приморју, некадање римске муниципије које су доцније неко време биле под Французима и под Византијом. Ни у Томе ни у Папалића, Андреје Дандола и Ивана бискупа трогирског нема говора о каквој нагодби, о уговору ("pacta conventa") између мађарског краља и претставника Хрвата, већ се само каже да им је Коломан, победивши их, обећао да ће им чувати обичаје и слобоштине. А то је, вели Синиша, "чин политичке обазривости" сваког паметног освајача, који жели да своју власт заиста учврсти.

Они који тврде да је дошло до уговора, нагодбе, ослањају се само о такозвани "мемориале", додат делу Томину. Већ сам натпис: Мемориале господина Томе, добре успомене архиђакона цркве сплитске" доказује, да је писан после смрти Томине. По садржини је мемориале у противречју с оним што је писао Тома; а да је сам Тома накнадно дошао до таквих закључака, он би своје дело прерадио. Меморијал противречи и Андреји Дандолу и Ивану Трогирском. Предели између Купе, Саве и Драве за време домаћих краљева нису припадали хрватској држави, већ су се звали Славониа Супериор и Инферио и били су у оно доба већ под управом угарских банова. Најзад, Тома је био Латин, противник Словенства, па му није могло пасти на ум да напише такав меморијал. Осим тога, меморијал ни по

облику не личи ни најмање на државноправни уговор, на повељу; и то у време кад се и фалсификатима – лажним даровницама владарским и сл. – давао такав облик и стил да личе на аутентичан акт.

Али све да је "мемориале" аутентичан, шта то вреди за Хрвате 19. и 20. века? Душаново је царство заиста допирало у Етолију, на ушће Марице, на Архипелаг. Гундулић пева да:

"При мору управ српскијех страна
У пржини пуста жала
Лежи Троја закопана... и назива Александра Великог
"Лесандра Србљанина
Врх свију царâ цара славна",

па би ипак било врло смешно да Срби својатају Тракију и Малу Азију. Истицање хрватског државног права на све земље од Триглава до Солуна могло би се узети озбиљно само кад би иза тога стајала војска од неколико стотина хиљада. Јер по дипломатским се нотама игра само онда ако их свира јака војна сила (алузија на једну изјаву кнеза Горчакова).

Рукопис Синишине историје српског народа пропао ми је 1941.

Синиша је имао унутрашње одлике правог историчара: смисао и љубав за историју, осећање њене везе са садашњошћу, дубоко поштење, дар за истраживање и за приказивање онога што зна, и савршено поштење. Њему само није било дано да се од младих година стално и несметано бави вољеном струком, од које никад није тражио ни задовољење таштине и амбиције ни материјалне добити.

Др Милица С. Богдановић
Сремски Карловци 2. VI. 58.

Библиографија
"Србобран" (Загреб)

1893, 97: Какво нам треба друштво?
1894, 13: Вук у Топуском.
1894, 35: У помен протопопу Јовану Шорку-Деди.
1894, 47: Назаренска џамија у Београду.
1894, 117-124: Успомене из Баније.
1895, 24-26: Успомене из Баније.
1895. 39-42: Наставак, О четовању првобанског пука 1788/92.
1895, 66: Цртице из српског војевања 1849.
1896, 47-48: Прве њемачке школе у Банији. – Засебно отштампано.
1896, 66-71: О "Балкану", листу за пропаганду уније.
1896, 103-109: Каква се даје душевна храна нашој средњешколској омладини. – Засебно отштампано.
1896, 135-144: Успомене на Ватикански сабор 1869/70.
1897, 1-2: Наставак истог.
1897, 78-79. Синишине интерпелације у народно-црквеном сабору.
1897, 95-98, 100-102: Три дана у унутрашњости Србије. – Засебно отштампано.
1898, 130-151: Тамо смо да с' опоравимо. Путничко ћеретање, написарао Синиша. – Засебно отштампано.
1898, 152: Мир божји, Христос се роди. Истините приповијетке. Засебно отштампано.
1899, 123-124, 126-128: Из повијесничке читанке за старе и младе Србе. Из IV дела, 1 књиге: Од Часлава до Немање.
1900, 5-6: Из истог дела, Хришћанство у Срба.
1900, 22-23. 25-27: Леђан-град, прештампано из 19 књ. 42 кола Чупићеве задужбине.
1900, 49-52: Нешто о "хрватском државном праву". – Засебно отштампано.
1900, 187-188: Из историјске читанке, Цар Душан Силни и папа Иноћентије VI.
1901, 73-74: Из исте, Душанов поход на Цариград и смрт његова.
1901, 196-199: Примједбе на г. Љубе Ковачевића "Неколико ријечи о Немањи", Глас САН 58, II разред, 1900.
1901, 277: Црн Божић (божићни прилог).
1903, 261-279, 282, 284, 267-288: Битка косовска и њезине посљедице. Ту ничим није означен писац, али биће и то од Синише. Мој некролог Синиши налази се у 29. броју год. 1909.

Летопис Матице српске

Књига 142, 1885, II: Порекло Стевана Немање.
Књига 144, 1885, IV: Гдје су живјели Срби прије него се преселише у данашње предјеле?
Књига 151, 1887, III: О тасту Немањину Борићу.
Књига 156, 1888, IV: Родослов династије Беле-Павлимира и Тјехомила.
Књига, 170, 1892, II: Урош II Примислав.
Књига 177 и 178, 1894, I-II: Ратови Стевана Немање с Византинцима и Дубровчанима. – Засебно отштампано.

Чупићева задужбина

Књ. 19, коло 42: Леђан-град. – Прештампано у "Србобрану".

Својој "повјесничкој читанци" Синиша је касније променио име. У "Србобрану", 1906, 70, изишао је његов позив на претплату за **Прошлост српскога народа, од најстаријих времена до краја 18. в.** у 4 књиге: I (до Немање), II (до смрти цара Уроша), III (до пропасти свију српских држава; IV (до краја 18 в.)

Опширно су обрађени Војна крајина и Ускоци.

Цело је дело имало да обухвата 107 до 115 табака (тачније се није могло одредити, јер је било писано руком), а цена му је имала да буде 13 аустриских круна или 15 динара и 10 пара.

Претплатника се није доста јавило. Рукопис је пропао 1941.

Податке о Горњој крајини и о Јовици и Марку Богдановићу нашла сам у актима горњокарловачког (Плашчанског) владичанства који се налазе у Државном архиву у Загребу (одељења на Језуитском тргу, Горњи град). Тај фонд 1957. још није био сређен, па не могу навести сигнатуру.

XX вијек

Dimitrije Birač

Lav Trocki

Pred čitateljima se nalaze po prvi puta prevedeni tekstovi Lava Trockog o nacizmu, koje je napisao u periodu 1929.–1940. Trocki je, uz Lenjina, bio vodeća ličnost Oktobarske revolucije, jednog od najznačajnijih historijskih događaja, a posebno 20. stoljeća. Pripremao je vojno-politički ustanak, a nakon uspostave nove vlasti preuzeo presudnu ulogu komesara za vanjske poslove, da bi kao komesar za narodnu obranu stvorio i organizirao Crvenu armiju.

Rođen 7. novembra 1879., na datum koji će kasnije u povijesti ostati upamćen upravo kao datum Oktobarskog prevrata, Trocki je već relativno mlad doživio revolucionarnu borbu. Sa 26 godina, 1905. je direktno sudjelovao u prvoj ruskoj revoluciji, bio jedna od vodećih ličnosti te predsjednik njenog glavnog tijela – Petrogradskog sovjeta. Revolucionarna plima 1917. opet će ga izbaciti na površinu, pa će tako nakon ujedinjenja s boljševicima i Lenjinom ubrzo postati, po drugi put, predsjednikom Petrogradskog sovjeta. Ovog puta, uz naučena iskustva 1905., odličnu organizaciju boljševičke partije, Trocki će na čelu Petrogradskog sovjeta i njegovog Vojno-revolucionarnog komiteta preuzeti vlast i predati je vladi narodnih komesara na čelu s Lenjinom. Nakon toga počinje stvarni politički uspon Trockog, iako je već ranije bio popularan. Dugo vremena je svrstavan uz bok Lenjinu, dok u samoj boljševičkoj partiji nije bilo dileme da je on prvi nakon Lenjina. Lenjinovom smrću i naknadnom pobjedom Staljina u borbi za vlast, situacija se mijenja na loše po Trockog toliko da će biti prognan iz SSSR-a. Osim toga, njegov lik i pozitivno djelo bit će izbrisani iz sovjetske javnosti, da bi ga Staljinova ruka stigla u Meksiku 1940. gdje je ubijen.

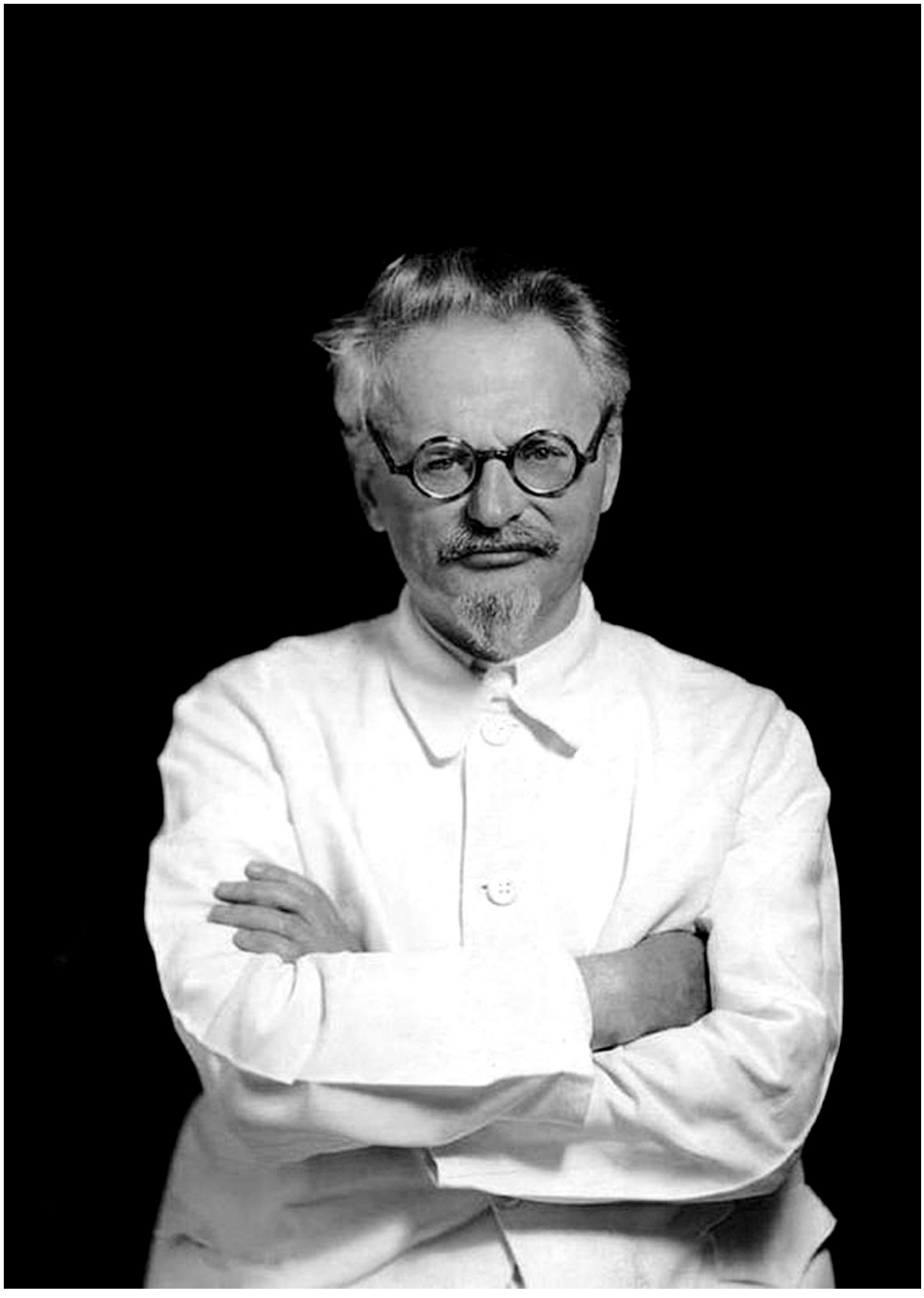

U svom političkom i teorijskom djelovanju Trocki će ostati poznat po četiri značajna doprinosa internacionalnom marksizmu. Prvi doprinos je njegova teorija permanentne revolucije kojom je praktički anticipirao rusku revoluciju 1917., i njene osnovne konture. Ovu teoriju u glavnim crtama iznio je tamo 1905./1906., a suština je bila u tome što je sljedeću rusku revoluciju nakon 1905. vidio ne samo kao buržoasku, nego kao revoluciju u kojoj buržoaska prerasta u socijalističku, te u kojoj (preko sovjeta) na vlast dolazi proletarijat koji se oslanja na seljaštvo. Sve do proljeća 1917. i Lenjinovih "Aprilskih teza", marginalizirani pogledi Trockog počinju dobivati na važnosti. Kolosalan doprinos ove teorije bio je u tome da socijalistička revolucija (i svi preduvjeti za nju) više nije bila rezervirana samo za razvijene kapitalističke zemlje, nego i za nerazvijene, ali (i to treba naglasiti) samo uz uvjet širenja revolucije na razvijene zemlje. Drugi doprinos Trockog jest njegova koncepcija neravnomjernog i spojenog razvoja, usko vezana za permanentnu revoluciju koja analizira i pojašnjava istovremeno egzistiranje tendencija različitih načina proizvodnje. Treći njegov doprinos je teorijsko-politička borba protiv staljinizma, bilo kroz kritiku birokratske vlasti i njene implementacije Nove ekonomske politike, posebno nakon Lenjinove smrti i potom kolektivizacije; bilo protiv politike sovjetske vlasti prema Kini i kineskoj revoluciji 1925.–1927. Četvrti doprinos je njegova analiza nacizma, tj. analiza suštine nacizma i uspona Adolfa Hitlera.

Od navedenog kod nas su nešto poznatiji radovi o permanentnoj revoluciji, dok su radovi o fašizmu i nacizmu u potpunosti zanemareni. Na tom području nije prevedeno nijedno njegovo djelo, a Trocki je doista mnogo pisao o nacizmu. Zato je velika stvar da će u ovom broju "Ljetopisa" biti objavljeni (zapravo prezentirani domaćoj javnosti po prvi puta) odabrani prijevodi Trockog.

Kad sam pravio popis svega što je Trocki pisao o nacizmu, najviše sam koristio digitaliziranu literaturu na njegovoj web stranici.[01] Doduše, ona ne obuhvaća sva pisma, izjave, intervjue, predgovore i mini-analize Trockog, ali ipak se radi o većini njegove bibliografije. Može se pouzdano reći da je Trocki o nacizmu napisao najmanje 600 kartica čistog teksta, što čini jednu poveću knjigu. Ovo je impresivnije tim više kad se zna da je u tom desetogodišnjem periodu napisao nekoliko drugih knjiga, uključujući jednu od najboljih historijskih knjiga 20. stoljeća, obimnu "Historiju ruske revolucije" (1932) i najpoznatiju, "Izdana revolucija" (1936). Kao i to da je svakodnevno održavao ogromnu korespondenciju s pristašama diljem svijeta te da je čitavo vrijeme bio direktno izložen političkim prijetnjama Staljinove vlasti i njenih poltrona po svijetu.

01 https://www.marxists.org/archive/trotsky/germany/index.htm

Iako se u nastavku nalaze i tekstovi pisani 1938., 1939., slobodno se može reći da je Trocki najbolje analize nacizma pisao između 1929. i 1933/34. U tom periodu svog života, nalazio se u progonstvu na turskom otoku Prinkipou, smještenom u Sredozemlju. Većina je vijesti do njega dolazila zaobilaznim putevima pa onda i nerijetko sa zakašnjenjem. Međutim, nekoliko osobina čini njegov poduhvat izuzetnim. Prvo, najvažnije analize, od kojih se mogu izdvojiti dvije brošure "Kako dalje? Životna pitanja za njemački proletarijat" (januar 1932)[02] i "Njemačka: jedini smjer" (septembar 1932)[03], nevjerojatnom preciznošću anticipiraju razvoj događaja. Drugo, budući da Trocki dubinski analizira i politiku Komunističke partije Njemačke i Treće internacionale, on ujedno upozorava njemačku radničku klasu što je čeka dođe li nacizam na vlast, ali joj isto tako sugerira politiku tzv. ujedinjenog fronta (različitu od politike narodnog fronta), tj. savez komunista i socijaldemokrata. Treće, njegova analiza je možda i najbolji primjer implementacije marksističke metode na analizu pretkriznog i kriznog perioda. Trocki gotovo uopće ne analizira nacizam iz perspektive nacije ili rase, već iz perspektive klasne borbe. Četvrto, nadmoć analize Trockog je i u njegovom revolucionarnom i političkom iskustvu budući da je godinama bio u samom vrhu političkog i revolucionarnog života. Stoga je, na primjer, njegova analiza otvorenog pisma Hitlera koje je ovaj napisao u mjesecima uoči uspona na vlast, zapravo analiza iz ugla dugogodišnjeg političara koji sasvim drugačije čita te retke u pismu, nego što ih čita prosječni građanin, moralni filozof, Staljinov kadar ili neki polit-ekonomist.

Ako se netko pitao kako izgleda historijsko-materijalistička analiza koja ima snagu anticipirati događaje (koji nisu predodređeni, nego su određeni političkom borbom), upućujem ga na radove Trockog o usponu nacizma.

Za ovu priliku izabrao sam manji broj tekstova vodeći računa da njihov opseg ne bude prekratak za čitanje, a da čitatelji istovremeno dobiju dovoljan uvid u analizu Trockog.

U budućnosti se Prosvjeta, kao izdavač, nastavlja baviti djelima Trockog, ponajviše kroz još jedno obimno neprevedeno djelo "The Balkan wars, 1912–1913 : the war correspondence of Leon Trotsky". Njegov odnos prema Srbiji i Srbima vidljiv je iz brojnih članaka koji tvore ovu knjigu, kada je Trocki bio dopisnik ruskih novina "Kijevska misao" 1912. i 1913. na Balkanu.

Pronicljive analize Trockog još jednom potvrđuju aktualnost pitanja o kojima je pisao, od fašizma pa do turbulentnog razvoja društvenih proturječja na Balkanu.

Dimitrije Birač, 7/8.11.2021. Karlovac

02 "What Next? Vital Questions for the German Proletariat" (https://www.marxists.org/archive/trotsky/germany/1932-ger/index.htm). Koristim englesko izdanje jer sam prevodio s engleskog jezika, nakon čega cijeli dokument pregledan i konzultiran s izvornim ruskim jezikom.

03 "Germany: The Only Road" (https://www.marxists.org/archive/trotsky/germany/1932/320914.htm).

Lav Trocki

O usponu nacizma

Zaokret u Komunističkoj Internacionali i situacija u Njemačkoj[04]

1. Uzroci nedavnog zaokreta

Sva taktička skretanja, pa i ona veća, apsolutno su neizbježna u našoj epohi. Uzrokovana su naglim promjenama objektivne situacije (odsustvo stabilnih međunarodnih odnosa; oštre i nepravilne fluktuacije ciklusa; oštre refleksije ekonomskih kretanja u politici; impulzivnost masa pod utjecajem osjećaja bespomoćnosti itd.). Pažljivo promatranje promjena u objektivnoj situaciji sada je daleko važniji, a istodobno neizmjerno teži zadatak nego prije rata, u epohi "organskog" razvoja kapitalizma. Stranačko vodstvo sada se nalazi u poziciji osobe koja na planini vozi automobil oštrim cik-cak zavojima. Nepravovremeni zaokret i kriva brzina putnike i auto mogu dovesti u veliku opasnost, ako ne i do samog uništenja.

Rukovodstvo Komunističke Internacionale posljednjih nam je godina uprizorilo vrlo nagle zaokrete, a najnoviji od njih u posljednjih nekoliko mjeseci. Što je izazvalo te zaokrete Komunističke Internacionale, još od vremena Lenjinove smrti? Promjene u objektivnoj situaciji? Ne. Pouzdano se može reći: počevši od 1923., Kominterna nije poduzela na vrijeme nijedan taktički zaokret, koji bi bio pod utjecajem ispravno procijenjenih promjena objektivnih okolnosti. Naprotiv – svaki je zaokret bio rezultat nepodnošljivog zaoštravanja proturječnosti između linije Kominterne i objektivne situacije. I ovog puta svjedoci smo istog procesa.

04 Pisano u egzilu u Turskoj, 26. rujna 1930.
Objavljeno u ruskom biltenu Opozicije, br.17-18, Studeni-prosinac 1930.
Izdano od strane Komunističke lige Amerike, listopad 1930.
Prijevod Morris Lewitt.

Bilješka: devet paragrafa koja prethode posljednjim trima paragrafima tek su prevedeni 1971. za izdanje Pathfinder Press od strane Frank Manning i Gerry Foley.

Deveti plenum Izvršnog komiteta Kominterne (IKK), šesti kongres, a posebno deseti plenum usvojili su kurs prema naglom i izravnom revolucionarnom usponu (”treći period”), a koji u to vrijeme uopće nije postojao u kontekstu objektivne situacije nakon velikih poraza u Britaniji i Kini, slabljenja komunističkih partija širom svijeta, a posebno u uvjetima poslovnog i industrijskog buma u nizu najvažnijih kapitalističkih zemalja. Taktički zaokret u Komunističkoj internacionali koji je započeo veljače 1928. bio je u izravnoj suprotnosti sa stvarnim skretanjem historijskog puta. Iz tih proturječja nastale su tendencije avanturizma, daljnja izolacija stranaka od masa, slabljenje organizacija, itd. Tek nakon što su svi ovi fenomeni očito poprimili prijeteći karakter, vodstvo Kominterne je u veljači 1930. napravilo novi zaokret, unatrag i desno od taktike ”trećeg perioda”.

Ironija je sudbine, nemilosrdne prema svakomu prirepaštvu[05], da je novi taktički zaokret u Kominterni kronološki koincidirao s novim zaokretom u objektivnim okolnostima. Međunarodna kriza bez presedana nesumnjivo je stvorila izglede masovne radikalizacije i društvenih previranja. Upravo u takvim okolnostima, mogao se i trebao poduzeti zaokret ulijevo, to jest, hrabro ubrzavanje na skretanju revolucionarnog porasta. To bi bilo apsolutno točno i nužno da je u posljednje tri godine vodstvo Kominterne iskoristilo, kao što je trebalo, period ekonomskog oživljavanja i revolucionarne oseke za jačanje pozicija stranke u masovnim organizacijama, iznad svega u sindikatima. U takvim okolnostima, vozač je mogao i trebao promijeniti brzinu 1930. iz druge u treću, ili se barem pripremiti na takvu promjenu u skorijoj budućnosti. U stvarnosti – dogodilo se upravo suprotno. Stoga je vozač, da ne bi preletio preko litice, morao prijeći s preuranjeno povećane brzine u drugu i usporiti tempo. Kada? Pod okolnostima u kojima bi zapravo ispravna strateška linija zahtijevala ubrzanje.

Takva je očita proturječnost između taktičke nužnosti i strateške perspektive, proturječnost – u kojoj se, zbog logike pogrešaka svojih rukovodstava, nalaze komunističke stranke mnogih zemalja.

Tu kontradikciju danas najizrazitije i najopasnije vidimo u Njemačkoj, gdje su posljednji izbori otkrili iznimno neobičan odnos snaga, koji je rezultat ne samo dva perioda njemačke poslijeratne stabilizacije, nego i tri perioda pogrešaka Kominterne.

05 Izraz koji je problematizirao Lenjin u djelu *Što da se radi?* Označavao je onu struju u partiji (tzv. ekonomiste) koja nije zagovarala avangardnu i političku ulogu partije u to vrijeme, stoga je Lenjin naveo da će se na taj način uvijek nalaziti na repu događaja, umjesto da rukovode.

2. Parlamentarna pobjeda Komunističke partije u svjetlu revolucionarnih zadataka

Službeni tisak Kominterne sada prikazuje rezultate njemačkih izbora kao fenomenalnu pobjedu komunizma, koja je slogan sovjetske Njemačke stavila na dnevni red. Birokratski optimisti ne žele razmišljati o značenju odnosa snaga koje otkriva izborna statistika. Oni istražuju brojke komunističkih glasova koje su stekli neovisno o revolucionarnim zadacima koje je uzrokovala situacija i preprekama koje ona postavlja.

Komunistička partija je dobila oko 4.600.000 glasova u odnosu na 3.300.000 iz 1928. Sa stajališta "normalne" parlamentarne mehanike, dobitak od 1.300.000 glasova je značajan čak i ako uzmemo u obzir porast ukupnog broja birača. Ali taj dobitak partije u potpunosti blijedi u usporedbi fašističkog skoka od 800.000 na 6.400.000 glasova. Za evaluaciju izbora, nije manje značajna ni činjenica da je socijaldemokracija, unatoč značajnim gubicima, zadržala svoje osnovne kadrove i još uvijek dobila znatno veći broj glasova radnika od Komunističke partije.

U međuvremenu, ako bismo se zapitali koja bi kombinacija međunarodnih i domaćih okolnosti bila povoljna da s većom brzinom radničku klasu usmjeri na komunizam, teško da bismo mogli naći povoljniju od ove danas u Njemačkoj: Youngova omča, ekonomska kriza, raspad vladajućih, kriza parlamentarizma, sjajno samoprokazivanje socijaldemokracije na vlasti. Iz perspektive ovih konkretnih povijesnih okolnosti, specifična težina njemačke Komunističke partije u društvenom životu zemlje, unatoč dobitku od 1.300.000 glasova, i dalje je razmjerno mala.

Slabost komunističkih pozicija, neraskidivo povezana s politikom i režimom Kominterne, jasnije se razotkriva usporedimo li sadašnju društvenu težinu Komunističke partije s onim konkretnim i neodgodivim zadacima koje su sadašnje historijske okolnosti postavile pred nju.

Istina je da sama Komunistička partija nije očekivala takav dobitak. Ali to dokazuje da su pod udarima pogrešaka i poraza, rukovodstva komunističkih partija postala nenaviknuta na velike ciljeve i perspektive. Ako su jučer podcijenila vlastite mogućnosti, danas onda podcjenjuju poteškoće. Na taj se način jedna opasnost množi s drugom.

U međuvremenu, prva osobina prave revolucionarne partije je da bude sposobna suočiti se s istinom.

3. Kolebanja krupne buržoazije

Svakim zaokretom na historijskom putu, svakom socijalnom krizom, moramo uvijek iznova istraživati pitanje međusobnih odnosa triju klasa u modernom društvu: krupne buržoazije, koju vodi financijski kapital; sitne buržoazije, koja se kreće između osnovnih tabora; i konačno, proletarijata. Krupna buržoazija, koja čini zanemariv dio nacije, ne može držati vlast bez potpore sitne buržoazije grada i sela, odnosno ostataka stare, i masa nove, srednje klase. U sadašnjoj epohi ova potpora poprima dva osnovna oblika, politički međusobno antagonistička, ali historijski komplementarna: socijaldemokratski i fašistički. Kroz socijaldemokratski oblik, sitna buržoazija, koja slijedi financijski kapital, vodi iza sebe milijune radnika.

Njemačka krupna buržoazija u ovom trenutku se koleba; podijeljena je. Njena neslaganja svode se na pitanje: Koju od ove dvije metode liječenja za socijalnu krizu primijeniti u ovom trenutku? Socijaldemokratska terapija odbija jedan dio krupne buržoazije zbog neizvjesnosti svojih rezultata i opasnosti od prevelikih nameta (porezi, socijalno zakonodavstvo, plaće). S druge strane, kirurška intervencija fašizma čini se nepotrebnom za situaciju i previše je rizična. Drugim riječima, financijska buržoazija kao cjelina neodlučna je u procjeni situacije, ne videći dovoljnu osnovu za proklamiranje ofenzive vlastitog "trećeg perioda", kada je socijaldemokracija bezuvjetno zamijenjena fašizmom, kada je, općenito govoreći, uništena nakon svojih obavljenih usluga. Kolebanja krupne buržoazije između socijaldemokracije i fašizma – zajedno sa slabljenjem njenih temeljnih stranaka – izvanredno su jasan simptom predrevolucionarne situacije. Približavanjem stvarne revolucionarne situacije, ovim kolebanjima će, naravno, odmah doći kraj.

4. Sitna buržoazija i fašizam

Da bi socijalna kriza vodila proleterskoj revoluciji, nužno je da, osim drugih uvjeta, dođe do odlučnog pomaka sitnoburžoaskih klasa u smjeru proletarijata. To će proletarijatu dati priliku da zauzme lidersku poziciju na čelu nacije.

Posljednji izbori razotkrili su pomak u suprotnom smjeru i to je njihova glavna simptomatična značajnost. Pod utjecajem krize, sitna buržoazija se okrenula, ne u smjeru proleterske revolucije, već u smjeru najekstremnije imperijalističke reakcije, povlačeći za sobom znatne dijelove proletarijata. Gigantski porast nacionalsocijalizma je izraz dvaju faktora: duboke socijalne krize, koja je iz ravnoteže izbacila sitnoburžoaske mase te nedostatak revolucionarne stranke koju bi narodne mase danas smatrale za priznatog

revolucionarnog vođu. Ako je Komunistička partija stranka revolucionarne nade, onda je fašizam, kao masovni pokret, stranka kontrarevolucionarnog očaja. Kad revolucionarna nada obuhvati cijelu proletersku masu, ona neizbježno za sobom na put revolucije povlači znatne i rastuće dijelove sitne buržoazije. Upravo su u ovoj sferi izbori otkrili suprotnu sliku: kontrarevolucionarni očaj zahvatio je malograđansku masu takvom snagom da je za sobom ona povukla mnoge dijelove proletarijata.

Kako to objasniti? Iz prošlosti (Italija, Njemačka) možemo primijetiti oštro jačanje fašizma, pobjedonosnog ili barem prijetećeg, kao posljedicu potrošene ili promašene revolucionarne situacije, a na zaključku revolucionarne krize u kojoj je proleterska avangarda razotkrila svoju nesposobnost da se stavi na čelo nacije i promijeni sudbinu svih njezinih klasa, uključujući tu i sitnu buržoaziju. Upravo je to fašizmu dalo posebnu snagu u Italiji. Ali u ovom trenutku problem u Njemačkoj ne nastaje na svršetku revolucionarne krize, već na njezinu približavanju. Iz ovoga, vodeći dužnosnici Komunističke partije, optimisti po službenoj dužnosti, donose zaključak da je fašizam, pošto je došao "prekasno", osuđen na neizbježan i brz poraz (*Die Rote Fahne*)[06]. Ti ljudi ne žele baš ništa naučiti. Fašizam dolazi "dosta kasnije" u odnosu na stare revolucionarne krize. No, javlja se dovoljno rano – u zoru – u odnosu na novu revolucionarnu krizu. Činjenica da je dobio mogućnost zauzimanja tako moćne početne pozicije u predvečerje revolucionarnog razdoblja, a ne na njegovom kraju, ne označava slabu stranu fašizma, nego slabu stranu komunizma. Sitna buržoazija ne čeka, posljedično, nova razočarenja u sposobnost partije da popravi njenu sudbinu; ona se orijentira prema iskustvima iz prošlosti, prisjećajući se lekcije iz 1923., hirovitih skokova ultra-lijevog smjera Maslow-Thälmanna[07], oportunističkoj nemoći istog Thälmanna, zveketa "trećeg perioda", itd. Konačno – a to je najvažnije – njen nedostatak vjere u proletersku revoluciju njeguje nedostatak vjere u Komunističku partiju od strane milijuna socijaldemokratskih radnika. Sitna buržoazija, čak i kada je okolnosti potpuno izbace s konzervativnog puta, može se okrenuti socijalnoj revoluciji tek kada su simpatije većine radničke klase na strani socijalne revolucije. Upravo je ovaj najvažniji uvjet koji još uvijek nedostaje u Njemačkoj, i to nije slučajnost.

Programatska deklaracija njemačke Komunističke partije uoči izbora bila je posve i isključivo usmjerena na fašizam kao glavnom neprijatelju. Ipak, fašizam je izašao kao pobjednik, okupljajući ne samo milijune poluproleterskih elemenata, nego i stotine tisuća industrijskih radnika. To je izraz činjenice da je, unatoč parlamentarnoj pobjedi Komunističke partije, proleterska revolucija u cjelini pretrpjela ozbiljan poraz na ovim izborima – dakako, preliminarnog, upozoravajućeg, ne odlučujućeg karaktera. No taj poraz može postati

06 Die Rote Fahne – njemačke novine koje je 1876. osnovala socijalistička radnička partija. Tokom 1918. izlazio je pod uredništvom Karla Liebknechta i Rose Luxemburg kao organ Spartak lige. Kasnije je novine izdavala njemačka komunistička partija, a zabranjene su nakon dolaska Hitlera na vlast. Izlazile su ilegalno.

07 Arkadi Maslow (9.3.1891.-20.11.1941.) komunist, političar. Član njemačke komunističke partije i njenog CK. Na udaru staljinističkih snaga, a 1926., izbačen iz njemačke komunističke partije. Navodno ubijen u Havani od strane NKVD-a. Ernst Johannes Fritz Thälmann (16.4.1886.-18.8.1944.) bio je vođa njemačke komunističke partije od 1925.-1933. Nakon dolaska nacista na vlast 1933., uhapšen i pritvoren sve do 1944., kad je pogubljen po direktnoj naredbi Hitlera.

odlučujući i neizbježno će postati odlučujući, ako Komunistička partija ne bude u stanju svoju djelomičnu parlamentarnu pobjedu procijeniti u vezi s tim "preliminarnim" karakterom poraza revolucije kao cjeline, i iz toga izvući sve potrebne zaključke.

Fašizam je u Njemačkoj postao stvarna opasnost. Zapravo je akutni izraz bespomoćne pozicije buržoaskog režima, konzervativne uloge socijaldemokracije u tom režimu te akumulirane impotentnosti Komunističke partije da ga ukine. Tko ovo negira ili je slijepac ili razmetljivac.

Godine 1923. Brandler[08] je, unatoč svim našim upozorenjima, monstruozno preuveličavao sile fašizma. Iz pogrešne procjene odnosa snaga razvijala se oklijevajuća, izbjegavajuća, obrambena, kukavička politika. To je uništilo revoluciju. Takvi događaji ne prođu a da ne ostave traga u svijesti svih klasa nacije. Precjenjivanje fašizma od strane komunističkog vodstva stvorilo je jedan od uvjeta njegovog daljnjeg jačanja. Suprotna pogreška, upravo to podcjenjivanje fašizma od strane sadašnjeg vodstva Komunističke partije, revoluciju može dovesti do daleko težeg kraha za mnogo godina.

Opasnost postaje posebno akutna kad se poveže s pitanjem tempa razvoja, koji pak ne ovisi o nama samima. Malarični karakter političke krivulje razotkriven na izborima ide u prilog činjenici da se tempo razvoja nacionalne krize može pokazati vrlo ubrzanim. Drugim riječima, u Njemačkoj vrlo brzo, tok događaja može uskrsnuti, i to na novoj povijesnoj razini, staru tragičnu proturječnost između zrelosti revolucionarne situacije te slabosti i strateške nemoći revolucionarne stranke. To se mora izreći jasno, otvoreno i prije svega pravovremeno.

08 Heinrich Brandler (3.7.1881.-26.9.1967.) utjecajan član njemačke komunističke partije, njen lider početkom 1920ih kad je partija doživjela ključne političke neuspjehe 1921. i 1923. Izbačen iz partije 1928. Nakon toga bio jedan od osnivača komunističke partije njemačke opozicije, prve nacionalne sekcije Internacionalne desne opozicije. Bio je zagovornik politike ujedinjenog fronta protiv nacista.

5. Komunistička partija i radnička klasa

Bilo bi strašna pogreška tješiti se činjenicom, na primjer, da je boljševička stranka u travnju 1917., nakon dolaska Lenjina, kada se prvi put počela pripremati za preuzimanje vlasti, imala manje od 80.000 članova i za sobom vodila, čak u Petrogradu, ne više od trećine radnika i daleko manji dio vojnika. Situacija u Rusiji bila je posve drugačija. Revolucionarne stranke izašle su iz podzemlja tek u ožujku, nakon gotovo trogodišnjeg prekida čak i onog ugušenog političkog života koji je postojao prije rata. Radnička klasa se za vrijeme rata obnavljala za nekih 40 posto. Velika većina mase proletarijata nije poznavala boljševike, niti je za njih bila čula. Glasanje za menjševike i esere u ožujku i lipnju bilo je jednostavno izraz prvih neodlučnih koraka nakon buđenja. U tom glasanju nije bilo ni trunke razočaranosti nad boljševicima ni nagomilanog nedostatka vjere u njih. Ovi mogu nastati jedino

09 Staljinistička teorija koja je socijaldemokraciju označila kao varijantu fašizma. U tom slučaju, kao i fašizam, socijaldemokracija je neprijatelj proletarijata, i na putu je proleterskoj revoluciji.

kao posljedica partijskih pogrešaka, koje je masa potvrdila svojim iskustvom. Baš suprotno. Svaki dan revolucionarnog iskustva 1917. gurao je mase od pomirbenjaka na stranu boljševika. Iz toga je slijedio olujni, neumoljiv porast stranke i posebno njen utjecaj.

Situacija u Njemačkoj korjenito je drugačijeg karaktera u tom pogledu, kao i u drugima. Njemačka Komunistička partija nije ovdje od jučer ili prekjučer. Godine 1923. iza sebe je imala, što otvoreno, što u polutajnom obliku, većinu radničke klase. Iduće godine, na talasu događaja, dobila je 3.600.000 glasova, u postotku veći dio radničke klase nego sada. To znači da radnici koji su ostali pri socijaldemokratima, kao i oni koji su ovaj put glasali za nacionalsocijaliste, to nisu učinili iz prostog neznanja, ne zato što su se probudili tek jučer i ne zato što još nisu imali priliku vidjeti što može Komunistička partija, nego zato što nemaju vjere u nju i to na temelju vlastitog iskustva posljednjih godina.

Ne zaboravimo da je u veljači 1928. deveti plenum IKK dao signal za pojačanu, izvanrednu, nepomirljivu borbu protiv "socijal-fašizma".[09] Njemačka socijaldemokracija bila je na vlasti gotovo cijelo to vrijeme, razotkrivajući masama na svakom koraku svoju zločinačku i sramotnu ulogu. I sve je to bilo nadopunjeno ogromnom ekonomskom krizom. Bilo bi teško izmisliti povoljnije okolnosti za slabljenje socijaldemokracije. Ipak, ona je zadržala svoje temeljne pozicije. Kako se ta nevjerojatna činjenica može objasniti? Jedino time što je rukovodstvo Komunističke partije, cijelom svojom politikom, pomoglo socijaldemokraciji, podržavajući je slijeva.

To nipošto ne znači da je glasanjem za socijaldemokraciju pet do šest milijuna radno sposobnih muškaraca i žena izražavalo svoje puno i neograničeno povjerenje u nju. Socijaldemokratske radnike ne treba smatrati slijepima. Oni uopće nisu tako naivni u pogledu svojih vođa, ali isto tako ne vide drugačiji izlaz za sebe u datoj situaciji. Naravno, ovdje ne govorimo o radničkoj aristokraciji i birokraciji, nego o običnim članovima radnicima. Politika Komunističke partije njih ne inspirira samopouzdanjem, ne zato što Komunistička partija nije revolucionarna, već zato što oni ne vjeruju u njezinu sposobnost da ostvari revolucionarnu pobjedu, pa ne žele uzalud riskirati svoj život. Nevoljko glasajući za socijaldemokraciju, ovi radnici ne izražavaju povjerenje u nju, nego više izražavaju svoje nepovjerenje u Komunističku partiju. I tu je ta velika razlika između sadašnjeg položaja njemačkih komunista i položaja ruskih boljševika 1917.

Ali samim tim teškoće nisu nestale: unutar same Komunističke partije, a posebno u krugu njenih pristaša i radnika koji su za nju glasali, nalazi se velika rezerva neizvjesnog nedostatka vjere u rukovodstvo stranke. Iz toga proizlazi ono što se naziva "nesrazmjerom" između općeg utjecaja stranke te njezine

brojčane snage, a posebno njezine uloge u sindikatima. U Njemačkoj takva razlika nesumnjivo postoji. Službeno objašnjenje ovog nesrazmjera je da stranka nije bila u stanju organizacijski "ojačati" svoj utjecaj. Masa se ovdje promatra kao čisto pasivni materijal, koji ulazi ili ne ulazi u stranku, oviseći isključivo o tome može li sekretarijat uhvatiti svakog radnika za ruku. Birokrat ne razumije da radnici imaju svoj um, svoje iskustvo, svoju volju i svoju aktivnu ili pasivnu politiku prema stranci. Radnik glasa za stranku – za njenu zastavu, za Oktobarsku revoluciju, za svoju vlastitu buduću revoluciju. Ali odbijajući se priključiti Komunističkoj partiji ili je slijediti u sindikalnoj borbi, radnik govori da nema povjerenja u njenu dnevnu politiku. Taj "nesrazmjer" je stoga, u konačnici, izraz nedostatka povjerenja masa u sadašnje rukovodstvo Komunističke internacionale. A taj nedostatak povjerenja, stvoren i ojačan greškama, porazima, fikcijama i izravnom obmanom masa od 1923. do 1930., jedna je od najvećih prepreka na putu prema pobjedi proleterske revolucije.

Bez unutarnjeg samopouzdanja, stranka neće osvojiti klasu. Ne osvojiti proletarijat znači ne odvući malograđanske mase od fašizma. Jedno je neraskidivo povezano s drugim.

6. Natrag u "drugi" period ili još jednom prema "trećem"?

Ako bismo koristili službenu terminologiju centrizma, problem bismo mogli formulirati na sljedeći način: rukovodstvo Kominterne nametnulo je svojim nacionalnim sekcijama taktiku "trećeg perioda", to jest, taktiku neposrednog revolucionarnog ustanka u vrijeme (1928.) kada su bile najočiglednije osobine "drugog perioda", to jest, u vrijeme procesa stabilizacije buržoazije te oseke i opadanja revolucije. Zaokret iz ove situacije, koji se dogodio 1930., označio je odbacivanje taktike "trećeg perioda" u korist taktike "drugog perioda". U međuvremenu, ovaj je zaokret prokrčio sebi put kroz birokratski aparat u trenutku kada su, u svakom slučaju u Njemačkoj, najvažniji simptomi počeli jasno signalizirati pravi pristup "trećeg perioda". Da li potreba za novim taktičkim zaokretom proizlazi iz svega ovoga – i to u smjeru nedavno napuštene taktike "trećeg perioda"?

Koristimo ove oznake da bismo postavljanje problema učinili pristupačnijim onim krugovima čiji su umovi začepljeni metodologijom i terminologijom centrističke birokracije. Ali nemamo nikakvu namjeru usvojiti tu terminologiju, koja zapravo prikriva kombinaciju staljinističkog birokratizma i buharinističke metafizike. Odbacujemo apokaliptičku prezentaciju "trećeg" perioda kao posljednjeg: koliko će perioda biti prije pobjede proletarijata pitanje je odnosa snaga i promjena danih situacija; sve se to može testirati samo akcijom. Odba-

cujemo samu bit ovog strateškog shematizma s njegovim pobrojanim periodima; ne postoji apstraktna taktika stvorena unaprijed za "druge" ili "treće" periode. Razumije se da ne možemo postići pobjedu i osvojiti vlast bez oružanog ustanka. Ali kako ćemo doći do tog ustanka? S kojim metodama? I kojim tempom ćemo mobilizirati mase? To ovisi ne samo o objektivnoj situaciji općenito, nego prije svega o stanju u kojem dolazak društvene krize u zemlji pronalazi proletarijat, zatim o odnosu između partije i klase, između proletarijata i sitne buržoazije itd. Stanje proletarijata na pragu "trećeg perioda" ovisi, pak, o taktici koju je stranka primijenila u razdoblju koje je prethodilo.

Normalna, prirodna promjena taktike, sa sadašnjim zaokretom situacije u Njemačkoj, trebala je biti ubrzanje tempa, zaoštravanje slogana i metoda borbe. Taj bi taktički zaokret bio normalan i prirodan samo ako bi tempo i slogani jučerašnje borbe odgovarali uvjetima prethodnog razdoblja. Ali to se nikada nije dogodilo. Oštri nesklad ultra-lijeve politike i stabilizirane situacije upravo je uzrok taktičkog zaokreta. Dogodilo se da je u trenutku novog zaokreta objektivne situacije, zajedno s nepovoljnim općim pregrupiranjem političkih snaga, koji je komunizmu donio veliki dobitak u glasovima, partija ispala strateški i taktički dezorijentirana, upetljana i da se nalazi na krivom putu više nego ikada prije.

Da bismo dodatno pojasnili proturječja u koja je, kao i većina drugih sekcija Kominterne, zapala njemačka komunistička partija – samo još dublje od ostalih – uzmimo najjednostavniju usporedbu. Da bismo preskočili barijeru, potreban je preliminarni trkaći start. Što je veća barijera, to je važnije početi trčati na vrijeme, ne prekasno i ne prerano, kako bi se prepreci pristupilo s potrebnom rezervom snage. Međutim, počevši od veljače 1928., a posebno od srpnja 1929., njemačka komunistička partija nije učinila ništa osim što je počela trčati. Nije ni čudo da je stranka počela gubiti dah i razvlačiti noge. Kominterna je naposljetku dala zapovijed: "Uspori!" Ali, samo što je uspuhana stranka počela mijenjati tempo prema normalnijem koraku, ispred nje se počela javljati ne zamišljena, nego upravo stvarna barijera i to ona koja bi mogla zahtijevati revolucionarni skok. Hoće li biti dovoljno udaljenosti za pravovremeno trčanje? Hoće li zaokret biti odbačen i promijenjen u kontrazaokret? To su taktička i strateška pitanja koja se pojavljuju pred njemačkom strankom u svoj njihovoj oštrini.

Da bi rukovodeći kadrovi partije bili sposobni pronaći prave odgovore na ova pitanja, moraju biti u mogućnosti da sljedeću dionicu na cesti ocjenjuju u povezanosti sa strategijom posljednjih godina i njenim posljedicama, što se pokazalo na ovim izborima. Ako bi, suprotno od toga, birokracija uspjela, pobjedničkim uzvikom, zatomiti glas političke samokritike, to bi proletarijat neminovno vodilo prema katastrofi većoj od one 1923.

7. Moguće varijante daljnjeg razvoja

Revolucionarna situacija koja proletarijat suočava s neposrednim problemom preuzimanja vlasti, sastoji se od objektivnih i subjektivnih elemenata, od kojih je svaki povezan s drugim te se u velikoj mjeri međusobno uvjetuju. Ali ta međusobna ovisnost je relativna. Zakon nejednakog razvoja u potpunosti se primjenjuje i na faktore revolucionarne situacije. Nedovoljan razvoj jednog od njih može stvoriti stanje u kojem se revolucionarna situacija ili ne razvija do eksplozije i tako istroši, ili, dolazeći do eksplozije završava porazom za revolucionarnu radničku klasu. Kakvo je stanje u tom pogledu u Njemačkoj?

1. Nema sumnje da je duboka nacionalna kriza (gospodarstvo, međunarodna situacija) iza ugla. Čini se da nema izlaza normalnim putem buržoaskog parlamentarnog režima.
2. Politička kriza vladajuće klase i njenog sustava vladanja nesumnjivo postoji. To nije parlamentarna kriza, već kriza klasne vladavine.
3. Međutim, revolucionarna klasa je i dalje duboko podijeljena unutarnjim proturječjima. Jačanje revolucionarne partije na štetu reformista još je u začetku, i nastavlja se brzinom koja ni najmanje ne odgovara dubini krize.
4. Sitna buržoazija je već na samom početku krize zauzela poziciju protiv sadašnjeg sistema kapitalističke vladavine, ali je istovremeno i smrtno neprijateljski nastrojena prema proleterskoj revoluciji.

Drugim riječima, postoje osnovni objektivni uvjeti za proletersku revoluciju. Postoji jedan od njenih političkih uvjeta (stanje vladajuće klase); drugi politički uvjet (stanje proletarijata) tek se počeo mijenjati u smjeru revolucije, ali se zbog naslijeđa prošlosti ne može brzo promijeniti; konačno, treći politički uvjet (stanje sitne buržoazije) nije usmjeren na proletersku revoluciju već na buržoasku kontrarevoluciju. Promjena ovog posljednjeg uvjeta u povoljni uvjet ne može se postići bez radikalnih promjena u samom proletarijatu, tj. bez političke likvidacije socijaldemokracije.

Stoga imamo duboko proturječnu situaciju. Neki od njenih faktora proletersku revoluciju guraju na dnevni red: drugi pak isključuju mogućnost njezine pobjede u sljedećem periodu, tj. bez prethodne duboke promjene političkih odnosa snaga.

Teoretski gledano, može se razmotriti nekoliko varijanti daljnjeg razvoja sadašnje situacije u Njemačkoj, a koje su ovisne o objektivnim faktorima, o politici spomenutih klasnih neprijatelja, kao i o ponašanju same Komunističke partije. Navedimo shematski četiri moguće varijante razvoja.

a) Komunistička partija, preplašena vlastitom strategijom "trećeg perioda", kreće naprijed opipavajući krajnje oprezno, izbjegavajući rizične korake, i

– bez ikakve borbe – propušta revolucionarnu situaciju. To bi značilo ponavljanje politike Brandlera 1921.-1923., samo u izmijenjenoj formi. Reflektirajući pritisak socijaldemokracije, brandleriti i polu-brandleriti, izvan stranke i unutar nje, ići će u tom smjeru.

b) Suprotno tome, a pod utjecajem izbornog uspjeha, stranka pravi novi oštri zaokret ulijevo, u smjeru izravne borbe za vlast, pa kao stranka aktivne manjine, doživljava katastrofalni poraz. Oni koji idu u tom smjeru: fašizam; bučna, besmislena uzrujanost aparata, koja ne važe ništa, koja ne prosvjetljuje, već zaglupljuje; očaj i nestrpljivost dijela radničke klase, osobito nezaposlene omladine.

c) Nadalje je moguće da će rukovodstvo, ne odbacujući ništa, pokušati empirijski pronaći srednji put između opasnosti prvih dviju varijanti, i u vezi s tim počiniti niz novih pogrešaka te će, općenito, tako polako eliminirati nepovjerenje proleterskih i poluproleterskih masa, da će se do tada objektivni uvjeti promijeniti u smjeru nepovoljnom za revoluciju, ustupajući mjesto novom periodu stabilizacije. Ponajviše u tom eklektičkom smjeru, koji kombinira prirepaštvo općenito, s avanturizmom posebno, moskovski staljinistički vrh gura njemačku stranku jer strahuje unaprijed zauzeti jasan stav pa unaprijed priprema alibi za sebe, to jest, priprema mogućnost okrivljavanja "izvođača" – desnih ili lijevih, ovisno o rezultatima. Ta politika, s kojom smo dovoljno upoznati, žrtvuje međunarodne povijesne interese proletarijata interesima "prestiža birokratskog vrha". Takav kurs već je najavljen u *Pravdi* 16. septembra.

d) Konačno, najprikladnija, ili bolje rečeno, jedina prikladna varijacija: njemačka stranka, trudom svojih najboljih i najsvjesnijih elemenata, pažljivo prati cjelokupnu sadašnju proturječnu situaciju. Ispravnom, smionom i fleksibilnom politikom, stranka, na temelju sadašnje situacije, uspijeva ujediniti većinu proletarijata i tako osigurati preokret u smjeru poluproleterske i najugroženije sitno-buržoaske mase. Proleterska avangarda, kao vođa naroda trudbenika i potlačenih, ostvaruje pobjedu. Zadatak boljševika-lenjinista (Lijeve opozicije) je pomoći stranci da promijeni svoju politiku u tom smjeru.

Bilo bi besmisleno nagađati koja od ovih varijanti ima veće šanse za realizaciju u narednom periodu. O takvim pitanjima ne odlučuju nagađanja, već borba.

Jedan od nužnih elemenata je nepomirljiva ideološka borba protiv centrističkoga rukovodstva Kominterne. Iz Moskve je već dan signal za politiku birokratskog prestiža koja prikriva jučerašnje pogreške i priprema sutrašnje, kroz lažne vapaje o novom trijumfu linije. Monstruozno preuveličavajući pobjedu stranke, monstruozno podcjenjujući poteškoće,

tumačeći čak i uspjeh fašizma kao pozitivan čimbenik proleterske revolucije, *Pravda* nužno čini jednu malu stipulaciju. "Uspjeh stranke ne bi nas trebao omamiti." Izdajnička politika staljinističkog rukovodstva i ovdje je sebi vjerna. Situacija je analizirana u duhu nekritičkog ultra-ljevičarstva. Stranka je stoga namjerno gurnuta na put avanturizma. Istovremeno, Staljin unaprijed priprema svoj alibi uz pomoć ritualne fraze o "vrtoglavici". Upravo bi ta politika, kratkovidna, beskrupulozna, mogla uništiti njemačku revoluciju.

8. Gdje je izlaz?

Gore u tekstu smo bez ikakvog uljepšavanja, analizirali poteškoće i opasnosti koje su se u cjelini odnosile na političku i subjektivnu sferu, a koje su nastale ponajprije iz grešaka i zločina epigonskog rukovodstva pa sada definitivno prijete da unište novu revolucionarnu situaciju koja se razvija upravo pred našim očima. Službenici će ili zažmiriti na našu analizu ili je pak oklevetati. Ali to nije pitanje beznadnih dužnosnika; tiče se sudbine njemačkog proletarijata. U stranci, kao i u aparatu, ima dosta ljudi koji promatraju i razmišljaju, a koji će sutra biti prisiljeni da u zaoštrenim okolnostima razmišljaju dvostruko intenzivnije. Njima usmjeravamo našu analizu i naše zaključke.

Svaka kritična situacija ima velike izvore neizvjesnosti. Raspoloženja, pogledi i snage, neprijateljski i prijateljski nastrojene, oblikuju se u samom procesu krize. Ne mogu se matematički predvidjeti. Oni se moraju mjeriti u procesu borbe, kroz borbu; i na temelju tih živih izmjera, potrebno je napraviti nužne ispravke u politici.

Može li se jačina konzervativnog otpora socijaldemokratskih radnika izračunati unaprijed? Ne može. U kontekstu događaja proteklih godina, čini se da je ta jačina bila ogromna. Ali istina je da je ono što je najviše pomoglo da socijaldemokracija zbije svoje redove, bila pogrešna politika Komunističke partije, koja je svoj najveći izraz pronašla u apsurdnoj teoriji socijal-fašizma. Da bi se izmjerio stvarni otpor socijaldemokratskih redova, potreban je drugačiji mjerni instrument, to jest potrebna je ispravna komunistička taktika. S obzirom na taj uvjet – a to nije mali uvjet – stupanj unutarnje korozije socijaldemokracije može se razotkriti u relativno kratkom razdoblju.

U drugačijem obliku, ono što je gore rečeno odnosi se i na fašizam: on je nastao među ostalim uvjetima prisutnima iz drhtanja Zinovijev-Staljinove strategije. Koja je njegova napadačka moć? Kakva je njegova stabilnost? Je li dosegla vrhunac kao što nas optimisti po službenoj dužnosti uvjeravaju, ili je samo na prvom koraku ljestvice? To se ne može predvidjeti mehanički. Može

se odrediti jedino akcijom. Upravo u pogledu fašizma, kao britve u rukama klasnog neprijatelja, pogrešna politika Kominterne može proizvesti fatalne rezultate u kratkom razdoblju. S druge strane, ispravna politika – istina, ne u tako kratko vrijeme – može potkopati pozicije fašizma.

U vrijeme krize u režimu, revolucionarna stranka mnogo je jača u izvanparlamentarnim masovnim borbama nego u samom okviru parlamentarizma. Ali opet, samo pod jednim uvjetom: ako ispravno razumije situaciju i u praksi može povezati vitalne potrebe masa sa zadatkom preuzimanja vlasti. Sve je sada svedeno na ovo. Stoga bi bila najveća pogreška u sadašnjoj situaciji u Njemačkoj uočiti samo poteškoće i opasnosti. Ne, situacija također otvara ogromne mogućnosti pod uvjetom da su u potpunosti shvaćene i pravilno iskorištene.

Što je nužno za to?

1. Prisilni zaokret udesno u vrijeme kad se situacija njiše ulijevo zahtijeva posebno pažljivo, pošteno i vješto promatranje za daljnje promjene unutar svih faktora situacije. Apstraktno suprotstavljanje metoda drugog i trećeg perioda mora se smjesta odbaciti. Situacija se mora uzeti takva kakva jest, sa svim njezinim proturječnostima i živom dinamikom njenog razvoja. Moramo promatrati stvarne promjene u situaciji pažljivo te utjecati na nju u smjeru pravog razvoja – umjesto da je uokvirimo u sheme Molotova[10] ili Kuusinena[11]. Snalaziti se u situaciji – to je najvažniji i najteži dio problema. Uopće se ne može riješiti birokratskim metodama. Statistike, iako su same po sebi važne, nedovoljne su za tu svrhu. Potrebno je svakodnevno osluškivati najširu masu proletarijata i trudbenika općenito. Ne samo da moramo istaknuti vitalne i obuhvatne slogane; moramo izvidjeti koliko ih mase prihvaćaju. To se može postići samo aktivnom strankom koja svugdje ima desetke tisuća pipaka, koja prikuplja svjedočanstva, razmatra sva pitanja i aktivno izrađuje svoje kolektivno stajalište.

2. Pitanje stranačkog režima neraskidivo je povezano s tim. Ljudi koje je imenovala Moskva, neovisno o povjerenju ili nepovjerenju stranke, neće moći voditi mase u napadu na kapitalističko društvo. Što je sadašnji režim neprirodniji, to će njegova kriza biti dublja u odlučujućim danima i satima. Od svih "zaokreta", najvažniji i najhitniji tiče se stranačkog režima. To je pitanje života ili smrti.

3. Promjena režima je preduvjet za promjenu smjera i njegovih posljedica u isto vrijeme. Jedno je nezamislivo bez drugog. Stranka se mora raskinuti s lažnom atmosferom konvencionalnosti, zataškavanjem stvarnih nevolja, veličanja lažnih vrijednosti – jednom riječju, od katastrofalnog ozračja staljinizma, koji nije stvoren ideološkim i političkim utjecajem već grubom, materijalnom ovisnošću aparata i zapovjednih metoda na njemu temeljenih.

10 Vyacheslav Molotov (9.3.1890.-8.11.1986.), poznati sovjetski političar, boljševik i bliski saveznik Staljina. Predsjednik sovjetske vlade 1930.-1941., te ministar vanjskih poslova 1939. do 1949. i od 1953.-1956.

11 Otto Kuusinen (4.10.1881.-17.5.1964.) finski komunist, kasnije sovjetski političar. Kasnije i član Politbiroa. Izbjegao Staljinove čistke i suđenja.

Jedan od nužnih uvjeta za oslobođenje stranke od birokratskog ropstva je opći pregled "opće linije" njemačkog rukovodstva, počevši od 1923., uključujući tu i martovske dane 1921.[12] Lijeva opozicija, u brojnim dokumentima i teorijskim radovima, dala je svoju ocjenu svih faza nesretne službene politike Kominterne. Ova kritika mora postati vlasništvo stranke. Izbjegavati je ili šutjeti o njoj neće biti moguće. Partija se neće uzdignuti do visine svojih važnih zadataka ako ne može slobodno procjenjivati svoju sadašnjost u svjetlu svoje prošlosti.

4. Ako se Komunistička partija, unatoč iznimno povoljnim okolnostima, pokazala bespomoćnom da ozbiljno uzdrma strukturu socijaldemokracije uz pomoć formule "socijal-fašizma", tada pravi fašizam sada prijeti toj strukturi, samo ne više verbalnim formulama, tzv. radikalizma, nego kemijskim formulama eksploziva. Bez obzira na to koliko je istinito da je socijaldemokracija pripremila procvat fašizma svojom cjelokupnom politikom, ništa manje nije istina da fašizam dolazi kao smrtonosna prijetnja prvenstveno toj istoj socijaldemokraciji, čija je veličanstvenost neraskidivo povezana s parlamentarno-demokratsko-pacifističkim oblicima i metodama vladanja.

Nema sumnje da će u ključnom trenutku vođe socijaldemokracije preferirati trijumf fašizma nad revolucionarnom diktaturom proletarijata Ali upravo pristup takvog izbora stvara iznimne poteškoće socijaldemokratskim vođama među svojim radnicima. Politika ujedinjenog fronta radnika protiv fašizma proizlazi iz te cjelokupne situacije. To otvara ogromne mogućnosti Komunističkoj partiji. Međutim, uvjet za uspjeh je odbacivanje teorije i prakse "socijal-fašizma", čija šteta u sadašnjim okolnostima postaje pozitivna prijetnja.

Društvena kriza neizbježno će proizvesti duboke rascjepe unutar socijaldemokracije. Radikalizacija masa će utjecati na socijaldemokratske radnike mnogo prije nego što prestanu biti socijaldemokrati. Neizbježno ćemo morati sklopiti sporazume protiv fašizma s raznim socijaldemokratskim organizacijama i frakcijama, nametnuti određene uvjete liderima s punom transparentnošću pred mase. Samo uplašeni oportunisti, jučerašnji saveznici Purcella i Cooka, Chiang Kai-Sheka[13] i Wang Chin-Wei[14], mogu se unaprijed obvezati formalnim obvezama protiv takvih sporazuma. Moramo se vratiti iz službeničke fraze o ujedinjenom frontu na politiku ujedinjenog fronta koju je Lenjin formulirao, a čvrsto primjenjivali boljševici 1917.

5. Problem nezaposlenosti jedan je od najvažnijih elemenata političke krize. Borba protiv kapitalističke racionalizacije i borba za sedmosatni radni dan u potpunosti ostaje na dnevnom redu. Ali samo slogan opsežne, planirane suradnje sa Sovjetskim Savezom može podići tu borbu do visine revolucionarnih zadataka. U programskoj deklaraciji za izbore, CK njemačke stranke navodi

12 Radnički ustanak 1921. pod vodstvom njemačke KP koji se završio porazom, zbog preuranjenog napada, te kao posljedicu imao za privremeni pad utjecaja komunizma u Njemačkoj.

13 Chang Kai-Shek (31.10.1887.-5.4.1975.) kineski nacionalistički političar, revolucionar i vojni lider. Član Koumintanga, kasnije lider kineske republike od 1928.-1949., kad je pobjegao na Tajvan. Borio se protiv komunista.

14 Wang Chin Wei (4.5.1883.-10.11.1944.) kineski političar. Bio je član lijevog krila Koumintanga, kasnije postao žestoki antikomunist, nakon što su propali njegovi napori za suradnjom s kineskom komunističkom partijom. Bio je na čelu improvizirane kineske vlade koja je surađivala s nacistima i Japanom. Smatra se izdajicom i od strane Kine i Tajvana.

da će nakon postizanja vlasti komunisti uspostaviti privrednu suradnju sa Sovjetskim Savezom. To je nesumnjivo. No, povijesnu perspektivu ne može se suprotstavljati političkim zadacima dana. Radnici, a prije svega nezaposleni, moraju se već sada mobilizirati pod sloganom opsežne privredne suradnje sa sovjetskom republikom. Sovjetska državna komisija za planiranje trebala bi izraditi plan privredne suradnje uz pomoć njemačkih komunista i sindikalista, koji bi se, koristeći sadašnju nezaposlenost kao polaznu točku, proširio na sveobuhvatnu suradnju koja obuhvaća sve temeljne grane ekonomije. Problem ne leži u obećanju rekonstrukcije privrede nakon preuzimanja vlasti; problem leži u preuzimanju vlasti. Problem nije obećati suradnju Sovjetske Njemačke sa SSSR-om, već u osvajanju radnih masa za tu suradnju danas, usko je povezujući s krizom i nezaposlenošću, te razvijajući je dalje u gigantski plan za socijalističku rekonstrukciju obje zemlje.

6. Politička kriza u Njemačkoj dovodi u pitanje Versajski režim u Europi. CK njemačke komunističke partije izjavljuje da će, nakon preuzimanja vlasti, njemački proletarijat likvidirati versajske dokumente. Je li to sve? Ukidanje Versajskog ugovora kao najviše postignuće proleterske revolucije! Što se planira umjesto njega? O tome ni riječi. Takav negativan način postavljanja pitanja stranku približava nacionalsocijalistima. Sovjetske Ujedinjene države Europe – to je jedini ispravan slogan koji ukazuje na izlaz iz cijepanja Europe, a što prijeti ne samo Njemačkoj već i cijeloj Europi s potpunim ekonomskim i kulturnim propadanjem.

Slogan proleterskog ujedinjenja Europe istovremeno je vrlo važno oružje u borbi protiv grozote fašističkog šovinizma, mamljenja Francuske i tako dalje. Najviše neispravna, najopasnija politika je pasivna prilagodba neprijatelju oponašajući ga. Sloganima nacionalnog očaja i nacionalnog mahnitanja moraju se suprotstaviti parole međunarodnog oslobođenja. Za to stranka se mora očistiti od nacionalsocijalizma, čiji je glavni element teorija socijalizma u jednoj zemlji.

Da bismo sve što je rečeno sveli na jednu jednostavnu formulu, postavimo sljedeće pitanje: mora li taktika njemačke komunističke partije u neposrednom razdoblju slijediti ofenzivnu ili obrambenu liniju? Odgovaramo: defenzivnu.

Ako bi, kao rezultat ofenzive Komunističke partije, došlo do sudara danas, proleterska avangarda razbila bi svoju glavu protiv bloka između države i fašista, dok bi većina radničke klase i dalje bila u zaplašenoj i zbunjenoj neutralnosti, a većina sitne buržoazije izravno podupirala fašiste.

Pretpostavljajući obrambeni položaj podrazumijevamo politiku zbijanja redova s većinom njemačke radničke klase te formiranja ujedinjenog fronta sa socijaldemokratskim i nestranačkim radnicima protiv fašističke prijetnje. Poricanje te prijetnje, omalovažavanje, propuštanje da se ona shvati ozbiljno

– najveći je zločin koji se danas može počiniti protiv proleterske revolucije u Njemačkoj.

Što će "braniti" Komunistička partija? Weimarski ustav? Ne, taj zadatak prepustit ćemo Brandleru. Komunistička partija mora pozvati na obranu onih materijalnih i moralnih pozicija koje je radnička klasa uspjela osvojiti u njemačkoj državi. To se najizravnije odnosi na sudbinu radničkih političkih organizacija, sindikata, novina, tiskara, klubova, knjižnica, itd. Komunistički radnici moraju reći svojim socijaldemokratskim kolegama: "Politike naših stranaka nepomirljivo su suprotstavljene; ali ako fašisti dođu večeras kako bi uništili dvoranu vaše organizacije, mi ćemo dojuriti, ruku pod ruku, da vam pomognemo. Hoćete li nam obećati da ćete, ako naša organizacija bude ugrožena, i vi dojuriti nama u pomoć?" Ovo je suština naše politike u ovom razdoblju. Na nju mora biti usmjerena sva agitacija.

Što upornije, ozbiljnije i promišljenije – bez cviljenja te hvalisanja koje radnike tako brzo umaraju – nastavljamo s ovom agitacijom, što više predlažemo ozbiljne mjere za obranu u svakoj tvornici, u svakom susjedstvu radničke klase i okrugu, to će biti manja opasnost da će nas fašistički napad iznenaditi, a time veća sigurnost da će takav napad učvrstiti, a ne razbiti, redove radnika.

Doista, fašisti će biti skloni da, zahvaljujući svom vrtoglavom uspjehu, zahvaljujući malograđanskom, nestrpljivom i nedisciplinirano sastavu svoje vojske, u predstojećem razdoblju požure u napad. Natjecati se s njima u tom smjeru sada ne bi bilo samo beznadno, već i smrtno opasno. Upravo suprotno, što se više fašisti pojavljuju kao agresori u očima socijaldemokratskih radnika i općenito trudbenika, i što više izgleda da zauzimamo obrambenu poziciju, to su nam veće šanse ne samo za usmjeravanje fašističkog napada, nego i za poduzimanje kontranapada. Obrana mora biti budno aktivna i smjela. Glavni stožer mora nadzirati cijelo polje borbe, uzimajući u obzir sve promjene kako ne bi propustio nikakvu novu prekretnicu u situaciji kada bi se mogao očekivati signal za opći napad.

Postoje stratezi koji uvijek poduzimaju defenzivu, bez obzira na okolnosti; na primjer, brandleriti. Bilo bi veoma neozbiljno ostati zbunjen činjenicom da i danas zagovaraju obranu: oni to stalno rade. Brandleriti su jedan od glasnika socijaldemokracije. Naš vlastiti zadatak sastoji se u tome da, nakon što smo se s njima zbližili na temelju obrane, pokrenemo socijaldemokratske radnike u odlučnu ofenzivu. Brandleriti su apsolutno nesposobni za to. Čim se odnos snaga radikalno promijeni u korist proleterske revolucije, brandleriti će se opet pokazati balastom, kočnicom revolucije. Zato politika obrane, iako ovisi o zbližavanju sa socijaldemokratskim radnicima, ni u kom slučaju ne znači ublažavanje našeg protivljenja brandleritskom generalštabu, iza kojeg nikada neće biti masovnog pokreta.

U kontekstu odnosa snaga i zadataka proleterske avangarde opisanih gore, metode fizičkog nasilja koje koristi staljinistička birokracija u Njemačkoj i drugim zemljama prema boljševicima-lenjinistima imaju posebno veliko značenje. To je izravna usluga socijaldemokratskoj policiji i šok-trupama fašizma. Suštinski suprotno tradicijama revolucionarnog proleterskog pokreta, ove se metode, kao nikad prije, slažu s raspoloženjem sitnoburžoaskih birokrata, koji se čvrsto drže u fotelji s visokim plaćama osiguranima odozgo i boje ih se izgubiti u jurišu stranačke demokracije. Protiv zloglasnosti staljinista neophodan je široki rad na pojašnjavanju, onoliko konkretan koliko to može biti, uključujući ovdje i razotkrivanje uloga bezvrijednih birokrata u partijskom aparatu. Iskustvo SSSR-a i drugih zemalja svjedoči da su ona gospoda koja se bore protiv Lijeve opozicije s najvećim bijesom, isti oni koji prije svega moraju sakriti vlastite grijehe i zločine iz svoje visoke komande rasipanja javnih sredstava, zlouporabe položaja, ili jednostavno svoju potpunu beskorisnost. Sasvim je jasno da što više širimo našu opću agitaciju na temelju gore podcrtanih zadataka, to će biti uspješnije razotkrivanje snažnih pothvata staljinističkog aparata protiv boljševika-lenjinista.

Ispitali smo pitanje taktičkog zaokreta Komunističke internacionale isključivo preko njemačke situacije, jer, na prvom mjestu, njemačka kriza sada smješta njemačku komunističku partiju u središte svjetske proleterske avangarde, a na drugom mjestu svi problemi u svjetlu ove krize izneseni su na čistac. Međutim, ne bi bilo teško pokazati da ono što je izrečeno ovdje, vrijedi, u ovom ili onom obliku, i za druge zemlje.

U Francuskoj, svi oblici klasne borbe nakon rata nose neizmjerno manje oštar i manje odlučujući karakter nego u Njemačkoj. No, opće tendencije razvoja su iste, da ne govorimo o izravnoj ovisnosti sudbine Francuske o sudbini Njemačke. U svakom slučaju, zaokreti Komunističke internacionale imaju univerzalni karakter. Francuska komunistička partija, koju je Molotov proglasio 1928. prvim kandidatom za vlast, provela je apsolutno samoubilačku politiku u posljednje dvije godine. Posebno je previdjela gospodarski rast. U Francuskoj je proglašen taktički zaokret baš u trenutku kada se umjesto industrijskog rasta počela javljati kriza. Na taj način, ista proturječja, poteškoće i zadaci o kojima govorimo u odnosu na Njemačku, danas su na dnevnom redu i u Francuskoj.

Zaokret u Kominterni kombiniran sa zaokretom situacije postavlja nove i iznimno važne zadaće pred komunističku lijevu opoziciju. Njene snage su male. No, svaka struja raste zajedno s porastom njenih zadataka. Razumjeti ih jasno znači držati jednu od najvažnijih garancija pobjede.

Što je to fašizam?[15]

Što je fašizam? Ime je nastalo u Italiji. Jesu li svi oblici kontrarevolucionarne diktature bili fašistički ili nisu, to jest, prije pojave fašizma u Italiji?

Bivšu diktaturu Prima de Rivere u Španjolskoj, 1923–30, Kominterna naziva fašističkom diktaturom. Je li to točno ili nije? Smatramo da je to netočno.

Fašistički pokret u Italiji bio je spontani pokret velikih masa, s novim vođama iz nižih redova. To je plebejski pokret podrijetlom, kojim upravljaju i koji financiraju velike kapitalističke sile. Proizašao je iz sitne buržoazije, lumpenproletarijata, pa čak u određenoj mjeri i iz proleterskih masa. Mussolini, bivši socijalist i "samouk", dolazi iz ovog pokreta.

Primo de Rivera bio je aristokrat. Zauzimao je visoku vojnu i birokratsku poziciju i bio je glavni guverner Katalonije. Uspio je doći na vlast uz pomoć državnih i vojnih snaga. Španjolska i talijanska diktatura potpuno su dvije različite diktature i potrebno ih je razlikovati. Mussolini je imao poteškoća u pomirenju mnogih starih vojnih institucija s fašističkom milicijom. Taj problem nije postojao za Primo de Rivera.

Pokret u Njemačkoj uglavnom nalikuje talijanskom. To je masovni pokret, čiji su vođe koristili podosta socijalističke demagogije, što je potrebno za stvaranje masovnog pokreta.

Prava osnova (za fašizam) je sitna buržoazija. U Italiji ima vrlo veliku bazu – sitnu buržoaziju gradova i sela i seljaštvo. U Njemačkoj, također, postoji velika baza za fašizam. U Engleskoj je ta baza manja jer je proletarijat velika većina stanovništva: sloj seljaštva ili poljoprivrednika samo je beznačajni dio.

Može se reći, a to je donekle i točno, da nova srednja klasa, državni funkcioneri, privatni administratori itd. mogu činiti takvu bazu. Ali ovo je novo pitanje koje se mora analizirati. Ovo je pretpostavka. Potrebno je analizirati samo što će to biti. Nužno je i predvidjeti da fašistički pokret raste iz ovog ili onog elementa. I to je samo perspektiva kojom upravljaju događaji. Ne tvrdim da je nemoguće da se fašistički pokret razvije u Engleskoj ili da Mosley[16] ili netko drugi postane diktator. Ovo je pitanje za budućnost, ali koje nije vjerojatno.

Kako bismo mogli predvidjeti bilo što u vezi s fašizmom, potrebno je imati definiciju te ideje. Što je fašizam? Koja je njegova osnova, oblik i karakteristike?

15 Izvor: izvadak iz Pisma engleskom drugu, 15. novembra 1931., tiskano u "The Militant", 16. januara 1932.

16 Oswald Mosley (16.11.1896.-3.12.1980.) britanski političar tokom 1920ih kao član parlamenta i kasnije, nakon razočarenja dominantne politike, postao je lider britanske unije fašista.

Kako će se odvijati njegov razvoj? Svrha ovoga je pokazati engleskim drugovima da pitanje nije jednostavno. Potrebno je nastaviti na znanstveni i marksistički način.

E sad drugo pitanje. Naravno, dobro je da vas okupiraju izolirani elementi Lijeve opozicije, ali ništa manje nisu važni događaji, na koje morate obratiti pozornost, u Komunističkoj partiji, Nezavisnoj radničkoj stranci i Laburističkoj stranci. Prvi potresi morali su ostaviti velike pukotine u zidu kuće, koje boljševici-lenjinisti mogu iskoristiti da steknu utjecaj u velikim dijelom radničkog pokreta. Usmjerite pozornost ne samo na našu malu sekciju već na sve što se događa u ovom velikom organizmu.

Ovo pismo je pisano u vrlo grubom obliku. Nisam čak ni provjerio njegov sadržaj, ali vjerujem da ćete steći opći smisao ovdje izraženih ideja ...

Za radnički ujedinjeni front protiv fašizma (Približavajuća opasnost fašizma u Njemačkoj; Pismo njemačkom komunističkom radniku o ujedinjenom frontu protiv Hitlera)[17]

Njemačka se trenutno nalazi u jednom od onih velikih historijskih trenutaka o kojima će idućih nekoliko desetljeća ovisiti sudbina njemačkog naroda, Europe, ali i bitno, sudbina čitavog čovječanstva. Ako postavite kuglu na vrh piramide, tada je i najmanji dodir može pogurati ili ulijevo ili udesno. Slična je situacija svakim satom sve vjerojatnija u Njemačkoj danas. Postoje snage koje bi htjele da se kugla otkotrlja udesno i tako slomi kičmu radničkoj klasi. Postoje i snage koje bi željele da kugla ostane na vrhu. To je utopija. Kugla se ne može zadržati na vrhu piramide. Komunisti pak žele da se kugla kotrlja ulijevo i tako slomi kičmu kapitalizmu. Ali nije dovoljno željeti; mora se znati i kako to ostvariti. Smireno se upitajmo još jednom: da li je politika koju trenutačno provodi Centralni komitet Komunističke partije Njemačke ispravna ili neispravna?

17 Pisano u Turskoj u egzilu, 8. decembra 1931. Bilten Opozicije, br. 27, Mart 1932. Alternativni naslov Trockog: Što ne valja s trenutnom politikom njemačke komunističke partije?

Što Hitler želi?

Fašisti su u uzletu. Komunisti također rastu, ali puno sporije. Rast na ekstremnim polovima ukazuje na to da se kugla ne može održati na vrhu piramide. Uzlet fašista označava opasnost da se kugla može otkotrljati udesno. U tome leži enormna opasnost.

Hitler naglašava da je protiv državnog udara. Da bi jednom zauvijek ugušio demokraciju, on želi doći na vlast nikako drugačije nego demokratskim putem. Možemo li u to ozbiljno povjerovati?

Naravno, ako bi fašisti mogli dobiti apsolutnu većinu glasova na sljedećim izborima na miran način, možda bi čak to i preferirali. Međutim, u stvarnosti je taj put za njih nezamisliv. Glupo je vjerovati da će nacisti neprekidno rasti neograničeno vrijeme, kao što je slučaj sada. Prije ili kasnije isušit će svoj socijalni rezervoar. Fašizam je u svoje redove unio toliko strašnih kontradikcija, da trenutak oseke mora jednom doći. Ovaj se trenutak može javiti mnogo prije nego fašisti oko sebe ujedine čak i polovicu glasova. Neće se moći zaustaviti, jer tu više neće imati izbora. Bit će prisiljeni ići na prevrat.

Ali čak i nevezano za to, fašisti su odsječeni s demokratskog puta. Neizmjerni porast političkih kontradikcija u zemlji, prava hajdučka agitacija fašista, neizbježno će voditi situaciji u kojoj će atmosfera biti užarena što su fašisti bliže da postanu većina, a to će ekstenzivnije jačati sukobi i borbe. U toj perspektivi, građanski rat je apsolutno neizbježan. Posljedično, pitanje osvajanja vlasti od strane fašista neće biti odlučeno glasanjem, nego građanskim ratom, koji fašisti pripremaju i izazivaju.

Možemo li čak i na jednu minutu pretpostaviti da Hitler i njegovi savjetnici to ne shvaćaju i ne predviđaju? To bi ih značilo smatrati glupanima. U politici nema većeg zločina nego nadati se gluposti na strani moćnog neprijatelja. Ali ako je Hitler i svjestan da put na vlast vodi kroz najjeziviji građanski rat, to znači da su njegovi govori o mirnom demokratskom putu samo krinka, odnosno varka. U tom je slučaju još neophodnije biti na oprezu.

Što se krije iza Hitlerove vojne lukavosti?

Njegove su kalkulacije vrlo jednostavne i očite: on želi uljuljkati svoje protivnike s dugoročnom perspektivom parlamentarnog rasta nacista da bi ih uhvatio na spavanju i da bi im zadao smrtonosni udarac u pravom trenutku. Štoviše, posve je moguće da Hitlerova naklonjenost demokratskom parlamentarizmu može olakšati uspostavu neke vrste koalicije u bliskoj budućnosti, u kojoj će fašisti ostvariti najvažnije dužnosti i koju će iskoristiti za državni udar. U potpunosti je jasno da koalicija, na primjer, između centra i fašista neće biti faza nekog demokratskog rješenja, već korak bliže državnom udaru pod uvjetima koji najviše odgovaraju fašistima.

Moramo planirati prema kratkoročnijoj perspektivi

Sve to znači da se čak i neovisno o željama fašističkog rukovodstva, rješenje može pojaviti u toku idućih nekoliko mjeseci, ako ne i tjedana. Ova okolnost je od iznimne važnosti u izradi ispravne politike. Ako fašistima dopustimo da osvoje vlast u dva ili tri mjeseca, tada će borba protiv njih biti puno teža iduće godine nego ove. Svi revolucionarni planovi predviđeni za dvije, tri ili pet godina unaprijed ispast će se samo bijedne i sramotne brbljarije, ako radnička klasa dopusti fašistima da osvoje vlast u toku idućih dva, tri ili pet mjeseci. U politici revolucionarnih kriza, vremenski faktor je jednako odlučujući kao i u ratnim operacijama.

Uzmimo još jedan, dalji primjer za pojašnjenje naše ideje. Hugo Urbahns[18], koji sebe smatra "lijevim komunistom", izjavljuje da je njemačka stranka bankrotirala, politički završila svoje i predlaže stvaranje nove stranke. Ako bi urbahni bili u pravu, to bi značilo da je pobjeda fašista osigurana. Jer, da bi se stvorila nova stranka, potrebne su godine (a nije se dokazalo da bi stranka raznih Urbahnsa u bilo kojem smislu bila bolja od Thälmannove partije: kad je Urbahns bio na čelu partije, nipošto nije bilo manje pogrešaka).

Da, ako bi fašisti stvarno osvojili vlast, to bi značilo ne samo fizičko uništenje Komunističke partije, već i njen pravi politički bankrot. Višemilijunski njemački proletarijat nikad ne bi oprostio Komunističkoj internacionali i njezinoj njemačkoj sekciji sramotan poraz u borbi protiv hordi ljudskog smeća. Osvajanje vlasti od strane fašista najvjerojatnije bi značilo nužnost stvaranja nove revolucionarne partija i, po svemu sudeći, nove Internacionale. To bi bila zastrašujuća historijska katastrofa. Ali danas pretpostaviti da je sve ovo neizbježno, to mogu učiniti samo istinski likvidatori, oni koji se pod krinkom šupljih fraza stvarno žure kapitulirati poput kukavica pred borbom i, uopće, bez borbe. S ovom koncepcijom mi, boljševici-lenjinisti, koje staljinisti nazivaju "trockistima", nemamo ništa zajedničko.

Čvrsto smo uvjereni da je pobjeda nad fašistima moguća – ne nakon što oni dođu na vlast, ne nakon pet, deset ili dvadeset godina njihove vladavine, već sada, u danim uvjetima, u narednim mjesecima i tjednima.

18 Hugo Urbahns (1890.-1946.) njemački socijalist revolucionar. Bio je član njemačke komunističke partije tokom 1920ih, nakon čega je isključen i postao lider Leninbunda. Imao povremene kontakte s Trockim.

Thälmann smatra da je pobjeda fašizma neizbježna

Ispravna politika je potrebna da bi se postigla pobjeda. Naime, potrebna nam je politika primjerena trenutnoj situaciji, trenutnom odnosu snaga, a ne situaciji koja bi se mogla razviti kroz jednu, dvije ili tri godine, kada će pitanje vlasti dugoročno već biti odlučeno.

Cijela nesreća je u činjenici da se politika Centralnog komiteta Njemačke komunističke partije, dijelom svjesno, a dijelom nesvjesno, nastavlja na priznavanje neizbježnosti fašističke pobjede. Zapravo, u pozivu za "Crveni ujedinjeni front" objavljenom 29. novembra 1931., Centralni komitet Komunističke partije Njemačke polazi od ideje da je fašizam nemoguće pobijediti, ako se prije ne porazi socijal-demokracija. Ista ideja ponavlja se u svim mogućim nijansama u Thälmannovom članku. Je li ta ideja točna? Na historijskoj je skali bezuvjetno točna. Ali to uopće ne znači da je uz njenu pomoć, to jest da bi se jednostavnim ponavljanjem te ideje mogla riješiti sva pitanja na dnevnom redu. Ideja koja je ispravna s gledišta revolucionarne strategije u cjelini, pretvara se u laž, i to u reakcionarnu laž, ako se ne prevede

na jezik taktike. Da li je točno, da bi se ukinule nezaposlenost i bijeda, da najprije treba ukinuti kapitalizam? Točno je. Ali samo najveći glupan iz ovog može zaključiti da se ne trebamo boriti dan danas, sa svim našim snagama, protiv mjera koje kapitalizmu olakšavaju porast bijede radnika.

Možemo li očekivati da će tokom idućih nekoliko mjeseci Komunistička partija poraziti i socijal-demokraciju i fašizam? Nijedna razumna osoba koja može čitati i računati ne bi se usudila tako nešto tvrditi. Političko pitanje je ovo: možemo li uspješno odbaciti fašizam sada, u narednih nekoliko mjeseci, tj. uz vrlo slabu, ali i dalje (nažalost) vrlo snažnu socijal-demokraciju? Centralni komitet na to odgovara negativno. Drugim riječima, Thälmann smatra da je pobjeda fašizma neizbježna.

Još jednom: rusko iskustvo

Da bih što jasnije i konkretnije moguće izrazio svoju misao, ponovno ću se vratiti na iskustvo s Kornilovljevim ustankom. 26. augusta (po starom kalendaru), 1917. general Kornjilov[19] vodio je svoj kozački korpus i jednu paravojnu diviziju na Petrograd. Na čelu vlasti bio je Kerenski[20], lakej buržoazije i tri četvrtine saveznik Kornjilova. Lenjin se još uvijek skrivao zbog optužbe da je u službi Hohenzollerna. Zbog iste optužbe i ja sam u to vrijeme bio u samici u Krestijskom zatvoru. Kako su se boljševici postavili u onoj situaciji? I oni su tada imali pravo reći: «Da bismo porazili kornjilovštinu, najprije moramo pobijediti kerenštinu". Rekli su to i više nego jednom, jer je to bilo ispravno i nužno za svu kasniju propagandu. Ali to je bilo u potpunosti neadekvatno da bi se pružio otpor Kornjilovu 26. augusta i u danima koji su uslijedili i da bi ga se zaustavilo prije nego izmasakrira petrogradski proletarijat. Zato se boljševici nisu zadovoljili općim pozivom radnicima i vojnicima da raskinu s pomirbenjacima i da podrže crveni ujedinjeni front boljševika. Ne, boljševici su predložili ujedinjenu frontovsku borbu menjševicima i eserima te su tako s njima stvorili zajedničke borbene organizacije. Da li je to bilo ispravno ili ne? Neka Thälmann odgovori na to pitanje. Da bi još bolje prikazao kako su stvari stajale kod pitanja ujedinjenog fronta, navest ću ovaj incident: odmah poslije mog puštanja na slobodu, nakon što su sindikati položili jamčevinu za mene, otišao sam izravno u Komitet za nacionalnu obranu, gdje sam raspravio i usvojio odluke vezane za borbu protiv Kornjilova s menjševikom Danom[21] i eserom Gotzom[22], saveznicima Kerenskog koji su me držali u zatvoru. Da li je to bilo ispravno ili ne? Neka Remmele[23] odgovori na to pitanje.

19 Lavr Kornjilov (30.8.1870.-13.4.1918.) ruski vojni oficir i general imperijalne ruske armije za vrijeme Prvog svjetskog rata i onda u građanskom ratu protiv boljševičke vlasti. Pokušao državni udar za vrijeme vlade Kerenskog krajem ljeta 1917.

20 Alexander Kerenski (22.4.1881. – 11.6.1970.) ruski revolucionar i ključna politička figura februarske revolucije. Predsjednik vlade koju je srušila nova, boljševička vlast pod vodstvom Lenjina i Trockog.

21 Fyodor Dan (u.22.1.1947.) politički aktivist i novinar, završio studij medicine, pripadnik menjševičke frakcije. Kasnije dobio egzil u SAD-u.

22 Abram Gots (1882.-1940.) lider ruske partije socijal-revolucionara, aktivni sudionik u revolucijama 1905. i 1917. Osuđen na 25 godina lišavanja slobode 1939., a zbog teških uvjeta u Gulagu umro 1940.

23 Herman Remmele (15.11.1880. – 7.3.1939.) njemački političar, komunist i pripadnik socijaldemokratske partije, kasnije i njemačke komunističke partije. Ubijen u čistkama u Moskvi.

Da li je Brüning[24] "manje zlo"?

Socijal-demokracija podržava Brüninga, glasa za njega, preuzima odgovornost za njega ispred masa – sve to na temelju činjenice da je Brüningova vlada "manje zlo". **Rote Fahne** pokušava pripisati isti pogled meni – na temelju toga što sam se izjasnio protiv glupog i sramotnog sudjelovanja komunista na Hitlerovom referendumu. No, da li smo njemačka lijeva opozicija i ja naročito zahtijevali da komunisti glasaju za Brüninga i da ga podrže? Mi marksisti smatramo Brüninga i Hitlera, uključujući Brauna[25], sastavnim dijelovima jednog te istog sustava. Da li je netko od njih "manje zlo" nema smisla, zato jer sustav protiv kojeg se borimo treba sve ove elemente. Ali ti su elementi trenutačno međusobno sukobljeni i proleterska partija mora iskoristiti ove sukobe u interesu revolucije.

Na muzičkoj skali je sedam tonova. Pitanje o tome koji je od tih tonova "bolji" – do, re ili so – je besmisleno pitanje. Ali, glazbenik mora znati kada pritisnuti i koje tonove pritisnuti. Apstraktno pitanje tko je manje zlo – Brüning ili Hitler – jednako je besmisleno. Potrebno je znati koji od tih tonova pritisnuti. Da li je to jasno? Za one nedovoljno oštrog uma navedimo još jedan primjer. Kad jedan od mojih neprijatelja stavlja pred mene malu dnevnu dozu otrova, a drugi se upravo sprema pucati ravno u mene, tada ću najprije izbiti revolver iz ruke drugog neprijatelja, jer mi to daje priliku da se riješim svog prvog neprijatelja. Ali to uopće ne znači da je otrov "manje zlo" od revolvera.

Nesreća je upravo u tome što su se lideri njemačke komunističke partije stavili u isti položaj kao i socijaldemokracija, samo s obrnutim prefiksima: socijaldemokracija glasa za Brüninga, priznajući da u njemu vidi manje zlo. S druge strane, komunisti, koji u potpunosti odbijaju vjerovati Braunu ili Brüningu (a to je apsolutno ispravan način djelovanja), idu na ulice podržati Hitlerov referendum, odnosno pokušaj fašista da sruše Brüninga. Ali tim činom su oni sami u Hitleru prepoznali manje zlo jer pobjeda referenduma ne bi omogućila proletarijatu dolazak na vlast, nego Hitleru. Sasvim sigurno je bolno morati raspravljati o takvim pitanjima abecede marksizma. Vrlo je tužno kada glazbenici poput Remmelea, umjesto da razlikuju tipke klavira, gaze po njima svojim čizmama.

Ne radi se o radnicima koji su već napustili socijal-demokraciju, već o onima koji su i dalje s njom

Na hiljade Noskea, Welsea[26] i Hilferdinga[27], u krajnjoj liniji, preferiraju fašizam u odnosu na komunizam. Ali se zato oni jednom zauvijek moraju

24 Heinrich Brüning, (26.11.1885.,Münster – 30.3.1970, Norwich, SAD), konzervativni njemački političar. Bio je kancelar i ministar za vanjsku politiku neposredno prije Hitlerovog dolaska na vlast (1930-1932). Ubrzao je put prema diktaturi desnice ignorirajući Reichstag i upravljajući predsjedničkim dekretima. Došavši na vlast bez parlamentarne većine, nakon pada koalicijske vlade predvođene socijaldemokratom Hermanom Milerom, Bruning je provodio mjere drastične štednje koje su samo pogoršale njemačku privredu. Pomogao je Paulu von Hindenburgu da osvoji predsjedničke izbore. 1932. dao ostavku kao žrtva zavjere generala Schleichera. Napustio Njemačku 1934. i otišao u SAD, gdje je na Harvardu predavao političke nauke 1937-1952.

25 Otto Braun (28.1.1872.-15.12.1955.) njemački socijaldemokratski političar, bio je pruski premijer većinu vremena od 1920.-1932. Nakon dolaska nacista na vlast, otišao je u Švicarsku.

26 Otto Wels (15.9.1873.-16.9.1939.) njemački političar, član parlamenta 1920.-1933., kao predsjednik njemačke socijaldemokratske partije. Izbjegao nakon dolaska nacista na vlast.

27 Rudolf Hilferding (10.8.1877.-11.2.1941.) poznati austrijski marksistički ekonomist i teoretičar, fizičar. Glavni teoretičar njemačke socijaldemokratske partije

za vrijeme Weimerske republike. Bio je istaknuti član austromarksizma. Ministar financija od 1923., te 1928.-1929.

osloboditi radnika. U ovom trenu to još nije slučaj. Danas, socijaldemokracija kao cjelina, sa svim svojim unutarnjim sukobima, prisiljena je na oštar sukob s fašistima. Naš je zadatak iskoristiti ovaj sukob, a ne oponente ujediniti protiv nas.

Front se sada mora usmjeriti protiv fašizma. I taj zajednički front direktne borbe protiv fašizma, koji obuhvaća čitavi proletarijat, mora se iskoristiti i u borbi protiv socijaldemokracije, usmjerene kao bočni napad, ali ne manje učinkoviti u svemu tome.

Potrebno je na djelu pokazati potpunu spremnost da se stvori savez sa socijaldemokratima protiv fašista u svim slučajevima u kojima će oni prihvatiti savez. Reći socijaldemokratskim radnicima: "Odrekni se svojih vođa i pridruži se našem 'nestranačkom' ujedinjenom frontu", znači hiljadama šupljih fraza dodati još jednu. Moramo dokučiti kako radnike odvojiti od njihovih vođa u stvarnosti. A stvarnost u ovom trenutku je – borba protiv fašizma. Postoje i bez sumnje će i dalje biti socijaldemokratskih radnika koji su spremni boriti se zajedno uz komunističke radnike protiv fašista, bez obzira na želje ili čak protiv želja socijaldemokratskih organizacija. S takvim progresivnim elementima očito treba uspostaviti najbliži mogući kontakt. Međutim, u ovom trenutku, oni nisu u velikom broju. Njemački radnik je odgojen u duhu organizacije i discipline. To ima svoje dobre, ali i loše strane. Velika većina socijaldemokratskih radnika će se boriti protiv fašista, ali – barem za sada – samo sa svojim organizacijama. Ovu fazu ne može se preskočiti. Moramo pomoći socijaldemokratskim radnicima u akciji – u ovoj novoj i izvanrednoj situaciji – da testiraju značaj svojih organizacija i vođa u ovom trenutku života i smrti za radničku klasu.

Moramo natjerati socijal-demokraciju u blok protiv fašista

Problem je u tome što se u Centralnom komitetu Komunističke partije nalaze mnogi prestrašeni oportunisti. Čuli su da se oportunizam sastoji od ljubavi prema savezima i zato su protiv saveza. Ne razumiju razliku između, na primjer, parlamentarnog sporazuma i najskromnijeg sporazuma o borbi u štrajku ili obrani radničkih štamparija protiv fašističkih bandi.

Izborni sporazumi, parlamentarni kompromisi zaključeni između revolucionarne stranke i socijaldemokracije u pravilu idu u korist socijaldemokracije. Praktični sporazumi za masovnu akciju, za potrebe borbe, uvijek idu u korist revolucionarne stranke. Anglo-ruski komitet je bio nedopušteni tip saveza dvaju vodstva na jednoj zajedničkoj političkoj platformi, neodređen, obmanjujući, ne obvezujući nikoga na bilo koju akciju.

Održavanje tog saveza u vrijeme britanskog generalnog štrajka, kada je Generalno vijeće bilo u ulozi štrajkolomca, označilo je na strani staljinista njihovu politiku izdaje.[28]

Nikakve zajedničke platforme sa socijaldemokracijom ili s liderima njemačkih sindikata, nikakve zajedničke publikacije, zastave, plakati! Maršírati odvojeno, ali udariti zajedno! Treba se dogovoriti jedino kako udariti, koga udariti i kada udariti! Takav se dogovor može zaključiti sa samim đavlom, s njegovom bakom, pa čak i s Noskem[29] i Grezesinskim[30]. Ali pod jednim uvjetom – da ruke nisu vezane!

Potrebno je, bez imalo odlaganja, konačno razraditi praktični sustav mjera – ne s ciljem da se tek "raskrinka" socijaldemokracija (u očima komunista), već s ciljem stvarne borbe protiv fašizma. Pitanje tvorničkih obrambenih organizacija, neometane aktivnosti od strane tvorničkih vijeća, nepovredivosti radničkih organizacija i institucija, pitanje arsenala koje mogu zauzeti fašisti, pitanje mjera u slučaju izvanrednih situacija, odnosno pitanje koordinacije akcija komunističke i socijaldemokratske divizije u borbi, itd., itd. – sva ova pitanja moraju se riješiti u programu.

U borbi protiv fašizma, tvornička vijeća zauzimaju izuzetno važno mjesto. Ovdje je nužan posebno precizan program djelovanja. Svaka tvornica mora postati antifašistički bastion s vlastitim zapovjednicima i vlastitim bataljunima. Potrebno je imati kartu fašističkih kasarni i svih ostalih fašističkih uporišta, u svakom gradu i svakom okrugu. Fašisti pokušavaju okružiti revolucionarne utvrde. Okružitelje se mora okružiti. Na toj osnovi, sporazum sa socijaldemokratskim i sindikalnim organizacijama nije samo dopušten, već je dužnost. To sve odbaciti zbog "principa" (a u stvarnosti zbog birokratske gluposti ili, što je još gore, zbog kukavičluka) znači pružiti direktnu i neposrednu pomoć fašizmu.

Praktični program sporazuma sa socijaldemokratskim radnicima mi smo predložili još u novembru 1930. godine, to jest pred godinu dana. Što je rukovodstvo poduzelo po tom pitanju? Skoro ništa. Centralni komitet Komunističke partije poduzeo je sve osim onoga što zapravo jest njegov direktni zadatak. Koliko je neprocjenjivog, nepovratnog vremena izgubljeno! Zapravo, nema još puno vremena. Akcijski program mora biti strogo praktičan, strogo objektivan u detalje, bez ikakvih umjetnih "tvrdnji", bez ikakvih rezervi, tako da svaki prosječni socijaldemokratski radnik može reći samome sebi: ovo što komunisti predlažu u potpunosti je neophodno za borbu protiv fašizma. Na toj osnovi treba primjerom povući za sobom socijaldemokratske radnike, a kritizirati njihove lidere koji će se neizbježno suprotstavljati i usporavati stvari. Samo je tako moguće ostvariti pobjedu.

28 Anglo-sovjetski komitet bio je "Ujedinjeni savjetodavni komitet sindikalnog pokreta Velike Britanije i SSSR-a", koji su u aprilu 1925. u Londonu osnovali čelnici britanskog Generalnog vijeća i sovjetskih sindikata. Raspušten je 8. septembra 1927., dakle prilično dugo nakon poraza engleskog generalnog štrajka 3.-12. maja 1926.

29 Gustav Noske (9.7.1868.-30.11.1946.) – njemački političar i član SPD-a. Bio je prvi ministar obrane Weimarske Republike 1919.-1920. Iako je bio član socijalističkog pokreta, upotrijebio je vojsku i paravojne snage za krvavu likvidaciju ustanka socijalista/komunista 1919.

30 Albert Carl Grzesinski (28.7.1879.-12.1.1948.) – njemački političar, član SPD-a i Ministar unutarnjih poslova Prusije od 1926. do 1930. Bio je i predsjednik policije, a 1929. je zabranio Ligu boraca crvenog fronta, koja je bila pod vodstvom Komunističke partije Njemačke.

Prikladan citat od Lenjina

Današnji epigoni, to jest, temeljito loši učenici Lenjina, svoje nedostatke u svakoj prilici koja se nudi žele prikriti citatima – često potpuno nevažnima. Za marksiste, pitanje se ne odlučuje citatom, nego pomoću ispravne metode. Ako se netko vodi ispravnim metodama, tada neće biti teško pronaći prikladne citate. Nakon što sam ranije u tekstu naveo usporedbu s ustankom Kornjilova, rekao sam sebi: Vjerojatno ćemo kod Lenjina pronaći teorijsko razjašnjenje našeg saveza s pomirbenjacima u borbi protiv Kornjilova. I evo što sam zapravo našao u drugom dijelu XIV. toma ruskog izdanja, u pismu Lenjina Centralnom komitetu, napisanom početkom septembra 1917:

"Čak ni u ovom trenutku mi nismo dužni podupirati vladu Kerenskog. To bi bilo neprincipijelno. Pitaju nas: onda se ne moramo boriti protiv Kornjilova? Naravno da moramo. Ali to nije jedno te isto. Postoji granica u ovom slučaju i mnogi je boljševici prelaze, kada upadaju u 'pomirbenjaštvo' i tako dopuštaju da ih vodi tok stvari.

Borit ćemo se i borimo se protiv Kornjilova, ali ne podržavamo Kerenskog; mi prokazujemo njegove slabosti. Razlika je prilično osjetljiva, ali vrlo važna i ne smije se na nju zaboraviti.

U čemu se sastoji promjena naše taktike nakon ustanka Kornjilova?

U tome da mijenjamo oblike borbe protiv Kerenskog. Ne umanjujući naše neprijateljstvo prema njemu ni za jotu, ne povlačeći ni jednu riječ koju smo protiv njega rekli, ne odustajući od zadatka svrgavanja Kerenskog, mi kažemo: moramo procijeniti trenutak. Trenutno nećemo rušiti Kerenskog. Pitanju borbe protiv njega sada prilazimo drugačije: narodu koji se bori protiv Kerenskog objašnjavamo njegove slabosti i kolebanja".

Mi ne predlažemo ništa drugo. Potpuna nezavisnost komunističke organizacije i štampe, potpuna sloboda komunističke kritike. Isto vrijedi i za socijalnu demokraciju i sindikate. Samo prezreni oportunisti mogu dopustiti da sloboda Komunističke partije bude ograničena (na primjer, kao u slučaju Kuomintang[31]). Mi nismo oni.

Naša kritika socijaldemokracije ostaje. Ne zaboravljamo što je bilo ranije. Ukupni račun historije, uključujući račun i za Karla Liebknechta[32] te Rosu Luxemburg[33], jednog dana će biti ispostavljen, baš kao što su ruski boljševici ispostavili svoj račun menjševicima i eserima, za uznemiravanje, klevete, uhićenja i ubojstva radnika, vojnika i seljaka.

Ali mi smo svoj račun ispostavili dva mjeseca nakon što smo iskoristili parcijalni obračun između Kerenskog i Kornjilova, između 'demokrata' i fašista – sve to s ciljem da bismo još jače tukli fašiste. Jedino zbog tog razloga bili smo pobjednici.

31 Početkom 1924. Kineska komunistička partija pridružila se buržoasko-nacionalističkoj partiji Kuomintang, pritom se odrekavši javne kritike Kuomintanga i podredivši se njegovoj partijskoj disciplini.

32 Karl Liebknecht (13.8.1871. – 15.1.1919.) poznati njemački socijalistički političar i teoretičar, marksist. Osnivač Spartak lige, a kasnije njemačke komunističke partije. Protivi se Prvom svjetskom ratu i izdaji socijaldemokracije 1914., a ubijen je 1919. nakon što je SPD-ova vlada slomila ustanak.

33 Rosa Luxemburg (5.3.1871.-15.1.1919.), poljska marksistkinja, antiratna aktivistica, poznata ekonomska teoretičarka i filozofkinja međunarodnog revolucionarnog socijalističkog pokreta. Osnivačica njemačke Spartak lige i njemačke komunističke partije. Protivnica ratnih kredita 1914., a kasnije ubijena s Karlom Liebknechtom od strane njemačke vlade.

Kad Centralni komitet Komunističke partije Njemačke usvoji stav izražen u gore navedenim citatima Lenjina, cijeli pristup socijaldemokratskim masama i sindikalnim organizacijama odmah će se izmijeniti: umjesto članaka i govora koji mogu uvjeriti samo one koji su već uvjereni i bez njih, agitatori će naći zajednički jezik s novih stotina hiljada i milijunima radnika. Diferencijacija socijaldemokracije nastavit će ubrzanim tempom. Fašisti će uskoro osjetiti da se njihov zadatak ne sastoji samo od pobjede nad Brüningom, Braunom i Welsom, nego i od otvorene borba protiv cijele radničke klase. Na tom planu, neizbježno će se stvarati duboka diferencijacija unutar fašizma. Samo na ovaj način moguća je pobjeda.

Ali je nužno željeti ovu pobjedu. U međuvremenu, među komunističkim dužnosnicima nema malo kukavičkih karijerista i prevaranata kojima su suviše dragi njihovi sitni položaji, dohotci, čak i više od toga, kojima je bitno njihovo skrivanje. Te su kreature vrlo sklone sipati ultraradikalne fraze kojima prikrivaju svoj bijedni i ponizni fatalizam. "Bez pobjede nad socijaldemokracijom, ne možemo se boriti protiv fašizma!", tako govore ovi grozni revolucionari i zbog tog razloga ... već sada pripremaju svoje putovnice.

Radnici-komunisti, vas ima stotine hiljada, milijuna; svi nećete moći otići; nema dovoljno putovnica za sve vas. Ako fašizam dođe na vlast, pregazit će vaše lubanje i kralježnice kao strašan tenk. Vaš je spas u nemilosrdnoj borbi. I samo jedinstvo sa socijaldemokratskim radnicima u toj borbi može donijeti pobjedu. Požurite se radnici-komunisti, imate još vrlo malo vremena!

Demokracija i fašizam[34]

34 Napisano 27. januara 1932. Izvor: The Militant, Vol. V No. 15 (Whole No. 111), 9. aprila 1932., str. 4. Izvadak iz "What Next – Vital Questions for the German Proletariat."

Jedanaesti plenum IKKI–a odlučio je da je imperativ zaustaviti ta pogrešna stajališta koja proizlaze iz "liberalnog tumačenja proturječja između fašizma i građanske demokracije i otvorenih fašističkih oblika ..." Suština ove staljinističke filozofije je sasvim jasna: iz marksističkog poricanja apsolutnog proturječja izvodi opću negaciju kontradikcije, čak i relativne kontradikcije. Ova je pogreška tipična za vulgarni radikalizam. Jer ako nema nikakve kontradikcije između demokracije i fašizma – čak i u sferi oblika vladavine buržoazije – onda ta dva režima očito moraju biti jednaka. Otuda i zaključak: socijaldemokracija je jednaka fašizmu. Međutim, iz nekog razloga socijaldemokracija se prevodi kao socijal-fašizam. I značenje pojma "socijalno" s tim u vezi ostalo je nerazjašnjeno do ovog trenutka. [1] Ipak, stvari se ne mijenjaju na temelju i u skladu s odlukama plenuma IKKI-a. Kontradikcija između demokracije i fašizma uistinu postoji. Ona uopće nije "apsolutna" ili, rečeno marksističkim jezikom, uopće ne označava vladavinu dviju nepomirljivih klasa. Ali označava različite sustave dominacije jedne iste klase. Ta dva sustava: jedan parlamentarno-demokratski, drugi fašistički, svoju podršku crpe iz različitih kombinacija potlačenih i izrabljivanih klasa; te neizbježno dolaze do oštrog međusobnog sukoba.

Socijaldemokracija, koja je danas glavni predstavnik parlamentarno-buržoaskog režima, svoju podršku ima u radnicima. Fašizam podržava sitna buržoazija. Socijaldemokracija nema nikakvog utjecaja bez masovnih radničkih organizacija, a nasuprot tome, fašizam se ne može učvrstiti na vlasti bez uništenja radničkih organizacija. Dok je parlament glavna arena socijaldemokracije, fašistički sistem temelji se na uništenju parlamentarizma. Za monopolističku buržoaziju, parlamentarni i fašistički režimi predstavljaju samo različita sredstva dominacije; stoga ona pribjegava jednom ili drugom, ovisno o povijesnim uvjetima. No, i za socijaldemokraciju i za fašizam izbor jednog ili drugog za njih je pitanje političkog života ili smrti.

U trenucima kada "normalni" policijski i vojni resursi buržoaske diktature, zajedno sa svojim parlamentarnim ljušturama, više ne mogu održavati društvo u stanju ravnoteže – dolazi red na fašistički režim. Putem fašizma, kapitalizam pokreće podivljale mase sitne buržoazije i skupine deklasiranog i demoraliziranog lumpenproletarijata; sva ta bezbrojna ljudska bića koje je financijski kapital doveo do očaja i ludila. Od fašizma buržoazija zahtijeva

temeljit posao; nakon što je pribjegao metodama građanskog rata, inzistira na miru tokom nekoliko godina. A fašizam, koristeći sitnu buržoaziju kao drvenog ovna za razbijanje, nadjačavši sve prepreke na svom putu, i radi taj temeljit posao. Nakon što je fašizam pobijedio, financijski kapital okuplja izravno i odmah sve organe i institucije vlasti, izvršnu, upravnu i obrazovnu moć države: cijeli državni aparat zajedno s vojsku, općine, sveučilišta, škole, tisak, sindikate i zadruge.

Kad država postane fašistička, to ne znači samo da se oblici i načini upravljanja mijenjaju u skladu s obrascima koje je postavio Mussolini – promjene u ovoj sferi u konačnici igraju sporednu ulogu – već to znači, prvenstveno i prije svega, da su radničke organizacije uništene; da je proletarijat pretvoren u amorfno stanje; te da je stvoren administrativni sustav koji duboko prodire u mase i koji služi za osujećivanje neovisne kristalizacije proletarijata. Upravo je u tome suština fašizma.

Gore navedeno uopće nije u suprotnosti s činjenicom da tokom određenog razdoblja, između demokratskog i fašističkog sustava, postoji prijelazni režim koji kombinira obilježja oba sustava: takav je, općenito, zakon koji uređuje pomak od jednog društvenog sustava prema drugom, iako su u nepomirljivom sukobu i jedan i drugi. Postoje razdoblja tokom kojih se buržoazija oslanja i na socijaldemokraciju i na fašizam, odnosno tokom kojih istodobno manipulira svojim izbornim i terorističkim organizacijama. Takva je, u izvjesnom smislu, bila vlada Kerenskog tokom posljednjih mjeseci svog postojanja, kada se djelomično naslanjala na sovjete, a istodobno urotila s Kornilovim. Takva je vlada Brüninga koja pleše na užetu između dva nepomirljiva tabora, balansirajući hitnim uredbama umjesto s motkom. No takvo stanje države i uprave privremenog je karaktera. Ono signalizira prijelazno razdoblje tokom kojeg je socijaldemokracija na rubu iscrpljivanja svoje misije, dok u tom istom razdoblju ni komunizam ni fašizam još nisu spremni preuzeti vlast.

Talijanski komunisti, koji su dugo vremena morali proučavati probleme fašizma, uvijek su se bunili protiv raširene zlouporabe ovih pojmova. Još je na šestom kongresu Kominterne Ercoli[35] formulirao poglede na pitanje fašizma koji se danas etiketiraju kao "trockistički". Ercoli je u to vrijeme definirao fašizam kao najtemeljitiji i najbeskompromisniji sustav reakcije te objasnio:

"Ovaj administrativni sistem drži se na vlasti ne s okrutnošću svojih terorističkih činova, niti ubijanjem velikog broja radnika i seljaka, pa ni primjenom raznovrsne metode brutalnog mučenja ili strogošću njegovih sudova; nego upravo na sustavnom uništavanju svakog oblika neovisne organizacije masa."

Ercoli je u potpunosti u pravu: srž fašizma i njegova zadaća sastoje se u potpunom suzbijanju svih radničkih organizacija i u sprečavanju njihovog

35 Palmiro Michele Nicola Togliatti (26.3.1893. – 21.8.1964), lider talijanske komunističke partije od 1927. do svoje smrti. Pod alijasom Ercole Ercoli izabran kao član sekretarijata Kominterne 1935. Drugi svjetski rat je proveo u SSSR-u, da bi se vratio 1944. gdje je zajedno s građanskim snagama sastavio političku vlast.

oživljavanja. U razvijenom kapitalističkom društvu ovaj se cilj ne može postići samo policijskim metodama. Postoji samo jedna metoda za to, a to je izravno suprotstavljanje pritisku proletarijata – onog trenutka kada on oslabi – pritiskom očajnih masa sitne buržoazije. Upravo je ovaj sustav kapitalističke reakcije ušao u povijest pod imenom fašizam.

"Sva pitanja u vezi odnosa između fašizma i socijaldemokracije", napisao je Ercoli, "pripadaju istoj sferi [nepomirljivost fašizma s postojanjem radničkih organizacija]. U tom se odnosu fašizam jasno razlikuje od svih ostalih reakcionarnih režima koji su do sada uspostavljeni u suvremenom kapitalističkom svijetu. Odbacuje svaki kompromis sa socijaldemokracijom; nemilosrdno je progoni; lišava je svih pravnih sredstava postojanja; prisiljava je na emigraciju."

Tako piše u članku objavljenom u vodećim organima Kominterne! Posljedično, Manuilski[36] je Molotovu u uho ubacio sjajnu ideju o "trećem razdoblju", pa su Francuska, Njemačka i Poljska proglašene da budu u "prvom redu revolucionarne ofenzive". Preuzimanje vlasti proglašeno je neposrednim zadatkom. A budući da su uoči ustanka proletarijata, sve stranke, osim komunističke, kontrarevolucionarne, više nije bilo potrebno razlikovati fašizam od socijaldemokracije. Uvedena je teorija socijal-fašizma. Funkcioneri Kominterne nisu gubili vremena u prestrojavanju. Ercoli je požurio da dokaže da je, koliko god da mu je istina bila dragocjena, Molotov ipak bio dragocjeniji i ... napisao je izvještaj u obranu teorije socijal-fašizma. "Talijanska socijaldemokracija", najavio je u veljači 1930., "postaje s najvećom spremnošću fašistička". Nažalost, funkcioneri službenog komunizma još spremnije postaju lakrdijaši.

Kao što se i očekivalo, naša kritika teorije i primjene "trećeg razdoblja" proglašena je kontrarevolucionarnom. Ipak, okrutna iskustva koja su proletersku avangardu skupo koštala pokrenula su obrat i ovdje. "Treće razdoblje" je umirovljeno, kao i sam Molotov iz Kominterne. No, teorija socijal-fašizma ostala je usamljeni zreli plod trećeg razdoblja. Ovdje se nisu mogle dogoditi nikakve promjene: samo je Molotov bio vezan za treće razdoblje; ali je i sam Staljin bio uvučen u socijal-fašizam.

Die Rote Fahne započinje svoja istraživanja socijal-fašizma Staljinovim riječima: "Fašizam je vojna organizacija buržoazije koja se oslanja na socijaldemokraciju radi aktivne potpore. Socijaldemokracija je, objektivno rečeno, umjereno krilo fašizma." Objektivno govoreći, Staljinova je navika, kad pokušava generalizirati, da prvoj frazi proturječi drugom i da zaključuje u drugoj ono što uopće ne slijedi iz prve. Nema spora da se buržoazija oslanja na socijaldemokraciju, i da je fašizam vojna organizacija buržoazije; što je već davno primijećeno. Jedini zaključak koji iz toga proizlazi jest da su

36 Dmitriy Manuilski (1883.-22.2.1959.) boljševički revolucionar, sovjetski političar i akademik te sekretar Izvršnog komiteta Kominterne od 1926.-1943.

socijaldemokracija, kao i fašizam, oruđa krupne buržoazije. Neshvatljivo je kako socijaldemokracija time postaje i "krilo" fašizma. Jednako je duboko još jedno zapažanje istog autora: fašizam i socijaldemokracija nisu neprijatelji, oni su blizanci. Ali, blizanci mogu biti i najljući neprijatelji; dok s druge strane, saveznici ne moraju biti samo oni koji su rođeni na isti dan i od istih roditelja. Staljinovim konstrukcijama nedostaje čak i formalna logika, da ne govorimo o dijalektici. Njihova snaga leži u činjenici da ih se nitko ne usuđuje provjeriti.

"Što se tiče 'klasnog sadržaja' nema razlike između demokracije i fašizma", predaje Werner Hirsch[37] prema Staljinu ("Die Internationale", januar 1932.). Prijelaz iz demokracije u fašizam može poprimiti karakter "organskog procesa", odnosno može se dogoditi "postupno" i "beskrvno". Takvo zaključivanje moglo bi zanijemiti svakoga, ali epigoni su se pobrinuli da i zanijemimo.

Između demokracije i fašizma nema "klasnih razlika". To očito mora značiti da su demokracija, kao i fašizam, buržoaskog karaktera. Toliko smo nagađali i prije januara 1932. Vladajuća klasa, međutim, ne nastanjuje vakuum. Ona je u određenim odnosima s drugim klasama. U razvijenom kapitalističkom društvu, tokom "demokratskog režima", buržoazija se oslanja na podršku prvenstvene radničke klase, koju reformisti drže pod kontrolom. U svom dovršenom obliku, ovaj sustav nalazi svoj izraz u Britaniji za vrijeme vladavine laburističke vlade, kao i za vrijeme konzervativaca. U fašističkom režimu, barem tokom prve faze, kapital se oslanja na sitnu buržoaziju, koje uništava organizacije proletarijata. Italija, na primjer! Postoji li razlika u "klasnom sadržaju" ova dva režima? Ako se pitanje postavi samo u vezi s vladajućom klasom, onda nema razlike. Ako se uzmu u obzir položaj i međusobni odnosi svih klasa, iz kuta proletarijata, onda se čini da je razlika prilično velika.

Tokom mnogih desetljeća unutar buržoaske demokracije, koristeći je i boreći se protiv nje, radnici su izgradili svoja uporišta i temelje proleterske demokracije: sindikate, političke stranke, obrazovne i sportske klubove, zadruge itd. Proletarijat ne može steći vlast u formalnim granicama buržoaske demokracije, već to može učiniti samo pođe li putem revolucije: to je dokazano i teorijom i iskustvom. A ti su bedemi radničke demokracije unutar buržoaske države apsolutno neophodni za put revolucije. Rad Druge internacionale sastojao se u stvaranju upravo takvih bedema tokom epohe kada je još ispunjavala svoju progresivnu povijesnu ulogu.

Fašizam za svoj osnovni i jedini zadatak ima sravniti sa zemljom sve institucije proleterske demokracije. Ima li ta činjenica "klasno značenje" za proletarijat ili ne? Uzvišeni teoretičari trebali bi bolje razmisliti o ovome. Nakon što je režim proglasio buržoaskim – s čime se svi slažu, Hirsch, zajedno sa svojim gospodarima, previđa sitnicu kao što je položaj proletarijata u ovom

37 Werner Hirsch (7.12.1899.-10.6.1941.) bio je njemački novinar, glavni urednik Rote Fahne u Beču i Berlinu te sekretar i bliski prijatelj Ernesta Thälmanna. Umro u moskovskim zatvorima, gdje je bio zatvoren pod sumnjom da je "trockističko-gestapovski agent".

režimu. Umjesto povijesnog procesa oni umeću čistu sociološku apstrakciju. Ali klasni rat odvija se na tlu povijesti, a ne u stratosferi sociologije. Polazište u borbi protiv fašizma nije apstrakcija demokratske države, već žive organizacije proletarijata, u kojima je koncentrirano svo njegovo prošlo iskustvo i koje ga pripremaju za budućnost.

Izjava da prijelaz iz demokracije u fašizam može poprimiti "organski" i "postupni" karakter može značiti samo jedno: bez ikakve gužve, bez borbe, proletarijat može biti lišen ne samo svih svojih materijalnih dostignuća – ne samo životnog standarda, društvenog zakonodavstva, građanskih i političkih prava, već čak i osnovnog oružja kojim je to postignuto, odnosno svojih organizacija. Prijelaz na fašizam bez prolijevanja krvi pod ovom terminologijom podrazumijeva najstrašniju kapitulaciju proletarijata koja se može zamisliti.

Teorijske rasprave Wernera Hirscha nisu slučajne; iako služe za daljnji razvoj Staljinovih teorijskih proricanja, oni također služe za generaliziranje čitave sadašnje agitacije Komunističke partije. Glavni resursi stranke zapravo su ograničeni samo na to da bi dokazali da nema razlike između Brüningova i Hitlerovog režima. Thälmann i Remmele u tome vide suštinu boljševičke politike.

Niti je stvar ograničena samo na Njemačku. U ovom trenu u svim dijelovima Kominterne revno se propagira ideja da pobjeda fašista neće značiti ništa novo. U siječanjskom izdanju francuskog časopisa *Cahiers du Bolchevisme* tako čitamo: "Trockisti se u praksi ponašaju poput Breitscheida; prihvaćaju famoznu socijaldemokratsku teoriju o 'manjem zlu', prema kojoj Brüning nije toliko loš kao Hitler, prema kojoj nije toliko neugodno gladovati pod Brüningom kao pod Hitlerom, a beskrajno je poželjnije da ga obori Groener nego od Frika." Ovo nije najgluplji odlomak, iako je – da mu odam priznanje – već dovoljno glup. Nažalost, ona izražava srž političke filozofije vođa Kominterne.

Činjenica je da staljinisti uspoređuju dva režima sa stajališta vulgarne demokracije. I doista, kad bismo Brüningov režim razmatrali prema kriteriju "formalne" demokracije, došli bismo do nesumnjivog zaključka: ponosni Weimarski ustav je ogoljen do kostiju. No, što se nas tiče, ovo ne rješava pitanje, a njemu se mora pristupiti iz kuta proleterske demokracije. Ovaj je kriterij također jedini pouzdani pomoću kojeg se može razmotriti pitanje kada će i gdje "normalne" policijske metode reakcije u propadajućem kapitalizmu zamijeniti fašistički režim.

Je li Brüning "bolji" od Hitlera (možda je ljepši?) pitanje je koje nas, priznajemo, uopće ne zanima. Ali, potrebno je samo baciti pogled na popis radničkih organizacija kako bi se ustvrdilo da fašizam još nije pobijedio u Njemačkoj. Na putu do pobjede još uvijek postoje goleme prepreke i snage.

Sadašnji Brüningov režim je birokratska diktatura ili, još preciznije, diktature buržoazije koja se provodi putem vojske i policije. Čini se da su fašistička sitna buržoazija i proleterske organizacije u međusobnoj protuteži. Da su radnike ujedinili sovjeti, da su se tvornički odbori borili za kontrolu proizvodnje, tada bi se moglo govoriti o dualnoj vlasti. Zbog raskola unutar proletarijata, zbog taktičke nemoći njegove avangarde, dvovlašće još ne postoji. No, sama činjenica da postoje moćne radničke organizacije koje su pod određenim uvjetima sposobne odbiti fašizam jakom silom – to je ono što Hitlera sprječava da preuzme vlast i zapravo daje određenu "neovisnost" birokratskom aparatu.

Brüningova diktatura karikatura je bonapartizma. Njegova je diktatura nestabilna, nepouzdana i kratkotrajna. Ona ne označava početak nove društvene ravnoteže, već rani slom stare. Podržan izravno samo od sitne manjine buržoazije koju fašizam ugrožava i koju je socijaldemokracija tolerirala protivno volji radnika, Brüning je sposoban samo za grmljavinu uredbi, ne i za pravu grmljavinu. Za raspuštanje parlamenta vlastitim pristankom i za nekoliko dekreta protiv radnika. Sposoban je proglasiti božićno primirje i sklopiti nekoliko dogovora pod svojim okriljem; razbiti stotinu sastanaka, zatvoriti desetak novina, razmijeniti pisma s Hitlerom vrijedna seoskog ljekarnika – ali to je sve. Za krupnije stvari ruke su mu prekratke.

Brüning je prisiljen tolerirati postojanje radničkih organizacija jer i dan danas nije odlučio predati vlast Hitleru, budući da on sam nema neovisnih sredstava za njihovu likvidaciju. Brüning je prisiljen tolerirati fašiste i zaštititi ih utoliko što se smrtno boji pobjede radnika. Brüningov režim je prijelazni, kratkotrajni režim koji prethodi katastrofi. Sadašnja vlada može izdržati samo zato što još nije došlo do obračuna između glavnih tabora. Prava bitka još nije počela. Ona tek dolazi. Diktatura birokratske impotencije ispunjava zatišje prije bitke, prije nego što se snage otvoreno sukobe.

Mudraci koji se hvale da ne prepoznaju nikakvu razliku "između Brüninga i Hitlera", govore u stvarnosti; nema razlike u tome postoje li naše organizacije ili su već uništene. Ispod ove pseudo-radikalne frazeologije krije se najgluplja pasivnost – ionako ne možemo izbjeći poraz! Pažljivo pročitajte citat iz francuskog staljinističkog časopisa. Oni svode pitanje na to je li bolje gladovati pod Hitlerom ili Brüningom. Za njih je pitanje pod kime će gladovati. Za nas, naprotiv, nije pitanje pod kojim je uvjetima bolje umrijeti. Postavljamo pitanje kako se boriti i pobijediti. I zaključujemo da velika ofenziva mora započeti prije nego što birokratsku diktaturu zamijeni fašistički režim, odnosno prije nego što se sruše radničke organizacije. Opću ofenzivu treba pripremiti raspoređivanjem, proširivanjem i izoštravanjem manjih bitaka. No za to mora

postojati ispravna perspektiva i, prije svega, ne može se proglašavati pobjednikom neprijatelja koji je još daleko od pobjede.

Ovdje je bit problema; ovdje je strateški ključ pozadine; ovdje je operativna baza iz koje se mora voditi bitka. Svaki misleći radnik, a još više svaki komunist, mora imati računicu i čvrsto se riješiti praznih i trulih priča staljinističke birokracije o tome da su Brüning i Hitler jedno te isto. "Zbunjujete!", odgovaramo mi. Sramotno zbunjujete jer se bojite poteškoća koje su pred vama, jer ste prestravljeni velikim problemima koji su pred vama; bacate ručnik na pod i prije početka borbi, objavljujete da smo već pretrpjeli poraz. Lažete! Radnička klasa je podijeljena; oslabljena od strane reformista i dezorijentirana kolebanjem vlastite avangarde, ali još uvijek nije uništena, njene snage još nisu iscrpljene. Ne, njemački proletarijat je jak. I najoptimističnije procjene bit će beskrajno nadmašene kad njezina revolucionarna energija pročisti put sve do borbene arene.

Brüningov režim je pripremni režim. Pripremni za što ili koga? Ili za pobjedu fašizma, ili za pobjedu proletarijata. Ovaj režim je pripremni jer se oba tabora pripremaju isključivo za odlučujuću bitku. Ako Brüninga identificirate s Hitlerom, identificirate uvjete prije bitke s uvjetima nakon poraza; to znači da ste unaprijed priznali poraz; to znači da apelirate na predaju bez bitke.

Ogromna većina radnika, osobito komunisti, to ne žele. Naravno, to ne želi ni staljinistička birokracija. Ali treba uzeti u obzir ne nečije dobre namjere, kojima će Hitler popločiti put u svoj pakao, već objektivno značenje određene politike, njena usmjerenja i njene tendencije. Moramo u cijelosti razotkriti pasivan, bojažljivo oklijevajući kapitulantski i deklamatorski karakter politike Staljina-Manuilskog-Thälmanna-Remmelea. Moramo naučiti revolucionarne radnike da shvate da je ključ situacije u rukama Komunističke partije; ali staljinistička birokracija pokušava upotrijebiti ovaj ključ za zaključavanje vrata revolucionarnoj akciji.

Njemački bonapartizam[38]

Izbori za Reichstag za "predsjedničku vladu novi su kritički test". Stoga je korisno da se podsjetimo na njenu društvenu i političku prirodu. Upravo analizom tih konkretnih i, na prvi pogled, "iznenadnih" političkih fenomena kao što je vlada Papen[39]-Schleicher[40], marksistička metoda otkriva svoje neprocjenjive prednosti.

Prije smo definirali "predsjedničku" vladu kao vrstu bonapartizma. Bilo bi netočno u ovoj definiciji vidjeti slučajni rezultat želje da se pronađe poznati naziv za nepoznati fenomen. Zbog propadanja kapitalističkog društva bonapartizam ponovno dolazi na dnevni red – uz rame fašizmu i zajedno s njim. Ranije smo vladu Brüninga definirali kao bonapartističku. Zatim smo retrospektivno tu definiciju suzili na polovinu, ili pred-bonapartističku.

Što su u vezi toga rekli drugi komunisti i općenito "lijeve" grupe? Bilo bi naravno naivno, da ne kažemo glupo, kada bismo od trenutnog rukovodstva Kominterne očekivali pokušaj znanstvene definicije novog političkog fenomena. Staljinisti jednostavno stavljaju Papena u fašistički tabor. Ako su Wels i Hitler "blizanci", tada sebi oko takve sitnice kao što je Papen uopće ne vrijedi razbijati glavu. To je ona ista politička literatura koju je Marx nazvao vulgarnom i koju nas je naučio prezirati. U stvari, fašizam predstavlja jedan od dva glavna tabora građanskog rata. Ispruživši svoju ruku prema vlasti, Hitler je najprije zahtijevao da mu se ulice predaju na sedamdeset i dva sata. Hindenburg je to odbio. Zadatak Papen-Schleichera: izbjeći građanski rat prijateljskim disciplíniranjem nacionalsocijalista i vezivanjem proletarijata za policijske okove. Sama mogućnost takvog režima određena je relativnom slabošću proletarijata.

SAP izbjegava odgovor na pitanje Papenske vlade, kao i na druga pitanja pomoću općih fraza. Brandleriti su ignorirali našu definiciju sve dok se ona odnosila na Brüninga, to jest na razdoblje inkubacije bonapartizma. Međutim, kada se marksistička karakterizacija bonapartizma u potpunosti potvrdila u teoriji i praksi predsjedničke vlade, brandleriti su nastupili kritikom: sova mudrosti Thalheimera započinje svoj let u kasne sate.

Stuttgart Arbeitertribüne poučava nas da bonapartizam, podižući vojno-policijski aparat nad buržoazijom da bi obranio njenu klasnu dominaciju protiv vlastitih političkih stranaka, mora podržavati seljaštvo i da mora

38 Pisano u egzilu u Turskoj, Oktobar 30. 1932. Bilten Opozicije, br.32, Decembar 1932. Prevedeno za Militant, Decembar 24., 1932.

39 Franz von Papen, (29.10.1879. – 2.5.1969,). Njemački državnik i diplomat koji je imao vodeću ulogu u raspuštanju Vajmarske Republike i omogućavanju Hitleru da postane kancelar. Pripadao je ultradesnom krilu Katoličke centrističke partije. Njegov izbor kao kancelara bio je iznenađenje budući da nije imao posebne političke podrške iz krugova aristokrata, krupnog kapitala i njemačke vojske. Uspostavio je desnu autoritarnu vladu, bez političke baze i parlamentarne većine. Nakon prinuđene ostavke, i da udari na Schleichera, Papen se dogovorio s Hitlerom te je uvjerio Hindenburga da ovoga postavi kao kancelara. Papen je postao vice-kancelarom. 1934., daje ostavku i odlazi kao ambasador u Austriju raditi na pripremama za aneksiju. Nakon toga odlazi u Tursku isto kao ambasador.

40 Kurt von Schleicher, (7.4.1882. Brandenburg – 30.6.1934. Berlin). Posljedni kancelar Vajmarske Republike i suparnik Hitlera 1932-1933. Zajedno

s Brüningom, Wilhelmom Groenerom i Hinderburgom bio je jedan od odlučujućih faktrora u Vajmarskoj republici. Pomogao je izboru Franza von Papena za kancelara u junu 1932. On sam je postao ministar obrane. Nakon Papenove ostavke, Schleicher je postao kancelar. Bio je protiv kršenja zakona i ustava od strane nacista te je htio pod svaku cijenu spriječiti da nacisti preuzmu Reichswehr. U januaru 1933., Hindenburg je maknuo Schleichera i postavio Hitlera za kancelara. Godinu i pol dana kasnije u 'noći dugih noževa' Hitlerove SS-trupe ubile su Schleichera.

koristiti metode socijaldemokracije. Papena ne podržava seljaštvo niti on uvodi pseudo-radikalni program. Stoga naš pokušaj definiranja vlade Papena kao bonapartizma "nikako ne odgovara činjenicama". Ipak, ovo je ozbiljno, ali površno.

Kako sami Brandleriti definiraju Papenovu vladu? U istom broju **Arbeitertribünea** vrlo su pravovremena priopćenja o predavanju Brandlera o temi: *Junkersko-monarhijska, fašistička ili proleterska diktatura?* U toj trijadi režim Papena predstavljen je kao junkersko-monarhijska diktatura. Ovo se najviše odnosi na **Vorwärts** i vulgarne demokrate općenito. A očigledno je da titulirani njemački bonapartisti nude sitne privatne poklone junkerima. Da su ta gospoda sklona monarhijskoj promjeni mišljenja, također je poznato. Ali je najčišća liberalna glupost da je suština predsjedničkog režima junkerski monarhizam.

Takvi pojmovi kao liberalizam, bonapartizam, fašizam lako se generaliziraju. Historijski se fenomen nikada ne ponavlja u potpunosti. Ne bi bilo teško dokazati da ni vlada Napoleona III., u usporedbi s režimom Napoleona I., nije bila "bonapartistička" – ne samo zato što je Napoleon bio sumnjivi Bonaparte po krvi, već i zbog toga što njegovi odnosi prema klasama, osobito prema seljaštvu i lumpenproletarijatu nisu bili isti kao u Napoleona I. Štoviše, klasični bonapartizam nastao je iz razdoblja velikih ratnih pobjeda, za koje Drugo carstvo uopće nije znalo. Ali ako bismo tražili ponavljanje svih osobina bonapartizma, vidjet ćemo da je bonapartizam jednokratna, unikatna pojava, tj. da bonapartizam općenito ne postoji, nego da je nekada bio general Bonaparte koji se rodio na Korzici. Stvar nije drugačija ni s liberalizmom i svim ostalim općenitim pojmovima u historiji. Kad netko govori analogijom bonapartizma, potrebno je točno odrediti koja od osobina bonapartizma ima svoj najbolji izraz u trenutnim historijskim uvjetima.

Trenutni njemački bonapartizam ima vrlo kompleksni i, da tako kažemo, kombinirani karakter. Papenova vlada ne bi bila moguća bez fašizma. Ali fašizam nije na vlasti. A Papenova vlada nije fašizam. S druge strane, Papenova vlada, barem u sadašnjem obliku, ne bi bila moguća bez Hindenburga koji, unatoč konačnom porazu Njemačke u ratu, predstavlja velike pobjede Njemačke i simbolizira vojsku u sjećanju narodnih masa. Drugi izbor Hindenburga imao je sva obilježja plebiscita. Milijuni radnika, malograđana i seljaka (socijaldemokracija i centar) glasali su za Hindenburga. Glasali su za njega bez ikakvog političkog programa. Prije svega, htjeli su izbjeći građanski rat i tako su uzdigli Hindenburga kao vrhovnog arbitra, kao arbitražnog suca nacije. Ali upravo je to najvažnija funkcija bonapartizma: uzdizanje iznad dva sukobljena tabora radi očuvanja vlasništva i reda. On suzbija građanski rat, ili mu prethodi ili mu ne dopušta da se rasplamsa. Dakle, kad govorimo o Papenu,

moramo imati na umu i Hindenburga, koji je dobio blagoslov socijaldemokracije. Kombinirani karakter njemačkog bonapartizma izražen je u činjenici da su demagoški rad na agitaciji masa za Hindenburga obavljale dvije velike, nezavisne stranke: socijaldemokracija i nacionalsocijalizam. Ako su obje i osupnute rezultatima svog rada, to ne mijenja ništa.

Socijaldemokracija tvrdi da je fašizam proizvod komunizma. To je točno utoliko što ne bi bilo potrebe za fašizmom bez zaoštravanja klasne borbe, bez revolucionarnog proletarijata i bez krize kapitalističkog društva. Lakejska teorija Wels-Hilferding-Otto Bauer osim ovog i nema drugog značenja. Da, fašizam je reakcija građanskog društva na prijetnju proleterske revolucije. Ali upravo zato što ta prijetnja danas nije neposredna, vladajuće klase sredstvom bonapartističke diktature pokušavaju nastaviti dalje bez riskiranja građanskog rata.

Prigovarajući našoj karakterizaciji vlade Hindenburg-Papen-Schleicher, brandleriti se pozivaju na Marxa i izražavaju ironičnu nadu da njegov autoritet može biti od nekog značaja i za nas. Teško da se netko može zavarati jadnije od toga. Činjenica je da Marx i Engels nisu pisali samo o bonapartizmu dvaju Bonapartea, već i o drugim vrstama bonapartizma. Počevši, čini se s 1864., oni su ne jednom povezali "nacionalni" režim Bismarcka s francuskim bonapartizmom. I to unatoč činjenici da Bismarck nije bio pseudoradikalni demagog te kojeg seljaštvo, koliko znamo, nije podržavalo. Željezni kancelar nije došao na vlast na temelju plebiscita, već ga je propisno postavio njegov legitimni i nasljedni kralj. Ipak, Marx i Engels su u pravu. Bismarck je u bonapartističkoj tradiciji iskorištavao antagonizme između posjedničkih klasa i rastućeg proletarijata da bi na taj način prevladao antagonizam unutar dviju posjedničkih klasa (junkera i buržoazije) i postavio vojno-policijski aparat iznad naroda. Politika Bismarcka je baš ta tradicija na koju se pozivaju "teoretičari" sadašnjeg njemačkog bonapartizma. Istina, Bismarck je na svoj način riješio problem njemačkog ujedinjenja, izvanjske veličine Njemačke. Papen za sada samo obećava da će Njemačka ostvariti "jednakost" na međunarodnoj sceni. To nije mala razlika! Ali nismo ni pokušavali dokazati da je bonapartizam Papena isti kao i u Bismarcka. Napoleon III. je također bio samo parodija svog navodnog ujaka.

Pozivanje na Marxa, kao što smo vidjeli, bilo je očigledno nepromišljeno. Da Thalheimer ne razumije dijalektiku marksizma, u to smo i ranije sumnjali. Ali moramo priznati da smo mislili da barem poznaje tekstove Marxa i Engelsa. Koristimo ovu priliku da ispravimo našu pogrešku.

Naša karakterizacija predsjedničke vlade koju su brandleriti odbacili, dobila je briljantnu potvrdu od potpuno neočekivanog i na svoj način visoko "autoritativnog izvora". U kontekstu raspuštanja "petodnevnog" Reichstaga,

DAZ (**Deutsche Allgemeine Zeitung**, novine teške industrije), je u dugom članku 28. augusta citirao Marxovo djelo **Osamnaesti Brumaire Louis Bonapartea** – za koju svrhu? Ni više ni manje nego da podrži povijesno i političko pravo predsjednika da uguši narodnu reprezentaciju. Glasilo teške industrije riskiralo je da u teškom trenutku uzme gutljaj iz otrovnih bunara marksizma. S izuzetnom snalažljivošću, ove novine iz besmrtnog pamfleta uzimaju dugačak citat koji objašnjava kako i zašto je francuski predsjednik kao utjelovljenje "naroda" zadobio nadmoć nad podijeljenim parlamentom. Isti članak u DAZ-u u pravom trenutku nas podsjeća na to kako je u proljeće 1890. Bismarck razvio plan za najprikladniju promjenu vlade. Napoleona III. i Bismarcka kao preteče predsjedničke vlade ove berlinske novine, koje barem u augustu imaju ulogu službenog glasila, nazivaju pravim imenom.

Naravno, citirati **Osamnaesti Brumaire Louis Bonapartea** u pozivanju na "20. jula Papena" je vrlo rizično, budući da je Marx opisao režim Napoleona u najotrovnijim pojmovima kao režim pustolova, lopova i svodnika. Zapravo, DAZ bi mogao biti kažnjen za zlonamjernu klevetu vlade. Ali, ako ostavimo po strani ovu slučajnu neugodnost, ipak ostaje nepobitna činjenica da je povijesni instinkt usmjerio DAZ na pravo mjesto. Nažalost, isto se ne može reći o teorijskoj mudrosti Thalheimera.

Bonapartizam u eri propadanja kapitalizma sasvim se drastično razlikuje od bonapartizma u razdoblju uspona buržoaskog društva. Njemački bonapartizam ne podržava izravno sitna buržoazija zemlje ni sela, a to nije slučajno. Upravo stoga jednom smo pisali o slabosti Papenove vlade, koja se održava samo neutralizacijom dva tabora: proletarijata i fašista.

Ali Papena podržavaju krupni zemljoposjednici, financijski kapitalisti, generali – tako odgovaraju ostali "marksisti". Zar i same posjedničke klase ne predstavljaju veliku silu? Ovaj argument još jednom dokazuje da je puno lakše razumjeti klasne odnose u njihovoj općoj sociološkoj shemi nego u njihovim konkretnim historijskim oblicima. Da, neposredno iza Papena stoje posjedničke veličine i samo one: upravo je ovdje uzrok njegove slabosti.

U uvjetima današnjeg kapitalizma, vlada koja ne bi bila igrač financijskog kapitala gotovo je nemoguća. Ali od svih mogućih igrača, Papenova vlada je najmanje stabilna. Da vladajuće klase mogu vladati izravno, ne bi imale nikakvu potrebu bilo za parlamentarizmom, socijaldemokracijom bilo fašizmom. Papenova vlada prejasno razotkriva financijski kapital, ostavljajući ga čak i bez svetog smokvinog lista, koji je naručio pruski povjerenik Bracht. Baš zato što nestranačka "nacionalna" vlada zapravo može govoriti samo u ime društvenih visina, kapital je sve oprezniji u tome da se ne identificira s vladom Papena. DAZ želi podršku predsjedničkoj vladi iz nacionalsocijalističkih masa, a jezikom ultimatuma zahtijeva od Papena savez s Hitlerom, što znači kapitulaciju Papena.

U analizi "snage" predsjedničke vlade ne smijemo zaboraviti činjenicu da ako financijski kapital podržava Papena, to nikako ne znači da će s njim i pasti. Financijski kapital ima nebrojeno više mogućnosti nego Hindenburg-Papen-Schleicher. U slučaju zaoštravanja proturječja ostaje i rezerva čistoga fašizma. U slučaju opuštanja tih proturječja, financijski kapital će manevrirati sve do onog trenutka kad proletarijat tome ne stane na kraj. A koliko dugo će Papen manevrirati, pokazat će se uskoro.

Ove rečenice će biti u novinama već nakon novih izbora za Reichstag. Bonapartistička priroda Papenove "anti-francuske" vlade neizbježno će se otkriti s novom snagom, ali i s novim slabostima. Nastavit ćemo s ovim u pravo vrijeme.

Pouke talijanskog iskustva[41]

41 Izvor: "What Next? Vital Questions for the German Proletariat."

42 Victor Emmanuel (17.3.1820.-9.1.1878.) talijanski kralj od 1861.-1878., prije toga kralj Sardinije. Bio je simbol "Risorgimentoa", talijanskog pokreta za ujedinjenje.

Talijanski fašizam bio je neposredna posljedica izdaje koju je kod ustanka počinila reformistička struja talijanskog proletarijata. Od završetka rata došlo je do uzlaznog trenda u revolucionarnom pokretu u Italiji, a u septembru 1920. to je dovelo do zauzimanja tvornice i industrije od strane radnika. Diktatura proletarijata bila je stvarna činjenica koju je još trebalo organizirati i izvući sve potrebne zaključke. Socijaldemokracija se uplašila i povukla. Nakon hrabrih i herojskih napora, proletarijat je naletio na prazninu. Poremećaj revolucionarnog pokreta postao je tako najvažniji čimbenik rasta fašizma. U septembru revolucionarni uspon je zastao; a u novembru smo već bili svjedoci prvih demonstracija fašista (zauzimanje Bologne). Istina, proletarijat je i nakon septembarske katastrofe bio sposoban voditi odlučne bitke. No, socijaldemokracija se brinula samo o povlačenju radnika pod naletom vatre i to po cijenu jednog ustupka za drugim. Socijaldemokracija se nadala da će poslušno ponašanje radnika vratiti "javno mnijenje" buržoazije protiv fašista. Štoviše, reformisti su čak snažno računali na pomoć Victora Emmanuela[42]. Do posljednjeg trenutka oni su čvrsto zauzdavali radnike od borbe protiv Mussolinijevih bandi. Ništa im nije pomoglo. Kruna je, zajedno s gornjim slojem buržoazije, prešla na stranu fašizma. Kad su se u posljednji trenutak uvjerili da fašizam neće biti poslušan, socijaldemokrati su pozvali radnike na opći štrajk. No njihov poziv doživio je fjasko. Reformisti su toliko dugo močili taj prah, u strahu da ne eksplodira, pa kad su konačno i drhtavom rukom na njega stavili gorući osigurač, prah se nije zapalio.

Dvije godine nakon svog rođenja, fašizam je bio na vlasti. Učvrstio se zahvaljujući činjenici da se prvo razdoblje njegove prevlasti poklopilo s povoljnom ekonomskom konjunkturom, koja je uslijedila nakon depresije 1921.-1922. Fašisti su slomili proletarijat koji se povlačio pod ofenzivnom sitne buržoazije. No to nije postignuto odjednom. Čak i nakon što je preuzeo vlast, Mussolini je nastavio je s nužnim oprezom: naime, nije bilo još gotovih modela fašističke vladavine koje bi implementirao. Tokom prve dvije godine čak ni Ustav nije promijenjen. Fašistička vlada poprimila je karakter koalicije. U međuvremenu su fašističke bande bile zaokupljene s palicama, noževima i pištoljima. Tako se polako stvarala fašistička vlast koja je značila potpuno gušenje svih neovisnih masovnih organizacija.

Mussolini je to postigao po cijenu birokratizacije same fašističke stranke. Nakon što je iskoristio snažne snage sitne buržoazije, fašizam ju je zadavio kliještima građanske države. Nije mogao učiniti drugačije, jer se razočaranje masa koje je ujedinio pretvorilo u najskoriju opasnost pred njima. Sam fašizam, jednom postavši birokratski, vrlo je sličan drugim oblicima vojne i policijske diktature. Više ne posjeduje vlastitu društvenu podršku. Glavna rezerva fašizma – sitna buržoazija – potrošena je. Samo povijesna inercija omogućuje fašističkoj vlasti da održi proletarijat u stanju raspršenosti i bespomoćnosti. Odnos snaga automatski se mijenja u korist proletarijata. Ta promjena mora voditi revoluciji. Pad fašizma bit će jedan od najkatastrofalnijih događaja u europskoj povijesti. No, kako pokazuju činjenice, za sve te procese treba vremena. Fašistička vlast održala se već deset godina. Koliko još može izdržati? Ne upuštajući se u riskantan posao određivanja datuma, i dalje se sa sigurnošću može reći da bi Hitlerova pobjeda u Njemačkoj za Mussolinija značila novi i dug život. Hitlerov pad značit će početak kraja za Mussolinija.

Što se tiče Hitlera, njemačka socijaldemokracija u svojoj politici nije uspjela smisliti ni jednu novu riječ: sve što čini je samo upornije ponavljanje onoga što su talijanski reformisti u svoje vrijeme izvodili s daleko većim naletima temperamenta. Potonji su fašizam objašnjavali kao poslijeratnu psihozu, dok njemačka socijaldemokracija u tome vidi «Versailles» ili kriznu psihozu. U oba slučaja, reformisti zatvaraju oči pred organskim karakterom fašizma kao masovnog pokreta koji proizlazi iz sloma kapitalizma.

Bojeći se revolucionarne mobilizacije radnika, talijanski reformisti polagali su sve svoje nade u "državu". Njihov slogan bio je: "Victor Emmanuel! Pomozite! Intervenirajte!" Njemačkoj socijaldemokraciji nedostaje takav demokratski bedem kao monarh odan ustavu. Zato se moraju zadovoljiti predsjednikom. "Hindenburg! Pomozite! Intervenirajte!"

Dok je vodio bitku protiv Mussolinija, to jest, dok se povlačio pred njim, Turatti je izrekao svoj genijalni moto: "Čovjek mora imati muškost da bi bio kukavica." Njemački reformisti manje su živahni sa svojim sloganima. Oni zahtijevaju: "Hrabrost da se bude nepopularan (Mut zur Unpopularität)." To je jedno te isto. No, ne treba se bojati nepopularnosti uzrokovane kukavičkim prilagođavanjem neprijatelju.

Isti uzroci proizvode iste učinke. Da je tok događaja ovisio o vodstvu socijaldemokratske stranke, Hitlerova karijera bila bi osigurana. Međutim, izgleda da je i njemačka Komunistička partija malo naučila iz talijanskog iskustva.

Talijanska komunistička partija nastala je gotovo istodobno s fašizmom. No, isti uvjeti revolucionarne oseke koji su fašiste doveli na vlast poslužili su kao granica u razvoju Komunističke partije. Pritom nije bila svjesna cjeline

zahvata fašističke opasnosti, uspavala se revolucionarnim iluzijama, bila je nepomirljivo antagonistična prema politici ujedinjenog fronta, ukratko, patila je od svih dječjih bolesti. Nije ni čudo! Bile su joj tek dvije godine. U njenim očima fašizam je bio samo "kapitalistička reakcija". Nije uspjela razabrati one posebne crte fašizma da ovaj mobilizira sitnu buržoaziju protiv proletarijata. Talijanski drugovi me obavještavaju da, osim Gramscija[43], Komunistička partija ne dopušta čak ni mogućnost da fašisti preuzmu vlast. Nakon što je proleterska revolucija doživjela poraz i kapitalizam je ostao na svome i siguran, a kontrarevolucija pobijedila, kako bi moglo doći do bilo kakve druge vrste kontrarevolucionarnih preokreta? Buržoazija ne može ustati protiv sebe! Takva je bila srž političke orijentacije talijanske komunističke partije. Štoviše, ne smije se ispustiti iz vida činjenica da je talijanski fašizam tada bio nova pojava, i to tek u procesu formiranja, pa čak ni za iskusniju partiju ne bi bilo lako da razlikuje i utvrdi njene specifične osobine.

Vodstvo Njemačke komunističke partije danas gotovo doslovno reproducira polazišnu poziciju kakvu su imali talijanski komunisti: fašizam nije ništa drugo nego kapitalistička reakcija; sa stajališta proletarijata razlike između različitih tipova kapitalističkih reakcija su besmislene. Ovaj vulgarni radikalizam manje je opravdan jer je njemačka stranka puno starija nego što je talijanska bila u odgovarajućem razdoblju; osim toga, marksizam je sada obogaćen tragičnim iskustvom u Italiji. Inzistirati na tome da je fašizam već tu, ili negirati samu mogućnost njegovog dolaska na vlast – politički se svodi na jedno te isto. Zanemarujući posebnu prirodu fašizma, volja za borbom protiv njega neizbježno se paralizira.

Teret krivnje mora, naravno, snositi vodstvo Kominterne. Talijanski komunisti iznad svih ostalih bili su dužni alarmirati. No Staljin ih je, zajedno s Manuilskim, natjerao da se odreknu najvažnijih lekcija vlastitog uništenja. Već smo primijetili s kakvom je marljivošću Ercoli prešao na pozicije socijal-fašizma, tj. na pozicije pasivnog čekanja fašističke pobjede u Njemačkoj.

Međunarodna socijaldemokracija dugo se tješila idejom da je boljševizam zamisliv samo u zaostaloj zemlji. Poslije se tako tješila i u vezi fašizma. Njemačka socijaldemokracija sada je prisiljena na vlastitim leđima iskusiti lažnost ovog utješnog pojma: njezini suputnici iz sitne buržoazije prešli su i prelaze u fašistički tabor, a radnici prilaze Komunističkoj partiji. U Njemačkoj rastu samo ove dvije skupine: fašizam i boljševizam. Iako su Rusija s jedne strane i Italija s druge zemlje neusporedivo zaostalije od Njemačke, ipak su obje služile kao arene za razvoj političkih pokreta koji su svojstveni imperijalističkom kapitalizmu kao takvom. Napredna Njemačka mora rekapitulirati procese koji su savršenstvo našli u Rusiji i Italiji. Temeljni problem daljnjeg njemačkog razvoja trenutno se može formulirati ovako: hoće li krenuti ruskim ili talijanskim putem?

43 Antonio Gramsci (22.1.1891.- 27.4.1937.), poznati talijanski marksist, teoretičar, filozof, novinar, lingvist, pisac i političar. Osnivač i jedan od lidera talijanske komunističke partije. Zatvoren u Mussolinijevom režimu. Jedan i od lidera međunarodnog komunizma, posebno u 1922.-1923. Umro od narušenog zdravlja kao posljedice jedanaestogodišnjeg zatvora.

Očito to ne znači da visoko razvijena društvena struktura nema nikakvog značaja sa stajališta razvoja sudbina boljševizma i fašizma. Italija je zemlja sitne buržoazije i seljaštva u mnogo većem stupnju od Njemačke. Treba se samo prisjetiti da je u Njemačkoj na 9,8 milijuna koji se bave poljoprivredom i šumarstvom još 18,5 milijuna zaposlenih u industriji i trgovini; odnosno gotovo dvostruko više. Dok je u Italiji na 10,3 milijuna koji se bave poljoprivredom i šumarstvom, još 6,4 milijuna zaposlenih u industriji i trgovini. Ova puka zbrajanja ni izbliza ne mogu dati adekvatan prikaz nadmoćne relativne težine proletarijata u životu njemačke nacije. Čak je i ogroman broj nezaposlenih samo dokaz, iako izokrenut, društvene moći njemačkog proletarijata. Glavni je problem u tome kako tu moć prevesti na jezik revolucionarne politike.

Posljednji veliki poraz njemačke partije, koja se podudara sa septembarskim danima u Italiji, datira iz 1923. Tokom više od osam godina koliko je od tada prošlo, mnoge su rane zacijelile, a nova generacija je ustala na noge. Njemačka partija predstavlja neusporedivo veću snagu od talijanskih komunista 1922. Relativna težina proletarijata; znatno je vrijeme proteklo od posljednjeg poraza; znatna snaga Komunističke partije – to su tri prednosti od velikog značaja za općenito sumiranje situacije i perspektiva.

No, kako bi se najbolje iskoristile nečije prednosti, mora ih se razumjeti. To nedostaje. Thälmannova pozicija 1932. ponavlja Bordiginu[44] iz 1922. Na taj način opasnost poprima osobito akutni karakter. Ali i ovdje postoji dodatna prednost koja nije postojala prije deset godina. Unutar revolucionarnih redova u Njemačkoj postoji marksistička opozicija koja se oslanja na iskustva iz prethodnog desetljeća. Ova je opozicija brojčano slaba, ali tok događaja dodaje izvanrednu snagu njenom glasu. Pod određenim uvjetima lagani šok može pokrenuti lavinu. Kritički šok lijeve opozicije može pomoći u pravodobnoj promjeni politike proleterske avangarde. U tome leži naš današnji zadatak.

44 Amadeo Bordiga (13.6.1889.-23.7.1970.), talijanski marksist, teoretičar i osnivač talijanske komunističke partije. Kasnije je bio važna ličnost Kominterne da bi 1930. bio isključen i iz talijanske partije pod optužbom da je povezan s trockizmom.

Buržoazija, sitna buržoazija i proletarijat[45]

45 Izvor: "The Only Road for Germany", napisano septembra 1932, objavljeno u SAD-u aprila 1933.

Svaka ozbiljna analiza političke situacije mora uzeti kao polazište međusobne odnose između tri klase: buržoazije, sitne buržoazije (uključujući seljaštvo) i proletarijata.

Ekonomski moćna krupna buržoazija, sama po sebi, predstavlja beskonačnu manjinu nacije. Da bi nametnula svoju dominaciju, mora osigurati definitivan međusobni odnos sa sitnom buržoazijom i, posredstvom nje, s proletarijatom.

Da bismo razumjeli dijalektiku odnosa između tri klase, moramo razlikovati tri povijesne faze: u osvit kapitalističkog razvoja, kada je buržoazija morala tražiti revolucionarne metode za rješavanje svojih zadataka; razdoblje procvata i sazrijevanja kapitalističkog režima, kada je buržoazija svoju dominaciju obdarila uređenim, pacifističkim, konzervativnim, demokratskim oblicima; konačno, na zalasku kapitalizma, kada je buržoazija prisiljena pribjeći metodama građanskog rata protiv proletarijata da bi zaštitila svoje pravo na eksploataciju.

Politički programi karakteristični za ove tri etape – *jakobinizam* [lijevo krilo sitnoburžoaskih snaga u Velikoj francuskoj revoluciji; u revolucionarnoj fazi, koju je vodio Robespierre], reformistička *demokracija* (uključujući socijaldemokraciju) i *fašizam* – u osnovi su programi sitnoburžoaskih struja. Sama ta činjenica, više od svega, pokazuje koliko je ogromna, bolje rečeno, koliko je odlučujuća važnost samoopredjeljenja sitnoburžoaskih masa za cijelu sudbinu građanskog društva.

Ipak, odnos između buržoazije i njezine osnovne društvene potpore, sitne buržoazije, nipošto ne počiva na uzajamnom povjerenju i pacifističkoj suradnji. U svojoj masi sitna buržoazija je eksploatirana i obespravljena klasa. Buržoaziju promatra sa zavišću, a često i s mržnjom. S druge strane, buržoazija, dok iskorištava potporu sitne buržoazije, ne vjeruje potonjoj, jer se, s pravom, dosta boji njene tendencije da ruši prepreke koje su joj nametnute odozgo.

Dok su postavljali i čistili put za buržoaski razvoj, jakobinci su na svakom koraku ulazili u oštre sukobe s buržoazijom. Služili su joj u nepomirljivoj borbi protiv nje. Nakon što su svoju ograničenu povijesnu ulogu doveli do vrhunca, jakobinci su pali jer je dominacija kapitala bila predodređena.

Kroz čitav niz faza, buržoazija je svoju moć učvrstila u obliku parlamentarne demokracije. Čak i tada, ne mirno i ne dobrovoljno. Buržoazija se smrtno

bojala općeg biračkog prava. No, u posljednjoj instanci uspjela je, uz kombinaciju nasilnih mjera i ustupaka, uskraćivanja i reformi, u okviru formalne demokracije podrediti ne samo sitnu buržoaziju, već u velikoj mjeri i proletarijat, i to sredstvima nove sitne buržoazije – radničke aristokracije. U augustu 1914. imperijalistička je buržoazija uspjela, pomoću parlamentarne demokracije, uvesti milijune radnika i seljaka u rat.

Ali upravo s ratom počinje izraziti pad kapitalizma i to, prije svega, njegovog demokratskog oblika dominacije. Sada više nisu u pitanju nove reforme i milostinja, već rezanje i ukidanje starih. Time buržoazija dolazi u sukob samo s institucijama proleterske demokracije (sindikati i političke stranke), ali i s parlamentarnom demokracijom, u okviru koje su nastale radne organizacije. Otuda kampanja protiv "marksizma", s jedne strane i protiv demokratskog parlamentarizma, s druge.

No, kao što se vrhovi liberalne buržoazije u to vrijeme nisu mogli samo svojom silom riješiti feudalizma, monarhije i crkve, tako ni magnati financijskog kapitala ne mogu sami izaći na kraj s proletarijatom. Treba im podrška sitne buržoazije i u tu svrhu se ovu mora zgrabiti, postaviti na noge, mobilizirati, naoružati. Ali metoda ima svoje opasnosti. Iako se koristi fašizmom, buržoazija ipak strahuje od njega. Pilsudski[46] je u maju 1926. bio prisiljen spasiti građansko društvo državnim udarom usmjerenim protiv tradicionalnih stranaka poljske buržoazije. Stvar je otišla toliko daleko da je službeni čelnik Komunističke partije Poljske Warski, koji je prešao put od Rose Luxemburg ne do Lenjina, nego do Staljina, držao da državni udar Pilsudskog vodi "revolucionarno demokratskoj diktaturi" te pozvao radnike da podrže Pilsudskog.

Na sjednici poljske komisije IKKI 2. jula 1926. autor ovih redaka rekao je na temu događaja u Poljskoj:

"Gledano u cjelini, svrgavanje Pilsudskog je sitnoburžoaski, "plebejski" način rješavanja gorućih problema građanskog društva u njegovom stanju raspadanja i propadanja. Ovdje već imamo izravnu sličnost s talijanskim fašizmom.

(…)Ove dvije struje nedvojbeno posjeduju zajednička obilježja: svoje udarne postrojbe regrutiraju prije svega iz sitne buržoazije. Pilsudski je kao i Mussolini radio izvanparlamentarnim sredstvima, s otvorenim nasiljem, i metodama građanskog rata. Obojica su brinuli ne o uništenju već o očuvanju buržoaskog društva. Dok su sitnu buržoaziju dizali na noge, nakon preuzimanja vlasti otvoreno su se svrstali uz krupnu buržoaziju. Ovdje se nehotice pojavljuje povijesna generalizacija koja podsjeća na ocjenu jakobinstva koju je dao Marx, kao plebejsku metodu obračunavanja s feudalnim neprijateljima buržoazije… To je bilo u razdoblju uspona buržoazije. Sada moramo reći da je u *razdoblju*

46 Jozef Pilsudski (5.12.1867.-12.5.1935.) poljski političar, bio na čelu države 1918-1922. Ranije je bio lider poljske socijalističke partije, da bi kasnije 1926., napravio državni udar i tako došao opet na vlast.

opadanja buržoaskog društva građanstvu ponovno potrebna 'plebejska' metoda rješavanja njezinih više ne progresivnih, već potpuno reakcionarnih zadaća. U tom smislu, *fašizam je karikatura jakobinstva*.

(…)Buržoazija se ne može održati na vlasti sredstvima i metodama parlamentarne države koju je sama stvorila; potreban joj je fašizam kao oružje samoobrane, barem u kritičnim slučajevima. Ipak, buržoazija ne voli 'plebejsku' metodu rješavanja svojih zadataka. Uvijek je bila neprijateljski nastrojena prema jakobinizmu, koji je svojom krvlju očistio put za razvoj građanskog društva. Fašisti su nemjerljivo bliži dekadentnoj buržoaziji nego što su jakobinci bili buržoaziji u usponu. Ipak, trijezna buržoazija ne gleda baš blagonaklono čak ni na fašistički način rješavanja njenih zadataka, jer su potresi, iako su proizvedeni u interesu građanskog društva, povezani s opasnostima po nju. Otuda i suprotnost između fašizma i građanskih partija.

(…)Krupna buržoazija voli fašizam jednako kao što čovjek s bolnim kutnjacima voli da mu se oni izvade. Trijezni krugovi građanskog društva sa sumnjom su pratili rad zubara Pilsudskog, ali su se u posljednjoj analizi pomirili s neizbježnim, premda s prijetnjama, cjenkanjima i raznim vrstama

pregovaranja. Tako se sitnoburžoaski idol jučerašnjice pretvorio u žandara kapitala."

Ovom pokušaju bilježenja povijesnog mjesta fašizma kao političkog rasterećenja socijaldemokracije suprotstavljena je teorija socijal-fašizma. Isprva se to moglo činiti kao pretenciozna, blještava, ali bezopasna glupost. Naknadni događaji pokazali su koliki je pogubni utjecaj zapravo imala staljinistička teorija na cjelokupni razvoj Komunističke internacionale.

Slijedi li iz povijesne uloge jakobinizma, demokracije i fašizma zaključak da je sitna buržoazija osuđena da ostane oruđe u rukama kapitala do kraja svojih dana? Da je tako, tada bi diktatura proletarijata bila nemoguća u brojnim zemljama u kojima sitna buržoazija čini većinu nacije, a osim toga, pokazala bi se iznimno teškom u drugim zemljama u kojima sitna buržoazija predstavlja važnu manjinu. Srećom, stvari ne stoje tako. Iskustvo Pariške komune [prva "diktatura proletarijata", 18. marta 1871.] prvi je put pokazalo, barem u granicama jednog grada, baš kao što je pokazalo i iskustvo Oktobarske revolucije [Ruska revolucija 1917.] u mnogo većim razmjerima i u neusporedivo duljem razdoblju, da savez sitne i krupne buržoazije nije neraskidiv. Budući da je sitna buržoazija nesposobna voditi neovisnu politiku (to je uostalom i razlog zašto je sitnoburžoaska "demokratska diktatura" neostvariva), ne preostaje joj nijedan drugi izbor izuzev da bira između buržoazije i proletarijata.

U doba uspona, rasta i procvata kapitalizma, sitna buržoazija je, unatoč oštrim izljevima nezadovoljstva, općenito poslušno marširala u kapitalističkom timu. Nije ni mogla drugačije. No, u uvjetima kapitalističkog raspada i zastoja u ekonomskoj situaciji, sitna buržoazija teži, traži, pokušava se otrgnuti iz okova starih gospodara i vladara društva. Sasvim je osposobljena za to da svoju sudbinu veže sa sudbinom proletarijata. Za to je potrebno samo jedno: sitna buržoazija mora steći vjeru u sposobnost proletarijata da povede društvo na novi put. Tu vjeru proletarijat može potaknuti samo snagom, čvrstinom svojih postupaka, vještom ofenzivom na neprijatelja, uspjehom svoje revolucionarne politike.

Ali, jao, ako revolucionarna partija nije na visini zadatka! Svakodnevna borba proletarijata dodatno potiče nestabilnost buržoaskog društva. Štrajkovi i politički poremećaji pogoršali su ekonomsku situaciju u zemlji. Sitna buržoazija se još i može privremeno pomiriti s rastućim uskraćivanjima, ako bi se iskustvom uvjerila da je proletarijat može izvesti na novi put. Ali ako revolucionarna partija, unatoč tome što se klasna borba neprestano razvija, uvijek iznova pokazuje da nije u stanju ujediniti radničku klasu oko ove borbe, ako se koleba, postaje zbunjena, proturječi sama sebi, tada sitna buržoazija gubi strpljenje i na revolucionarne radnike počinje gledati kao na one koji su odgovorni za njenu vlastitu bijedu. Sve buržoaske stranke, uključujući

socijaldemokraciju, usmjeravaju svoja razmišljanja upravo u tom smjeru. Kad društvena kriza poprimi nesnosnu akutnost, na scenu nastupa posebna partija s izravnim ciljem da isprovocira sitnu buržoaziju i da usmjeri njenu mržnju i očaj protiv proletarijata. U Njemačkoj tu povijesnu funkciju ispunjava nacionalsocijalizam (nacizam), široka struja čija je ideologija sastavljena od svih isparavanja trulog raspadajućeg građanskog društva.

Glavna politička odgovornost za rast fašizma, naravno, leži na plećima socijaldemokracije. Još od imperijalističkog rata, rad ove partije sveo se na to da iz svijesti proletarijata izbriše ideju neovisne politike, da mu usadi vjeru u vječnost kapitalizma i da ga postupno natjeraju na koljena pred dekadentnu buržoaziju. Sitna buržoazija može slijediti radnika tek kad u njemu vidi novog gospodara. Socijaldemokracija uči radnika da bude lakaj. Sitna buržoazija neće slijediti lakeja. Politika reformizma oduzima proletarijatu mogućnost vođenja plebejske mase sitne buržoazije i pretvara potonju u topovsko meso za fašizam.

Međutim, političko pitanje za nas nije riješeno s odgovornošću socijaldemokracije. Još od početka rata ovu smo stranku proglašavali promotorom imperijalističke buržoazije u redovima proletarijata. Iz te nove orijentacije revolucionarnih marksista nastala je Treća internacionala. Zadaća joj se sastojala u tome da ujedini proletarijat pod zastavom revolucije i na taj način mu osigura režijski utjecaj na potlačene mase sitne buržoazije u gradovima i na selu.

Poslijeratno razdoblje, u Njemačkoj više nego igdje drugdje, bilo je razdoblje ekonomskog beznađa i građanskog rata. Međunarodne i domaće okolnosti gurnule su državu neizmjerno na put u socijalizam. Svaki korak socijaldemokracije otkrivao je njezinu dekadenciju i njenu nemoć, reakcionarni značaj njene politike, podmitljivost njezinih vođa. Koji su drugi uvjeti potrebni za razvoj komunističke partije? Pa ipak, nakon prvih nekoliko godina značajnih uspjeha, njemački je komunizam ušao u period kolebanja, cik-cakova, naizmjeničnih skretanja u oportunizam i avanturizam. Centristička birokracija sustavno je oslabila proletersku avangardu i spriječila je da stavi klasu pod svoje vodstvo. Tako je proletarijatu u cjelini oduzela mogućnost da za sobom vodi potlačene mase sitne buržoazije. Staljinistička birokracija snosi izravnu i neposrednu odgovornost za rast fašizma prije proleterske avangarde.

Uoči odluke[47]

Kontrarevolucionarni tabor

Promjene u vladi od Brüningova vremena pokazuju kako je bljutava i šuplja univerzalna filozofija o fašizmu (fašizam u užem smislu, nacional-fašizam, socijal-fašizam, lijevi socijal-fašizam), koju staljinisti koriste za sve i svakog, osim za sebe same. Gornji sloj posjednika premali je i ljudi ih previše mrze, da bi mogli vladati u svoje ime. Njima treba paravan: tradicionalno-monarhijski ("božja volja"); liberalno-parlamentarni ("suverenost naroda"); bonapartistički ("nepristrani arbitar"); ili, konačno, fašistički ("bijes naroda"). Rat i revolucija oduzeli su im monarhiju. Zahvaljujući reformistima, oni su se održali na štakama demokracije četrnaest godina. Kada se, pod pritiskom klasnih kontradikcija, parlament podijelio, pokušali su se sakriti iza predsjednika. Time su otvorili poglavlje bonapartizma, tj. birokratsko-policijske vlade koja se uzdigla nad društvom i koja se održava na relativnoj ravnoteži između dva suprotstavljena tabora.

Prolazeći kroz prijelazne vlade Brüninga i Papena, bonapartizam je poprimio najčišći oblik u osobi generala Schleichera – ali samo kako bi u njemu objelodanio svoju nesposobnost. Neprijateljske, sumnjičave ili uznemirene, sve su klase uprle svoje poglede na ovu zagonetnu političku osobu koja je ličila na upitnik s epoletama generala. No, glavni uzrok Schleicherovog neuspjeha, a slučajno i njegovog ranijeg uspjeha, leži izvan njega. Bonapartizam ne može postići stabilnost sve dok revolucionarni i kontrarevolucionarni tabori nisu odmjerili svoje snage u borbi. Istodobno zastrašujuća industrijska i agrarna kriza koja lebdi u zraku kao noćna mora ne olakšava bonapartističko balansiranje. Istina, na prvi pogled pasivnost proletarijata najviše je omogućila izvršenje zadaće "socijalnog generala".

Ali se ispostavilo drugačije; upravo je ta pasivnost olabavila obruč straha koji povezuje posjedničke klase i tako u javnosti razotkrila antagonizme koji ih razdvajaju.

Ekonomski gledano, njemačka ruralna privreda parazitira, a to je teški uteg na nogama industrije. Ali uska socijalna baza industrijske buržoazije pretvara u političku nužnost očuvanje "nacionalne" poljoprivrede, odnosno klase junkera i bogatih farmera zajedno sa svim slojevima koji su ovisni o

47 Pisano u egzilu u Turskoj, 5. februar 1933.
Bilten opozicije, Br. 33, mart 1933.
Prevedeno za Militant, 24. februara 1933.
Postscript datira od 6. februara, preveo Frank Manning and George Saunders, za Pathfinder 1971.

njima. Bismarck je postavio temelje, čvrsto vezujući farmere i industrijalce za vojne pobjede, za zlatne odštete, visoke profite i strah od proletarijata. Ali Bismarckova vremena pripadaju prošlosti. Današnja Njemačka ubrzava ne iz pobjeda nego iz poraza. Francuska ne plaća njoj nikakvu odštetu, nego ona plaća Francuskoj. Propadanje kapitalizma ne daje nikakvu zaradu, ne otvara perspektive. Ništa ne cementira posjedničke klase zajedno jače od njihovog straha od radnika. Međutim, njemački proletarijat ostao je paraliziran u najkritičnijem razdoblju – za to u potpunosti treba kriviti njegovo vodstvo, a antagonizmi posjedničkih klasa izbili su na otvoreno. Uz očekivano pasivni lijevi tabor, "socijalni general" je pao od udaraca s desna.

Kada se to dogodilo, gornji sloj posjedničke klase podvukao je crtu: debitnoj strani – rascjep u vlastitim redovima; na strani aktive – osamdesetogodišnji feldmaršal. Što još ostaje? Ništa osim Hugenberga[48]. Dok je Schleicher utjelovio čistu ideju bonapartizma, Hugenberg u sebi personificira kemijski čistu ideju o vlasništvu. General je bio povučen, odbijajući odgovoriti na pitanje što je bolje, kapitalizam ili socijalizam; Hugenberg se ne ustručava objaviti da nema ništa bolje od istočno-pruskog junkera na prijestolju. Najviše ukorijenjeni, najutvrđeniji i oblik imovine kojem najviše teži je privatno vlasništvo nad zemljom. Ako njemačku poljoprivredu ekonomski podržava industrija, onda je najprikladnije da nitko drugi nego Hugenberg bude na čelu političke borbe posjednika protiv naroda.

Tako je režim vrhovnog suca, izdignut iznad svih klasa i stranaka, vodio direktno do prevlasti njemačke nacionalističke stranke, najkoristoljubivije i najpohlepnije klike vlasnika. Hugenbergova vlada zapravo označava suštinu društvenog parazitizma. Ali upravo zbog toga, kada je postala nužna, ona je u svom čistom stanju postala nemoguća. Hugenbergu je potreban paravan. Već danas on se ne može sakriti iza plašta Kaisera, pa je prisiljen pribjeći smeđoj košulji nacista. Ako se kroz monarhiju ne može dobiti blagoslov najviših nebeskih sila za vlasničku klasu, ostaje da se on potraži kod reakcionarne i razuzdane rulje.

Ulaganje moći u Hitlera poslužilo je dvostruko: prvo, da se kamarila vlasničke klase ukrasi vođama "nacionalnog pokreta"; i drugo, da se borbene snage fašizma izravno stave na raspolaganje posjednicima.

Nije bilo lako za visoku i moćnu kliku sklopiti dogovor sa smrdljivim fašistima. Previše je šaka iza tih razuzdanih laktaša; i ovdje leži opasnost saveznika smeđih košulja; ali u toj istoj stvari je i njihova temeljna, točnije, njihova jedina prednost. A to je prednost koja presuđuje, jer takva su vremena u kojima sada nema drugačijeg jamstva vlasništva, osim šaka. Nacista se nije moguće riješiti. Ali isto je tako nemoguće predati im stvarnu vlast. Danas, prijetnja proletarijata nije tako akutna da bi elite mogle svjesno izazvati

48 Alfred Hugenberg, (19.6.1865. Hannover – 12.3.1951. Kükenbruch, W.Ger.). Njemački industrijalac i politički lider. Bio je na čelu ogromnog carstva filma i medija te važan član konzervativne njemačke nacionalne narodne partije. Imao je presudan utjecaj na njemačku javnost tokom Vajmarskog perioda i materijalno je podržao Hitlerov dolazak na vlast. U prvoj Hitlerovoj vladi postao ministar za privredu i prehranu. Pošto nije mogao izvršiti utjecaj na naciste, čemu se nadao i iskoristiti ih za svoje političke ambicije, sredinom 1933. daje ostavku, a njegova partija je ugašena. Do 1945. je ostao parlamentarac, bez posebnog političkog utjecaja.

građanski rat s problematičnim ishodom. I upravo toj novoj fazi razvoja socijalne krize u Njemačkoj odgovara nova kombinacija vlade, u kojoj vojni i ekonomski položaji ostaju u rukama gospodara, a plebejcima se dodjeljuju ukrasni ili sekundarni položaji. Neslužbena, ali zato realnija funkcija fašističkih ministara jest vezivanje revolucije uz teror. Međutim, suzbijanje i uništavanje proleterske avangarde fašisti moraju postići jedino unutar u granica koje su postavili predstavnici poljoprivrednika i industrijalaca. Takav je plan. Ali kakva će biti njegova realizacija?

Vlada Hugenberg-Hitler u sebi sadrži složeni sustav proturječja: između tradicionalnih predstavnika farmera s jedne strane, i licenciranih predstavnika krupnog kapitala s druge strane; između njih oboje s jedne strane, i proročanstva reakcionarne sitne buržoazije, s druge strane. Kombinacija je izuzetno nestabilna. U svojoj trenutnoj formi ona neće dugo trajati. Što će je zamijeniti u slučaju njenog kolapsa? S obzirom na činjenicu da glavni instrumenti moći nisu u Hitlerovim rukama, i budući da je opširno demonstrirao da je uz mržnju prema proletarijatu, u njemu duboko ukorijenjeno i strahopoštovanje prema posjedničkim klasama i njihovim institucijama, nemoguće je apsolutno isključiti mogućnost da će elite, u slučaju raskida s nacistima, još jednom pokušati s predsjedničkim bonapartizmom. Međutim, vjerojatnost takvog ishoda, koji bi štoviše mogao imati samo epizodni karakter, izuzetno je slaba. Daleko je vjerojatnije da će se kriza nastaviti razvijati u smjeru fašizma. Hitler kao kancelar takav je izravan i otvoreni izazov upućen proletarijatu da su masovna reakcija, čak, u najgorem slučaju, i niz različitih reakcija, apsolutno neizbježne. I to će biti dovoljno da pogura fašiste na najvažnija mjesta, koji će tako zamijeniti svoje previše korpulentne mentore. Ali pod jednim uvjetom: da se i fašisti održe kao relevantan politički faktor.

Pretpostavka da Hitler preuzme vlast je nesumnjivo udarac koji bi zastrašio radničku klasu. Ali to još uvijek nije odlučujući ili neopozivi poraz. Neprijatelj, kojeg se možda moglo zgaziti dok je tek stremio prema naprijed, danas je zauzeo čitav niz zapovjednih položaja. To mu omogućava veliku prednost, ali još uvijek nije bilo bitke. Zauzimanje pozicija koje nose prednosti još ne odlučuje ništa samo po sebi – žive snage su te koje odlučuju.

Reichswehr[49] i policija, Stahlhelm[50] i jurišne trupe (SA)[51] nacista čine tri neovisne vojske u službi posjedničkih klasa. Ali iz samog značaja trenutne kombinacije vlade ove vojske nisu ujedinjene pod istom rukom. Reichswehr, da ne spominjem Stahlhelm, nije u Hitlerovim rukama. Njegove vlastite oružane snage predstavljaju problematičnu količinu koja se još treba dokazati. Njegove milijunske rezerve su ljudsko smeće. Da bi osvojio potpunu vlast, Hitler mora izazvati privid građanskog rata (on sam strahuje od totalnog

49 Reichswehr – vojna organizacija Njemačke od 1919. do 1935., kada je militaristička aktivnost Njemačke povećana, a Reichswehr preimenovan u Wehrmacht. Do kraja 1933. brojala je 100.000 vojnika prema sporazumu iz Versaillesa. Tokom 1933., s Hitlerom na vlasti, Reichswehr započinje program širenja i mobilizacije novih vojnika.

50 Stahlhelm ("čelični šljem"), Savez vojnika s fronta – jedna od mnogobrojnih paravojnih organizacija koje su se javile nakon njemačkog poraza u Prvom svjetskom ratu, 1918. Godine 1930. imala je 500.000 članova i bila je najveća paramilitarna organizacija u Njemačkoj. Zadnjih dana Weimarske Republike djelovali su kao oružani ogranak nacionalne konzervativne Njemačke nacionalne narodne partije (DNVP), koji su na partijskim sastancima, postavljani kao oružani čuvari. Krajem aprila 1933., Franz Seldte, osnivač Stalhelma, službeno je podredio ovaj savez Hitlerovoj komandi, a 1934. nacisti su ga integrirali u svoj vojni sustav.

51 SA (Sturmabteilung – jurišni odredi) – paravojna organizacija nacističke partije, čije su metode nasilnih zastrašivanja imale ključnu ulogu u njegovu dolasku na vlast. Osnovana je 1921., da bi pod vodstvom Ernesta Rohma 1932. imala 400.000 članova, a 1933. – dolaskom Hitlera na vlast i možda 2 milijuna članova. U 'noći dugih noževa' SS-ove snage likvidirale su Rohma i

desetke drugih lidera SA i tako stale na kraj ambicijama Rohma (koje nisu imale podršku aristokracije i krupnih industrijalaca) koji je tražio 'drugu nacističku revoluciju' i spajanje regularne vojske i SA pod njegovim vodstvom.

građanskog rata). Njegovi bitni kolege u ministarstvu, na čijem su raspolaganju Reichswehr i Stahlhelm, radije bi zadavili proletarijat "mirnim" mjerama. Oni nisu toliko skloni izazvati manji građanski rat zbog straha od velikog. U skladu s tim, od ministarstva na čelu s fašističkim kancelarom do potpune pobjede fašizma nije dalek put. Ali to znači da još uvijek ima vremena na raspolaganju u revolucionarnom taboru. Koliko? To se ne može izračunati unaprijed. Jedino bitke mogu izmjeriti ovu udaljenost.

Proleterski tabor

Kada službena komunistička partija izjavi da je socijaldemokracija najvažniji stup buržoaske dominacije, ona ponavlja više-manje ideju koja je služila kao polazna točka za organizaciju Treće internacionale. Kada je buržoazija poziva na vlast, socijaldemokracija daje svoj glas za kapitalistički režim. Socijaldemokracija trpi svaku građansku vladu koja tolerira socijaldemokraciju. No, čak i kada je potpuno udaljena s vlasti, socijaldemokracija nastavlja podupirati građansko društvo, preporučujući radnicima da čuvaju snagu za bitke u koje ih nikada neće pozvati. Paralizirajući revolucionarnu energiju proletarijata, socijaldemokracija buržoaskom društvu pruža priliku da ostane na životu pod uvjetima u kojima inače više ne bi mogla preživjeti te tako pretvara fašizam u političku nužnost. Upravo je feldmaršal Hohenzollerna, koji je izabran i glasovima socijaldemokratskih radnika, pozvao Hitlera na vlast! Slijed političkih ličnosti od Welsa do Hitlera prilično je očit. Među marksistima ne može biti dva različita pogleda o ovome. Ali ovdje nije presudno kako tumačiti političku situaciju, nego kako je revolucionarno transformirati.

Krivnja staljinističke birokracije nije u tome što je "nepomirljiva", već što je politički nemoćna. Iz činjenice da se boljševizam pod vodstvom Lenjina pokazao pobjedonosnim u Rusiji, staljinistička birokracija zaključuje da je "dužnost" njemačkog proletarijata da se okupi oko Thälmana. Njen ultimatum glasi: ako njemački radnici unaprijed, *a priori* i bezrezervno ne prihvate komunističko vodstvo, onda ne smiju ni pomisliti na ozbiljne bitke. Staljinisti to izražavaju drugačije. Ali okolišanje, restrikcije i govornički trikovi ne mijenjaju ništa u suštinskom karakteru birokratskog ultimatizma, koji je socijaldemokraciji pomogao da Njemačku dovede Hitleru.

Historija njemačke radničke klase iz 1914. predstavlja najtragičniju stranicu moderne historije. Kakve šokantne izdaje od svoje historijske stranke, socijaldemokracije! Kakva nesposobnost i impotencija kod njenog revolucionarnog krila! Ali nema potrebe da se vraćamo toliko unatrag. U

protekle dvije ili tri godine fašističkog uspona, politika staljinističke birokracije nije bila ništa drugo nego lanac zločina koji je doslovce spasio reformizam i time pripremio teren za kasnije uspjehe fašizma. U ovom trenutku kada je neprijatelj već zauzeo važne zapovjedne položaje, neizbježno se postavlja pitanje: Nije li prekasno pozvati na regrupiranje snaga da bi se odbio neprijatelj? Ali najprije moramo odgovoriti na još jedno pitanje – što znači "prekasno" u datom slučaju? Da li to znači da čak i najdrskiji zaokret prema revolucionarnoj politici više ne može preokrenuti odnose snaga? Ili to znači da nema ni mogućnosti ni nade da se postigne ovaj potrebni zaokret? Ovo su dva različita pitanja.

Zapravo smo već odgovorili na prvo pitanje, u onome što je rečeno gore. Čak i pod najpovoljnijim uvjetima za Hitlera, njemu trebaju dugi mjeseci – i to koji kritični mjeseci! – da uspostavi fašističku hegemoniju. Kad se uzmu u obzir akutnost ekonomske i političke situacije, prijeteći karakter trenutne opasnosti, zastrašujući alarm radnika, njihov broj, njihovo ogorčenje, prisutnost iskusnih borbenih elemenata u njihovim redovima te neusporedivi kapacitet njemačkih radnika za organizaciju i disciplinu, tada je odgovor jasan: tokom ovih mjeseci koji su potrebni fašistima da razbiju unutarnje i vanjske prepreke te tako utvrde svoju diktaturu, proletarijat koji ima ispravno rukovodstvo može doći na vlast još dva, tri puta.

Prije dvije i pol godine, Lijeva opozicija inzistirala je na tome da sve institucije i organizacije Komunističke partije, od centralnog komiteta pa do najmanjih provincijalnih jedinica odmah predlože paralelnim socijaldemokratskim organizacijama konkretne prijedloge zajedničkog djelovanja protiv približavajućeg suzbijanja proleterske demokracije. Da se na toj osnovi izgradila borba protiv nacista, Hitler danas ne bi bio kancelar, a Komunistička partija bi zauzela vodeće mjesto unutar radničke klase. No, u prošlost se ne možemo vratiti. Posljedice pogrešaka koje su počinjene uspješno su postale političke činjenice te danas čine dio objektivne pozadine. Situacija se mora uzeti takvom kakva je. Nije uopće trebalo biti tako loše kao što je danas, ali ipak i dalje ima nade. Politički preokret – ali pravi, hrabar, smjeli, onaj koji je promišljen sa svih uglova – može u potpunosti spasiti situaciju i otvoriti put prema pobjedi.

Hitler treba vremena. Oživljavanje trgovine i industrije, ako bi se to i dogodilo, nikako ne bi značilo jačanje fašizma protiv proletarijata. Na najmanji znak napretka, kapital, koji skapava od gladi za profitom, osjetit će akutnu potrebu za mirom u tvornicama, a to će odmah preusmjeriti korelaciju sila u korist radnika. Da bi ekonomska borba koja je proizašla iz tvornica bila politička, komunisti moraju biti na svojim mjestima, tj. u tvornicama i unutar sindikata. Socijaldemokratski vođe objavili su da žele dogovor s komunističkim

radnicima. Vrlo dobro. Neka 300.000 radnika koji pripadaju **RGO**-u[52] uzmu reformiste za riječ i obrate se **ADGB**-u[53] s prijedlogom da odmah uđu u savez sindikata kao frakcija. Jedan takav korak utjecat će na promjenu u samopoštovanju radnika, a time i na cijelu političku situaciju.

Međutim, je li ovaj preokret ostvariv? Na to se u ovom trenutku svodi zadatak. U pravilu, vulgarizatori Marxa, koji naginju prema fatalizmu, na političkoj areni ne vide ništa osim objektivnih uzroka. U međuvremenu, što je akutnija klasna borba, to je bliža katastrofa, to je češće ključ za cijelu situaciju u rukama određene partije i njenog rukovodstva. U ovom trenutku pitanje se postavlja ovako: Ako je u prošlosti staljinistička birokracija izdržala na tom putu tupavog ultimatizma, unatoč pritisku od, recimo, deset političkih atmosfera, da li će biti sposobna izdržati pritisak koji je deset puta veći, od stotinu atmosfera?

No, možda će mase same krenuti u akciju, obarajući zapreke državnog aparata, nakon načina na koji je započeo transportni štrajk u Berlinu u novembru 1932. godine? Naravno, ne postoji osnova po kojoj bismo smatrali da je spontani pokret masa nemoguć. Ali da bi taj pokret bio učinkovit, on sada mora svojim obujmom nadmašiti berlinski štrajk stotinu ili dvije stotine puta. Njemački proletarijat je dovoljno snažan da bi prodro u pokret čak i ako se on sprečava odozgo. Ali spontani pokreti se upravo tako zovu jer nastaju bez rukovodstva. Naše pitanje je vezano za problem što bi partija trebala učiniti da bi masovnom pokretu dala potreban poticaj radi postizanja pune širine, a sve to da bi se postavila na njegovo čelo i tako mu zajamčila pobjedu.

Današnje depeše donijele su vijesti o općem štrajku u Lübecku kao odgovoru na hapšenje socijaldemokratskog funkcionara. Ako je istinita, ta činjenica nikako ne rehabilitira socijaldemokratsku birokraciju. Ali ona neopozivo osuđuje staljiniste i njihovu teoriju socijal-fašizma. Samo razvoj i zaoštravanje antagonizma između nacionalsocijalista i socijaldemokrata može izvesti komuniste iz izolacije nakon svih pogrešaka koje su uradili te otvoriti put prema revoluciji. Međutim, taj proces koji proizlazi iz logike samih odnosa ne smije se sprečavati, nego ga treba pomoći. Put do toga je u smjeloj politici ujedinjenog fronta.

Martovski izbori, za koje će se socijaldemokracija uhvatiti kao za slamku spasa, da bi paralizirala energiju radnika, sami neće riješiti baš ništa. Ako prije izbora ne bude značajnih događaja koji će preusmjeriti pitanja u drugi plan, tada bi Komunistička partija trebala automatizmom dobiti više glasova. Bit će neizmjerno bolje ako bi Komunistička partija danas preuzela inicijativu za obrambeni ujedinjeni front. Da, sada se radi o obrani! No, Komunistička partija može samu sebe uništiti ako, slijedeći socijaldemokraciju, doduše drugačije, pretvori izbornu kampanju u čisto parlamentarnu galamu, u

52 Revolutionäre Gewerkschafts Opposition (RGO) – revolucionarna sindikalna opozicija – osnovana je u decembru 1929. kao komunistička oporbena organizacija rada, s ciljem da će povući lijeve sindikaliste iz ADGB-a, što je dovelo do izbacivanja mnogih komunista iz ADGB-a. Do marta 1932. RGO je imao oko 200.000 članova.

53 Allgemeiner Deutsche Gewerkschaftsbund (ADGB) – konfederacija njemačkih sindikata osnovana 1919. za vrijeme Weimarske Republike. Godine 1920. godine organizirala je generalni štrajk protiv desničarskog državnog udara. Nakon kraha Wall Streeta 1929. godine, globalna financijska kriza koja je uslijedila izazvala je veliku nezaposlenost. ADGB je pretrpio dramatičan gubitak članstva. Kad su nacisti preuzeli vlast, vodstvo ADGB-a odvojilo se od Socijaldemokratske partije Njemačke (SPD) i otvoreno je surađivalo s nacistima da bi organizaciju održali na životu. Ipak, 2. maja 1933. SS i SA napali su urede ADGB-a i njezinih podružnica, oduzeli im imovinu i uhapsili njihove vođe, uništavajući tako organizaciju.

sredstvo za odvraćanje pozornosti masa od njihove trenutne nemoći i pripreme za obranu. Smjela politika ujedinjenog fronta je u ovom trenutku također jedina ispravna osnova za izbornu kampanju.

Opet, ima li Komunistička partija dovoljno snage da izvrši preokret? Da li će komunistički radnici imati dovoljno energije i odlučnosti da taj pritisak od stotinu atmosfera probije u birokratske lubanje? Bez obzira na to koliko uvredljiva ova spoznaja može biti, upravo se takvo pitanje sada postavlja.

Gore navedene misli bile su napisane kada smo iz njemačkih novina, s neizbježnim zakašnjenjem[54], pročitali da je Moskva konačno signalizirala centralnom izvršnom komitetu njemačke komunističke partije: došlo je vrijeme za dogovor sa socijaldemokracijom. Nemamo još potvrdu ove vijesti, ali zaudara na istinu: staljinistička birokracija naređuje zaokret tek nakon što se događaji obiju radničkoj klasi (u SSSR-u, Kini, Britaniji, Njemačkoj) o glavu. Kada je fašistički kancelar uperio svoje strojnice u hramove proletarijata kojem su zavezane ruke i noge – tada i tek tada je prezidij Kominterne zadobio inspiraciju: došlo je vrijeme da se uže odstrani.

Naravno, Lijeva opozicija će objeručke podržati ovu spoznaju i iz nje će pokušati iscijediti sve što je moguće za pobjedu proletarijata. Ali, dok to čini, Lijeva opozicija ni za trenutak neće zaboraviti da je ovaj zaokret Kominterne tek empirijski cik-cak, izveden pod utjecajem panike. Pojedinci koji su izjednačili socijaldemokraciju s fašizmom, sposobni su u procesu borbe protiv fašizma prijeći i u idealizaciju socijaldemokracije. Budno moramo paziti da sačuvamo potpunu političku neovisnost komunizma; da koordiniramo udarce organizacijski, bez da miješamo zastave; da u našim odnosima održimo apsolutnu odanost našem savezniku, ali da pazimo na njega, kao na našeg sutrašnjeg neprijatelja.

[U svjetlu nedavnih događaja i kontekstu tragičnih pogrešaka staljinista, priča o kapitulaciji Wels & Co. podsjeća na međuigru lude u Shakespeareovoj tragediji. Ova gospoda jučer su izjavila da je opasnost od fašizma likvidirana, i to zahvaljujući ispravnoj politici stranke [KPD]; i da je politika ujedinjenog fronta, dozvoljena u nedavnoj prošlosti, odsada kontrarevolucionarna. Dan nakon ovih priznanja, Hitler je došao na vlast, a Staljin izjavio da je politika ujedinjenog fronta, nedavno kontrarevolucionarna, odsada nužna.]

* * *

Ako staljinistička frakcija stvarno ostvari zaokret koji diktira cijela situacija, Lijeva opozicija će, naravno, zauzeti svoje mjesto u zajedničkim borbenim redovima. Ali povjerenje masa u ovaj zaokret bit će to veće što se ono

54 Trocki je vijesti i informacije iz Njemačke primao i s po nekoliko mjeseci zakašnjenja jer je u to vrijeme (1929.-1933.) bio na jednom od Prinčevih otoka (Buyukada) u Turskoj.

demokratičnije postigne. Thälmannovi govori ili manifesti centralnog izvršnog komiteta su daleko premalo za sadašnji priljev događaja. Potreban je glas stranke. Mora se sazvati partijski kongres. Nema drugog načina da partija vrati samopouzdanje u sebe i da se ojača povjerenje radnika u partiju! Kongres se mora održati u roku od dva do tri tjedna, najkasnije do otvaranja Reichstaga (ako se Reichstag uopće sazove).

Program akcije je jasan i jednostavan:

— Bez odlaganja, predložiti ujedinjeni obrambeni front svim socijaldemokratskim organizacijama od vrha do dna.
— Bez odlaganja, predložiti ADGB-u da primi RGO u sindikate.
— Bez odlaganja, započeti pripreme za izvanredni kongres stranke.
— U pitanju je glava radničke klase, glava Komunističke internacionale i – nemojmo zaboraviti – glava Sovjetske republike!

Postscriptum

Koji su mogući planovi vlade Hitler-Hugenberg u vezi s izborima za Reichstag? Savršeno je očito da sadašnja vlada ne može tolerirati Reichstag u kojem ima opoziciju u većini. S obzirom na to, kampanja i izbori moraju, na ovaj ili onaj način, dovesti do raspleta. Vlada razumije da čak i njena potpuna izborna pobjeda, tj. ako osvoji 51 posto parlamentarnih mandata, ne samo da neće značiti mirno rješenje krize, nego naprotiv, može biti signal za odlučujući potez protiv fašizma. Zbog toga vlada mora biti spremna za odlučujuću akciju kada budu poznati rezultati izbora.

Neophodna preliminarna mobilizacija snaga za ovo neće biti manje primjenjiva u slučaju da vladajuće stranke završe u manjini i posljedično budu prisiljene napustiti legalnost vajmarske republike. Dakle, u oba slučaja, u slučaju parlamentarnog poraza vlade (manje od 50 posto), i u slučaju njene pobjede (više od 50 posto), jednako se može očekivati da će novi izbori biti prilika za odlučnu borbu.

Ipak, i treća varijanta nije isključena: pod krinkom priprema za izbore, nacionalsocijalisti će izvesti državni udar bez čekanja na izbore. Taktički, ovakav potez bi iz nacističke perspektive bio i ispravniji. No, uzimajući u obzir sitnoburžoaski karakter stranke, njenu nesposobnost za samostalnu inicijativu i njezinu ovisnost o nepovjerljivim saveznicima, moramo zaključiti da bi se Hitler jedva odlučio na takav potez. Da bi takav udar Hitler planirao zajedno sa svojim saveznicima, gotovo je nemoguće jer je drugi zadatak izbora upravo da izmijeni opseg sudjelovanja Hitlerovih saveznika u vladi.

Unatoč tomu, u agitacijskom radu treba upravo naglašavati ovu treću mogućnost. Da su emocije bile prejake u predizbornom periodu, državni udar bi se možda pokazao kao nužnost za vladu, čak i da njeni praktični planovi to nisu predviđali.

U svakom slučaju, sasvim je jasno da u svojim taktičkim procjenama proletarijat mora nastaviti imajući na umu da je ostalo vrlo malo vremena. Očito, ni vladajuća većina u Reichstagu, raspuštanje novog Reichstaga za neodređeno vrijeme, ni fašistički udar prije izbora neće značiti konačno rješenje pitanja u korist fašizma. Ali svaka od ove tri varijante značila bi novu, vrlo važnu fazu u borbi revolucije i kontrarevolucije.

Zadatak Lijeve opozicije tokom predizborne kampanje je da radnicima pruži analizu tri moguće varijante unutar sveukupne perspektive ove neizbježne borbe između proletarijata i fašizma, ne zauvijek, već na život ili smrt. Takvo postavljanje pitanja čini agitaciju za politiku ujedinjenog fronta konkretnom.

Komunistička partija neprestano se žalila: "Proletarijat sve više ide u ofenzivu". Na to SAP odgovara: "Ne, proletarijat je u defanzivi; mi ga samo zovemo da prijeđe u ofenzivu". Obje formule pokazuju da ti ljudi ne znaju što se misli pod ofenzivom i defanzivom, tj. što se misli pod napadom i obranom. Nesretna činjenica je da proletarijat nije u defanzivi, nego u povlačenju koje se sutra može pretvoriti u panično bježanje.

Pozivamo proletarijat ne na ofenzivu nego na aktivnu obranu. Upravo obrambeni karakter operacija (obrana proleterskih organizacija, novina, sastanaka itd.) predstavlja polazišnu točku za ujedinjeni front u odnosu na socijaldemokraciju. Preskočiti formulu aktivne obrane znači baviti se glasnim, ali praznim frazama. Očito, u slučaju uspjeha, aktivna obrana bi se pretvorila u napad. Ali ovo bi bila kasnija faza; put do toga ide preko ujedinjene fronte u ime obrane.

Da bi se jasnije izložilo historijsko značenje akcija i odluka Komunističke partije ovih dana i tjedana, nužno je, po mom mišljenju, bez imalo ublažavanja, štoviše, sa svom oštrinom i neumoljivošću, postaviti stvar pred komuniste ovako: odricanje Komunističke partije od ujedinjenog fronta i stvaranje lokalnih obrambenih komiteta, odnosno budućih sovjeta, označava kapitulaciju partije pred fašizmom, označava historijski zločin ravan likvidaciji stranke i Komunističke internacionale. U slučaju takve katastrofe, proletarijat će kroz nasipe leševa, kroz godine nepodnošljive patnje i nesreće, doći do Četvrte internacionale.

Što je nacional-socijalizam?[55]

55 Pisano u egzilu u Turskoj, 10. juna 1933. Prevedeno s ruskog i njemačkog. Pojavilo se u nekoliko verzija u nekoliko novina, najprije u Suvremenom misliocu, oktobra 1933.

Posljednja dva paragrafa dodana su kao post skript 2. novembra 1933.

56 Alfonso XIII., kralj Španjolske, posthumno je dijete Alfonsa XII. Proglašen je za kralja odmah po rođenju 17.5.1886. te je vladao od 1886. do 1931. Njegova majka, kraljica Marija Kristina Austrijska (iz kuće Habsburg), imenovana je regentom za vrijeme njegove maloljetnosti. 1902., kada je navršio 16 godina života, preuzeo je kraljevske dužnosti.

Naivci misle da kraljevsko zvanje leži u samome kralju, u njegovom hermelinskom plaštu i kruni, u njegovom tijelu i kostima. Zapravo, kraljevsko zvanje je odnos između ljudi. Kralj je kralj zato što se interesi i predrasude milijuna ljudi prelamaju kroz njegovu osobu. Kad bujica razvoja odnese te međuodnose, kralj se onda čini samo iscrpljenom osobom s mlitavom donjom usnom. Onaj koji se nekoć zvao Alfonso XIII. mogao je govoriti o ovome iz svježih utisaka.[56]

Vođa izabran na temelju narodne volje razlikuje se od vođe izabranog na temelju božje volje u tome što je prvi prisiljen prokrčiti put za sebe ili, u svakom slučaju, pomagati konjunkturu događaja koja ga otkriva. Ipak, vođa je uvijek odnos između ljudi, individualna ponuda na kolektivnu potražnju. Kontroverza oko Hitlerove osobnosti postaje tim veća što se tajna njegovog uspjeha traži u njemu samom. U međuvremenu, bilo bi teško naći drugu političku osobu koja je u toj mjeri fokus anonimnih historijskih sila. Nije svaki razdraženi malograđanin mogao postati Hitler, ali dio Hitlera stanuje u svakom razdraženom malograđaninu.

Brzi rast njemačkog kapitalizma prije Prvog svjetskog rata nipošto nije značio tek uništavanje srednje klase. Iako je upropastio neke slojeve sitne buržoazije, brzi rast stvorio je nove slojeve: oko tvornica, obrtnike i trgovce; unutar tvornica, tehničare i rukovodioce. No, dok se održavala i dok je čak brojčano rasla – stara i nova sitna buržoazija činila je nešto manje od polovice njemačke nacije – srednja klasa ipak je izgubila i posljednji privid nezavisnosti. Srednji slojevi žive na periferiji krupne industrije i bankarskog sustava, a preživljavaju od mrvica sa stola koje im bacaju monopoli i karteli, kao i od duhovne milostinje teoretičara i profesionalnih političara.

Poraz 1918. godine zaustavio je njemački imperijalizam. Vanjska dinamika pretvorila se u unutarnju. Rat je prešao u revoluciju. Socijaldemokracija, koja je Hohenzollernima pomogla da tragično zaključe rat, proletarijatu nije dopustila da ovu revoluciju izvede do kraja. Weimarska demokracija četrnaest godina tražila je beskonačna opravdanja za vlastitu egzistenciju. Komunistička partija pozvala je radnike u novu revoluciju, ali se pokazala nesposobnom da je vodi. Njemački proletarijat prošao je uspon i poraz rata, revoluciju, parlamentarizam i pseudo-boljševizam. U vrijeme kad su se stare stranke

буржоазије истрошиле до самог дна, динамичка снага радничке класе такође се искрпила.

Послијератни каос погодио је обртнике, трговце и цивилне службенике једнако као и раднике. Аграрна криза уништавала је сељаштво. Пропадање средњег слоја није значило и њихову пролетаризацију, будући да је и сам пролетаријат избацио огромну војску кронично незапослених. Пауперизација ситне буржоазије, коју су једва могле прикрити кравате и чарапе од умјетне свиле, разједала је сва службена увјерења, а прије свега доктрину демократског парламентаризма.

Мноштво странака, зимска грозница избора, бескрајне промјене министарстава закомплицирале су социјалну кризу калеидоскопом јалових политичких комбинација. У атмосфери напетој од рата, пораза, репарација, инфлације, окупације Руhра, кризе, потреба и горчине, ситна буржоазија је устала против свих старих странака које су је издале. Теške frustracije malih vlasnika, koji nisu izlazili iz stečaja, njihovih sinova sveučilištaraca bez pozicija i klijenata, njihovih kćeri bez miraza i ženika, zahtijevale su red i željeznu ruku.

Zastavu nacionalsocijalizma podigli su laktaši iz nižih i srednjih zapovjednih redova stare vojske. Ukrašeni medaljama za ugledne službe, oficiri i podoficiri nisu mogli vjerovati da njihov heroizam i njihove patnje za domovinom ne samo da su postale bezvrijedne, nego da nisu dobili baš nikakvu zahvalnost. Otuda njihova mržnja prema revoluciji i proletarijatu. Istovremeno, nisu se htjeli pomiriti s tim da ih bankari, industrijalci i ministri šalju nazad na skromne poslove knjigovođa, inženjera, poštanskih službenika i učitelja. Otuda njihov "socijalizam". U **Yseru** i pod Verdunom naučili su riskirati sebe i druge, govoriti zapovjednim jezikom, koji je snažno zapanjio sitnog buržuja iza linija. Tako su ovi ljudi postali vođe.

Na početku svoje političke karijere Hitler se istakao samo zbog svog temperamenta, glasa jačeg od drugih, te puno samouvjerenijeg intelekta jednog mediokriteta. On u pokret nije unio nikakav konačni program, ako se zanemari uvriježena žeđ vojnika za osvetom. Hitler je krenuo s uvredama i pritužbama o Versailleskim uvjetima, visokim troškovima života, o nedostatku poštovanja prema zaslužnom podoficiru i urotama bankara i novinara iz Mojsijeva uvjerenja. U zemlji je bilo puno uništenih i utopljenih ljudi s ožiljcima i svježim ranama. Svi oni su htjeli udariti šakom o stol. Ovaj Hitler mogao je bolje od drugih. Istina, nije znao kako ispraviti zlo. Ali njegove tirade odjekivale su, jednom kao zapovijedi, drugi put kao molitve upućene neumoljivoj sudbini. Klase osuđene na propast, poput ljudi koji su smrtno bolesni, nikad se ne umaraju da prave varijacije na svoje jadikovke ili slušaju utjehe. Hitlerovi govori bili su s ovim savršeno usklađeni. Sentimentalna bezobličnost, odsustvo discipline misli, neznanje uz raznoliku načitanost – svi ovi nedostaci pretvorili su se u prednosti. One su mu dale priliku da skupi

razne vrste nezadovoljstva u prosjakovu vreću nacionalsocijalizma i da vodi masu tamo gdje ga je gurala. Iz njegovih prvih improvizacija, u memoriji tog agitatora, zadržalo se sve ono što je nailazilo na odobravanje. Njegove političke misli bile su rezultati govorničke akustike. Na ovaj načine je išao izbor parola. Na ovaj način je program objedinjen. Na ovaj način iz sirovog materijala stvarao se "vođa".

Mussolini je od samog početka svjesnije reagirao na društvene materijale od Hitlera, kojemu je policijski misticizam Metternicha mnogo bliži od političke algebre Machiavellija. Mussolini je psihički smioniji i ciničniji. Može se reći da je rimski ateist samo iskoristio religiju kao što iskorištava policiju i sudove, dok njegov berlinski kolega zaista vjeruje u nepogrešivost Rimske crkve. U vrijeme kada je talijanski diktator smatrao Marxa "našim zajedničkim besmrtnim učiteljem", on je vješto branio teoriju koja u životu suvremenog društva vidi prvenstveno uzajamno djelovanje dviju klasa, buržoazije i proletarijata. Točno, Mussolini je napisao 1914. godine, da se između ovih klasa nalaze vrlo brojni međuslojevi koji naizgled formiraju "zajedničku mrežu ljudskog kolektiva"; ali da se "u razdobljima krize, spomenuti slojevi kreću, ovisno o njihovim interesima i idejama, prema jednoj ili drugoj od osnovnih klasa". Vrlo važna generalizacija! Baš kao što znanstvena medicina bolesnu osobu može ne samo izliječiti, nego je i poslati u smrt, tako je i znanstvena analiza klasnih odnosa, predodređena od strane svog tvorca za mobilizaciju proletarijata, omogućila Mussoliniju, nakon što je promijenio strane, da mobilizira srednju klasu protiv proletarijata. Hitler je ostvario istu stvar prevođenjem metodologije fašizma u jezik njemačkog misticizma.

Lomače na kojima se spaljuje bezbožna literatura marksizma sjajno osvjetljavaju klasnu prirodu nacionalsocijalizma. Dok su nacisti djelovali kao stranka, a ne kao državna vlast, nisu baš mogli pristupiti radničkoj klasi. S druge strane, krupna buržoazija, čak i onaj njen dio koji je novčano podupirao Hitlera, nije smatrala svojom njegovu stranku. Nacionalni "preporod" u potpunosti se oslanjao na srednje klase, na najnazadniji dio nacije, na teški balast historije. Politička vještina sastojala se od toga da se čitava sitna buržoazija ujedini kroz svoje zajedničko neprijateljstvo prema proletarijatu. Što je potrebno da bi se stvari pogurale? Prije svega, ugušite one koji su ispod. Nemoćna pored krupnog kapitala, sitna buržoazija gaji nadu da će u budućnosti povratiti svoje društveno dostojanstvo na ruševinama radnika.

Nacisti zovu svoj prevrat prisvojenim nazivom – revolucija. Zapravo, u Njemačkoj, kao i u Italiji, fašizam ostavlja društveni sustav nepromijenjenim. Sam po sebi, Hitlerov prevrat nema pravo da se zove čak ni kontrarevolucijom. Ali to se ne može promatrati kao izolirani događaj; to je završetak ciklusa šokova koji su započeli u Njemačkoj 1918. godine. Novembarska revolucija,

koja je dala vlast radničkim i seljačkim sovjetima, bila je proleterska revolucija u svojim osnovnim tendencijama. Ali stranka koja je tada bila na čelu proletarijata, vratila je vlast buržoaziji. U tom smislu socijaldemokracija je otvorila razdoblje kontrarevolucija prije nego što je revolucija mogla da dovrši svoj posao. Međutim, sve dok je buržoazija ovisila o socijaldemokraciji, a posljedično i o radnicima, režim je zadržao elemente kompromisa. Ipak, međunarodna i unutarnja situacija njemačkog kapitalizma više mu nisu ostavljala prostor za kompromise. Kao što je socijaldemokracija spasila buržoaziju od proleterske revolucije, fašizam je došao da zauzvrat oslobodi buržoaziju od socijaldemokracije. Hitlerov puč je samo završna karika u lancu kontrarevolucionarnih smjena.

Sitnom buržuju je ideja razvoja mrska, jer razvoj neprestano ide protiv njega; napredak mu je donio jedino dugove koje ne može otplatiti. Nacionalsocijalizam ne odbacuje samo marksizam već i darvinizam. Nacisti proklinju materijalizam jer su pobjede tehnologije nad prirodom označile trijumf krupnog kapitala nad sitnim. Lideri pokreta ukidaju "intelektualizam", jer su i oni sami intelektualci drugog i trećeg reda, a prije svega zato što im njihova historijska uloga ne dopušta da i jednu misao dovedu do njenog zaključka. Sitni buržuj treba najveći autoritet, koji je iznad materije i iznad historije te koji će ga zaštititi od konkurencije, inflacije, kriza i aukcija. Evoluciji, materijalističkoj misli i racionalizmu – dvadesetog, devetnaestog i osamnaestog stoljeća – njegov je um suprotstavio nacionalni idealizam kao izvor herojske inspiracije. Hitlerova nacija je mitološka sjena same sitne buržoazije, patetični delirij hiljadugodišnjeg Reicha.

Da bi se nacija uzdigla nad historijom, njoj je dana podrška rase. Na historiju se gleda kao emanaciju rase. Osobine rase konstruirane su bez veze s promjenjivim društvenim okolnostima. Odbacujući "ekonomsku misao" kao temelj, nacionalsocijalizam se spušta na nižu razinu: od ekonomskog materijalizma on se obraća zoološkom materijalizmu.

Teorija rasa, posebno stvorena, čini se, za nekog pretencioznog samoukog pojedinca koji traži univerzalni ključ za sve tajne života, čini se još više melankoličnom u svjetlu historije ideja. Da bi stvorio religiju od čiste njemačke krvi, Hitler je bio dužan posuditi svoje ideje rasizma od Francuza, grofa Gobineaua[57], diplomata i literarnog diletanta. Hitler je pronašao političku metodologiju gotovu u Italiji, gdje je Mussolini u velikoj mjeri posuđivao od marksističke teorije klasne borbe. Marksizam je po sebi rezultat spajanja njemačke filozofije, francuske historije i britanske ekonomije. U genealogiji pak ideja, čak i onih najreakcionarnijih i najglupljih, nema traga rasizmu.

Neizmjerno siromaštvo nacionalsocijalističke filozofije nije, naravno, spriječilo univerzitete da se punim jedrima pridruže Hitlerovom plovnom

57 Grof Joseph Arthur de Gobineau (14.7.1816. - 13.10.1882.) – francuski aristokrat koji je danas najpoznatiji po tome što je htio opravdati rasizam uporabom znanstvene rasističke teorije i "rasne demografije" i po razradi teorije vladajuće arijevske rase. Gobineau je neposredno nakon revolucija 1848. napisao knjigu od 1400 stranica Esej o nejednakosti ljudskih rasa, u kojem je tvrdio da su aristokrati bili superiorniji od pučanstva i da su imali više arijevskih gena zbog toga što su se manje križali s inferiornim rasama (Alpinima i Mediterancima).

putu, nakon što je njegova pobjeda bila osigurana. Za većinu profesorske rulje, godine Weimarskog režima bile su razdoblja pobune i uzbune. Historičari, ekonomisti, pravnici i filozofi bili su izgubljeni u nagađanju o tome koji su od deklarativnih kriterija istine ispravni, odnosno, koji će tabor na kraju postati gospodar situacije. Fašistička diktatura uklanja Faustove sumnje i Hamletova kolebanja sveučilišnih katedri. Izlazeći iz sumraka parlamentarne relativnosti, znanje ponovno ulazi u kraljevstvo apsoluta. Einstein je morao postaviti svoj šator izvan granica Njemačke.

Na političkoj razini, rasizam je pompozna i hvalisava vrsta šovinizma u kombinaciji s frenologijom. Kao što je uništeno plemstvo tražilo utjehu u otmjenosti svoje krvi, tako je i pauperizirana sitna buržoazija zbunjena raznim bajkama o posebnoj superiornosti vlastite rase. Činjenica koju treba imati na umu jest da čelnici nacionalsocijalizma nisu rođeni Nijemci, već autsajderi iz Austrije, kao Hitler, iz bivših baltičkih provincija Careve imperije poput Rosenberga; te iz kolonijalnih zemalja, poput Hessa, koji je Hitlerov sadašnji zamjenik u vrhu stranke.[58] Bila je potrebna škola nacionalističke barbarske galame na rubovima civilizacije da bi u svoje "vođe" usadila one ideje koje su kasnije odjekivale u srcima najbarbarskijih klasa Njemačke.

Ličnost i klasa – liberalizam i marksizam – zli su. Nacija – je dobra. Ali na pragu privatnog vlasništva ova je filozofija obrnuta. Spasenje leži samo u osobnom privatnom vlasništvu. Ideja nacionalne imovine je ikra boljševizma. Iako se divi naciji i obožava je, sitni buržuj ne želi joj dati ništa. Naprotiv, on očekuje da će ga nacija obdariti vlasništvom i zaštititi od radnika i sudskog ovršitelja. Nažalost, Treći Reich neće pokloniti sitnim buržujima ništa osim novih poreza.

U suvremenoj ekonomiji, međunarodnoj po svojim vezama i anonimnoj u svojim metodama, rasni princip izgleda kao da je iskopan iz srednjovjekovnog groblja. Nacisti su unaprijed dali koncesije; čistoća rase, koja u kraljevstvu duha mora biti ovjerena putovnicom, u sferi ekonomije mora se dokazati uglavnom putem efikasnosti. U suvremenim uvjetima to znači sposobnost konkurentnosti. Kroz stražnja vrata rasizam se vraća na ekonomski liberalizam, koji je oslobođen političkih sloboda.

Nacionalizam se u ekonomiji praktično svodi na nemoćne iako divlje ispade antisemitizma. Nacisti apstrahiraju od lihvarskog ili bankarskog kapitala u suvremenom ekonomskom sustavu jer je od zla duha; i, kao što je poznato, upravo u ovoj sferi židovska buržoazija zauzima važan položaj. Klanjajući se kapitalističkom sistemu, sitni buržuj objavljuje rat protiv zlog duha profita u liku poljskog Židova s dugim kaftanom koji u svojim džepovima nerijetko nema ni centa. Pogrom postaje vrhunski dokaz rasne superiornosti.

Program kojim je nacionalsocijalizam došao na vlast dosta liči na – nažalost

58 Walter Richard Rudolf Hess (Alexandria, Egipat, 26.4.1894. – Berlin, 17.8.1987.), nacistički dužnosnik, osobni Hitlerov tajnik i njegov zamjenik te ratni zločinac.

– avaj! – židovsku trgovinu u mračnoj provinciji. Što sve nećete naći ovdje – cijene niske, a kvaliteta još niža! Sjećanja na "sretne" dane slobodne konkurencije i maglovita evociranja stabilnosti klasnog društva; nade u obnovu kolonijalnog carstva i snovi o zatvorenoj privredi; fraze o povratku rimskog do germanskog prava, i molbe za američki moratorij; zavidno neprijateljstvo prema nejednakosti od strane vlasnika automobila, životinjski strah od jednakosti od strane radnika s kapom i bez ovratnika; bijes nacionalizma i strah od svjetskih vjerovnika ... svi otpadci međunarodne političke misli napunili su duhovnu riznicu novog germanskog mesijanstva.

Fašizam je politici otvorio svu dubinu društva. Danas, ne samo u seljačkim domovima, nego i u gradskim neboderima, usporedno s dvadesetim stoljećem egzistira još deseto ili trinaesto stoljeće. Sto milijuna ljudi koristi struju, a još uvijek vjeruju u čarobnu snagu znakova i egzorcizma. Rimski papa preko radija govori o čudesnoj preobrazbi vode u vino. Filmske zvijezde idu gatarama. Avijatičari koji pilotiraju čudotvorne mehanizme stvorene ljudskim genijem nose amulete na svojim džemperima. Koje neiscrpne rezerve mraka, neznanja i divljine ljudi posjeduju! Očaj ih je podigao na noge, a fašizam im je dao zastavu. Sve što je trebalo biti uklonjeno iz nacionalnog organizma u obliku kulturnog izmeta tokom normalnog razvoja društva, sada šiklja iz grla; kapitalističko društvo povraća neprobavljeni barbarizam. Takva je fiziologija nacionalsocijalizma.

Njemački fašizam, poput talijanskog fašizma, uzdigao se na vlast preko leđa sitne buržoazije, koju je pretvorio u udarnog ovna radničke klase i institucija demokracije. Ali fašizam na vlasti najmanje je vladavina sitne buržoazije. Naprotiv, to je najokrutnija diktatura monopolskog kapitala. Mussolini je u pravu: srednje klase nisu sposobne za samostalnu politiku. U razdobljima velike krize one su pozvane da smanje apsurdnost politika jedne od dviju osnovnih klasa. Fašizam ih je uspio staviti u službu kapitala. Takve parole kao što su državna kontrola trustova i ukidanje nezarađenog dohotka dolaskom na vlast odmah su odbačene. Umjesto toga, partikularizam njemačkih "zemalja", zasnovan na specifičnostima sitne buržoazije, ustupio je svoje mjesto kapitalističko-policijskom centralizmu. Svaki uspjeh unutarnje i vanjske politike nacionalsocijalizma neizbježno znači daljnje ukidanje sitnog kapitala od strane krupnog.

Program sitnoburžoaskih iluzija nije odbačen; jednostavno je rastrgan od stvarnosti i raspušten u ritualnim činovima. Ujedinjenje svih klasa svodi se na polusimbolički obvezni rad i zapljenu praznika rada Prvog maja za "dobrobit naroda". Očuvanje gotičkog pisma nasuprot latinice simbolička je osveta za jaram svjetskog tržišta. Ovisnost o međunarodnim bankarima, Židovima među njima, nije ublažena nimalo, pa je zabranjeno klanje životinja prema

Talmudu. Ako je put do neba popločen dobrim namjerama, onda su avenije Trećeg Reicha popločene simbolima.

Svođenjem programa sitnoburžoaskih iluzija na golu birokratsku maskaradu, nacionalsocijalizam se izdiže nad nacijom kao najgori oblik imperijalizma. Apsolutno uzaludna su nadanja da će Hitlerova vlada danas ili sutra propasti kao žrtva vlastite interne nedosljednosti. Nacisti su trebali program kako bi preuzeli vlast; ali vlast nipošto ne služi Hitleru da ispuni svoj program. Njemu zadatke dodjeljuje monopolski kapital. Obvezna koncentracija svih snaga i resursa ljudi u interesu imperijalizma – to je pravi historijski zadatak fašističke diktature – znači pripremu za rat; i taj zadatak, zauzvrat, ne trpi nikakav unutarnji otpor i vodi daljnjoj mehaničkoj koncentraciji moći. Fašizam se ne može reformirati ili umiroviti iz službe. Njega se može samo oboriti. Politička orbita režima oslonjena je na alternativu, rat ili revolucija.

Postscriptum

P.S.: Bliži se prva godišnjica nacističke diktature. Sve tendencije režima imale su vremena da poprime jasne i izrazite osobine. "Socijalistička" revolucija koju su sitnoburžoaske mase zamislile kao nužan dodatak nacionalnoj revoluciji službeno je likvidirana i osuđena.

Klasno bratimljenje našlo je svoj vrhunac u činjenici da su se na dan posebno određen od strane vlade oni koji imaju, odrekli predjela i deserta u korist onih koji nemaju. Borba protiv nezaposlenosti svedena je na to da se porcija za napola gladne prepolovila. Ostalo je zadatak uniformirane statistike. "Planska" autarkija jednostavno je nova faza ekonomskog raspadanja.

Što je impotentniji policijski režim nacista u području nacionalne ekonomije, to je više prisiljen prebaciti svoje napore na vanjsku politiku. To u potpunosti odgovara unutarnjoj dinamici njemačkog kapitalizma, agresivnog skroz naskroz. Nagli prijelaz nacističkih lidera prema miroljubivim deklaracijama mogao bi zavarati samo krajnje budale. Koja druga metoda preostaje Hitleru da odgovornost za unutarnje poteškoće prebaci na vanjske neprijatelje i da pod pritiskom diktature akumulira eksplozivnu snagu nacionalizma? Ovaj dio programa, koji je direktno zacrtan čak i prije nego su nacisti preuzeli vlast, sada se pred očima svijeta realizira željeznom logikom. Datum nove europske katastrofe bit će određen vremenom koje je potrebno da se Njemačke naoruža. Ni radi se o mjesecima, ali ni o desetljećima. Bit će potrebno samo nekoliko godina prije nego se Europa ponovno strovali u rat, osim ako Hitlera unutarnje snage same Njemačke ne zaustave na vrijeme.

Hitler kao pacifist[59]

Hitler želi mir. Njegovi govori i intervjui na tu temu baziraju se na staroj formuli: rat nije sposoban riješiti nijedno pitanje, rat prijeti istrebljenjem superiornih rasa, rat dovodi do propasti civilizacije. Klasična je to argumentacija pacifista već stotinama godina! Tim više tješi činjenica da je kancelaru Reicha već pošlo za rukom uvjeriti nekoliko stranih novinara u svoju apsolutnu iskrenost. No, postoji još jedan pacifist, u čiju iskrenost ni najmanje ne treba sumnjati, Karl Ossietzky[60]. Zapitajte se zašto i dalje ostaje u koncentracijskom logoru kad njegovu osnovnu ideju željno, ako ne i vrlo talentirano, razvija sadašnji šef vlade? No Ossietzky je upravo i zatvoren izoliran da ne postavlja neugodna pitanja.

59 Napisano 23. novembra 1933. Izvor: The Militant, Vol. VI No. 57, 30. decembar 1933., str. 3.

60 Karl von Ossietzky (3.10.1889.-4.5.1938.) njemački novinar i pacifist. Dobitnik je Nobelove nagrade 1935. za svoj rad u razotkrivanju tajnog naoružanja Njemačke. Uhićen nakon dolaska nacista na vlast i paleža Reichstaga. Umro u pritvoru.

Hitlerovi argumenti

Hitlerovi argumenti uvjerljivi su u onoj mjeri u kojoj dopiru do ljudi. Svi ministri, govornici i novinari kunu se da je Treći Reich pozvan da ostvari bratstvo naroda. Ako čitava nacionalsocijalistička Njemačka i uči kako se rukuje oružjem, to je samo zato da bi bila jače prožeta mržnjom prema njemu. Čak ni Papen koji je još tamo 13. maja propovijedao da prava Njemačka treba umrijeti mlada na bojnom polju, a ne od stvrdnjavanja arterija – ne prestaje sada ponavljati da nema ništa vrednije nego umrijeti mirno i okružen unucima i praunucima.

Europski narodi strastveno žele očuvati mir. Stoga nije čudno što slušaju pompoznu argumentaciju iz Berlina. No, njihove sumnje nije lako otkloniti. Mnogi se pitaju što misliti, na primjer, o Hitlerovoj autobiografiji koja je u potpunosti izgrađena na nepomirljivosti interesa Francuske i Njemačke? Umirujuće objašnjenje već nam je pruženo: autobiografija je napisana u zatvoru, kada su autori bili napregnuti živci i samo zbog očitog nemara ministra propagande ova uznemirujuća knjiga i dan danas služi kao temelj nacionalnog obrazovanja.

"Mir" umjesto "borbe"

Nakon što se pitanje "jednakosti prava" utvrdi u korist Trećeg Reicha, Hitler će pripremiti novo izdanje, koje će potom biti umirujuće. Ako se knjiga do sada zvala "Moja borba", čiji je glavni cilj bila borba protiv Versajskog ugovora, u budućnosti će se vrlo vjerojatno zvati "Moj mir" i uz nju će se dobiti izvještaj nacional-socijalističkih doktora koji pokazuje da su sada živci autora u boljem stanju. Pritom i sudski procesi u Leipzigu govore da medicinsko-pravna svjedočanstva nacista zaslužuju neograničeno povjerenje. Kada bi na ovom svijetu postojali samo iskrenost i ljubav prema miru, život bi vjerojatno bio vječna ugoda. No, nažalost, glupost i lakovjernost još uvijek žive usporedno s ovim vrlinama. Pitanje se svodi na to tko će morati platiti za njih?

Autor ovih redaka već je jednom pokušao čitatelju skrenuti pažnju na izvanredan dokument – otvoreno pismo Hitlera tadašnjem kancelaru Reicha, von Papenu. Nažalost naš nečujni glas očito nije stigao do cilja. Otvoreno pismo nije postalo, kako smo se bili nadali, sažetak svih urednika i svih diplomatskih kancelarija. I to je sasvim opravdano. Nedavno objavljeni politički dokumenti njemačke propagande također su neosporni i vrlo poučni. Ali imaju nedostatak što su to tajne, pa se uvijek može posumnjati u falsifikat.

Hitlerovo otvoreno pismo

Otvoreno pismo nije tajni dokument. Ovaj pamflet službeno je objavila nacistička stranka 16. oktobra 1932., tri mjeseca prije Hitlerova preuzimanja vlasti. Njegov živčani sustav do tada se, trebali bismo vjerovati, u potpunosti oporavio još od testiranja 1923., a Hitler se već ponašao kao da je na čelu vlade. Trebalo je još samo da se prevladaju posljednje prepreke. Vladajuće klase gledale su prema njemu s nadom, ali ne i bez straha. Posebno su se plašili svake avanture prema "romantičarskom" šovinizmu. Prema tome, cilj otvorenog pisma bio je uvjeriti posjedničke klase, birokraciju, generale, neposrednu svitu Hindenburga da će on, Hitler, suprotno lakomislenom osvetniku von Papenu, slijediti svoje ciljeve s najvećim oprezom. Otvoreno pismo objelodanjuje cjelovit sustav vanjske politike koji tek sada poprima punu važnost. Povlačenje Njemačke iz Lige naroda prihvaćeno je u cijelom svijetu kao neočekivana i nerazumna improvizacija. Međutim, u otvorenom pismu je s apsolutnom preciznošću navedeno zašto bi Njemačka trebala napustiti Ženevu i kako bi bilo potrebno organizirati ovaj prekid.

Nacistička vanjska politika

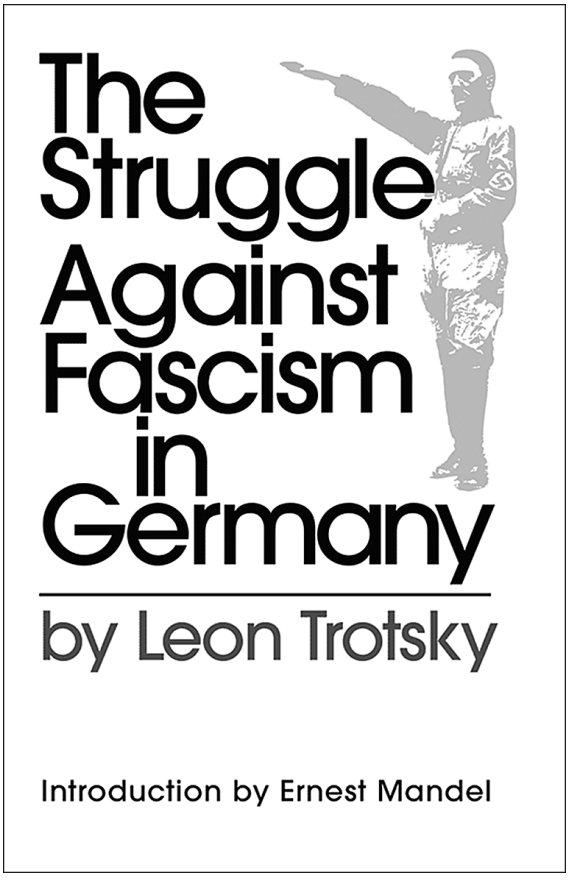

Izuzetna vrijednost pisma sastoji se u tome što je Hitler tih dana još uvijek bio prisiljen na borbu i polemiku, ishitreno otkrivajući tajne opruge svoje buduće vanjske politike. Polazište pisma je isto kao i Hitlerove autobiografije: interesi Francuske i Njemačke apsolutno su nepomirljivi; na temelju vlastite sklonosti Francuska ne može postići dogovor koji bi se temeljio na promjeni odnosa snaga u korist Njemačke; Njemačka se ne može nadati postizanju "jednakosti prava" putem rasprava na međunarodnim konferencijama; da bi međunarodna diplomacija priznala pravo Njemačke na ponovno naoružavanje, Nijemci se moraju prethodno naoružati. Ali upravo je zato nemoguće naglas zahtijevati ponovno naoružavanje Njemačke, a to je ono što čini von Papen. To jest slogan "narodnog pokreta", ali ni u kojem slučaju diplomacije. Vlada svjesna svojih odgovornosti – to je vlada Hitlera, a ne von Papena – trebala bi zahtijevati samo razoružanje Francuske. A budući da Francuska ni u jednom slučaju ne bi mogla pristati na to, Njemačka bi trebala napustiti Ligu naroda kako bi na taj način sebi oslobodila ruke. Pa da se zbog toga zarati? Ne. Njemačka je još i preslaba da bi njezina vlada u bliskoj budućnosti mogla govoriti bilo kojim drugim jezikom osim pacifističkim.

Rekreiranje njemačkog militarizma

Pozivajući se na "opasnost" koja joj prijeti s Istoka i iskorištavajući antagonizme među državama Zapada, Njemačka bi trebala ponovno stvoriti osnovu svog militarizma, postupno, prelazeći od općeg prema posebnom, prema pojedinačnom. Da bi se ovaj posao uspješno izveo, mora postojati nacionalna zavjera šutnje; iznad svega Ossietzkiji se moraju držati pod ključem! Vlada svjesna svojih odgovornosti mora uzeti instrumente pacifizma u svoje ruke. Slijedeći ovaj put, tokom nekoliko godina uspjet će pripremiti radikalnu promjenu u odnosima snaga. Nakon toga će moći iz "Moga mira" iznova prijeći u "Moju borbu", pa čak i u "Moj rat".

Takav je Hitlerov plan, koji proizlazi iz cjelokupne situacije, vanjske i unutarnje. Sam Hitler se pobrinuo da čovječanstvu pruži ključ, ili, preciznije rečeno, kalauz, da pronikne u tajne njegove buduće međunarodne politike. Uz sve poštovanje prema svjedočenju dvojice duboko dirnutih novinara, radije se oslanjamo na izjave samog Hitlera, potkrijepljene impozantnim sustavom izravnih i neizravnih dokaza.

Iz čak i čvrsto utvrđene činjenice mogu se izvući različiti praktični zaključci. Na Hitlerovu politiku mogu se dati različiti odgovori. Namjera ovog članka nikako nije dati bilo kakav savjet onima koji odlučuju o sudbini Europe: oni zasigurno sami znaju što trebaju učiniti. No preduvjet za realnu politiku, bez obzira na njene ciljeve i metode, je razumijevanje situacije i snaga koje u njoj djeluju.

Hitlerov proračunati plan

Moramo vidjeti kakav je Hitlerov plan. Hitler je napustio Ligu naroda ne pod udarcem nervozne improvizacije, već u skladu s hladno sračunatim planom. Dalje, osigurao je "nacionalnu" zavjeru šutnje. Sad nastavlja svoj rad u smjeru radikalne promjene odnosa vojnih snaga. Upravo sada, kad je taj posao već započeo, ali je još daleko od toga da daje odlučujuće rezultate, Hitler mora primijeniti najveći oprez u europskoj areni. Ne plašite nikoga, ne iritirajte nikoga; naprotiv, širom otvorite ruke. Hitler je spreman prekriti zidove ratnih tvornica pacifističkim govorima i paktovima o nenapadanju. *Paris vaut bien une messe*! (Pariz vrijedi mise!). Ako je potrebna jasna, jednostavna, nediplomatska formula pacifističke ofenzive, to je ova: sljedeće dvije ili tri godine Hitler mora mukotrpno izbjegavati preventivni rat svojih protivnika. U tim je granicama njegov pacifizam apsolutno iskren. Ali samo unutar ovih granica.

Hitlerov program[61]

I

Na Hitlera se naširoko gledalo kao na demagoga, histeričnu osobu i komičara. Takva su mišljenja odraz diplomacije nesposobne za viziju ili razumijevanje, osim za najobičnija rutinska pitanja. Pokušati ocijeniti aktualnu njemačku političku revoluciju metodama diplomacije 'pravilom palca' nije samo smiješno, nego je izuzetno opasno. Za preuzimanje vlasti potrebno je više od histerije, a u svom tom nacističkom ludilu mora postojati metoda. Teško onima koje ova činjenica ne trgne na vrijeme! Vođe njemačkog radništva nisu Hitlera uzele za ozbiljno, odbacile su njegov program kao nemoguću mješavinu reakcije i utopije. Danas su, kao posljedica njihove užasne pogreške, njihove organizacije uništene na komadiće. Što će se dogoditi ako se ova greška ponovi i u sferi svjetske politike?

17. maja Hitler je odgovorio Rooseveltu i moćnicima svojim pacifističkim govorom u Reichstagu. Do tada su mnogi mislili da će Hitler nasilno napasti Versajski sporazum, pokušavajući se obračunati s Europom onako kao što je to učinio sa zgradom Reichstaga, marksističkom literaturom i židovskim radnjama. Nitko zapravo nije znao odakle će munja sijevnuti i gdje će udariti. Je li netko mogao predvidjeti i dvadeset četiri sata unaprijed uništavanje sindikata metodom gangsterskog napada na banku? Što se još može očekivati? Onda najednom, gugutanje golubice.

Hitlerov govor u Reichstagu zapanjio je sve svojim neočekivanim pacifizmom i tako postigao svoj neposredni cilj. Uvijek je prednost iznenaditi protivnika. Hitler je tamo postigao svoj prvi uspjeh i poprilično osramotio svoje protivnike. Vrlo iskusni diplomati dopustili su si da ih nekoliko dobro sračunatih pacifističkih rečenica primiri, nakon što ih je nasmrt uplašila Papenova dernjava o krvi i željezu. John Simon je primijetio sa zahvalnošću da je kancelar govorio umjerenim tonom državnika. Kao i Austen Chamberlain. Suprotstavljajući Hitlera Papenu, "Morning Post" je otkrio "blagi naglasak juga", a svi mediji su izjavili da je ukupna atmosfera odjednom postala opuštenija. Istodobno su analizirali i objasnili ove neočekivane meke naglaske otprilike terminima: oštroumni diplomat Mussolini urazumio je Hitlera, pritisak iz Washingtona nesumnjivo je imao utjecaja, pa su se stoga očito povećale i šanse za politiku razoružanja. Kakva flagrantna greška! Psihološka

61 Napisano 1934. Izvor: "Class Struggle", službeni organ Lige komunističke borbe (nasljednice Internacionalne lijeve opozicije), Volume 4 Number 4-5, april-maj 1934.

tajna meteža je jednostavna: tko god očekuje susret s luđakom koji maše sjekirom, a umjesto toga naiđe na čovjeka s Browningom skrivenim u džepu, ne može ne osjetiti olakšanje. No, to ne mijenja činjenicu da je Browning opasniji od sjekire.

S druge strane, puno je nepovjerljivih ljudi koji u Hitlerovoj deklaraciji vide samo epizodni manevar izazvan nepovoljnim reakcijama na Papenov govor: dovoljno je, barem na nekoliko tjedana, zavarati javno mnijenje, a onda će se vidjeti. To je prejednostavno objašnjenje! Zastrašujuća haranga lorda Hailshama[62] izazvana Papenovim govorom možda je uistinu poslužila kao poticaj Hitlerovoj intervenciji. No sve se to odnosi tek na red i ton političkih deklaracija; odnosno dotiče samo tehničku stranu. Iza diplomatskog ograđivanja, skrivaju se mnogo dublji čimbenici i planovi. Kao što bi bilo pogrešno prihvatiti na riječ Hitlerov pacifizam, tako bi bilo pogrešno odbaciti deklaraciju tog "demagoga", a da ne prodremo u njezin smisao. Politički problem sastoji se u tome da uspostavimo unutarnje odnose između Hitlerove deklaracije i njegovih stvarnih planova, odnosno da pokušamo shvatiti na koje se načine fašistička Njemačka nada da će postići one ciljeve koje ne može i neće imenovati. Prošlost je već morala na odgovarajući način pokazati da ako u politici nacional-socijalizma postoji fantazija i delirij, to ne znači da je Hitler nesposoban odvagnuti stvarnost. Njegova mašta i delirij u skladu su s njegovim stvarnim političkim ciljevima. To je naše polazište u analizi unutarnje, ali i vanjske politike nacional-socijalizma.

Glavne filozofske i povijesne ideje u Hitlerovom govoru o razoružanju doista su jadne u svojoj pretencioznoj osrednjosti. Ideja o nužnosti ponovnog prilagođavanja europskih državnih granica granicama njezinih rasa koju Hitler zagovara, jedna je od onih reakcionarnih utopija kojima je ispunjen nacional-socijalistički program. Današnja Europa ekonomski se i kulturno raspada ne zato što su njezine nacionalne granice nesavršene, već zato što je stari kontinent u svim smjerovima presječen zidovima carinskog zatvora, odvojen neredom inflatornih monetarnih sustava i razbijen militarizmom koji je nužan ovoj Europi radi osiguravanja vlastitog cijepanja i dekadencije. Pomjeranje unutarnjih granica za nekoliko desetaka ili stotina kilometara u jednom ili drugom smjeru, bez ikakvih promjena, uključuje i brojne ljudske žrtve koje premašuju broj stanovnika sporne zone.

Jamstva koja daju nacionalsocijalisti oko toga da se odriču "germanizacije" ne znače i da se odriču osvajanja, jer je jedna od središnjih i najupornijih ideja u njihovom programu okupacija golemih teritorija na "istoku", tako da se tamo može uspostaviti snažno njemačko seljaštvo. Nije slučajno da je pacifistička deklaracija, buncajući iznenada i neočekivano, napustila tlo "idealnog" razdvajanja rasa, i da poluprijetećim tonom upozorava da izvor

62 Quintin McGarel Hogg, Baron Hailsham of St Marylebone (9.10.1907.-12.10.2001.), britanski konzervativni političar.

budućih sukoba može nastati iz "prenaseljenosti Zapadne Europe." Hitler ukazuje samo na jedan izlaz iz prenaseljene Europe, prvenstveno Njemačke, a to je Istok. Kad je, lamentirajući zbog nepravedne njemačko-poljske granice, izjavio da bi se bez poteškoća moglo pronaći "na istoku" rješenje koje može podjednako zadovoljiti "težnje Poljske" i "legitimna prava Njemačke", Hitler je jednostavno imao na umu pripajanje sovjetskog teritorija. U tom smislu, odricanje od germanizacije znači načelo privilegiranog položaja germanske "rase" kao više kaste na okupiranim teritorijima. Nacisti jesu protiv asimilacije, ali ne i protiv aneksije. Više vole istrebljenje pokorenih "inferiornih" naroda nego njihovu germanizaciju. Zasad se, na sreću, radi samo o hipotetičkim osvajanjima.

Kad Hitler s ogorčenjem ustvrdi da se veliki njemački narod pretvorio u drugorazrednu naciju i da je to u suprotnosti s interesima međunarodne solidarnosti i načelom jednakih prava za sve narode, on jednostavno govori efektno. Cijela povijesna filozofija nacionalsocijalizma proizlazi iz navodno temeljne nejednakosti nacija i prava "superiornih" rasa da gaze i iskorijene "inferiorne" rase. Nepotrebno je reći da Nijemci zauzimaju istaknuto mjesto među tim superiornim narodima. Gledano u cjelini, Hitlerov program za obnovu Europe je reakcionarno-utopijska mješavina rasnog misticizma i nacionalnog kanibalizma. Nije ga teško podvrgnuti razornoj kritici. Međutim, ostvarenje ovog programa nije prvi cilj fašističke diktature, nego je to ponovna uspostava vojne moći Njemačke. I to zato što je bez ove nemoguće govoriti o bilo kojem programu. I jedino iz ovog ugla za nas ima smisla Hitlerov govor o razoružanju.

II

Hitlerov program je program njemačkog kapitalizma, agresivnog, ali rukama i nogama vezanog za Versailles i rezultate Svjetskog rata. Ova kombinacija potencijalne snage i stvarne slabosti objašnjava iznimno eksplozivan karakter ciljeva nacionalsocijalizma i objašnjava krajnju razboritost najneposrednijih koraka za postizanje tih ciljeva. Hitler danas može govoriti o popuštanju i postupnom razvezivanju čvorova, ali ne i o njihovom razrezivanju. Svaka revizija ugovora, osobito sustava naoružanja, značila bi promjenu sadašnjeg odnosa snaga: Njemačka bi morala ojačati, a Francuska oslabiti. Izvan toga, samo pitanje revizije nema značenje za Njemačku. S druge strane, sasvim je jasno da francuski vladari neće prihvatiti nikakve promjene koje bi oslabile položaj Francuske u korist Njemačke. Zato nacisti smatraju iluzornom i fantastičnom svaku politiku proračunatu na poboljšanju međunarodnog

položaja Njemačke kroz dogovor s Francuskom. Iz tog uvjerenja, kao što će biti dalje vidljivo, proizlazi sva Hitlerova politička aktivnost, pa onda i neizbježnost novog sukoba između Njemačke i Francuske.

Ali ne danas, pa ni sutra. Upravo tu "ispravku" s obzirom na vrijeme Hitler unosi u svoju deklaraciju i u tom smislu to nije puka "obmana". Kad je Goering zapalio Reichstag nije riskirao ništa osim glava svojih agenata. Zapaliti Evropu s predumišljajem malo je škakljiviji poduhvat. U svom sadašnjem stanju Njemačka ne može ratovati jer je razoružana. Ovo nije fraza – to je činjenica. Studenti s cvikerima i nezaposleni koji nose svastiku nisu nikakva zamjena za vojsku Hohenzollerna. Naravno, Hitler može tu i tamo djelomično prekršiti obveze koje se odnose na naoružanje. Ali se neće odlučiti na bilo kakve otvorene mjere velikih razmjera koje bi ga uvukle u izravan i flagrantan sukob s propisima Versaillesa. Samo neke "sretne" okolnosti u formi komplikacija između teško naoružanih evropskih država, mogu dozvoliti nacional-socijalizmu da u bliskoj budućnosti poduzme drastične korake u vanjskoj politici. Bez njih, Hitler će biti prisiljen ograničiti se na velike diplomatske kombinacije u inozemstvu i na sitno krijumčarenje vojne opreme kod kuće.

Borba nacista u Austriji i u Danzigu, uz svu oštrinu, nije u suprotnosti s gore navedenim programom djelovanja. Prije svega, rast nacional-socijalizma u Austriji je neizbježna činjenica, osobito nakon pobjede u Njemačkoj. Reakcije u inozemstvu protiv hitlerizacije Austrije samo će ojačati fašističku plimu. Osvajajući Austriju iznutra, Hitler sebi stvara prilično važnu potporu. Međunarodne komplikacije koje će iz toga proizaći neće se lako pomiriti s Versajskim ugovorom. Hitler očito zna da se sili argumenata mogu postaviti i argumenti sile protiv njegove politike. Stoga mora biti u stanju brzo reagirati u stanju nužde i uvijek će za to imati vremena, tako što će svoju poziciju u Austriji i Danzigu pretvoriti u monetu za potkusurivanje kod međunarodnih dogovora.

Potencijalna snaga ne oslobađa Njemačku od njezine sadašnje slabosti. Ako si je Njemačka Hohenzollernovih dala u zadatak "organiziranje Evrope" da bi nakon toga ostvarila novu podjelu svijeta, današnja Njemačka, koju je poraz bacio daleko unazad, prisiljena je sebi postaviti još jednom zadatke koje je Bismarckova Pruska davno riješila: postizanje evropske ravnoteže koja predstavlja fazu u procesu ujedinjenja svih njemačkih teritorija. Hitlerov praktični program danas limitiran je evropskim horizontom. Problemi kontinenata i oceana izvan su njegovog vidokruga i mogu mu biti od praktičnog interesa samo ako su protkani evropskim unutarnjim problemima. Hitler govori isključivo obrambeno: to u potpunosti odgovara stupnju kroz koji mora proći preporođeni njemački militarizam. Ako je vojno pravilo – napad je najbolja obrana – ispravno, onda diplomatsko pravilo – najbolja priprema za

napad je briga o obrani – nije ništa manje točno. U tom smislu, Brockdorf-Rantzau, koji je imao smisla za paradokse, rekao mi je u Moskvi: *Si vis bellum para pacem* (Ako želite rat, pripremajte se za mir).

Hitler računa na potporu Italije i, u određenim granicama, ona mu je zajamčena. Ne toliko zbog sličnosti njemačke i talijanske vlade – čisto njemački Treći Reich je, kao što je poznato, otvoreno latinski plagijat – koliko zbog sličnosti u mnogim svojim inozemnim težnjama. No, samo s talijanskom štakom njemački imperijalizam neće stati na noge. Samo pod uvjetom podrške iz Engleske fašistička Njemačka može steći potrebnu slobodu kretanja. Stoga, nema avantura i nema deklaracija koje mirišu na avanturu! Hitler razumije da bi svaki udarac prema Zapadu (udarac Poljskoj vratio bi se i na Zapad) odmah zbližio Englesku i Francusku i obvezao bi Italiju na veliki oprez. Svaki neoprezan, preuranjen, rizičan čin politike osvete automatski bi doveo Njemačku do izolacije i – s obzirom na njenu vojnu nemoć – do nove ponižavajuće kapitulacije. Čvorovi Versajskog ugovora bili bi još čvršće zategnuti.

Sporazum s Engleskom zahtijeva samoograničavanje. No Pariz – a ovdje se radi o Parizu – vrijedan je mise. Kao što je sporazum s Hindenburgom, posredstvom Papena, omogućio Hitleru da izvrši državni udar u obliku tumačenja Weimarskog ustava, tako bi i sporazum s Engleskom, posredstvom Italije, omogućio Njemačkoj da "legalno" opustoši i poništi Versajski ugovor. U ovim se okvirima mora razmotriti kancelarova pacifistička izjava u Reichstagu 17. maja. Hitlerov pacifizam nije slučajna diplomatska improvizacija, već vitalni dio velikog manevra koji treba radikalno promijeniti odnos snaga u korist Njemačke i postaviti temelje za evropsku i svjetsku ofenzivu njemačkog imperijalizma.

Međutim, ovo je samo jedan dio Hitlerova programa i to njegov negativni dio. Suzdržavanje od preuranjenih pokušaja osvete u biti je nastavak Stresemannove politike; aktivna podrška Engleske nije dovoljna garancija. Deklaracija od 17. maja sadrži jasne naznake druge, pozitivne, strane nacističkog programa, a to je borba protiv boljševizma. To se ne tiče raspada njemačkih proleterskih organizacija, već prije znači rat protiv Sovjetskog Saveza. U bliskoj vezi s programom nagona prema istoku, Hitler preuzima na sebe zaštitu evropske civilizacije, kršćanske religije, britanskih kolonija i drugih moralnih i materijalnih vrijednosti, protiv boljševičkog barbarstva. Preuzimanjem ovog križarskog rata nada se da će Njemačkoj osigurati pravo na naoružavanje. Hitler je uvjeren da je na ljestvici Velike Britanije opasnost njemačkog fašizma za zapadnu Evropu manja od opasnosti boljševičkih sovjeta na istoku. Ova ocjena predstavlja najvažniji ključ cjelokupne Hitlerove vanjske politike. Najvažniji, ali ne i jedini.

Nacional-socijalistička diktatura neće samo igrati na proturječja između Zapada i Istoka, već i na sve antagonizme zapadne Evrope, a njih ne manjka. Nasuprot uskrsnuću Austro-Ugarske, Hitler obećava posebnu pozornost Njemačke "mladim nacionalnim državama Evrope". On traži pomoćne poluge za ponovno uspostavljanje evropske ravnoteže, predlažući malim i slabim državama da se okupe oko pobijeđenih, a ne pobjednika. Kao što je nacional-socijalizam u svojoj unutarnjoj politici okupio razorene i očajne pod svojom zastavom kako bi ih još sigurnije podredio interesima monopolističkog kapitala, tako će Hitler u svojoj vanjskoj politici nastojati stvoriti jedinstven front svih pobijeđenih i povrijeđenih, ali samo da bi ih još bezobzirnije slomio u budućnosti pod teretom njemačkog imperijalizma.

Ako je Hitler tako željno prihvatio engleski plan za smanjenje naoružanja, to je samo zato što je unaprijed i s potpunom sigurnošću računao na njegov neuspjeh. Nije preuzeo na sebe odioznu ulogu grobara pacifističkih prijedloga; tu funkciju radije prepušta drugima. Iz istog razloga Hitler nije zanemario svoju "toplu zahvalnost" američkom predsjedniku na njegovoj izjavi u korist smanjenja naoružanja. Što je šire i opsežnije program razoružanja predstavljen pred cijelim svijetom, i što će neizbježnije završiti kolapsom, to će njemačko pravo na ponovno naoružavanje biti neospornije. Ne, Hitler se ne sprema nasiljem srušiti Versailles – za nasilje se mora imati moć! Ali čvrsto računa na izglede da će, nakon neuspjeha britanskog programa koji on "podržava", Engleska, zajedno s Italijom, svom snagom podržati pravo Njemačke da osnaži svoju obranu ... protiv Istoka. Ništa osim obrane, i to samo protiv Istoka! Sreća u nesreći je da imamo politički dokument iznimne vrijednosti koji navedeno jasno prikazuje.

III

Mislimo na otvoreno Hitlerovo pismo Papenu, objavljeno kao pamflet 16. oktobra 1932. Iako vrlo kontroverzno, pismo je ostalo nezapaženo izvan Njemačke. Vođe nacionalsocijalizma previše govore i pišu! Ipak, to pismo trebalo je biti na stolu svakog diplomate ili novinara koji se bavi današnjom vanjskom politikom Njemačke. Prisjetimo se političke situacije u vrijeme kada se pojavio ovaj pamflet. Papen je bio kancelar. Hitler je bio u opoziciji s velikim izgledima da preuzme vlast – između 13. augusta, kada ga je Hindenburg odbio imenovati za šefa vlade, i 30. januara, kada mu je feldmaršal bio prisiljen prepustiti njemačko zapovjedništvo. Otvoreno pismo nije bilo namijenjeno masama, već vladajućim klasama i imalo je za cilj dokazati im da se društveni režim Njemačke ne može spasiti samo birokratskim metodama,

da su samo nacionalsocijalisti imali ozbiljan program u vanjskoj politici, konačno, da je on, Hitler, bio toliko udaljen od kukavičje ostavke koliko i od avanturizma. Pismo je bilo sve samo ne senzacionalno, zapravo bio je to najtrjezniji dokument. Danas bi Hitler, može se pretpostaviti, najradije spalio svoj pamflet. Tim pažljivije bi ga njegovi protivnici trebali analizirati.

"Apsurdno je misliti", objasnio je Hitler Papenu, "da će moć koja je razoružala nas, danas ozbiljno razoružati i sebe, a da na to ne bude prisiljena." Drugim riječima, jednako je apsurdno čekati da Francuska jednog lijepog dana pristane na ponovno naoružavanje Njemačke. Ogromna vojna nadmoć Francuske oslobađa je od potrebe za sporazumom s pobijeđenim neprijateljem na temelju jednakih prava. Svaki pokušaj da se Francuskoj predloži vojni sporazum u zamjenu za naoružanje ne samo da će biti vrlo hladno primljen, nego će odmah alarmirati i državu protiv koje bi mogao biti usmjeren: Hitler aludira, naravno, na Sovjetski Savez. Njemačka može steći pravo naoružavanja samo putem "izvornog uspostavljanja europske ravnoteže". Engleska i Italija zainteresirane su za ostvarenje ovog cilja, ali ni u kojem slučaju i ni pod kojim uvjetima to nije i Francuska. "Nemoguće je uopće pomisliti da se nedostatak bliskosti i suglasnosti s Engleskom i Italijom može nadoknaditi uspostavljanjem boljih odnosa s Francuskom!" Temeljna teza Hitlerove vanjske politike, koja odbacuje propale ideje, ili ako više volite, iluzije Locarna, u pogledu jasnoće ne ostavlja ništa nedorečeno. U deklaraciji od 17. maja naravno nećemo naći tako jasan prikaz. Ali deklaracija ni na koji način nije u suprotnosti s otvorenim pismom, naprotiv, razvija i primjenjuje njegov program za određenu fazu.

Cilj njemačke politike je ponovno uspostavljanje vojnog suvereniteta države. Sve ostalo samo je sredstvo do tog cilja. No, uopće nije potrebno da se sredstva konstruiraju po slici cilja. Njemačka se ni pod kojim okolnostima ne smije svijetu predstavljati s vlastitim programom naoružavanja, a još manje na ovoj konferenciji o razoružanju. Iz dva razloga: nijedna konferencija nije u stanju donijeti odluku koja bi radikalno promijenila materijalni odnos snaga; sam zahtjev za pravom na naoružanje, iako ostaje čisto platonska demonstracija, ipak će omogućiti Francuskoj da suzbije pitanje vlastitog razoružanja i, što je još gore, približi Englesku Francuskoj.

Ovaj posljednji ishod, prema Hitleru, već je donekle postignut kao posljedica Papenove nepromišljene politike. Engleska je prisiljena podržavati Francusku mnogo više nego što želi. Mora se priznati da kritika koju je Hitler uputio "džentlmenskom klubu" i samom kancelaru Reicha kao diletantu i avanturistu nije samo zajedljiva nego i prilično uvjerljiva. "Nacionalni" baruni i birokrati uopće nemaju vanjsku politiku. Zveckanje nepostojećeg oružja diktirano im je domaćim razmatranjima: oni su spremni iskoristiti nacionalistički pokret, istovremeno zaustavljajući njegov daljnji rast.

Nesumnjivo nadahnut Bismarckom, Hitler neće ustuknuti od udarca posljednjem Hohenzollernu. Papen i njegovi kolege samo su nasljednici i imitatori teatralne politike Wilhelma II., s tom temeljnom razlikom što je Kaiser imao vojsku prve klase, dok oni na to imaju samo sjećanje na nju. Hitler ovdje pogađa u srž.

Nakon toga nije teško shvatiti koliko je teško griješio onaj dio tiska i diplomacije koji je nastojao otkriti pravi program sadašnje njemačke vlade u Papenovoj retorici o osebujnom šarmu smrti na bojnom polju. Treba imati na umu da se Papen, kojega su nacisti tokom kratkog razdoblja svoje vladavine tretirali kao kapetana zmajeva, među njima osjeća kao čovjek koji je stalno na probi. 13. maja progovorio je neobično glasnim tonom kako bi se uklopio – ali pogriješio je u svojim proračunima. Netko može imati svoje mišljenje o ukusima starijeg kapetana zmajeva koji, između uzimanja doze Urodonala i ispijanja čaše vode Huniadi Janos, među mladima propagira prednosti gelera nad arteriosklerozom. No, jedna je stvar neosporna – iza Papenova diskursa ne krije se nikakav program. "Pacifizam" sadašnjeg kancelara mnogo je opasniji od ratobornih letova vicekancelara.

Tako dolazimo do objašnjenja oštre kontradikcije između Hitlerove deklaracije i prethodne politike Neuratha, Nadolnyja i drugih. Hitler je postao kancelar po cijenu prihvaćanja ministarstva baruna i tajnih vijećnika. Kamarila oko Hindenburga tješi se idejom vođenja svoje politike i pod Hitlerom. Po svoj prilici, tek su prijeteći odjeci Papenovog govora u inozemstvu dali mogućnost Hitleru da konačno preuzme u svoje ruke kormilo vanjske politike. Nije Wilhelmstrasse taj koji je novom kancelaru diktirao deklaraciju od 17. maja. Naprotiv, Hitler je taj koji je pokorio fantazije baruna i tajnih vijećnika Wilhelmstrasse.

IV

No, vratimo se otvorenom pismu. Ono neobičnom oštrinom napada slogan o mornaričkom naoružanju koji je Papen lansirao. Čak i da Njemačka ima sredstva – a nema, navodi se u pamfletu – ne bi bilo dopušteno pretvoriti ih u ratne brodove i bilo bi nemoćno prekršiti zabranu. Samo taj slogan vojnog naoružanja već je približio Englesku Francuskoj. Ovdje, piše pamflet, "imate rezultate vašeg doista fatalnog vodstva u vanjskoj politici, gospodine von Papen!"

Borba za naoružavanje Njemačke na moru i kopnu mora se temeljiti na određenoj političkoj ideji. Hitler to naziva svojim imenom: relativno je lako motivirati potrebu "jačanja obrane od latentnih opasnosti Istoka". Simpatije

za takav program unaprijed su zajamčene od strane "dalekovodnih osoba, vizionara" na Zapadu – očito ne u Francuskoj. Tek se sa stajališta "obrane koja nam je potrebna na Istoku", s obzirom na Baltičko more, Engleska može uvjeriti da prihvati "ispravke" i u pomorskim paragrafima Versajskog ugovora. Jer ne smije se zaboraviti da je "u sadašnjem trenutku važno za budućnost Njemačke držati stav punog povjerenja prema Engleskoj".

Njemački nacionalni pokret može i treba zahtijevati naoružanje, ali njemačka vlada ni u kojem slučaju ne smije izložiti taj zahtjev. Danas mora inzistirati samo i isključivo na razoružanju pobjednika. Hitler je smatrao samorazumljivim da je konferencija o razoružanju osuđena na neuspjeh. "Nema uopće potrebe", napisao je tri mjeseca prije dolaska na vlast, "da njemačko izaslanstvo beskrajno sudjeluje u ženevskoj komediji o razoružanju. Bilo bi dovoljno da se jasno pred cijelim svijetom razotkrije želja Francuske da se ne razoruža, pa da nakon toga napustimo Konferenciju, navodeći da su same sile potpisnice povrijedile Versajski mir i da Njemačka pod ovim okolnostima mora rezervirati za sebe donošenje odgovarajućih zaključaka."

Deklaracija Hitlera, kao kancelara, samo služi razvoju ove teme. Odbijanje pobjednika da se razoružaju značilo bi "konačnu moralnu i stvarnu likvidaciju samih ugovora". Njemačka bi takvo ponašanje protumačila kao želju da se ova točka "ukloni s konferencije". U tom bi slučaju bilo teško "nastaviti biti članom Lige nacija". Zaista se vidi, otvoreno pismo neophodno je kao ključ Hitlerove strategije!

Izlazak Njemačke iz Lige nacija bio bi popraćen nezadovoljstvom između Francuske, s jedne strane, i Engleske i Sjedinjenih Država, s druge strane. Tako bi se stvorili prvi preduvjeti za novu uspostavu "europske ravnoteže" u kojoj Njemačka mora imati rastuću poziciju. Podudarnošću Italije i Engleske Hitler bi stekao mogućnost ponovnog naoružavanja Njemačke, i to ne sitnim krijumčarskim mjerama, već krupnim "korekcijama" Versajskog ugovora. Paralelno s tim, razvijao bi se program "obrane" od Istoka. U tom se procesu neizbježno mora nadvladati kritična točka: rat. Protiv koga? Ako se linija protiv Istoka ne pokaže kao linija najmanjeg otpora, eksplozija bi se mogla dogoditi u drugom smjeru. Jer, ako je još uvijek moguće raspravljati u kojoj se mjeri ofenzivna sredstva razlikuju od obrambenih, onda je već nesporno da su vojna sredstva pogodna za Istok jednako prikladna i za Zapad.

Hitler se priprema za rat. Njegovu politiku u sferi ekonomije prvenstveno diktira briga oko maksimalne ekonomske neovisnosti Njemačke u slučaju rata. Ciljevima vojne pripreme mora biti podređena i služba obveznog rada. No, sam karakter ovih mjera ukazuje na to da ovo nije pitanje za sutra. Napad na Zapad u manje-više neposrednoj budućnosti mogao bi se izvesti samo pod uvjetom vojnog saveza između fašističke Njemačke i Sovjeta. Međutim, samo

najburniji dijelovi emigracije bijele garde mogu vjerovati u mogućnost takvog apsurda ili od toga nastojati napraviti prijetnju. Napad na Istok može se dogoditi samo pod uvjetom potpore jedne ili više moćnih država Zapada. Ova je varijanta, u svakom slučaju, izglednija. Ali ni ovdje se pripremno razdoblje neće mjeriti tjednima ili mjesecima.

Pakt četiri sile, koji unaprijed ne donosi ništa suštinsko, može samo organizirati međusobni kontakt najvećih država zapadne Evrope. To je jamstvo protiv opasnosti sekundarnog reda, ali ne i od temeljnih antagonizama. Hitler će nastojati iz pakta izvući sve prednosti za napad na Istok. Odredbe pakta ne određuju više od deset posto njegove buduće sudbine. Njegova stvarna povijesna uloga bit će određena stvarnim odnosima i grupiranjem njezinih sudionika, njihovih saveznika i protivnika.

Hitler je u sljedećih deset godina spreman ne poduzimati nikakve vojne akcije protiv Francuske ili Poljske. U deklaraciji je odredio pet godina kao period tokom kojeg se mora postići istinska jednakost prava Njemačke u pogledu oružanih snaga. Naravno, ove izraze ne treba doživljavati kao izvanredno značajne. Ali oni ocrtavaju vremenske granice unutar kojih vodeći krugovi fašizma ograničavaju svoje planove osvete. Domaće poteškoće, nezaposlenost, propast i neimaština sitne buržoazije mogu, naravno, potaknuti Hitlera na preuranjene radnje koje bi on sam hladnom analizom smatrao štetnima. U politici se čovjek mora bazirati ne samo na planove protivnika, već i na sve moguće zapletenosti okolnosti u kojima djeluje. Povijesni razvoj Evrope neće se u tišini pokoriti toku događaja razrađenom u Smeđoj kući u Münchenu. No, ovaj ovdje tok događaja nakon Hitlerova preuzimanja vlasti, postao je jedan od najvećih čimbenika evropskog razvoja. Plan će se sasvim sigurno mijenjati u skladu s događajima. No, izmjene se ne mogu razumjeti ako se nema slika u cjelini.

Autor ovih redaka ne smatra se pozvanim da čuva Versajski ugovor. Evropi treba nova organizacija. Ali nam se loše piše, ako ovaj zadatak padne u ruke fašizmu. Povjesničar dvadeset i prvog stoljeća u tom će slučaju neizbježno morati napisati: Epoha propadanja Evrope započela je ratom 1914. Nazvan "ratom demokracije", ubrzo je doveo do dominacije fašizma postao instrument koncentriranja svih snaga evropskih nacija prema cilju "rata za oslobođenje" ... od rezultata prethodnog rata. Tako je fašizam, kao izraz slijepe ulice u kojoj se Evropa našla, u isto vrijeme bio i instrument uništavanja njenih gospodarskih i kulturnih dostignuća. Ipak, nadajmo se da je u ovom starom kontinentu još uvijek dovoljno života da krene drugačijim povijesnim putem.

Trocki predviđa da će Staljin tražiti dogovor s Hitlerom[63]

Kao vojna sila, Čehoslovačka nestaje s karte Evrope. Gubitak tri i pol milijuna duboko neprijateljskih Nijemaca bio bi prednost u vojnom smislu da ne znači i gubitak prirodnih granica. Uporišta boemske tvrđave urušavaju se na zvuk fašističkog roga. Njemačka ne stječe samo tri i pol milijuna Nijemaca, već i čvrstu granicu. Ako se Čehoslovačka do sada smatrala vojnim mostom SSSR-a za u Europu, sada postaje most za Hitlera u Ukrajinu. Međunarodno "jamstvo" neovisnosti ostataka Čehoslovačke značit će nemjerljivo manje od istog jamstva za Belgiju prije Svjetskog rata.

Slom Čehoslovačke je kolaps Staljinove međunarodne politike vođene posljednjih pet godina. Moskovska ideja o "savezu demokracija" za borbu protiv fašizma beživotna je fikcija. Nitko se ne želi boriti radi apstraktnog načela demokracije: svi se bore za materijalne interese. Engleska i Francuska radije zadovoljavaju Hitlerove apetite na račun Austrije i Čehoslovačke, nego na račun svojih kolonija.

Vojno savezništvo između Francuske i SSSR -a od sada gubi 75% svoje vrijednosti, a na dobrom je putu da izgubi i čitavih 100%. Mussolinijeva stara ideja o paktu četiri sile europskih sila, pod dirigentskom palicom Italije i Njemačke, postala je stvarnost i to barem do nove krize.

Zastrašujući udarac međunarodnom položaju SSSR-a naplata je za kontinuiranu krvavu čistku koja je obezglavila vojsku, poremetila ekonomiju i otkrila slabosti staljinističkog režima. Izvor defetističke politike leži u Kremlju. Sada možemo sa sigurnošću očekivati da će se sovjetska diplomacija pokušati približiti Hitleru po cijenu novih povlačenja i kapitulacija koje zauzvrat mogu samo približiti raspad staljinističke oligarhije.

Kompromis oko leša Čehoslovačke ni najmanje ne jamči mir, već samo stvara povoljniju osnovu za Hitlera u nadolazećem ratu. Chamberlainovi avionski letovi ući će u povijest kao simbol onih diplomatskih grčeva kroz koje je prošla podijeljena, pohlepna i nemoćna imperijalistička Evropa uoči novog pokolja koje će cijeli naš planet potopiti krvlju.

63 Napisano 1. oktobra 1938. Izvor: "Socialist Appeal", Vol. II No. 43, 8. oktobar 1938., str.1

Izjava za medije o sovjetsko-njemačkom savezu[64]

64 Napisano 4. septembra 1939. Izvor: Socialist Appeal, Vol. III No. 67, 9. septembra 1939., str. 1 i 4.

S mnogih strana su me pitali zašto se ranije nisam izrazio o njemačko-sovjetskom paktu i njegovim posljedicama. Spriječile su me nepredvidive osobne okolnosti (bolest i odlazak iz Mexico Cityja na selo). Mislio sam, štoviše, da su sami događaji toliko jasni da im nije potreban komentar. No pokazalo se da je drukčije: U različitim zemljama još uvijek ima ljudi – istina u sve manjem broju – koji imaju hrabrosti zamisliti izdaju Kremlja kao čin političke vrline. Prema toj gospodi, Staljin i Hitler imaju zajedničke ciljeve koje slijede metodama tajne diplomacije u interesu ... mira i demokracije. Nije li ovaj argument odvratna budalaština?

Od 1933. u svjetskom tisku pokazujem i dokazujem da Staljin traži uzajamno razumijevanje s Hitlerom. Ovu sam prognozu posebno dokazao u svojim izjavama pred Deweyevom istražnom komisijom u Coyoacanu u travnju 1937. ("Slučaj Leona Trockog", Harper's and Bros., NY). Sada cinici u službi Kremlja pokušavaju predstaviti stvar kao da se potvrđuje njihov program - "savez demokracija" i "kolektivna sigurnost". U međuvremenu, kažu, moja je prognoza bila pogrešna: predvidio sam, navodno, zaključenje agresivnog vojnog pakta, dok su Staljin i Hitler dovršili samo pacifistički, humanitarni pakt o međusobnom nenapadanju (Hitler je, kao što je poznato, strogi vegetarijanac). Nije li previše očito zašto je Hitler započeo napad na Poljsku odmah nakon zagrljaja Ribbentropa i Molotova? Neki od manje inteligentnih branitelja Kremlja neočekivano su se sjetili (ranije to nisu znali) da je Poljska "polufašistička država". Čini se da je pod blagotvornim utjecajem Staljina Hitler započeo rat protiv "polufašizma". Ili je možda Hitler samo iskoristio djetinjasto povjerenje Staljina? Da je zaista tako, Staljin je mogao odmah otkloniti zabludu. *No zapravo je Vrhovni sovjet odmah ratificirao pakt u istom trenutku kad su njemačke trupe prešle poljsku granicu*. Staljin je vrlo dobro znao što radi.

Kako bi napao Poljsku i izveo rat protiv Engleske i Francuske, Hitleru je bila potrebna prijateljska "neutralnost" SSSR-a, plus sovjetske sirovine. Politički i trgovački ugovori osiguravaju Hitleru oboje.

Molotov je na sjednici Vrhovnog sovjeta pohvalio prednosti trgovačkog sporazuma s Njemačkom. Nema u tome ništa iznenađujuće. Njemačkoj su

potrebne sirovine po svaku cijenu. Prilikom vođenja rata troškovi se ne računaju. Potrošači, špekulanti i pljačkaši uvijek napreduju u ratu. Kremlj je opskrbljivao naftom za talijansku kampanju protiv Abesinije. Španjolskoj je Kremlj naplatio dvostruku cijenu za loše oružje koje je isporučio. Sada Kremlj očekuje od Hitlera dobru cijenu za sovjetske sirovine. Lakeji Kominterne ni ovdje se ne srame braniti akcije Kremlja. Svaki pošten radnik mora stisnuti šaku prema ovoj politici!

65 Stara japanska riječ za cara (vladara).

Kapitalucija fašizma

Dubinsko cinični, branitelji Kremlja vide veliku zaslugu Staljina u tome što on ne napada izravno Poljsku. U tim okolnostima također su otkrili da moje prognoze ne stoje. Ali u stvarnosti nikada nisam predvidio da će Staljin sklopiti agresivni pakt s Hitlerom. Staljin se prije svega boji rata. Njegova politika kapitulacije prema Japanu posljednjih godina svjedoči o tome. Staljin ne može ratovati s nezadovoljnim radnicima i seljacima i s obezglavljenom Crvenom armijom. Rekao sam to mnogo puta posljednjih godina i ponavljam to opet. Njemačko-sovjetski pakt kapitulacija je Staljina pred fašističkim imperijalizmom sa ciljem održavanja na vlasti sovjetske oligarhije.

U svim pacifističkim maskaradama koje je organizirala Kominterna, Hitler je proglašen glavnim, ako ne i jedinim agresorom; naprotiv, Poljska je za njih bila nevino janje. Kad je Hitler prešao s riječi na djela i započeo agresiju na Poljsku, Moskva je isto prešla na djela ... i pomaže Hitleru. Ovo su jednostavne činjenice. Od njih je nemoguće pobjeći, pa ni trulom sofisticiranošću.

Branitelji Kremlja pozivaju se na činjenicu da je Poljska odbila dopustiti sovjetskoj vojsci ulazak na njezin teritorij. Ne znamo tok tajnih pregovora. Možemo priznati da je Poljska pogrešno ocijenila vlastite interese kada je odbila izravnu pomoć Crvene armije. No, slijedi li iz poljske zabrane stranih vojnih snaga na svom teritoriju, pravo Kremlja da pomogne njemačku invaziju na Poljsku?

Konačno, branitelji Kremlja pozivaju se na činjenicu da je njemačko-sovjetski pakt razbio "sile osovine", izolirajući Japan. U *stvarnosti, SSSR je zauzeo mjesto Japana u strukturi osovine*. Pomoć dalekog Mikada[65] vojnim operacijama Hitlera u Evropi bila bi gotovo iluzorna. Naprotiv, Staljinova pomoć ima duboku, stvarnu vrijednost. Nije iznenađujuće da je Hitler više volio Staljinovo prijateljstvo nego prijateljstvo Mikada. Mogu li "pacifisti", "demokrati" i "socijalisti" razgovarati o ovoj novoj diplomatskoj kombinaciji bez da se crvene?

Ignoriraju se potrebe radničke klase

A o radničkoj klasi ova gospoda uopće ne misle. U međuvremenu, kaos izazvan cik-cakovima Kominterne u glavama radnika jedan je od glavnih uvjeta za fašističke pobjede. Potrebno je na trenutak prodrijeti u psihologiju revolucionarnog njemačkog radnika, koji u životnoj opasnosti vodi ilegalnu borbu protiv nacionalsocijalizma i odjednom vidi da se Kremlj, koji zapovijeda velikim resursima, ne samo da se ne bori Hitlera, naprotiv, zaključuje povoljan poslovni posao na poprištu međunarodne pljačke. Nema li njemački radnik pravo pljunuti u lice svojim jučerašnjim učiteljima?

Bez sumnje radnici će to učiniti. Jedina "zasluga" njemačko-sovjetskog pakta je ta što je otkrivanjem istine slomila okosnicu Kominterne. Iz svih zemalja, osobito iz Francuske i Sjedinjenih Država, dolaze svjedočanstva o oštroj krizi u redovima Kominterne, odlascima imperijalističkih domoljuba s jedne strane i internacionalista s druge strane. Nijedna sila na svijetu ne može zaustaviti ovo raspadanje. Svjetski proletarijat će pregaziti veleizdaju Kremlja, a također i leš Kominterne.

Lav Trocki predviđa užu suradnju Hitlera i Staljina[66]

1. Trinaestog septembra stigle su informacije iz Pariza o tome da su svi sovjetski brodovi koji plove u Englesku dobili nalog iz Moskve da se vrate u sovjetske luke. Što to znači? Stvarni prekid trgovačkih odnosa s Engleskom? Moskva je mogla primijeniti ovu mjeru samo na zahtjev Berlina. Na čemu bi se mogao temeljiti ovaj zahtjev? Očigledno na tajnim člancima njemačko-sovjetskog pakta. Ne možemo pronaći drugo objašnjenje. Možda nam međunarodni prijatelji Staljin i Hitler (prijatelji naših prijatelja su naši prijatelji) mogu pružiti neko drugo objašnjenje?
2. Trinaestog septembra je službena sovjetska tiskovna agencija, TASS, otvoreno i iskreno optužila Poljsku da je svojim vojnim avionima prešla sovjetsku granicu. Čak su i prijatelji Staljina i Hitlera jedva mogli ustvrditi da bi se Poljska u ovo doba pripremala za osvajanje SSSR -a. Stvar se očito tiče onih slučajeva kada su se poljski avioni, da bi se spasili od Nijemaca, približili sovjetskoj granici. Kakav je interes Kremlja da podigne međunarodnu galamu oko ovih incidenata? Pokušaj dokazivanja odanosti Hitleru? Nesumnjivo. Ali vjerojatno nešto više. Moguće je da je Kremlj, na Hitlerov zahtjev, počeo tražiti i objavljivati izgovore za bližu i otvoreniju suradnju s Hitlerom.

Jedna je stvar unaprijed jasna: ako se Kremlj, razvijajući sadašnju politiku, dade navesti u neprijateljske akcije protiv Poljske, međunarodni prijatelji Kremlja (a po istoj logici neprijatelji naroda SSSR -a) otkrili bi u tome novu Staljinovu službu miru i demokraciji.

p.s. Ovi su retci već bili napisani kad su večernje novine objavile da Pravda od 14. septembra optužuje Poljsku za ugnjetavanje Ukrajinaca, Bijelih Rusa i Židova. Optužbe su same po sebi istinite. No, nije li zapanjujuće što ih se Pravda sjetila upravo sada kada je Poljska oblivena krvlju pod udarcima njemačke vojske! Na što ciljaju optužbe Pravde? Prema dva cilja istodobno: 1) opravdati Hitlerov napad na Poljsku; i 2) pripremiti aktivniju suradnju Kremlja na Hitlerovoj strani.

66 Napisano 14. septembra 1939. Izvor: Socialist Appeal, Vol. III No. 72, 20. septembra 1939., str. 1.

FASCISM

What it is and how to fight it

By LEON TROTSKY
With an introduction by Nat Weinstein

Mihael Sobolevski

Zločin u ustaškom logoru u Požegi

Sudjelujući na znanstvenom skupu u Slavonskom Brodu u studenom 1966. godine slušao sam izlaganje Miodraga Bjelića na temu "Sabirni logor u Slavonskoj Požegi 1941.", te da su u tom logoru izvršeni stravični zločini nad uhapšenim Srbima s područja kotara Derventе. Vrijeme je prolazilo, M. Bjelić je nastavio s istraživanjima ove problematike, a ja sam se ponovno zainteresirao za taj logor kada sam od 1990. do 1998. godine bio na čelu projekta u Institutu za suvremenu povijest u Zagrebu o stvarnim ljudskim gubitcima Hrvatske u tijeku Drugoga svjetskog rata. S tim u vezi prikupio sam i određenu dokumentaciju o logoru u Požegi za koju nisu znali dotadašnji istraživači ovog logora, a dobio sam i izvjesnu novu dokumentaciju od Alena Budaja i Milana Radanovića na čemu im javno zahvaljujem.

Monstruozni ustaški zločin koji se je dogodio 26. kolovoza 1941. u Useljeničko-iseljeničkom logoru u Požegi (i dalje Logor) nije posebno istraživan, već u sklopu većih monografija i to: Miodraga Bjelića: "Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine" (Beograd, 2008.) i Tone Ferenca: "Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945" (Beograd, 1979). S tim u vezi M. Bjelić poklonio je veliku pažnju ovom ustaškom zločinu, a T. Ferenc vrlo malu. Međutim, znatnu pažnju zločinu u Logoru posvetio je i Alen Budaj u knjizi "Vallis Judaea. Povijest požeške židovske zajednice", (Zagreb 2007/5768).

Raspolažući novo prikupljenom dokumentacijom moguće je bolje rasvijetliti uzroke i posljedice ovog strašnog zločina, te nadopuniti i ispraviti

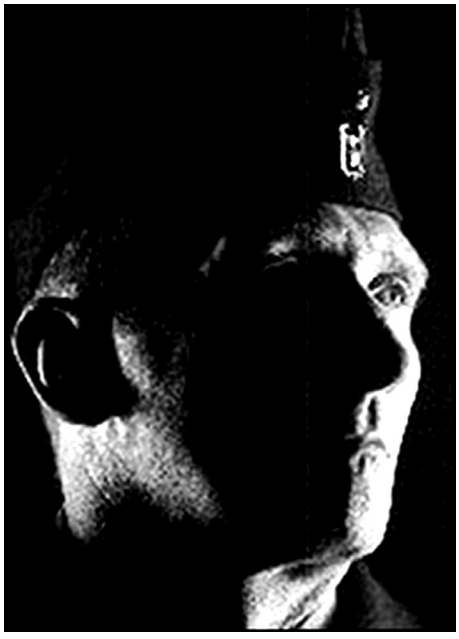

Milivoj Ašner, predstojnik gradskog redarstva u Požegi 1941/1942.

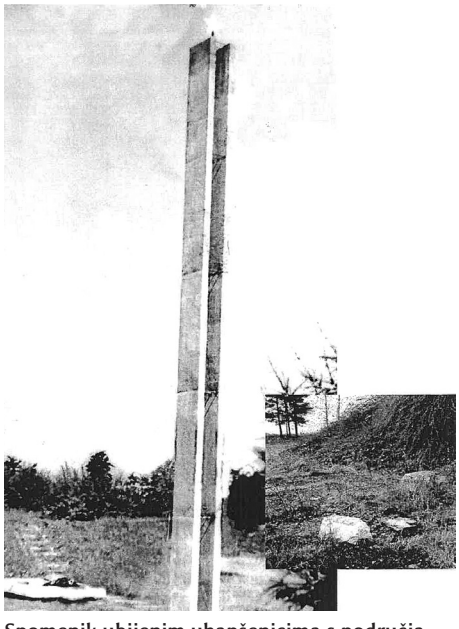

Spomenik ubijenim uhapšenicima s područja kotara Dervente u ustaškom logoru u Požegi 26. kolovoza 1941. Spomenik je bio podignut na mjestu gdje su pokopani. Srušen je od hrvatskih nacionalista krajem 1991. godine.

Detalj iz ustaškog logora u Požegi. Ispred barake grupa slovenskih prognanika.

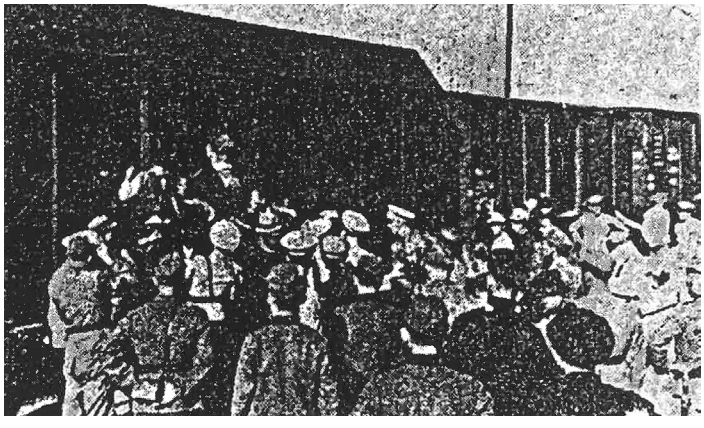

Ukrcaj druge grupe uhapšenika na željezničkoj stanici u Brodu na Savi u stočne vagone 26. kolovoza 1941.

Ustaše i njemački vojnici slikaju se nad ubijenim leševima. Zločin su izvršili 26. kolovoza 1941. na savskom mostu nad drugom grupom uhapšenika s područja kotara Dervente.

neke činjenice u dosadašnjim istraživanjima. Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske (i dalje NDH) pod talijanskim i njemačkim skutima u travnju 1941. svakovrsno nasilje bilo je u srži njene politike, bilo je "pokriveno" raznim zakonskim i rasnim uredbama, a posebno se je to odnosilo na Židove, Rome (Cigani) i Srbe, te na protivnike ustaškog režima, bez obzira na nacionalnost. Širom NDH već do tada su bili počinjeni brojni pojedinačni i masovni zločini, te osnovani mnogi logori. Ustanički pokreti bili su najprije usmjereni protiv zločinačke vladavine ustaškog pokreta, a zatim i okupatorskih sila. Budući da su time bili ugroženi gospodarski interesi okupatora, to su u cilju smirivanja ustaničkog pokreta, Talijani i Nijemci prisilili poglavnika A. Pavelića da 9. kolovoza 1941. izda odredbu o prestanku djelatnosti tzv. "divljih ustaša". Bio je to licemjeran pokušaj da se svi dotadašnji ustaški zločini pripišu tzv. "divljim ustašama" kao da ti zločini nisu proistekli iz biti same ustaške države i njezine ideologije. Dakako, NDH nije razoružala te "divlje ustaše", već im je odobreno da mogu služiti kao straža i da ne smiju nositi ustaške oznake. Ni to nije provedeno u praksi.

Ono što se je događalo na području cijele NDH, bilo je prisutno i na području kotarske oblasti Derventa, odakle su bili uhapšenici, ubijeni u Logoru u Požegi 26. kolovoza 1941. Ovo kotarsko područje bilo je naseljeno uglavnom hrvatskim i srpskim stanovništvom. Prema popisu stanovništva od 31. 3. 1931. tu je živjelo 69.014 stanovnika, a od toga je bilo rimokatolika 31.913, pravoslavnih 28.784, Muslimana 7.173, Židova 224 i 659 nepoznate vjere. Najveći dio Srba živio je na području Bosanskog Broda, Derventa-sela, Lužani Mulabegovi, Osinja i Podnavlja. Za vrijeme Banovine Hrvatske (1939-1941) ova kotarska oblast je pripadala njoj, a po uspostavi NDH, župi Posavje u Brodu na Savi (danas Slavonski Brod).

Od početka uspostave NDH ustaške vlasti otpočele su najprije hapšenje pojedinih osoba, a prije svega pripadnika srpske nacionalnosti ili pak Židova (nastanjeni isključivo u Derventi i Bosanskom Brodu), te malobrojnih članova Komunističke partije, koji su bili povezani s Brodom na Savi. O tome postoji više izvještaja kotarske oblasti u Derventi. Tako u izvještaju od 7. kolovoza 1941. upućenog Velikoj župi Posavje u Brodu na Savi ističe se da je 25 Srba i Židova upućeno u logor u Gospić i da se s hapšenjem nastavlja. U sljedećem izvještaju od 16.kolovoza 1941. upućenog Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu se ističe da je uhapšeno još 73 pravoslavca i Židova i upućeno u isti logor, te iseljeno 30 srpskih porodica sa 118 članova. Nadalje se navodi da je pravoslavno svećenstvo još ranije iseljeno, te da će se nastaviti izvidi protiv "destruktivnih elemenata".

Formiranjem Ozrenskog NOP odreda u prvoj polovici kolovoza 1941. a u koji su se okupili ustanici s područja Ozrena i Trebave, te njihove borbene

aktivnosti u napadu na Doboj i diverzije izvedene na željezničku prugu Doboj-Bosanski Brod, bit će povod ustaškim vlastima i na području Dervente da otpočnu s masovnim hapšenjima Srba. Riječ je bila o preventivnim hapšenjima, kako bi se onemogućilo njihovo pridruživanje ustaničkom pokretu. Dakle, treba hapsiti mlađa godišta ali se to u praksi nije činilo, već su hapšeni i starci i neke malodobne osobe. Ustanički pokret u srednjoj i istočnoj Bosni zabrinuo je i njemačkog okupatora, jer su bili ugroženi njegovi ekonomski interesi. S toga Nijemci na to područje upućuju veće dijelove 718. pješačke divizije, da zajedno s ustaško-domobranskim jedinicama uguše ustanički pokret. U Brodu na Savi stacioniran je jedan bataljon, pionirska četa, auto kolona, intendantska uprava i divizijska bolnica. Prijelaz iz Broda na Savi i Bosanskog Broda, a riječ je željezničkom i kolno-pješačkom mostu, čuvaju ojačane njemačko-ustaške straže.

Na osnovi naredbi ustaškoga logora i kotarskog predstojnika Dervente otpočela su masovna hapšenja Srba, a prije svega s područja naselja Kotoraši, Novi Lučani, Donje Barice, Bosanski Lučani i Mala Bukovica.

Pri tome su upotrebljavali sve raspoložive snage od oružnika, ustaša i civilnih osoba sklonih ustaškom pokretu. Hajka na Srbe otpočela je 25. kolovoza 1941. u jutarnjim satima, po kućama, okućnicama i poljima. Nisu imali mogućnosti, a niti im je dozvoljeno, da bilo što uzmu od potrebnih stvari. Ustaške vlasti nisu sačinile popis, a kako u Derventi nije bilo prostornih mogućnosti da ih se tu ulogoruje, kotarski predstojnik Dervente je samovlasno odlučio, da ih se riješi na taj način, što će ih uputiti u Brod na Savi. O njihovom hapšenju i dovođenju u Brod na Savi postoje dva izvještaja Velike župe Posavje, koja su bila nepoznata svima onima koji su pisali o zločinu u Logoru u Požegi. Oba izvještaja bila su upućena Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu. U prvom izvještaju od 27. kolovoza 1941. iznose se činjenice o "otpremljenim pobunjenicima" i drugo da su oni upućeni u Logor u Požegu, pošto je dobiveno prethodno odobrenje od strane Velike župe Livac i Zapolje u Novoj Gradiški. S tim u vezi se ističe: "Kotarska oblast Derventa dopremila je zbog hitnosti oko 550 Srba sa područja između Dervente i Bos. Broda, od kojih je pretežan broj uhapšenih radi prevencije, da ne bi pružali aktivnu pomoć ili djelotvorno sudjelovali sa ostalim pobunjenicima u pobuni."

Budući da za njih nije bilo odgovarajućeg smještaja u Brodu na Savi, a tada se tu nalazilo oko 800 uhapšenika, a i zbog velikog broja radništva u gradu i "relativno blizu Dervente i mjesta pobune" to je u dogovoru s Velikom županom Livac i Zapolje odlučeno da ih se pošalje u Logor u Požegu i da tu ostanu samo "privremeno do daljnjega naređenja". Iz sljedećeg izvještaja Velike župe Posavje od 28. kolovoza 1941. upućenog Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu je vidljivo, da o upućivanju uhapšenika nisu odlučivale župe već da

je to bio dogovor između logornika u Brodu na Savi Slavka Vrgoća i predstojnika gradskog redarstva Požege Milivoja Ašnera. To svjedoči i izaslanik Ravnateljstva za javni red i sigurnost iz Zagreba Ivica Sarić u svom izvještaju od 28. kolovoza 1941. Ivica Sarić je bio upućen u Požegu radi izvida o strašnom zločinu nad uhapšenicima. Nadalje I. Sarić je utvrdio da navedeni uhapšenici iz Bosne nisu bili popisani, a niti je bilo otpremnice o njihovom slanju u Logor u Požegu. Kada je telefonski nazvao kotarskog predstojnika Dervente i pitao ga, što su uhapšenici skrivili, a ovaj mu je odgovorio da su uhapšeni zbog njihove pobune, što je bila velika laž, jer nitko od uhapšenih nije sudjelovao u bilo kakvoj pobuni protiv ustaških vlasti. Prva grupa uhapšenika stigla je u Brod na Savi u kasnim satima 25. kolovoza 1941. oko tri u noći 26. kolovoza 1941. i ukrcana je u stočne vagone na željezničkoj stanici. Kada je vlak krenuo u Požegu Predsjedništvo gradskog redarstva u Brodu na Savi upozorilo je redarstvo u Požegi, a ovo Upravu Logora, da je otpremljeno 500–600 uhapšenika "grkoistočnjaka" i da se ima najozbiljnije paziti pri odvođenju sa željezničke stanice do Logora, da se ne bi dogodili neredi ili veći incidenti, jer su "uhićeni opasni".

Od Broda do Požege ima 60 km, a taj vlak vozio je uhapšenike više od šest sati. Od hapšenja pa sve do dovođenja u Logor uhapšenici su bili bez vode i bez hrane. Uhapšenike je pratilo desetak brodskih ustaša, bez odgovorne osobe u pratnji, te su oni za vrijeme puta vršili raznovrsna nasilja nad uhapšenicima. U putnički vlak u Pleternici ustaše su ukrcali četiri kaluđera i oko 15 ustaša. O tome je svjedočio Jeromonah Teofil Ćurčin. Prvi svoj iskaz dao je 16.rujna 1941. u Komeserijatu za izbjeglice u Beogradu, a drugi 23. prosinca 1945. pred Sreskim povjerenstvom za utvrđivanje zločina okupatora u Negotinu. U ovim iskazima je istaknuo da je bio uhapšen 25. kolovoza 1941. u manastiru Šišatovac (kotar Sremska Mitrovica) zajedno s igumanom Rafailom Momčilovićem i kaluđerima Dimitrijem Božjakovićem i Germanom Jovićem, te su u pratnji oružnika upućeni u Požegu. Iskrcani su u Pleternici u jutro 26. kolovoza 1941. i ukrcani u putnički vlak. Ističe, da je u taj vlak još ušlo 12 do 15 ustaša i da su ih oni odmah počeli tući i prisiljavati da pjevaju četničke pjesme. Budući da oni nisu znali te pjesme, to ih je jedan ustaša učio. Tukli su nas cijelim putem do Požege, a igumanu Rafailu su počupali bradu. U Požegu su došli oko 9 sati i pod velikim osiguranjem čekali dolazak Srba iz Bosne. Poslije dužega čekanja došao je transport Srba i po njegovoj procjeni da je došlo oko 400 osoba. Vlak je stao ispred drvene magazinske zgrade, te su odmah otvoreni vagoni i iz njih naprosto izbacivani ljudi. Ističe da su mnogi bili teško povrijeđeni od batina, a neki su imali i prijelom ruku. Vidio je da je iz vagona kapala krv. Pod jakom ustaškom stražom svrstani su u četverored, a na čelu su se nalazila njih četiri kaluđera. Ispred njih išao je ustaški kamion, a

sa strane jake ustaške snage. Cijelim putem do Logora su tučeni, a da su se tome pridružili i pojedini građani. Kada je povorka prolazila pored domobranske kasarne, da su domobrani na njih bacali kamenje i pljuvali ih. Međutim, Alen Budaj u svojoj spomenutoj knjizi navodi sjećanje izvjesnog Vlade Bunjčevića, koji je rekao da su neki domobrani, kada je prolazila povorka ispred kasarne, negodovali zbog postupka prema uhapšenicima. Ustaše su im prijetili, da bi i oni mogli tako završiti kao i ovi Srbi.

Ovaj sabirno iseljeničko-useljenički logor osnovan je 9. srpnja 1941. i funkcionirao je sve do 19. studenog iste godine. Nastao je na osnovi ugovora između vlasti Reicha i NDH, a ugovor su potpisali Obergruppenfuhrer Siegfried Kasche i vojskovođa Slavko Kvaternik u Zagrebu 4. lipnja 1941. Logor se nalazio na sjeveroistočnom rubu Požege i na prostoru domobranske kasarne. To se područje naziva Glis, a Logor je bio smješten u 36 topničkih i konjušarskih baraka. Cilj ovog Logora je bio, a takvi su logori još bili i u Bjelovaru, Capragu kod Siska i Bijeljini, da prihvaćaju prognane Slovence iz južne Štajarske i Koruške, a zatim da ih naseljavaju na područje NDH i Srbije. S druge strane vlasti NDH u takve logore dovodile su Srbe s područja NDH, te su zatim bili protjerani u Srbiju. Cijeli taj postupak organiziran je preko Državnog ravnateljstva za ponovu kojim je rukovodio Josip Ražanković. Samo toliko o karakteru ovoga Logora, jer njegovo funkcioniranje nije predmet ovoga članka.

Zapovjednik Logora je bio Ivo Stier, koji je isti dan kada je osnovan Logor unaprijeđen u čin satnika, kako je to utvrdio povjesničar Milan Radanović. On je ujedno bio i zapovjednik 14. ustaške satnije koja je osiguravala Logor, a sastojala se je poglavito od ustaša Osijeka i okolice.

Po dolasku u Logor ustaše su povorku uhapšenika zaustavili ispred zgrade logorske ambulante. Iako je među njima bilo povrijeđenih, nikome nije pružena liječnička pomoć. Tako čekajući na smještaj od osoblja Logora bili su provocirani pitajući ih u kojoj su šumi uhapšeni i da li idu u Srbiju. Nakon izvjesnoga vremena trkom su upućeni pod batinama u zidanu topničku baraku. U toj bjesomučnoj trci bio je pregažen iguman Rafailo Momčilović i unijet je tako u baraku. Budući da je bio teško ozlijeđen prebačen je u logorsku ambulantu, a zatim u gradsku bolnicu, gdje je od povreda umro 3. rujna 1941.

Preostala tri monaha izdvojena su iz barake i upućena u logorsku kancelariju dajući o sebi osobne podatke. Tu su im oduzeli imajući novac, sve vrijedne predmete i zatim su bili prebačeni u drugu baraku i za desetak dana su protjerani u Srbiju.

Ovdje treba posebno naglasiti da uhapšenici od dana hapšenja pa sve do dovođenja u Logor nisu dobili ni vode, a kamoli hrane. Voda se je počela dostavljati pred večer 26. kolovoza 1941. Vodu je nosio jedan uhapšenik u

pratnji logorskog kuhara Koniga. Što se događalo prigodom podjele vode, postoji više svjedočenja, a oni su mahom ustaškog podrijetla, što zasigurno te događaje prikazuje jednostrano. O navodnoj pobuni bosanskih Srba pri dijeljenju vode postoji više izvora, ali su sve one od ustaških institucija. Prvu telefonsku vijest u 19,30 sati o navodnoj pobuni i pokušaju bjekstva zatočenika dobio je delegat vojskovođe Slavka Kvaternika kod Državnog ravnateljstva za ponovu glavnostožerni pukovnik Stjepan Jendrašić. On se je u tom času nalazio u Capragu kod Siska u pregledu useljeničko-iseljeničkog logora. U isto vrijeme zapovjednik mjesta Požege Šime Alfred obavijestio je i Zapovjedništvo Osječkoga divizijskoga područja. U obavijesti se isticalo sljedeće:

"Danas oko 19,30 pobunili su se u koncentracionom logoru u Slav. Požegi zatvorenici Srbi, kojih je bilo oko 400. Napali su stražu ustašku kojom prilikom je jedan ustaški stražar ranjen. Nakon toga su ustaše pobili svih 400 zatvorenika. O ovome je upravna vlast iz Slav. Požege podnijela izvještaj u Zagreb i istraga se dalje vodi od strane kotarske oblasti u Slav. Požegi."

Glavnu istragu je provodio glavnostožerni pukovnik S. Jendrašić i I. Sarić, izaslanik Ravnateljstva za javni red i sigurnost iz Zagreba. S. Jendrašić po dobivenoj telefonskoj obavijesti otišao je iz Capraga automobilom u Požegu i u Logor je došao oko 21,50 sati, a I. Sarić tek 27. kolovoza 1941. u poslijepodnevnim satima, tako da nije sudjelovao u neposrednoj istrazi. Ali u svom već ranije spomenutom izvještaju zabilježio je važnu činjenicu. Naime, rekao je da se neposredno nakon pobune sastavila komisija u kojoj su bili kotarski predstojnik Požege Ivo Bertolović, zapovjednik mjesta pukovnik Šime Alfred, predstojnik gradskog redarstva Milivoj Ašner i oružnički poručnik Martin Bašić i da su oni s predstavnicima Logora i 5 liječnika pregledali mjesto događaja i lješeve te odredili mjesto ukopa na državnom zemljištu. To da je učinjeno 27. kolovoza 1941. S tim u vezi navodi da je bilo ubijeno 358 osoba. Prije dolaska S. Jendrašića u Logor (došao je oko 21,50 sati), požeška policija je pod hitno okupila 5 liječnika u Logoru, a oni su tu već bili u 20,30 sati. Uspio sam utvrditi njihova imena, a to su bili Borivoj Vyroubal, ravnatelj požeške bolnice, Milan Thaller, voditelj logorske ambulante, Josip Tališevac, gradski liječnik, Vilko Klein Gorski, zaposlenik u bolnici i Lojze Pirnat, slovenski izbjeglica koji je radio u logorskoj ambulanti. Liječničkom ekipom je rukovodio B. Vyroubal koji je bio povezan s ustaškim pokretom i zasigurno je dobio instrukcije od policije i uprave Logora na koji način trebaju utvrditi smrt uhapšenika. Što su liječnici našli, kada su ušli u baraku, gdje su se nalazili ubijeni, svjedočila su tri liječnika nakon oslobođenja i dali izjave o tome Gradskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina Požege. M. Thaller u svojoj izjavi od 28. kolovoza 1945. navodi da kada je ušao u baraku, vidio je užasan prizor "hrpe lješina", a da je krv bila visoka 5 cm, a svi zidovi barake bili su

krvavi. Od njega je zatraženo da dade podatke o veličini jame za sahranu ubijenih. U nastavku izjave navodi:

"Na svoje oči ja sam tom prilikom vidio, ako se tko od tih lica još micao i davao znakove života da su prišle ustaše i bajunetom njega probadali."

Kao što je vidljivo ustaške vlasti u Logoru odlučile su da se ubije svaki uhapšenik koji je pokazivao znakove života, kako ne bi među njima ostao ni jedan svjedok. Zbog toga su liječničku komisiju pratile ustaše. Prvoga živoga pronašao je B. Vyroubal i pokazao ga ustašama, našto su oni počeli dotičnoga bosti bajunetama. Gledajući to svirepo ubojstvo, V. Klein Gorski pao je u nesvijest. M. Thaller dalje ističe, da je vjerovao da je pozvan kao liječnik da bi se pružila pomoć onima koji su još ostali na životu kada sam vidio što se događa da je bio potpuno razočaran i "živčano uznemiren". U baraki se je zadržao oko 20 minuta, a zatim da su otišli autom do vojnog strelišta udaljenom kilometar od Logora i izabrali mjesto za zajedničku raku. Na kraju svoje izjave još je dodao da je dobio utisak da je B. Vyroubal prigodom pregleda ubijenih rekao nekom ustaši, da treba bosti u srce, da se žrtva ne muči.

Značajna je i izjava J. Tališevca dana pred Gradskom komisijom 12. rujna 1945. Kada su oni, liječnici, ušli u baraku, da je zatekao grozan prizor "isprepletenih mrtvih tjelesa i lokve krvi, koja je tekla i čulo se je jecanje iz te gomile pojedinih teško ranjenih lica." Ističe da im je B. Vyroubal rekao, da je njihova zadaća da utvrde, da li je među ubijenima tko ostao živ i da je on pronašao prvoga živoga, a jedan ustaša koji je išao iza njega s puškom na bajuneti probo ga je kroz grudi, te je ranjeni umro u teškim mukama, što je mučno djelovalo, a V. Klein Gorski teško podnio, te sam ga iznio iz barake. Vodeći ga van dr. B. Vyroubal je pronašao još jednoga živoga uhapšenika i koliko se sjećam rekao je "ovaj je živ, ovoga bodi". Nakon toga je otišao kući, a drugi dan tj. 27. kolovoza 1941. otišao je na streljanu (Travno), gdje se kopala raka za ubijene. Rečeno mu je da se ubijeni ne smiju zakopati, dok ne dođe izaslanik iz Zagreba.

Izjave navedenih dvoje liječnika u mnogome upotpunjuje izjava Lojzeta Pirnata iz Ljubljane dana 22. siječnja 1946. koja je bila upućena Gradskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina u Požegi. Izjava je napisana na slovenskom jeziku. On je s transportom Slovenaca dopremljen u Logor u Požegu 14. srpnja 1941. Bio je smješten u barake za Slovence, koje su bile odijeljene od baraka za Srbe. U logorskoj ambulanti povremeno je obavljao liječničke poslove. Dolazak transporta Srba s područja Dervente nije vidio, ali je po pričanju onih koji su vidjeli, da su došli izmučeni. Da je u ambulanti primio teško povrijeđenog pravoslavnog popa slomljenih rebara. Nakon pregleda da je upućen u gradsku bolnicu, gdje je uskoro umro. Radeći u ambulanti čuo je jedan pucanj i uskoro je doveden u ambulantu ranjeni ustaša.

Liječničkoj komisiji u kojoj je bio i on, je naređeno, da odaberu gdje će ubijeni biti pokopani, a uprava Logora je mislila da će se to učiniti još tijekom noći. Prije toga su trebali utvrditi da li su svi mrtvi, a da je B. Vyroubal imao svjetiljku za gledanje ubijenih.

Kada je peteročlana liječnička komisija ušla u baraku koja je bila duga 50 m vidjeli su posvuda razbacane leševe, a negdje su hrpe leševa bile visoke do 2 m.

Nakon što su pregledali oko 20 leševa B. Vyroubal je rekao, da se to tako ne može, već da se leševi razvuku po cijeloj baraki i da se obustavi pregled. Pri zidu smo ugledali jednu osobu koja je bila živa, ali je dr. B. Vyroubal rekao ustaši "tu bodite". Ustaša je 7 do 8 puta probadao toga čovjeka u trbuh, pri čemu je jako vriskao. Na to je je B. Vyroubal rekao ustaši da ne bode u trbuh, već u prsa. Nakon toga su napustili baraku. Navodi dalje u izjavi, da se je u Logoru pričalo, da kada su se svi leševi uklanjali iz barake da je pronađen još jedan živi čovjek, da je kleknuo i molio, da ga puste, jer je nevin, da je "kršćanin ili katolik", ali mu tu molbu ustaše nisu uvažile, već ga ubile.

Liječnička komisija aljkavo je obavila posao, a prave namjere znao je samo ustaški pouzdanik B. Vyroubal, to jest da se eventualno živi likvidiraju, da ne preostane ni jedan svjedok ovoga strašnoga zločina. Komisija nije sačinila nikakav zapisnik, što bi bilo normalno, niti je bilo tko od članova komisije pozvan, kada je S. Jendrešić utvrđivao uzroke ovoga zločina. Gradska komisija Požege za utvrđivanje ratnih zločina nije mogla ispitati i preostala dva člana liječničke komisije. Vilko Klein Gorski kao Židov uhapšen je u prosincu 1942. i odveden u logor u Jasenovcu, gdje je izgubio život. B. Vyroubal je početkom 1945. godine pobjegao iz Požege i putem "štakorskih veza" otišao u SAD. Umro je 1974. godine u Clevelandu, te na taj način izbjegao svoju odgovornost za zločin u Požegi.

S. Jendrešić, delegat vojskovođe S. Kvaternika kod Državnog ravnateljstva za ponovu sazvao je 27. kolovozu 1941. u Zapovjedništvu logora sastanak s predstavnicima najodgovornijih obnašatelja vlasti u Požegi kao i predstavnicima Logora, kako bi se provela istraga o "nastaloj pobuni" uhapšenika s područja kotara Derventa. U tom istražnom postupku sudjelovali su još zapovjednik mjesta Požege pukovnik Š. Alfred, predstojnik gradskog redarstva M. Ašner, oružnički poručnik M. Bašić, zamjenik zapovjednika Logora Emil Klaić, ustaški natporučnik Đuro Sedlar, ustaški natporučnik Mirko Patarić i kotarski predstojnik Ivo Bertolović. Sastanku nije prisustvovao zapovjednik Logora i zapovjednik 14. ustaške satnije satnik Ivo Stier, jer se je nalazio na liječenju u osječkoj bolnici. Osnovna zadaća ove istražne radnje je bila da se legalizira ovaj teški zločin i opravda, jer o tome je znalo mnogo osoba i ovaj teški zločin nije se mogao sakriti od šire javnosti. S toga istražnoga postupka sačuvani su zapisnici. Zanimljivo je da ovo istražno povjerenstvo

nije saslušalo ranjenog ustašu Vukovca (ime mu nisam uspio utvrditi), iako se je nalazio nedaleko Logora u obližnjoj gradskoj bolnici i bio je u stanju dati iskaz. On je bio glavni vinovnik incidenta s jednim uhapšenikom. Najprije su se saslušale ustaše koje su se nalazile u baraci. Prvi svjedok je bio Stjepan Varoščan (19 godina). On ističe da se je dopremala voda u baraku i donijeto je oko 20 kanti i dijeljenja je, a do tada nije bilo većih nerada. Da je on za to vrijeme primijetio šaputanje među uhapšenima, gurkanje laktovima i dobacivanje međusobnim pogledima. U vrijeme napada da se je nalazio u sredini barake, a deset koraka od njega da se je nalazio ustaša Vukovac, a da je ustaša Bartol Sudar bio bliže vratima. Nadalje da je jedan uhapšenik kod podijele vode izlazio iz reda i da ga je Vukovac više puta opomenuo. Ali da je on i dalje izlazio iz reda, te da ga je Vukovac ćušnuo i vratio u red. Kako je ponovno prigovarao,Vukovac ga je još jednom na isti način udario. Nakon toga da je uhapšenik skočio na ustašu i da je došlo do gužve, te da je uhapšenik vikao "Udrite braćo". Nadalje da su se iz gomile čuli povici "Živjela velika Srbija", "Živio kralj Petar" i psovali mater hrvatsku. U hrvanju s ustašom oko puške došlo je do pucanja i ranjavanja ustaše. Svjedok S. Varoščan dalje ističe da je on pogodio napadača pucnjem u trbuh, a ovaj se je srušio, te je nastavio i dalje s pucanjem ne birajući cilj. Potom da je došlo do komešanja uhapšenika, te da su na njega bacili razne predmete i da su se probijali prema izlazu iz barake.

Ovi pucnjevi čuli su se u upravi Logora i kod ustaške posade nedaleko od barake uhapšenika. Zamjenik zapovjednika Logora Emil Klaić je dotrčao u baraku s desetak ustaša i svi su pucali na uhapšenike iz pušaka i strojnice koja je bila postavljena na ulazu u baraku.

Drugi saslušani ustaša je bio B. Sudar (20 godina) koji je stražario bliže vratima barake. Ističe da nije čuo hitac iz puške, jer je u baraci vladala galama i metež. Nadalje, da je bio udaren i da je pobjegao iz barake i otišao u ambulantu. Preostali saslušani bili su oni ustaše koji su došli u baraku na intervenciju i koji su sudjelovali u ubojstvu uhapšenika. Tako Grgur Zamulinski ističe da je došao u baraku sa spremnom puškom za djelovanje, da je vidio već nekoliko ustaša s oružjem okrenutim prema uhapšenicima. Da su se oni na ustaše nabacivali raznim predmetima, a neki pokušavali pobjeći kroz prozor. Ocijenio je da je pobuna u zamahu, a da je on ispucao 60 metaka.

Najodgovornija osoba za ovaj pokolj je bez sumnje zamjenik Logora E. Klaić. U svom svjedočenju je istakao da je čuo iz barake jedan hitac iz puške, a zatim da je nastala kratka stanka. Nalazeći se pred barakom, da mu je iz barake dotrčao ranjeni Vukovac. Odmah je zapovjedio da se postavi na ulazu strojnica, da iz barake izađu mlade ustaše. U međuvremenu u baraku je unijeta strojnica i došlo je oko šest starih ustaša. Tom prigodom da je dva puta

viknuo uhapšenicima da sjednu i da ih pozove na mir. Pretpostavlja da ga zbog galame nisu čuli. Tada su počeli pucati iz strojnice, a da je on iz puške opalio dva metka, a zatim je pušku dao natporučniku Đuri Sederu. On je u svojoj izjavi rekao, da kada je došao u baraku da su ustaše pucale iz strojnice i pušaka po uhapšenicima, da je čuo uzvike o Srbiji i da je cijela akcija trajala nešto duže od 5 minuta. Ističe da su dvojica pobjegla kroz prozor, da su uhapšeni i ubijeni. Slavko Seršen, pobočni zapovjednik još je dodao da je ubijen i treći uhapšenik koji je uspio pobjeći. Na kraju saslušanja ustaša koji su sudjelovali u likvidaciji uhapšenika i u ovom teškom zločinu Komisija je donijela jednoglasno sljedeći zaključak:

1. da je pobuna uhapšenika u Logoru bila dogovorena i provedena;
2. da je počela istovremeno s napadom na Vukovca i Sudara:
3. da su pobunjenici pokušali bijeg;
4. da je ugušenje pobune bilo odlučno i potrebno:
5. da su leševi od pet liječnika pregledani i da se imaju još pojedinačno pregledati.

Vrativši se u Zagreb S. Jendrašić je 28. kolovoza 1941. napisao izvještaj kojemu je priložio i zapisnik Komisije sa saslušanja ustaša. U svom izvještaju S. Jendrašić, a kojega je uputio Državnom ravnateljstvu za ponovu, Predsjedništvu vlade i još na nekoliko adresa, istaknuo je da su uhapšenici iz Bosne dovedeni u Logor u Požegu privremeno. Primljeni su bez popisa i dokumenata i bili su smješteni u jednu baraku i da ih je bilo oko 350. Bili snabdijevani samo vodom, a da su se držali drsko i pjevali "čak i četničke pjesme". Piše da je napad na stražare bio dogovoren, a svrha je bila da se zarobljenici domognu oružja i pobjegnu opet u planinu. Još je dodao i nove izmišljotine da su psovali Pavelića, Hrvatsku i ustaše, što u svjedočanstvu ustaša nije rekao niti jedan. S tim u vezi da je ustaška intervencija bila brza i da je "sve mrtvo ili u mrtvačkom hropcu". Dalje navodi kako od uhapšenika nije ostao nitko živ, da je teško ustanoviti, da li su preduzete mjere bile prekoračene. Ustaška straža nije bila u stanju ocijeniti dali je postignut uspjeh,jer je u svom tom metežu u zatvorenom prostoru nije bilo moguće razlikovati "urlikanje od jauka ranjenih". Pucnjeva je prestala kada je kod "zarobljenika uočena tišina".

Iako S. Jendrašić u svom izvještaju tvrdi da je riječ o organiziranoj pobuni i opravdavao teški zločin, ipak je morao reći da je bila mogućnost "da se pobuna zarobljenika likvidira na drugi način" tj. da se zatvore vrata barake i ona opkoli ustašama, te da se svaki onaj koji prodre kroz vrata ili prozor ubije. U nastalim prilikama, ističe dalje, ustaške starješine nisu bile u stanju donositi pravilne ocjene. Tvrdi da su uhapšenici, a on o njima govori kao o zarobljenicima, pokopani na vojnom senjaku (to je bilo područje streljane) 27.

kolovoza 1941. u zajedničku grobnicu. S tim u vezi da ih nije trebalo dovesti u useljeničko-iseljenički logor, niti je to trebalo učiniti.

Ako se pomno analiziraju sva dostupna arhivska građa do sada poznata može se pouzdano utvrditi, da se nije radilo o nikakvoj dogovorenoj i organiziranoj pobuni uhapšenih Srba s područja kotara Dervente. Oni nisu uhapšeni kao zarobljenici, jer u ustanku od njih nije nitko sudjelovao, već su uhapšeni iz preventivnih razloga, kako se eventualno ne bi priključili ustaničkom pokretu. Riječ je bila o nevinim seljacima uhapšenim u svojim selima ili na području tih sela. Od dana hapšenja pa sve do dovođenja u Logor u Požegu podvrgnuti su ustaškom nasilju. Za cijelo to vrijeme nisu dobili nikakvu hranu, a vodu tek predvečer po dolasku u Logor. Unaprijed se o uhapšenima pronosila vijest da je riječ o uhapšenim "četnicima i partizanima" koji su se pobunili protiv ustaške države. Uhapšenici su dovedeni u Logor bez popisa i popratnih dokumenata, što je rezultiralo u pojedinim izvještajima o različitom broju. Ta je brojka varirala između 550 i 350 uhapšenika, a radilo se najvjerojatnije o 358 osoba. Nije postojala nikakva organizirana i dogovorena pobuna, jer da je postojala uhapšenici bi bez poteškoća razoružali tri mlada ustaše koji su se nalazili u baraci. Riječ je samo o incidentu kojega je prouzročio poniženi i ožednjeli uhapšenik koji je bio od ustaše dva puta ošamaren. Preplašene ustaše izvršile su nekontroliranu reakciju i izvršile strahoviti zločin. Pri tome uhapšenici su se pomicali prema pozadini barake, a nisu vršili nikakav napad prema izlaznim vratima, što najbolje pokazuje položaj leševa u baraci. Hrpe leševa bile su nagomilane pri dnu barake u visini 2 metra.

Nije točna ni konstatacija M. Bjelića u navedenoj knjizi da je ovaj pokolj bio planiran već prigodom hapšenja. Da je to bilo uhapšenici ne bi bili dovedeni u iseljeničko-useljenički logor u Požegu, jer je tu bilo previše svjedoka, nego negdje na skrivenu lokaciju, iako je pokolj u glinskoj crkvi pokazao da je moguće da ustaše izvrše masovni pokolj i u centru jednog grada. Ono što su ustaše isplanirale u Logoru jest činjenica, što su planirano poubijali sve one koji su pokazivali znakove života, kako ne bi preostao niti jedan svjedok. Na taj način mogli su manipulirati stvarnim činjenicama i opravdati svoje zlodjelo navodnom organiziranom i vođenom pobunom. Na kraju i sam izaslanik S. Jendrašić u svom izvještaju je ustvrdio da se je tragedija mogla izbjeći. Pošto je komandant Logora Ivo Stier saznao za događanje u Logoru, a kao što je već rečeno, nalazio se je tada u Osijeku na liječenju, uskoro se povratio u Logor. Pojedinci u svojim sjećanjima navode, kako je po povratku u Logor govorio, da je on bio, da se to ne bi dogodilo. Već bi on čekao zapovijed, samo nije rekao od koga.

Na kopanju zajedničke rake radili su Srbi koji su se nalazili u Logoru za iseljavanje, a isto tako su radili i na čišćenju i pranju barake. Prije pokopa

леševi nisu još jednom pregledani od liječnika kako se je tvrdilo da će biti. Na streljanu voženi su u kamionu i zasipani živim krečom. Na mjestu masovne grobnice podignut je nakon oslobođenja spomenik rad Gvozdena Kneževića i Želimira Žagara, ali su ga "hrvatski talibani" srušili najvjerojatnije krajem 1991. godine. Tako je i taj spomenik na nevine žrtve ustaškog terora još jedan od tri tisuće srušenih spomenika, a da za to nitko nije odgovarao.

Dok se je prva grupa uhapšenika s područja kotara Dervente smještala u Logor 26. kolovoza 1941. na putu za Logor kretala se je druga skupina uhapšenika od oko 220 osoba. Oni su doživjeli tragediju već na kolsko-pješačkom mostu na Savi, tj. između Bosanskoga Broda i Broda na Savi. O tome Velika župa Posavje 27. kolovoza 1941. izvještava Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu, te između ostaloga, navodi: "Prigodom sprovođenja ove druge grupe došlo je do jednog incidenta na drvenom kolnom mostu. Kada su se popraćenici našli na mostu, njih oko četrdesetak pokušalo je da bježi te su neki u tom cilju skočili sa mosta u vodu. Pratnja je otvorila na njih paljbu iz pušaka te su gotovo svi pobijeni od kojih je jedan dio pao u vodu a drugi su pokopani kraj mosta, kako je to tražila mjesna Njemačka komanda. Konstatirano je, da je nestalo 48 pobunjenika, a ostali su kako je to napred rečeno otpraćeni u Požegu. U pratnji preko mosta nalazili su se i njemački vojnici, koji su također pucali na bjegunce."

Preostalih oko 170 uhapšenika upućeni su iz Broda na Savi 26. kolovoza 1941. u 18,40 sati željeznicom u Požegu. Sačuvane su i dvije fotografije snimljene prigodom njihova ukrcaja u teretne vagone. Pri ukrcaju su maltretirani i tučeni. Kada je došla kompozicija u Požegu nije moguće utvrditi, ali uhapšenici nisu odvedeni u Logor, već su zadržani u vagonima. Logorske vlasti nisu željele da ih zatekne saznanje o izvršenom teškom zločinu nad prvom grupom njihovih sumještana. Odlukom viših vlasti iz Zagreba, a u dokumentima se ne navodi o kojima je riječ, transport je vraćen u Brod na Savi, a uhapšenici pušteni svojim kućama. To je najbolji dokaz da se nije radilo o nikakvim pobunjenicima, već o nevinim ljudima koji su bili uhapšeni iz samo preventivnih razloga, a tako se je radilo i o prvoj grupi. Međutim, ustaške vlasti time nisu mogle prikriti teški zločin izvršen u Logoru, koji je imao brojne svjedoke i o čemu se mnogo govorilo u široj javnosti, a zabilježen je i u njemačkim dokumentima.

O samovoljnim hapšenjima Srba od strane ustaša protestirali su "Hrvati brođani", kako to navodi povjesničarka Slavica Hrečkovski u knjizi "Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941-1945., (Slavonski Brod,1982). Naime, grupa "Hrvata brođana" uputila je dva dana nakon krvoprolića na savskom mostu anonimno pismo županu Velike župe Posavje dr. Vladimiru Saboliću u kojem osuđuju zločine nad nevinim Srbima, a isto tako i nad Hrvatima koje provodi Njemačka narodna skupina (Kulturbund).

Budući da se u dokumentarnoj građi, koja je najvećim dijelom ustaškog podrijetla, navode različite brojke o navedene dvije grupe uhapšenika s područja kotara Dervente, to je još uvijek enigma koliko je uhapšenika ubijeno u Logoru, a koliko na savskom mostu. Već više puta spomenuti M.Bjelić izvršio je istraživanje osobne identifikacije stradalih, prije svega na temelju nekih sjećanja i na terenu Dervente. On je utvrdio da je u Logoru u prvoj grupi uhapšenika bilo 387 osoba i donosi njihov popis, a na savskom mostu ubijena je 51 osoba. Međutim, u ovom slučaju je sporna činjenica, da se ubijeni na savskom mostu ne mogu tretirati kao osobe koje su poginule u Logoru, nego samo osobe koje su poginule na putu za Logor. Riječ je o potpuno dvije odvojene lokacije ubijenih uhapšenika s područja kotara Dervente, što je neoboriva povijesna činjenica.

Iseljeničko-useljenički logor u Požegi službeno je prestao djelovati 19. studenog1941., jer zbog novonastalih političkih i vojnih okolnosti nije bilo moguće vršiti iseljavanje Slovenaca u Srbiju i na pojedina mjesta u NDH, kao ni iseljavanje Srba s područja NDH u Srbiju. Međutim na područje Logora ustaške vlasti su sve do ožujka 1942. godine dovodile uhapšenike i vršile njihovu likvidaciju, što uopće nije poznato u našoj historiografiji. O tome sam pronašao izuzetno dragocjeni dokument. Riječ je o izvještaju upravitelja Radione tehničke opreme pri Ministarstvu hrvatskog domobranstva tehničkoga potpukovnika Korekovića od 27. ožujka 1942. upućenoga VI. Odjelu Ministarstva hrvatskoga domobranstva. Naime na područje bivšega logora Požega selila se je ova Radiona u Glavno tehničko skladište i da se na tom području nalazi "veliki broj ukopanih "četničkih komunističkih lješeva". Nadalje se ističe:

"Ukopavanje je vršeno po cijelom logoru i na razne načine (pojedince i skupno) ali u svakom slučaju tako plitko da lješine već sada zaudaraju. Osim toga lješine su ukopavane i pored samih zgrada i između ovih i to na mjestima, gdje će se raditi nivelacija zemljišta, a morati vršiti otkopavanje.

U svakom slučaju ovakovo stanje ne smije za ljeto ostati, jer će lješine ostati, jer će lješine zaudarati i prouzrokovati bolesti."

Zahtjeva se od navedenoga Odjela ministarstva da poduzme mjere da se leševi iskopaju i ukopaju u zajednički grob nedaleko od Logora i na propisanoj dubini. Nakon iskopa leševa treba sve jame dobro posuti vapnom i zatrpati. Za izvršenje toga zadatka bilo je zaduženo Ministarstvo zdravlja NDH, te je za pretpostaviti da je ono organiziralo ekshumaciju, te ju i obavilo. Tim prije što je znakovito da je Ministarstvo zdravlja 13.travnja 1942.uputilo dopis svim velikim županama, da ako slični problemi postoje na njihovim područjima, da sanaciju terena prethodno dogovore s "mjesnim ustaškim odnosno vojnim ustanovama."

I ovaj primjer zorno pokazuje da istraživanje ustaških zločina nema kraja, pa i u slučaju Logora u Požegi.

Чедомир Вишњић

Судбина Смиље Јаковић

– из хисшорије једноī села

Судбина Дубрава у два посљедња рата представља занимљиву и поучну епизоду из хисшорије овог дијела српског народа и овог дијела Хрватске. Обадва пута Дубравци су се сами понудили да уђу у коло и за то платили скупу цијену. У Други свјетски рат су кренули предвођени двојицом својих најбољих младих људи; студентима, Радом Јањанином (1919.) и Симом Карапанцом (1920.). Обојица су погинули далеко од завичаја 1943. године, кад се устанак јасно одмакнуо од устаничких база и прешао у борбу за стварање новог поретка и нове државе. Раде Јањанин се никад није опоравио од тешке ране задобивене на прузи у Дубравама коју су у јесен 1941. покушали дигнути у зрак да обиљеже 24-годишњицу Октобарске револуције, Симу Карапанцу су вјероватно ликвидирали партизански обавјештајци у Другој пролетерској бригади након што је ушао у сукоб са својим партијским руководиоцима. Људи који су чинили Дубравски партизански одред из херојске фазе устанка 1941. године, повукли су се на Кордун и отишли са својим јединицама. Народ је остао сам да преживљава у селу које се протезало дуж кључних комуникација оног времена за све војске и државе; сењске цесте и пруге Загреб-Ријека. Приређивач овог материјала је слушао много прича о времену у којем су Дубравама владали они који су тај час пролазили кроз њих; жељезничка станица је била партијски пункт за прелазак на слободни териториј, било је и нешто домаћих четника, заправо пребјега из партизана за које би тешко било тврдити да су имали везу са Дражом Михајловићем. Нијемаца су се бојали, Талијана баш и не, иако су заправо

они палили куће. Најопасније је било кад би упали партизани са Кордуна и извршили диверзију, тада се становништво по природи ствари претварало у таоце, нарочито ако би нападнути били Нијемци. Тада је требало јурити по четнике, домобране, било кога ко би могао спасити похапшене. Дубраве су село у којем паралелно живе приче о "добрим" усташама и нарочито домобранима, који су помагали људима да преживе у условима потпуне изложености и беспомоћности, и на другој страни, о Браци Томљеновићу, који ће поклати Поникварце 1945. године! Сви који су задржали неку врсту државне службе извршили су "вјерски прелаз" до којег ни тада ни касније нису много држали ни они ни народ, једино озбиљно питање је било питање преживљавања.

Истина је да су у околним већим мјестима, Плашком, Гомирју, Јосипдолу, постојале четничке групе дужег трајања који су у својој необичној кохабитацији са окупаторима и властима НДХ кружиле тим тереном. Њима се са својом малом групом прикључио и Дубравац Мића Муњас "Стршљен". Они су пролазили кроз Дубраве, нарочито у другој фази рата, кад је започела отворена битка за политичку будућност, покушавајући демонстрирати према Србима политику другачију од партизанске. Али тешко да би они нешто више постигли на терену Дубрава, да није било других околности. Мића Муњас није био кадар осмислити ни водити било какву политику, све што је било образованије и борбеније било је у партизанима. О томе на свој, оригиналан начин свједочи и Смиља Јаковић кад "кадрира" по партизанским јединицама, нудећи свом сапутнику да бира, хоће ли у одред или у бригаду. Она је тада млада жена, необразована, са два брата у партизанима, она мисли озбиљно и показује колико је заправо народ генерално ту борбу доживљавао као своју, додуше, нескривено прижељкујући да се она одвија даље од њихових кућа. Па ипак, од 1943. године углед Дубрава као устаничког мјеста је у партизанским, нарочито партијским круговима, почео опадати. Била је то болна тема за службене хисторичаре и актере збивања какав је био Милан Јаковић. Партијска организација је ослабила, пасивизирала се, па је и распуштена, о Дубравцима се почело говорити као шверцерима, потпуно занемарујући околност о којој свједочи ова прича, о улози Дубрава у једном од шверцерских канала којима је снабдјеван Кордун и партизански териториј. И не на посљедњем мјесту, о улози у том послу људи какав је био поручник Никола Мелада. То је аспект којег би разумио Бранко Николиш, а слабо су га разумјели комунисти по околним хрватским мјестима. Јер нема сумње, без обзира на све што је морала лагати у истрази, Смиља Јаковић је тада на неки начин била укључена у покрет отпора. Те 1943. године све је још некако функционирало, а онда се ситуација на свим странама почела заоштравати и то се одразило

и на Дубраве. Ситуација је за локалне актере била шизофрена, назирао се све јасније глобални исход рата и његов крај, али то није значило промјене односа снага на терену. Партизанске јединице се нису задржавале на тако прометном мјесту и било је довољно да се појави било каква њемачка или усташка борбена група па да почини зло. То је исцрпљивало додатно народ који је живио у крајњој оскудици; обично је по неколико породица живјело под једним кровом, хранили су се оним што су убирали са својих њива. Да ствар буде гора морало се хранити све "домаће" снаге, које би наишле у село; приређивачев дјед Мане се послије рата нашао у озбиљној невољи због једног јагњета којег је испекао четницима. А било је незамисливо да га испече за своју породицу барем је такво стање свијести било.

Политичка криза која је у прољеће 1944. погодила партизанске редове на Кордуну, имала је одјека и у Дубравама. Тиме се као непожељном темом нико од истраживача није хтио бавити, али сигурно је да је у Дубравама дезертера било и раније. Одједном се показало да је село кроз које често пролазе непријатељске формације захвално за скривање од органа партизанских власти који су имали све дуже прсте и врло кратку скалу казни. Дубравцима је Кордун исцрпљен огромним жртвама морао дјеловати као простор на којем људски живот не вриједи много, стране су се окренуле у односу на 1941. годину, сад се бјежало кући. А кад су у Дубраве дошли одметнути Јоцо Еремић и Стево Косановић са својом групом, и кад су се смјестили у оближњем Генералском Столу, политичка стварност је добила нови слој. Били су то ипак људи са ратним стажом од 1941., првоборци, официри, међу њима и партизански обавјештајни официр Тоде Затезало "Шорга", Дубравац. Јоцо Еремић је успио у Дубравама формирати мали одред од 30 бораца, углавном партизанских дезертера. Кад под притиском ширих догађања на фронтовима Еремић крене према Гацкој долини и даље према, у коначници, емиграцији, Дубравци ће опет дезертирати и од њих 30, свега ће осам завршити у бијелом свијету, а остали ће се вратити својим кућама, да на једном повишеном мјесту крај потока Врелића, званом "Живчић њива" картају и краду Богу дане. Док нису дошли њихови стари другови.

Након што су се прилично јефтино извукли на усташком суду јер изгледа ником није одговарало стварање великог случаја од кутије цигарета, Смиљин су главни проблем постала њена браћа, Драган и Никола. И њих двојица су били међу онима који су дезертирали и промијенили страну. Заједно са њима учнила је то и она, тим лакше што је афером са цигаретама већ ступила у контакт са усташким властима. Њен највећи терет на души и на савјести знамо из казивања старијих мјештана. Она је водила усташе у "Банову" кућу да ухвате Симу и Милету Ребић, али су ова двојица

успјели побјећи кроз прозор и сакрити се у некаквом трапу. Вјероватно она то није радила добровољно, иако се мора рачунати и с тим да су односи између породица "партизана" и "дезертера" неизбјежно били затровани.

Кад је дошла коначно партизанска власт у село за дезертере су наступили тешки дани. Ипак, било је срећом довољно памети и већина њих је преживјела. Више на нивоу личне освете убијен је Никола Вуцелић звани "Црна Гора", у сјећању људи лијеп и виђен младић који се скривао у селу након што му је брат погинуо у оном минирању пруге којим се славио Велики Октобар. Смиља је ухапшена и завршила је на робији, у селу је остало сјећање да је од ње из тамнице стигла крвава одјећа на прање. Читава породица је у поратном времену доспјела у неку врсту политичког бојкота, који је имао и ружних епизода. Млађи припадници породице од којих су неки ишли са прерађивачем у школу, који се увијек чудио, зашто нико од старијих не ради нигдје него се баве пољопривредом, данас причају да су родитељи пред њима пажљиво заобилазили тему, једино што су спомињали као тужно баналан мотив свог колебања била је лоша храна у партизанима; за војску кухани кромпир, за штаб конзерве, тада појам луксуза. Личило је то помало на пропагандни образац, али је у њему вјероватно било истине. Смиља се, типично за такве ситуације, након робије макнула из завичаја, радила је као медицинска сестра у Бијељини гдје је и умрла. Остала је иза ње ова полу весела – полу тужна епизода о снабдијевању Кордуна робом из усташких трговина и о начину преживљавања једног села на немогућој локацији у Независној Држави Хрватској.

USTAŠKA VOJNICA
STOŽER III. STAJAĆEG ZDRUGA
ZAPOVJEDNI SKUP
Br. 167/ml. tej
Karlovac, dne 9-VII-1943.

Zapovjedničtvu I. Sektora
Župskoj redarstvenoj oblasti

Karlovac

Već više od mjesec dana povjerenik ovoga zapovjedničtva promatra i prati više osoba iz Dolnjih i Gornjih Dubrava koje surađuju sa partizanima te ovima dobavljaju cigarete, sol i drugo. U gradu su ove cigarete i sol nabavljale po raznim trgovinama i trafikama nekoliko ženskih osoba, graničarki, koje su to onda davale nekim svojim kuririma koji su uglavnom bili obučeni u domobransku ili koju drugu odoru radi lakšeg prenošenja. U koliko su to tvorivo nosile same onda su na vlak sjedale u Mostanju. Dolazeći u Karlovac obično su odsjedale kod nekih osoba na Švarči i to kod Mikšića, Rade Dragana i drugih, nadalje u samome gradu kod učiteljice Veselić u Riječkoj 3. ili kod neke Jeke u Karasovoj ulici.

Izvidima doznali smo sljedeća imena ovih žena koje su se bavile tim poslom. To su Jeka Rebić, Smilja Jaković, Milica Zatezalo, Zatezalo Danica, Marica Zatezalo, Jeka Mikašinović i Zorica Zatezalo, te trojica Miletića iz Tounja.

U ponedjeljak 4. VII došla je u Karlovac Smilja Jaković po cigarete i još neke svoje privatne stvari. Cigarete nije mogla podići taj dan nego tek drugi (vlasnik trafike bio je u dogovoru sa povjerenikom ovoga zapovjedničtva te se umoljavaju Naslovi da se ne bi pravilo nikakovo pitanje i proti ovoga poveo postupak jer bi s tim bio ugrožen daljnji rad vlastnika trafike, sa ovim zapovjedničtvom, u tome pravcu).

Smilja Jaković je prenoćila kod učiteljice Veselić u Riječkoj cesti 3. U utorak u 8,20 sati dobila je cigarete te ih predala domobranu kuriru Geriću Ivanu koji ju je očekivao na obali Kupe preko puta Župske redarstvene oblasti. Tom prilikom mu je kazala da iste preda poručniku Meladi u Donjim Dubravama. Sama se uputila u Riječku ulicu kod učiteljice Veselić po jedno pismo koje je trebala odnijeti u Generalski Stol.

Po ovome zapovjedničtvu upućena je odmah ophodnja koja je legitimirala sve domobrane koji su taj tren bili sa Gerićem te uhitila ovoga jer je imao taj paket. Kada su ovoga upitali što ima u paketu, ovaj je rekao da su cipele (naime

paket je bio takovog oblika kao da su cipele). Kada je paket bio otvoren rekao je da su to cigarete i duhan za poručnika Meladu.

U isto vrijeme uhićena je na kolodvoru i Smilja Jaković zbog nepropisne propustnice koju joj je izdao i podpisao poručnik Melada.

Prilikom njezinog preslušanja Smilja Jaković izjavila je najprije da cigarete idu preko poručnika Melade za Jeku Rebić koja šalje dalje za partizane. Zatim je izjavila da poručnik nosi cigarete za njezinog otca da ovaj dade koscima i na koncu izjavljuje da poručnik Melada šalje cigarete sam partizanima. To su joj navodno potvrdile Jeka Mikašinović i Zorica Zatezalo.

Za vrijeme samoga preslušanja povjerila se Smilja Jaković našem povjereniku i zamolila ga da ako ikako može neka ju pusti iz zatvora da će mu ona dati 10 kg brašna. To mu je rekla da ju nitko nije čuo. Drugom prilikom je to podkrijepila sa putrom i pilićima. Naš povjerenik joj je dao znati da se to može učiniti. Zatim mu je predložila da uzme ključ i da ju pusti pobjeći. Kada joj je isti rekao da ako to učini da onda mora zajedno sa njom pobjeći, odmah mu je predložila da može i on ići, s njom njezinoj kući pa onda u šumu partizanima. Povjerenik joj je kazao da se boji jer da je on surađivao sa ustašama pa da bi ga mogli ubiti našto je ona odgovorila da će ona sama ići do komandira i da će ona sve to urediti najbolje jer da ona ima dobre veze. Na večer oko 10 sati povjerenik je uzeo ključ i otvorio vrata i uputio se zajedno s njom na Švarču. Uzput su skrenuli u Riečku ulicu kod učiteljice Veselić po Smiljin kaput kojeg je ona ostavila i rekla da će se sama učiteljica jako obradovati kada je spazi i da će joj povjeriti da je pobjegla iz zatvora. To joj je naš povjerenik zabranio. Kaput nije dobila jer je učiteljica već spavala. Putem je povjerenik od nje doznao da će noćas spavati kod Rade Dragutina na Švarči i da će on sutra sa svojim kolima njih prevesti u Zvečaj odakle će ih vodiči kojih tamo ima tri ili četiri odvesti u Bosiljevo komandiru. Zatim je pričala da je Rade bio već 2 puta kod partizana i da je to sigurno "naš" čovjek i da se nemoraju ništa bojati. Putem do Švarče je pričala da će upozoriti poručnika Meladu da ne izdaje više propustnice jer da će nastradati kao što je skoro ona nastradala. Zatim je upitala našeg povjerenika u koju partizansku jedinicu hoće da ide u 13. brigadu ili u karlovački odred. Isti je rekao da hoće rađe u karlovački odred na što mu je ona spomenula nekoliko imena iz tog odreda koja su našem povjereniku bila poznata. Zatim je pričala kako će se oni veseliti kada vide njega i da će mu ona isposlovati da dođem u kancelariju i da ne ide na teren. A ako bude kada trebao cigareta, rublja ili možda što za jesti, neka se samo obrati na nju i da će mu ona sve nabaviti. Spomenula je da je on prvi iz Karlovca kojeg ona vodi u partizane ali da ih je iz Generalskog Stola odvela već mnogo i da im je dobro.

Tako u razgovoru došli su do kuće Mikšićeve i upitali dali mogu spavati. Pošto ju je Mikšić pitao odakle, kazala je da je iz Donjih Dubrava i da ima još jednog za spavanje. Kada je Mikšić vidio našeg povjerenika odbio je da ih primi. Kada su pošli dalje spomenula je da isti Mikšić šalje petroleum partizanima i da je to dobar i ispravan čovjek i da ih nije pustio spavati samo zato što je vidio našeg povjerenika.

Zatim su se uputili kod Radeta koji ih isto nije mogao primiti jer je već imao nekoga na spavanju. Uputio ih je do kuće kraj njegove. Smilja je kazala da je isti Rade 100 puta sigurniji jer je bio već dva puta kod partizana i sprovodio bjegunce u Zvečaj na kolima već prema potrebi. U kući u kojoj su konačno dobili konak vlastništvo je Rade Mika. Uputili su ih u sjenik spavati gdje su našli na spavanju slugu Stojana Banjanina. Isti se je probudio te je stupio u razgovor sa našim povjerenikom i Smiljom. Kada ga je naš povjerenik zapitao kako to da je još u Karlovcu ovaj mu je odgovorio da ne zna put k partizanima, (Napominje se da on nije znao da su ovi trebali otići u šumu, a odmah je stupio u razgovor sa punim povjerenjem kao da ovdje vrlo često spavaju osobe koje dolaze i koje izvršuju bjegstvo u šumu.) nego da je sada u vezi sa Josipom Novak i da s njim surađuje. Novak mu je obećao da će ga on uputiti u šumu pošto je on u dobroj vezi s njima. Zatim je pričao da je već bio među partizanima i da su ga uhvatili ustaše te prije nego što je trebao otići u logor bio je dodijeljen kao sluga kod Radeta. Dalje je izjavio da jedva čeka taj čas da može otići partizanima i upitao da li bi i on mogao ići s njima. Isti je prilikom uhićenja pobjegao u podrum jedne kuće gdje je pronađen i uhićen.

Tom prilikom uhićen je i Novak kod kojega je pronađeno oko 20 kg čavala i podkovica za cipele što je neovlasteno uzeo iz tvornice Mustad u namjeri da pošalje partizanima. Uhićen je i Rade Dragutin.

Isti su predvedeni na ovo zapovjedničtvo gdje su preslušani i čiji se zapisnici prilažu.

Po zapovijedi zapovjednika I. sektora uhićen je u Generalskom Stolu i domobranski poručnik Melada i sproveden u ovaj zdrug.

Gornje se stavlja Naslovu do znanja i daljeg uredovanja.

Zapovjednik
ustaški dopukovnik
(Vladimir Rogoz)

Zapisnik o preslušanju Smilje Jaković iz Donjih Dubrava.

I.

Na obća pitanja odgovara:

Zovem se Smilja Jaković rođena 1925. u Donjim Dubravama od otca Miloša i majke Milice rođ. Vucarić. Vjere pravoslavne, neudata i sudski navodno nekažnjavana.

II.

Za koga si nabavlja cigarete i za i preko koga je išla zadnja pošiljka koja je bila namijenjena partizanima.

Cigarete sam nosila za poručnika Nikolu Meladu koji ih je onda slao dalje za partizane. To još znadu i Jeka Mikašinović te Zorica Zatezalo za koje znam da isto nabavljaju cigarete partizanima. Osim ovih znam da cigarete i ostalo šalju partizanima tri Miletića čija imena neznam iz Tounja.

Kod zadnje pošiljke prilikom koje su me uhvatili dao mi je za cigarete novac moj otac i to tri tisuće kuna. Kupila sam ih u gradu i predala ih domobranskom kuriru Ivanu Geriću koji ih je trebao skupa sa hranom koju je sprovodio, predati poručniku Meladi.

III.

Kakove upute Vam je dao poručnik prije nego što Vas je poslao po cigarete.

Rekao mi je da kupim cigarete i da ih predam njegovom ili kuriru sa mosta. Još mi je rekao da ako me vlasti uhvate sa cigaretama da kažem da su one za mene jer da ih trebam za kosce. Na koncu mi je rekao da ja samo nabavim cigarete i da predam njemu, a on zna već kamo će dalje. Ja sam uvjerena da on šalje to partizanima.

IV.

Ispričajte nam kako je došlo do pokušaja bjegstva kojeg ste izvršili zajedno sa našim povjerenikom (Ovaj bijeg bio je namješten da bi se od nje doznalo ono što je upočetku tajila) što ste s njim pričali i kako je tekao bijeg.

Za vrijeme moga preslušanja predložila sam mu da ako me pusti da ću mu dati 10 kg bijelog brašna. To sam mu rekla dok nije nitko mogao to čuti. Kad sam uhvatila drugu priliku ponudila sam mu još i putra i pilića. On mi je dao znati da bi on to mogao eventualno i učiniti. Zamolila sam ga da nabavi ključ od zatvora i moju legitimaciju i neka me pusti. On je rekao da bi to napravio

ali onda bi i on morao pobjeći. Odmah sam ga pozvala neka i on bježi samnom jer ja bi ga odvela ili u šumu ili k meni kući. Još me je zapitao i rekao mi da ga je strah otići jer je on surađivao sa ustašama pa bi ga partizani mogli smaknuti. Obećala sam mu da ću ja sama govoriti sa komandirom i da mu se neće ništa dogoditi jer da ja imam tamo dosta veza. Poslije toga mi je rekao da čekam dok padne mrak.

Na večer je došao i odključao vrata. Zajedno smo pošli prema Švarči gdje sam mu rekla da ćemo kod Rade prespavati a ujutro bi nas odvezli do Zvečaja odakle bi nas vodiči iz Zvečaja kojih ima oko 3 ili 4 odveli do Karlovačkog odreda. Još sam mu obećala da ću mu isposlovati lakšu službu u pisarni kod partizanskog komandira.

Putem sam mu rekla neka izabere kamo rađe voli ili u 13. brigadu ili u Karlovački odred. Spomenula sam mu i neke njemu poznate osobe koje su iz Karlovca među partizanima. Prije dolaska na Švarču navratili smo kod učiteljice Veselić s kojom sam dobro poznata i kod koje sam često kada sam došla u Karlovac spavala. Ona stanuje na Riečkoj cesti.

On se još bojao da ga neću znati odvesti među partizane, našto sam mu kazala da on nije jedini, nego da sam ih ja već više njih odvela iz Generalskog Stola.

V.

Da li se sjećate još čega što bi se moglo dodati u zapisnik te da li se možete na ovaj svoj iskaz priseći?

Za sada se više ništa ne sjećam i ukoliko se budem još čega sjetila ja ću Vam kazati. Sa svime što je u zapisniku navedeno slažem se i na to bi se mogla priseći.

Svjedoci:

Ustaški poručnik,
Željko Dučmelić, v.r.

Redarstveni izvidnik:
Ante Tičić, v.r.

Za točnost prepisa,
Izvještajni častnik
Zdruga, ustaški poručnik
(Ž. Dučmelić)

Podpis:

Smilja Jaković, v.r.

Z A P I S N I K
od 10. srpnja 1943.

spisan u uredovnici Željezničko stražarske bojne u Karlovcu po istražnom sudcu o preslušanju prič. domobrana Ivana Gerića iz 3. sati Željez. straž. bojne radi veze sa partizanima.

Prisutni: 1. Prič. nadsatnik Dr. Josip Mravunac
2. " vodnik Đuro Kufrin
3. " domobran Petar Šarinić

I.
Na opća pitanja odgovara.

ad. I.
Zovem se pričuvni domobran Ivan Gerić iz 3. sati želj. straž. bojne, sin Janka i Drage rođ. Tukac, rođen 5. X.1911., u D. Pokupju, općine Karlovac, rkt. vjere, oženjen, pismen, otac dvoje djece, po zanimanju ratar, stegovno niti sudski nekažnjavan, prisegu N.D.H. položio. Na službi od 26.V.1942.

II.
Vi ste osumnjičeni, da ste u Karlovcu od Smilje Jaković preuzeli kutiju sa cigaretama, koje su bile namienjene za partizane.
Što imadete kazati u svoju obranu?
ad. II.
Ja sam na službi u 3. sati 3. vodu kojemu je zapovjednik poručnik Melada, a mjesto moje službe je u bunkeru kod Globorničkog mosta.
Dne 5. srpnja 1943. išao sam u Karlovac po hranu za moju stražu od 29 ljudi, a tako dolazim svakoga dana.
Nalazio sam se u blizini skladišta bojne blizu Kupe oko 7,30 sati, dok dođem na red za preuzeće hrane, to sam sjedio na tamošnjem zidu uz Kupu.
Meni je pristupila jedna ženska imenom Smilja, koju sam od prije po viđenju poznavao te me je upitala, da li bi ponio jedan paket. Ja sam rekao da hoću. Za kratko vrieme ona je došla od strane Župskog redarstva te mi predala jedan omot, koji je veličine za jedne cipele, koji je špagom bio zavezan unakrst unaokolo. Rekla je, da taj paket predam poručniku Meladi, pa sam ja bez daljnjeg izpitivanja paket preuzeo, a da nisam pitao šta je unutra niti me se to ticalo. Po obliku držao sam da su unutra neke cipele. Nakon nekih 15 minuta, dok sam ja na istom mjestu čekao sa domobranima Šćulac Stevom na službi u

D. Dubravama i Žunac Franjom na službi u Zvečaju, došla su trojica ustaša te nas svu trojicu legitimirali na što sam ja njima kazao svrhu mojeg dolazka. Pitali su me šta je u tom paketu, koji je ležao na zemlji, na što sam ja rekao, da mislim, da su cipele.

Ustaše su odmah otvorili paket i pronašli unutra cigarete, te su me odmah uhapsili i odveli u Stožer na preslušanje.

Ja sam taj paket uzeo sa sobom iz usluge, a naročito kad je rečeno da je za poručnika Meladu. Ja sam na službi kod Globorničkog mosta udaljeno oko 6 km od D. Dubrava te sam putujući u Karlovac po svojem poslu radi preuzeća hrane slučajno došao u tu priliku da preuzmem taj paket a da mi o svemu drugom nije ništa poznato.

III.

Imadete li još što navesti?

ad. III.

Nema ništa. Ne osjećam se nimalo krivim. Iskaz mi je pročitan i potvrđujem, da su moje rieči točno upisane.

Podpisujem: Ivan Gerić

Prisutni: 1. Đuro Kufrin
2. Petar Šarinić

Preslušao i ovjerava:
Nadsatnik: Dr. Mravunac

Započeto u 17.45 sati, dovršeno u 18.15 sati.

Z A P I S N I K
o saslušanju domobranskog poručnika Nikola Melada

Prisutni: ust. poručnik Željko Dučmelić
ust. poručnik Zvonimir Pović

I.
Na obća pitanja odgovara.
ad. I.
Zovem se Nikola Melada, rođen 1913. u Hanu, kotar Sinj, Italia, zavičajan u Ninu, Italia. Ime otca Stjepan i Danica, rođ. Vigato. Navodno ne kažnjavan ni sudski ni redarstveno.

II.
Da li Vi poznate Smilju Jaković?
ad. II.
Smilju Jaković poznam odatle što sam ju našao u školi u Donjim Dubravama kada sam tamo došao kao zapovjednik posade. U to vrijeme u školi se nalazila i učiteljica koju je ova posluživala (Marija Veselić). Od toga vremena datira moje poznanstvo sa Smiljom.

III
Da li ste Vi kazali Smilji Jaković da ona kupi cigarete za Vas i da li ste dali kakovo naređenje vojniku u tom smislu?
ad. III.
Za cigarete nisam uopće znao, dok nije dana 5. o. mj. došao nosilac hrane za Donje Dubrave i rekao mi. Gosp. Poručniče za Globorničkog mosta domobran Gerić Ivan uhićen je po ustašama, pošto mi je Smilja Jaković predala jedan paket i rekla da ga predam Vama. U podkrijepu ovih mojih navoda izjavljujem: Da je meni bilo sasvim nepoznato da Smilja Jaković treba donijeti paket za mene posvjedočuje i činjenica da domobran Gerić Ivan po tome od mene nije ništa dobio. Ovo još više posvjedočuje činjenica ta da je Ivan Gerić kada je bio uhićen po ustašama i kada su ga ovi zatražili što ima u paketu izjavio: Neznam. Ovo daje naslućivati da je domobran Gerić bio u dogovoru sa Smiljom Jaković pa nije htio priznati što ima u paketa ne sluteći da su ustaše slijedile Smilju Jaković i vrlo dobro znali da ona ima u paketu cigarete. To proizlazi iz toga jer je on htio sumnju odkloniti i zavesti ustaše u bludnju izjavivši da se u paketu nalaze cipele. Svakako je vrijedno istaknuti da je u času kada je Smilja Jaković domobranu Geriću Ivanu predala odnosni paket bio prisutan i donosilac hrane

iz Donjih Dubrava, a da domobran Gerić Ivan nije taj paket njemu predao, odnosno uputio Smilju Jaković da preda paket tom kuriru koji ide ravno u Donje Dubrave. Ovo također daje naslućivati na neki prvotni dogovor između Smilje i domobrana Gerić Ivana. Mogu istaknuti i to da domobrana Ivana Gerića vidio sam svega dva puta i s njim razgovarao tek nekoliko sekundi, pa bi moje povjerenje prelazilo granice sigurnosti kada bi ja imao kakove veze sa paketom i baš njega na taj paket uputio.

IV.
Da li Vam je poznat razlog, zbog čega Vas Smilja Jaković tereti?
ad. IV.
Pravi razlog mi nije poznat, ali naslućujem da ju je na ovu izjavu mogla ponukati pomisao da će ako izjavi da su cigarete namijenjene meni na najjednostavniji način osloboditi mene i domobrana Ivana Gerića.
V.
Da li Vam je poznato da Smilja Jaković, Jeka Rebić i još neke druge surađuju sa partizanima?
ad. V.
Nije mi poznato, ali znam samo da one često idu u Karlovac.

VI.
Da li imate još štogod za dodati i da li bi se na Vašu izjavu mogli priseći?

ad. VI.
Na postavljena pitanja nemam ništa naknadno izjaviti ukoliko mi se kakovi novi dokazi i izjave u zapisničkim preslušanjima Smilje Jaković predoče pridržavam pravo na iste dati odgovor. Na izjavu koju sam dao mogu se priseći.

Podpis: Nikola Melada

Preslušao:
Ž. Dučmelić
ust. poručnik

Z A P I S N I K
od 10. srpnja 1943.

spisan u uredovnici Željezničko stražarske bojne u Karlovcu, kod istražnoga sudca o preslušanju pričuvnog poručnika Melada Nikole iz 3. Željez. straž sati, radi sumnje da isti ima veze sa partizanima.
Prisutni: 1. Prič. nadsatnik Dr. Josip Mravunac
2. Prič. nadporučnik Marijan Čabrijan
3. Prič. vodnik Đuro Kufrin

I.
Na opća pitanja odgovara.
ad. I.
Zovem se pričuvni poručnik Melada Nikola iz 3. Željez. stražarske sati Željez. straž. bojne u Karlovcu kao zapovjednik 3. voda koji se sada nalazi u D. Dubravama.

Sin sam pok. Stjepana i pok. Danice rođ. Vigato, rođen 4.II.1913. mjestu Hanu, kotar Sinj (mjesto Han pripalo Italiji). Zavičajan sam u općini Nin, kotar Biograd n/m sada Italija, rkt. vjere. Prije stupanja u vojsku bio sam sudac u Crikvenici, a u domobranstvo stupio 15.XI.1941. stegovno ni sudski nekažnjavan, prisegu N.D.H. položio. Neoženjen.

II.
Vi ste osumnjičeni da ste Smilji Jaković iz D. Dubrava naručili da za Vas kupi i donese cigarete, koje bi Vi nakon toga dalje odpremili partizanima.

Što imate na to reći?
ad. II.
Ja ostajem u cielosti kod svoje izjave dane u zapisnik dne 9.VII.1943. kod Stožera III. stajaćeg zdruga u Karlovcu. Osim toga nadodajem:

Ja sam posvema svjestan svoje nekrivnje. Ukoliko me tereti Smilja Jaković ja sumnjam da je ona svoju izjavu dala svjesno i slobodno kao istinitu, pa predlažem da se ona ponovno presluša na odnosne okolnosti koje mene terete, a napose na sliedeće okolnosti: Da li je ona prigodom preslušanja izjavila samo iz straha da su cigarete bile namijenjene za mene koje sam ja tobože trebao lifrati partizanima, samo da time sebi poboljša položaj, kao one, koja je kritičnoga dana kupila cigarete za svoje svrhe, – ili je ona takovu izjavu dala kao navodno istinitu.

Ovo je potrebno provjeriti njezinim ponovnim preslušanjem radi toga, jer se u njezinom iskazu sadržava jedini teret za moju sumnju.

III.
Imate li još što kazati u ovoj stvari, a napose u pogledu propustnice koja prileži, a koju ste Vi dali Smilji Jaković za putovanje u Karlovac?
ad. III.
Što se tiče propustnice br. 178/43, izjavljujem, da sam ovu propustnicu izdao Smilji Jaković kao što sam i drugim građanskim licima izdavao ne samo ja nego i drugi častnici koji su bili zapovjednici vodova.

Takove propustnice smo izdavali na osnovu ustmenog ovlaštenja i dogovora sa zapovjednikom oklopnoga vlaka i oružničke postaje nadporučnikom Marijanom Persolijem koji je tamo služio do sredine svibnja 1942. g., a sada se nalazi kao zapovjednik oružničke postaje u Plasama. Takovo je ovlaštenje izdao s razloga što u to vrieme (u proljeće 1942.g.) u D. Dubravama nije bilo nikakve građanske vlasti, koja bi građanskim licima izdavala propustnice, pa je to tako ostalo sve do sada nepromijenjeno.

Takove propustnice sam izdavao sa valjanošću najviše 2 do 3 dana obzirom na neredovitost prometa sa vlakovima.

Iskaz mi je pročitan te potvrđujem, da su moje rieči točno upisane.

Podpisujem:
Dr. Melada Nikola,
Poručnik
Prisutni:
Mar. Čabrijan, npor.
Đuro Kufrin

Preslušao i ovjerava:
Nadsatnik: Dr. Mravunac

Započeto u 16 sati, dovršeno u 17.30 sati.

Zapisnik o preslušanju domobrana Ivana Gerića iz D. Pokupja.

I.
Na obća pitanja odgovara:

Zovem se Ivan Gerić, rođen 1911. u Donjem Pokupju, od otca Janka i majke Drage rođene Tukac. Vjere rimokatoličke, oženjen sa 2 djece. Navodno nekažnjavan ni sudski ni redarstveno.

II.
Od kuda Vam paket sa cigaretama koji je nađen kod Vas?

U utorak 5. srpnja 1943. sreo sam pred zgradom redarstva djevojku Smilju Jaković koja me je zamolila da ponesem jedan veći paket u Donje Dubrave. Ja sam pristao da ga ponesem i rekao sam joj da ću je čekati kod redarstva. Poslije pola sata donijela mi je paket i predala mi ga je i rekla da ovaj predam poručniku Miladi u Donjim Dubravama. Ja sam paket primio i ponio. U tom trenutku su došle ustaše koji su me pitali što je u paketu a ja sam odgovorio da su to cipele. Na to su oni otvorili paket i ja sam vidio da su unutra bile cigarete. Na to su me oni uhvatili i sproveli u zatvor.

III.
Da li ste poznavali Mariju Cvitak?

Mariju Cvitak ne poznam i nisam je nikada vidio.

IV.
Da li ste kada prije trebali doći po paket?

Nisam nikada prije trebao doći i primiti paket.

V.
Imate li još što za reći i da li se na zapisnik možete zakleti?

Nemam više ništa za reći a na prednji bi se iskaz mogao zakleti.

Ivan Gerić, v.r.
Za prijepis:
Izvještajni častnik zdruga:
Poručnik Željko Dučmelić

Z a p i s n i k
od 12. srpnja 1943.

spisan u uredovnici Župske redarstvene oblasti u Karlovcu po istražnom sudcu Željez. stražarske bojne u Karlovcu u kaznenom izviđavnom predmetu protiv prič. poručnika Dr. Melade Nikole i prič. domobrana Gerić Ivana iz 3. sati Željez. stražarske bojne radi sumnje sarađivanja sa partizanima, o preslušanju Jaković Smilje, koja je predvedena iz Župsko redarstvenog pritvora.

Prisutni:
1.) Nadsatnik: Dr Mravunac Josip
2.) Nadporučnik: Kerčin Zvonko
3.) Domobran: Zlatko Kostrenčić

Na obća pitanja odgovara:
ad. I.
Zovem se Jaković Smilja, kći Milice i Miloša Jaković, rođena godine 1925., rodom iz sela Donje Dubrave, općina Generalski Stol, kotar Ogulin, neudata, pismena, pravoslavne, nekažnjavana, po zanimanju ratarka, opomenuta na iskaz istine, iskazuje

II.
Predočuje Vam se Vaš iskaz dan kod Stožera III. stajaćeg ustaš. Zdruga u Karlovcu, pa što imadete na taj iskaz nadodati?
ad. II.
Pošto mi je predočen zapisnik u mojem preslušanju kod stožera III. stajaćeg zdruga u Karlovcu, prema kojemu sam ja tobože potvrdila, da sam cigarete nosila za poručnika Nikolu Meladu, koji da ih je onda dalje slao za partizane – odlučno poričem, da to nije istina, i da taj iskaz nije istinit niti je izražaj mojeg slobodnog izkazivanja.

III.
Kako je došlo do toga, da ste Vi u svojem iskazu naveli ime poručnika Dr. Melade, ako isti ne bi stajao u nikakovom odnosu u pogledu kupnje tih cigareta radi kojih ste bili uhapšeni?
ad. III.
Ime poručnika Nikole Melade je navedeno prigodom mojeg preslušanja u vezi sa propustnicom broj 170 na osnovu koje sam ja u Karlovac doputovala, a koju mi je isti izdao. Međutim navodim, da je poručnik takove propustnice izdavao i drugim građanskim osobama u Dol. Dubravama kao tamošnji zapovjednik.

Osim poručnika Melade izdavali su takve propustnice i drugi častnici, koji su bili zapovjednici posade u Dol. Dubravama, kao n. pr. zastavnik Bilen i nadporučnik Blažević, koji je sada u Dugaresi.

Svi zapovjednici tamošnje posade u Dol. Dubravama izdavali su takve propustnice građanskim licima s razloga, što tamo nema općine, a niti sada postoji kakova građanska vlast, koja bi to činila.

IV.
Da li ste Vi prilikom povjerljivog razgovora sa povjerenikom, koji Vas je izveo iz zatvora, štogod razgovarali i o poručniku Meladi o tome, da bi on stajao u kakvim vezama sa partizanima i njima slao cigarete?
ad. IV.
O tom nije bilo govora, a niti je moglo biti govora, da bi poručnik Dr. Melada stajao u kakvoj vezi sa partizanima ili njima slao cigarete – jer to nije istina.

Bilo je govora samo o izdanju propustnica, pa mi je povjerenik rekao, da bi ga trebalo upozoriti, da ne izdaje takvih propustnica.

V.
Dali ste Vi možda u svojem prvotnom iskazu teretili poručnika Meladu samo za to, da bi sebi kao osumnjičena za krijumčarenje cigareta i dr. olakšali položaj?
ad. V.
Ni to nije istina, da bi se ja u pogledu tih cigareta pozvala, kao da su iste naručene po poručniku Meladi, jer on meni nije naručio nikakve cigarete, niti to sve skupa imade s njime kakove veze. Radi se samo o toj propustnici, o kojoj sam naprijed iskazala.

VI.
Što ste Vi kazali domobranu Gerić Ivanu, kada ste ga našli sjediti na zidu kod Kupe u blizini zgrade Župskog redarstva?
ad. VI.
Ja sam njega samo zamolila, da ponese paket time, da sam ja mislila istim vlakom putovati u Dol. Dubrave, a on da taj paket radi sigurnosti prenosa kao vojno lice preda poručniku Meladi, ukoliko bi to bilo potrebno.

Napominjem, da sam ja najprije došla do Gerića i pitala ga, da li bi mi ponio paket, ali tom prilikom nisam rekla, da bi ga predao poručniku Meladi, nego istom poslie kod primopredaje paketa dakle ime poručnika sam navela za to, da Gerić ne bi odklonio preuzeće tog paketa, a ja sam poslie mislila, da taj paket sama odnesem kući za svoje potrebe kućne. Ja sam naime te cigarete kupila za kosce, koji su ovih dana imali kositi naše livade, a tih kosaca imade

oko 30. Navodim, da se u Dol. Dubravama cigareta i duhana uopće ne može dobiti. Ime poručnika sam Geriću navela jer su tamo bili s njime neki domobrani, pa da bude sigurnije.

VII.
Imate li još što kazati?
ad. VII.
Nemam ništa.

Poručnika Dr. Meladu poznam, pošto on više mjeseci služi u Dol. Dubravama kao zapovjednik posade.

Zapisnik mi je pročitan, te potvrđujem da su moje riječi točno upisane, a na iskazano mogu položiti i prisegu.

Nadodajem još, da meni zapisnik o preslušanju spisan kod III. stajaćeg ustaš. zdruga nije bio pročitan niti protumačen, te ne sadržava istinu.

Podpisujem se:
Smilja Jaković

Početo u 10 sati, dovršeno u 11 sati prije podne.

Prisutni:
1.) Z. Kerečni, nadporučnik
2.) Zlatko Kostrenčić
Preslušao i ovjerava
Sudac Istražitelj
Nadsatnik Dr. Mravunac

HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV ZAGREB

627

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
ZAPOVJEDNIČTVO
Željezničko-stražarske bojne Karlovac.
604 taj

Karlovac, dne 14-VII 1943.
Broj: 604/Taj:-1943.-g.

Razmotrio sam spise ovog kaznenog izvidjajnog predmeta,pa sam našao sliedeće:

I.

Prič.poručnik 3.sati željez.-stražarske bojne u Karlovcu Dr.Nikola Melada počinio je sliedeće:

Kao zapovjednik 3. voda 3.sati sa sjedištem u Dol.Dubravama izdao je Smilji Jakovič iz Dol.Dubrava propustnicu od 4.srpnja 1943. za putovanje u Karlovac i natrag sa vriednošću za 5,6 i 7.srpnja 1943.,a kojom je propustnicom ona u Karlovac doputovala.

II.

Prič.domobran iz 3.sati željez.-stražarske bojne u Karlovcu Gerić Ivan počinio je sliedeće:

Kao donosilac hrane za svoju stražu u bunkeru kod Globorničkog mosta čekajući na preuzeće hrane, dne 5.srpnja 1943.preuzeo je od Smilje Jakovič, jedan paket,za koji mu je ona kazala,da ga preda poručniku Meladi,a kratko vrieme iza toga se ustanovilo,da paket sadržaje cigarete.

Medjutim nakon provedenih izvidjaja i razmatranja spisa u činima napried navedenih nema nikakovih kažnjivih djela.Napose nema nikakve sumnje,da bi tim svojim djelima nešto činili za korist partizana,a obzirom na prvotni iskaz Smilje Jakovič,koji je ona dne 5.VII.43.dala u zapisnik,kada je bila po organima III.ustaškog stajačeg zdruga uapšena i preslušavana.

Sve ovo odklanja sumnju napried navedenu iz ovih razloga:
Ad I./ Što se tiče same propustnice,koju je poručnik Melada izdao Jakovički,to se ističe,da je ona istovremeno i od talijanske vlasti "Comando presidio militare Dol.Dubrave" dobila jednu takvu propustnicu za putovanje iz Dol.Dubrava u Karlovac i natrag za 6./VII.43.

Poznato je,da u Dol. Dubravama gradjanske vlasti nema,i da usljed toga neposrednu vlast nad gradjanskim osobama vrši vojna vlast.Vojna vlast je izdavala gradjanskim osobama propustnice za kratkotrajna putovanja,te uobće za kretanje u području občine Dol.Dubrave,a u ovom slučaju je takove propustnice izdavao zapovjednik posade poručnik Dr.Melada. Sa time u vezi je došlo,da je i Smilji Jakovič izdao napried navedenu propustnicu za putovanje u Karlovac i natrag.

Što se tiče pak sumnje,da bi poručnik Melada tom prilikom Smilji Jakovič naručio,da za njega kupi cigarete,koje da je on dalje odpremao partizanima,za takvu inkriminaciju nema nikakove opravdane sumnje,niti dokaza.Smilja Jakovič je jedina u prvom svojem preslušanju,koja je teretila poručnika Meladu,ali ona nije nikakav svjedok,a najmanje vjerodostojan svjedok,jer je kao osumnjičena i uapšena mogla lahko govoriti i pozivati se na poručnika Meladu,kao tobožnjeg naručitelja cigareta,kako bi time sebi olakšala položaj.S druge strane je utvrdjeno,da je Smilja Jakovič izravno iza za svoje novce,koje joj je dao otac,kupila cigarete, a da zato nije imala propisanih doznaka vlasti.

Medjutim je ovdje potrebno istaknuti,da je Smilja Jakovič prigodom preslušanja po sudcu iztražitelju ovoga zapovjedničtva kod Župsko-redar.oblasti dne 12.srpnja 1943.,kada joj je predočen prvotni zapisnik,odlučno porekla,da bi isti sadržavao njezin slobodan iskaz.

Naprotiv tome ona je izjavila,da poručnik Melada nema nikakve veze sa nabavom cigareta,niti da je ona njega teretila prigodom svojeg preslušanja,kao da bi tobože on bio naručitelj istih i da bi cigarete dalje odpremao za partizane.

Ne upuštajući se u kaznenu odgovornost same Smilje Jakovič,koja je cigarete stvarno nabavila,dali ih je nabavila u dopustive svrhe/za kosce/ ili u možebitne kažnjive svrhe,-poručnik Melada sa svime tim ne stoji u nikakvoj kauzalnoj vezi.

Pošto nema nikakvog vjerodostojnog dokaznog sredstva,to se na osnovu takovog stanja stvari poručnik Melada ne može dalje držati sumnjivim za bilo kakav kažnjivi čin u ovom predmetu.
Ad II./ Jednako ne postoji utvrdjena sumnja za domobrana Gerić Ivana,da bi učinio neko kažnjivo djelo.

Okolnost,da je kao nosilac hrane izjavio se pripravnim od Smil

je

Jaković preuzeti i ponieti jedan paket u Dol.Dubrave,da ga preda poručniku Meladi,posvema je razumljiva ova usluga.

Prema stanju stvari,Gerič nije mogao da odbije preuzeće paketa,pošto mu je rečeno kod primopredaje,da ga preda svojem poručniku. Isto tako Gerić nije mogao znati,što se u ovom paketu nalazi,jer mu to nitko nije rekao,pa je držao,da su cipele.Medjutim,da mu je rečeno,da su u paketu cigarete,koje imade predati poručniku,nebi na stvari ništa mjenjalo.

Smilja Jaković navodi,da je tek drugi puta kod predaje rekla Geriću,da je paket za poručnika,a to da je rekla za to,da Gerić ne bi odbio preuzeće paketa,dok su tamo bili i drugi vojnici u njegovom družtvu, koji su takodjer čekali na preuzeće hrane.

Postupajući tako najboljojnvjeri,Gerić je preuzećem paketa htio učiniti jednu uskugu,pa se iz same te činjenice ne može zaključiti na opravdanu sumnju za bilo kakav kažnjivi čin.

Na osnovu ta utvrdjenog stanja stvari,ne može se za ni jednog osumnjičenog pod I i II naći ništa kažnjivoga,pa s toga temeljem § 8 vkp

R i e š a v a m:

I./ Da se protiv prič.poručnika Dr.Melaue Nikole iz 3.sati željez.stražar. bojne,te

II./ Protiv prič.domobrana Gerić Ivana iz 3.sati željez.-stražarske bojne u Karlovcu OBUSTAVI svaki dalnji kazneno-izvidjajni postupak radi veze sa partizanima,da se predhodna kaznena iztraga ne odpočinje,te da se obojica napried navedenih iz pritvora odmah puste na slobodu i upute u svoju jedinicu.

Zapovjednik,bojnik
/ Poglayen/

637

Zapisnik o preslušanju Save Vucelić koja je uhićena u Zvečaju.
/priepis/

Zapisnik spisan na položaju u mjestu Zvečaj, a o preslušanju Save Vucelić kbr, iz Donjih Dubrava selo Kukići, koja je uhvaćena na cesti u 21,30 sati noseći razne predmete koji se nemogu dobiti u slobodnoj prodaji, izjavljuje sliedeće na postavljenapitanja i to:

1.- Tko ti je napravio propustnicu: Propustnicu mi je ispunio poručnik Melada koji se nalazi u Donjim Dubravama.

2.- Gdje si danas bila i kada si pošla kući: Danas sam u jutro otišla od kuće te sam namjerila u Karlovac gdje sam i dobila sve stvari.

3.- Kod koga si kupila cigarete: Kupila sam kod jednog trgovca na Švarći a ime mu je Bero ima sitničarij u na Švarći-Platila sam kom.po 4 kune.

4.- Gdje si nabavila sol: Sol sam kupila u Dugoj Resi, a ime mu neznam, ali prepoznala bi istoga. Od prilike znadem gdje se nalazi kuća, onoga koji mi je sol prodao tj. zamijenio za 4 jaja kilu soli.

5.- Gdje si nabavila petroleum: Kupila sam kod istog gdje i cigarete, a platila sam za jednu litru 200 kn.

6.- Gdje ste dobili cigaretni papir i šibice: Cigaretni papir i šibice kupila sam kod istoga gdje i cigareto, a platila sam za jednu knjižicu dvije kune a šibice sam kupila 20 kutija kod "Pere" dok 10 kutija u Dugoj Resi kod trgovca imenom Ban a platila sam po 2 kune kutiju.

7.-Jeli vam poznato što o kretanju odmetnika i dali tko iz vašeg sela surađuje sa njima. Nije mi poznato ništa potanko o tome ali znadem da dolaze više puta i traže jesti. Obično noću dolaze i odlaze. Dolaze najviše iz Korduna. Naši ljudi ne surađuju sa odmetnicima već su napro tiv svi kod kuće.

8.- Od koga ste dobili propustnicu tj. tko Vam je istu isposlovao: Ponovno izjavljujem da mi je propustnicu ispunio poruč. Melada u Donjim Dubravama na željezničkoj postaji te sam tako ispunjenu odnijela u občinu Gen. Stolu gdje je na istu nalijepljena slika i biljeg od 4o kn.

Gornje sam sve pročitala te sam utvrdila da je sve upisano što sam izjavila i sve navedeno moga priđegom potvrditi stog i podpisujem:

Sava Vucelić v.r.

Dovršeno u Zvečaju dne 19 srpnja 1943 u 22,30 h.

Prisutni: Poručnik P.T.B. Petar Cikoja
" Bartol Antičević
Dovodnik Anton Gazin

Od gore imenovanih oduzeto je slijedeće:
1/ 10 kg. soli, 2 litre petroleuma, 500 kom Neretvi i 500 kom. Rama cigaretpapira 25 pakova, šibica 30 kutija, 8,810 /osam tisuća šestodeset jedan komad od tisuću kuna sa tragovima, koji potječu vjerovatno od krvi/navodno je to dobila od jednog partizana da joj u Karlovcu razmjeni. Oko 1 kg. masti. Propustnica izdana u Generalskom stolu. 1 novčanik

Gornje se dostavlja Naslovi s napomenom da su cigarete i mast zadržane i biti će podijeljene vojničarima ovoga zapovjedničtva, dok je priložena odgovarajuća svota u novcu, i to 1150 kuna.

Za točnost prepisa:
izvještajni častnik zdruga,
ustaški poručnik/Željko Dučmelić/

HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV ZAGREB

Чедомир Вишњић

Два писма министру војном

Адам Прибићевић, Нико Бартуловић и Ђуро Виловић представљају идеалну тројку коју је Југославенска војска у отаџбини могла мобилизирати у Хрватској. На тој разини, и једино на њој, били су равни комунистима, из чијих ће се редова тек појавити низ књижевних имена, али 1943. године, ова тројка није заостајала за Назором, Гораном Ковачићем, или Коцбеком. Недостају монографије о двојици књижевника који су својим поријеклом и главнином књижевног рада сврставани у хрватску књижевност, које би објасниле њихову политичку биографију и еволуцију, нарочито кад је Виловић у питању. Политички пут Нике Бартуловића, од далматинске револуционарне омладине, до идеје из овог писма Михајловићу углавном је раван и логичан. Логичне су чак и полуоптужбе које против њега износи Виловић јер је скретање неких омладинских Југословена у комунистичке воде било честа појава, након разочарења у први покушај реализације њиховог идеала, у Краљевини СХС – Југославији. И тридесетих година, које су многе актере из претходне деценије пребациле на нове стазе, он је наставио инсистирати на Југославенству које укључује и Хрвате. Чињеница да је тада живио у Београду вјероватно му је олакшавала такво прескакање крупних непријатних чињеница за његов свјетоназор – плебисцитарно изјашњавање Хрвата, било кроз ХСС, било мимо њега, против заједничке државе. Једино су међународне политичке околности и релативна трајност версајског свијета тада чувале јединство државе јужних Словена. Ријетка пријатна околност у његовом животу, осим страсти и задовољства борбе за

идеале младости, била је прихваћеност у књижевном свијету Београда. Сабрана дјела су му почела излазити у „Народној просвети“ кад и књижевним друговима Црњанском, Кашанину, Крклецу, Дучићу, Лазаревићу... Прије тога је аутобиографски роман „На прелому“ објавила СКЗ, рукописи настали у рату чекаће деценијама, да стигну до загребачког Српског културног друштва.

Фактор који је извјесно утицао на жестину ставова и опредјељења барем двојице укључених у ову хисторијску епизоду, Ђуре Виловића и Силвија Алфиревића, била је чињеница да су обојица у младости били католички свећеници. Своју идејну еволуцију Виловић је потврдио проницљивим анализама хрватског случаја крајем 30-их година. У једном тексту октобра 1938. објављеном у београдским „Видицима“ он овако слика хрватске прилике: „Цијела средина и цијели душевни живот је униформиран, догматизиран и декретиран. Сви исто знају, исто говоре и све је формулирано као у катакомбама. Савременом хрватском уму остављен је једини рад: да памти и набраја догмата са свих поља и линија савременог хрватског живота. Истраживача нема и свака се критика удара анатемом и екскомуникацијом. Тачно је обиљежена једино спасавајућа доктрина, односно: тачно је одређено све што има да мисли и говори савремени Хрват, ако жели да ужива грађанско право хрватске општине. Нико ништа више не пита. Све слуша и грчевито се држи у оквиру.“ Била је то добра слутња развоја догађаја у 20. вијеку, Виловића вјероватно ни ратна збивања нису изненадила.

Његово је писмо тешко коментирати, оно је болно искрено, и на путу којим је кренуо, даље се није могло. Ова писма нити не објављујемо зато што би она имала објективно велики значај, њихови су аутори били реално потпуно беспомоћни у ратној олуји, ни на што нису могли утјецати. Једино, нама данас, остаје загонетно зашто се судбина тако поиграла да партизани Бартуловића ликвидирају, а Виловић преживи рат и суђење. Писма објављујемо као литерарна свједочанства, након којих више није могуће рећи да људи од пера нису разумјели и нису изразили свој став о злочинима усташа над Србима у Хрватској.

Лица

Јакша Рачић (1868-1943). Угледни сплитски лијечник, дугогодишњи водитељ хируршког одјељења и директор сплитске болнице. У периоду 1928-1933. био је градоначелник Сплита, заслужан за пошумљавање и уређење Марјана. Повјереник за Далмацију Дражиног покрета, у љето 1943. ножевима су му пресудили комунистички илегалци.

Нико Бартуловић (1890-1945). Истакнути књижевник свог времена, рођен у Старом Граду на Хвару. У младости један од вођа југословенске националистичке омладине, 1918. међу покретачима и идеолозима часописа „Књижевни југ“, један од вођа ОРЈУНЕ као насљеднице револуционарне омладине. У периоду 1921-1926. био је управник сплитског казалишта и уредник Орјуниног листа „Победа“. Ликвидирали су га партизани почетком 1945. године.

Силвије Алфиревић (1881-1944). Истакнути културни радник, један од оснивача „Јадранске страже“ као патриотске организације и њен генерални секретар, оснивач Матице југославенске у Сплиту (1922), управитељ класичне гимназије у Сплиту. Погинуо је у четничким редовима у сукобу са партизанима.

Ђуро Виловић (1889-1958). Рођен у Брелима, студиј теологије похађао у Задру, 1913. заређен за свећеника, послије тога студирао филозофију у Бечу. Службовао је у Међимурју, али је убрзо напустио свећенички позив и радио као новинар и књижевник. 1946. је осуђен на 7 година затвора као припадник водства четничког покрета. Као књижевник 30-их година истицао се изразито антиклерикалним ставовима провученим кроз његова дјела.

Илија Ж. Трифуновић (1887-1943). Рођен у Тополи у Србији. Учесник ослободилачких ратова Србије, четнички војвода из ратног времена, предсједник „Удружења српских четника Петар Мркоњић за краља и отаџбину“ (1929-1932), потом предсједник „Народне одбране“, велики челник ОРЈУНЕ. У Сплиту, гдје се склонио, основао је Српски национални комитет и одржавао контакте са Енглезима. Био је заповједник свих четничких формација у пречанским крајевима.

Фотографије са сахране војводе Бирчанина

Фотографије са сахране војводе Бирчанина

Gospodine Ministre,

U prilogu slobodni smo dostaviti Vam našu deklaraciju. Uvjereni smo da će ona kod Vas pobuditi naročiti interes, za koji smo Vam unapred zahvalni.

Kao garanciju za uspjeh izložene akcije, smatramo potrebitim da naglasimo da bi, kao politički odgovorno lice za ovaj naš kraj, sa sjedištem u Splitu, bio postavljen g. Radmilo Grđić, iz razloga, što se g. Grđić, kao sekretar Saveza Sokola vrlo dobro znade sa svim jugoslovenskim nacionalnim radnicima kod nas, pa se ukazuje najpodesnija ličnost za taj posao. Naročitim poznavanjem naših prilika i odnosa na terenu, g. Grđić je u stanju da najbolje poveže Srbe i Hrvate i da time stvori povoljnu bazu za čitav rad izložen u priloženom izjašnjenju.

Uvjereni smo da ćete ove naše razloge pravilno ocijeniti te da ćete ih uvažiti.

Sa odličnim poštovanjem,

Split, januara 1943.

Gospodine Ministre,

Kao jugoslovenski nacionalisti, hrvatskog plemena, smatramo svojom nacionalnom dužnošću da Vam, kao vrhovnom komandantu jugoslovenske vojne snage i jedinom pretstavniku naše legalne vlade u zemlji, iznesemo svoje poglede, uvjereni da ćemo u našim razlaganjima i zaključcima naći kod Vas puno razumijevanje i potrebitu podršku.

Nema dvojbe da je raspoloženje za zajednički život u jednoj državi oslabilo kod srpskog dijela našeg naroda. To je stvarnost, i njoj želimo ravno pogledati u oči i otvoreno iznijeti činjenice. Nad Srbima u NDH počinjena su nečuvena razbojstva i strahovite svireposti organizovane po ustaškim vlastima. Kasapljeno je na stotine hiljada najbolje muške snage, silovane su žene i djevojke, nisu pošteđena ni nejaka djeca ni nemoćni starci. Opljačkani su domovi, spaljena su sela, slišteni su čitavi krajevi sa lica zemlje. Klanja su vršena po određenom planu, u cilju potpunog uništenja srpskog življa. Grozote su tolike da vapiju osvetu od Boga. Srbi su povrijeđeni u svojim nacionalnim i vjerskim osjećajima, bačeni su izvan zakona, i gore od toga, poniženi su u svom ljudskom dostojanstvu i proglašeni za šumsku divljač, na koju svak smije nekažnjeno da udara.

Protiv svih tih strahota nije se, dok su se ona vršila, digao niti glas najviših dostojanstvenika katoličke crkve, kojima je već kršćanska dužnost nalagala da to učine, a koji su, zbog svog privilegovanog položaja, to mogli najslobodnije učiniti.

Daleko bismo pošli kad bismo ispitivali razloge koji su do toga doveli, ali jedno je sigurno da jedan od glavnih uzroka leži baš u tome što pravog jugoslovenskog duha nije nikada bilo, ni u našoj partijskoj, ni u državnoj politici. Da je to tačno, vidi se najbolje iz toga, što ni danas naši neprijatelji ne vide opasnijeg protivnika za sebe nego što je jugoslovenstvo, a najutješljiviji primjeri snošljivosti i saučešća sa progonjenim Srbima, javili su se baš tamo gdje je jugoslovenska misao bila jača. Istina je doduše, da su za vrijeme dvadesetgodišnjeg državnog života, mnogi griješili u ime jugoslovenstva; ali jugoslovenstvo ne može da ponese odgovornost za djela ljudi koji su ga rušili, umjesto da ga učvršćuju. Rasulo u našoj državi nije dakle uslijedilo za to, što je ta država bila Jugoslavija, već zato što u suštini to nije bila. I zato nije istina da jugoslovenstvo pretstavlja neuspjeli eksperiment, kao što to tvrde neprijatelji, jer pravi jugoslovenski duh ima da se javi tek u obnovljenoj Jugoslaviji.

Niko međutim, kao mi, ne osjeća da prvi preduslov za zajednički život Srba i Hrvata leži u tome, da se dade puna zadovoljština, s jedne strane Srbima, koji su zvjerski pogođeni svirepim klanjima i nečovječnim poniženjima, a s druge

strane načelu vjernosti otačbini, koje je teško povrijeđeno izdajstvom, izdignutim na državotvorni princip u NDH. Ma koliko da interesi buduće svjetske politike budu nalagali da se Jugoslavija obnovi, ta će obnova pretstavljati mrtvorođenče, ako se prije toga ne riješe psihološki problemi zajedničkog života, koji je tim zločinstvima kompromitovan. Onima koji su pogođeni treba dati dokaza, da ti koji su počinjali zlodjela, tvore zaista manjinu među Hrvatima, te da držanje velike većine Hrvata prema toj manjini nije samo neutralno, ili platonski otklanjajuće, već u osnovi protivno!

Dođe li do toga da Srbi sami budu morali posizati za zadovoljštinom, ili da država odozgo stane kažnjavati izdajstva, to će baciti sjenu na moralni osjećaj Hrvata, kao cjeline, izazvati će opasnost da stradaju i nedužni Hrvati, a osim toga bi nova međusobna obračunavanja kompromitovala još jednom izglede za zajednički život. Ugled i interesi Hrvata, a pogotovo interesi zajednice traže dakle da tu zadovoljštinu, i u odnosu prema Srbima, i u odnosu prema državi dadu sami Hrvati. I to daleko manje kao čin osvete, nego li kao čin pravde i morala.

Kao jugoslovenski nacionalisti hrvatskog plemena, založićemo se iz puna srca da se na tom poslu nađu zajedno svi Hrvati, bez razlike, koji nisu zaraženi ustaškim duhom, pa se nadamo da ćemo, u većoj ili manjoj mjeri, u tome i uspjeti. Ali i bez obzira na to, smatramo da je baš naša prvenstvena dužnost da taj posao izvršimo, svijesni da ćemo time učiniti najveću uslugu, i hrvatstvu i jugoslovenstvu. Jer nema svetije dužnosti nego da se u korijenu uguše sva negativna raspoloženja u našem narodu, Srbi u srpskom dijelu, a Hrvati u hrvatskom. Prema tome je posao Hrvata, da iz korijena isčupaju sva destruktivna i protunarodna raspoloženja, ucijepljena djelovima hrvatskih širih slojeva sa strane bivših carskih i kraljevskih gospodara, koja su se nažalost ponajviše održala u onim krugovima, koji su stajali pod neposrednim uticajem jednog dijela katoličkog svećenstva.

Prožeti ovim mislima, smatramo da je za revolucionisanje duhova na hrvatskoj strani potrebito:

1. da se pristupi osnivanju Jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, koji će pod svoju zastavu okupiti sve nekompromitovane Hrvate, tako da unutarnjom revolucijom dovede do moralne, nacionalne i socijalne obnove kod Hrvata, kao što će i Srbi učiniti kod sebe; te da time stvori preduslove za zajednički i što jednodušniji život.
2. da se, kao instrumenat takve revolucionarne akcije, odmah obrazuju posebne vojne formacije, pod imenom Jugoslovenskih legija, koje će biti nosioci revolucionarne borbe u hrvatskim krajevima, i koje će biti direktno podređene Vama, Gospodine Ministre, kao vrhovnom komandantu jugoslovenske vojne snage, u kome jugoslovenski nacionalisti, svi od reda

vide moćan zalog bolje budućnosti, državne i narodne. Jugoslovenske legije smatramo dakle dijelom redovne jugoslovenske vojske, koje će djelovati paralelno sa četničkim pokretom.

3. smatrajući da je dobrobit nacionalnog kolektiva vrhovni zakon za svakoga, svijesni smo da je provađanje dalekosežnih socijalnih reforma, jedna od najprečih zadaća skore budućnosti. Za to provađanje naći ćemo dovoljno nadahnuća u etičkoj svijesti našeg naroda, ne odvajajući se od općih pregnuća naprednih i velikih naroda, koji stoje na bazi pravde, snošljivosti, slobodarstva i poštivanja svačije nacionalne nezavisnosti, duhovne i političke.
4. budući da je Split, geografski i politički, u sretnom položaju za provađanje ovakvog rada i k tome ima u njemu veći broj inteligencije, pošteđene od ratnih strahota, smatramo da je Split najpodesniji da bude centar akcije, te da se u njemu organizuje vođstvo, sa svim potrebnim aparatom za njeno vođenje.

Izneseni pogledi poklapaju se potpuno sa pogledima svih jugoslovenskih nacionalista našeg plemena, a naročito onih koji su ostali daleko od političkih borba i režimskih interesa, i koji su sačuvali sav idealizam iz vremena oslobodilačkih ratova. A takvih nije malen broj, i oni su, iz dana u dan, jači i odlučniji. Svi oni vjeruju da u dušama najboljih među Srbima, jednako kao i najboljih među Hrvatima i Slovencima, postoji uvjerenje da žrtve koje su pale, traže veću, sretniju i jednodušniju otačbinu, nego što je bila, a nikako manju i razrožniju. I pored svega što se dogodilo, pa baš i zbog toga da se to nikada više ne ponovi, Jugoslavija pretstavlja i danas najsigurnije jemstvo za dobrobit i budućnost svih Srba, Hrvata i Slovenaca; a ni danas nema podesnije platforme za zajednički život, nego što je ispravno shvaćena i razumno provađana jugoslovenska misao.

Split, januara 1943.

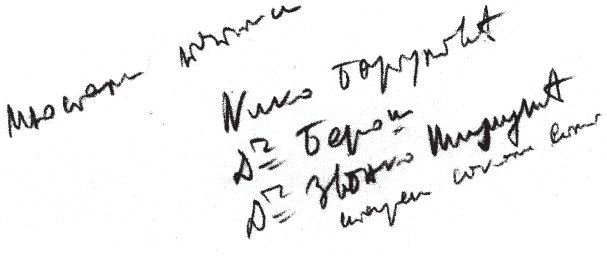

Rukopisna biljeska Draže Mihailovića kojom se imenuje autor pisma, Niko Bartulović, i dio inicijatora, dr. Beroš i Zvonko Kujundžić

Gospodine ministre!

Želeći da izbegnem eventualni prigovor savesti, da sam propustio da učinim nešto, što je trebalo učiniti, u službi istini i Otadžbini, podnosim Vam ovaj prikaz prilika i ljudi u Splitu, u vezi sa bavljenjem i radom blaženopočivšeg Ilije Ž. Trifunovića, Vojvode Birčanina, u ovom gradu.

Moj će izveštaj biti savesne zabeleške sopstvenog dodira i zapažanja, ovagnute savešću i poštenjem, a garantirane odgovornošću pred mojom najprisnijom intimnošću i pred najširom javnošću.

Od Vojvodina dolaska u Split, u jesen 1941. god., pa sve do njegovog težeg obolenja u jeseni 1942. god., najteži, a verovatno i najmukotrpniji je bio njegov posao, ispitivanje i proučavanje ljudi i prilika u Splitu i uopšte u ovim krajevima. Nema značajnijeg lica ni imena u ovom gradu, koje nije prošlo bilo kroz njegovu radnu bilo kroz i radnu i bolesničku sobu. Čak i ljudi iz raznih krajeva Dalmacije prošli su kroz njegovu radnu sobu. Svojom neverovatnom darovitom prodornošću, a i obiljem prilika, što mu je pružao razbrbljani splitski čovek, skoro svih grupa i redova, došao je do tančina u poznavanju ljudi i prilika. Mi, koji smo dugo u ovom gradu i među ovim svetom, prečesto smo puta bili iznenađeni Vojvodinim tačnim diagnozama i analizama splitskog čoveka i splitskih prilika, kao i onih iz bliže i dalje okoline Splita. Blagopočivši Vojvoda, imao je, pored ostalih darova i talenata, jaki dar ustrpljivostii u saslušavanju i u iščekivanju, da argumenti a i vreme učini svoje kod pojedinaca.

Stoji kao neoboriva činjenica, da je Vojvoda podelio Split na malu grupu svojih vernih saradnika i sumišljenika i na veliku većinu, koja se prema njegovoj liniji i političkoj soluciji odnosila neprijateljski. Njegove ocene nisu padale naprečac, a sudove je donosilo teško ustrpljenje. Merilo mu je ostalo dosledno: politička linija i koncepcija. Nikad nije propustio da naglasi, da je ta njegova politička linija i koncepcija potpuno ista kao i Vaša, gospodine Ministre! Oko ove linije je uporno, ustrpljivo i neumorno nastojao da poveže Hrvate, koji nisu sudelovali u ustaškoj politici, a napose one, koji su u Jugoslaviji ispovedali jugoslovenski nacionalizam.

Kažem u punoj svesti, da me za ovu tvrdnju neće nikad prekoriti ni savest ni poštenje: bez razultata. Blaženopočivši Vojvoda nije uspeo da svojom dubokom i stvarnom argumentacijom i uverljivošću dovede ikojeg Hrvata ili Jugonacionalistu do shvatanja i prihvata njegove političke linije i solucije uprkos mnogih koncesija osetljivosti Hrvata. Premda njegovom stvarnom i logičnom razlaganju nisu mogli da suprostave ozbiljne prigovore, a morali su da priznaju opravdanim mnoge Vojvodine prigovore politici Hrvata, ipak nisu nikad ništa preduzeli, da bar minimalno porade u duhu razgovora s blaženopočivšim Vojvodom.

Vojvoda je državnički i političkom mudrošću prozreo i ljude i njihov duh i stav, pa oko sebe okupio, organizovao i zaposlio one, koji su svojom uviđavnošću, osećanjem i ubeđenjem došli do iste linije i bili za istu Vojvodinu, a on nije nikad propustio da naglasi, da je jedna te ista njegova linija i politička solucija koja je i Vaša, gospodine Ministre!

Hrvati, koji su sa Vojvodom raspravljali, a Jugonacionalisti jednako, ostali su jedni i drugi kod svojih kombinacija, a te se nisu nikako mogle ni da pokriju ni da usklade sa diktatom stvarnosti, po kojoj Srbin želi i stvara novu državu, u kojoj traži pune i tvrde garancije, da ponovno ne bude izvrgnut pokoljima samo zato što je Srbin. Hrvati, a ni Jugonacionalisti – kažu oni – u ime Hrvata, da ih se dobije za novu državnu zajednicu, nisu uspeli da uvide, da bi se u novoj državnoj zajednici morali da odreknu svih žarišta političkih bolesti, što su dovele Jugoslaviju do rasula, a Srbe do pokolja: rimskog klerikalizma, austrijanštine i hrvatske državne ideje. Hrvati su otklonili sve Vojvodine pozive i predloge o sadanjoj saradnji sa Srbima, a konačno i to: da javno, pismeno osude ustaštvo i Pavelića. Jugonacionalisti su uporno tražili, kao uslove svoje saradnje, da se čuva osetljivost Hrvata, da se ničim i nikako ne pominju računi ustaštva i pokolja, a napose da se ne tangira katolička verska osetljivost Hrvata. Oni su za obnovu one i onakve Jugoslavije, kakova je izgledala i bila za Maček-Cvetkovićeva sporazuma. S mnogo poze i gordosti su isticali svoju parolu: protiv hrvatskog i protiv srpskog frankovluka! U masama su propagovali soluciju reprize opšteg grlenja, ljubljenja i bratimljenja iz 1918.

Opreke ove i ovakve prirode, što su se javile u samim razgovorima, trajno su ostale, a i mnogo se produbile. Produbljenje je nastupilo kad je blaženopočivši Vojvoda sa svojim štabom vojnih i civilnih lica počeo da dejstvuje u Splitu.

Prvi korak u ovom pogledu bilo je izdanje prvog propagandnog letka, koji je nosio potpis „jugoslovenski nacionalisti“, sredinom meseca maja 1942. Letak je redigovan u naročitoj grupi sastavljenoj od gg. direktora Silvija Alfirevića, Nike Bartulovića, Dr Beroša i još nekoliko lica iz bivše uprave bivšeg sokolskog društva u Splitu. Kod same redakcije letka pokaza se teška opreka u shvatanjima, kao i u političkim solucijama. Direktor Alfirević stojeći uz Vojvodinu liniju i soluciju, upućivao je letak protiv ustaša, klerikalaca, a napose partizana-komunista, a uz državopravnu ogradu protiv aneksije i okupatora. Svi ostali jugonacionalisti u toj redakcionoj grupi gg. Niko Bartulović i Dr Beroš, u i izvan redakcionog odbora, tražili su da letak bude prvenstveno upućen protiv okupatora, a sporedno i blago protiv partizana-komunista. Jugonacionalisti su naišli na energičan otpor, jer je politička mudrost diktovala da nije čas uzeti drugi stav. Ovaj je otpor g. Alfirevića bio dan u punom saglasju s blagopočivšim Vojvodom, te je redakciju letka preuzeo sam direktor Alfirević u društvu s advokatom dr Nonveillerom, sudijom g.

Ćirom Madiracom i novinarom Matekalom. Letak se umnožio, ali je pri rasturanju otkriven od vlasti, a g.g. Alfirević, Nonveiller i Madiraca bili su uhapšeni i podvrgnuti dugoj istrazi, prilikom koje je g. Alfirević preuzeo na sebe svu odgovornost.

Međutim, dok se još vodila istraga i radilo o glavi uhapšenika, blaženopočivši Vojvoda morao je da sluša optužbe mnogih, pa i onih istih lica, koja su tražila radikalniji napadaj na okupatora u letku, kako je taj letak nepolitički, netaktičan, prema okupatoru odviše oštar i neobazriv. Zbog ovoga i ovakvog držanja Vojvoda je s tim licima prekinuo svaki politički razgovor, a s nekima i uopšte svaki daljnji politički i lični kontakt. Od ovog momenta svi odbačeni se okupljaju i otpočinju jednu potmulu kampanju protiv blaženopočivšeg, a glasnu protiv njegova civilnog i vojnog radnog štaba.

Do još jačeg očitovanja opreke između Vojvodine političke linije i solucije došlo je u septembru, kad su dobrim delom Vojvodini ljudi prešli s katolicizma na pravoslavlje. Na njih se digla kuka i motika sa svih strana, a u toj hajci, tajno organizovanoj po katoličkom kleru i drugim antisrpskim faktorima, sudelovali su i splitski Jugonacionalisti s g. Nikom Bartulovićem na čelu. On nije ni preda mnom tajio svoje ogorčenje i protest na te ljude, koji su izvršili javno delo svoje savesti, uverenja. Ni preda mnom se nije krilo sa strane splitskih jugonacionalista, da je prelaz na pravoslavlje udar na hrvatstvo i izdaja hrvatstva. Podvlačilo se da Hrvati uprav sada moraju da budu naglašenije Hrvati nego ikada pre. I nakon svega ovoga g. Bartulović podržaje lične veze s blaženopočivšim Vojvodom i razgovara o saradnji.

Do daljnjeg uspona u opreci političkih linija i stanovišta dolazi u ranoj jeseni 1942. god., kad je major Marin Stude s kapetanom Vojmilom Alfirevićem i potporučnikom Matom Amatom, pristupio Vojvodinoj osnovi o okupljanju jugoslovenske legije, koja bi ušla kao hrvatski borci u četničke redove. Ovom je akcijom, poverenoj spomenutim oficirima kao ljudima svoga neograničenog poverenja, hteo Vojvoda da dade Hrvatima mogućnosti, da pred istorijom operu svoju sramotu i bar na taj način dadu kakvu takvu zadovoljštinu Srbima. Ova je njegova gesta ne samo bila velikodušna, nego i državnički dalekovidna. Ni ovo nije bilo ni shvaćeno ni prihvaćeno, jer po izjavama ovih oficira, ova je osnova bila svugdje paralizovana od jugoslovenskiih nacionalista potpuno, a delomično i u Splitu i u bližoj okolici, gde su spomenuta tri oficira ipak ličnim kontaktom imala izvestan uspeh i sva tri s prvom četom krenuli na borbeni teren. Sva trojica oficira i skoro 90% prve čete krenuli su u četničke redove kao – pravoslavni.

G. Major Marin Stude nije ni u jednoj prilici, pa ni na sednicama Vojvodina radnog vojnog i civilnog štaba krio, da je ovu Vojvodinu osnovu osujetio upravo g. Niko Bartulović sa svojim prijateljima i sumišljenicima iz raznih

бивших сокольских управа по примориској и острвској Далмацији. Неки су сокольски прваци сами мајору, а и другима, признали да су сокольску мушку омладину у извесним количинама отпремали у партизанско-комунистичке редове. Изговарали су се недовољном обавешћеношћу, али касније ипак нису никога отпремили у четничке редове. Није никаква тајна да су Југонационалисти, у добром делу, одржавали везе с партизанима и њих првенствено истицали као борце за народ и слободу против окупатора, а четнике оглашавали као издајнике, плаћенике и зликовце.

У месецу новембру 1942. Војвода пада у тешку болест, па том приликом одређује да политичке послове обављају, као његови заменици гг. прота Сергије Урукало и директор Силвије Алфирević, а војне послове гг. капетани Радован Иванишевић и Младен Костић. Та Војводина одлука даје повода посебној хајци на Војводине заменике, која се упорно одржава и још ни сада не престаје. У том истом времену, на пролазу са Сушака за Херцеговину, застаје у Сплиту г. Радмило Грђић. Он одржаје састанке с Војводиним заменицима и са својим пријатељиам из соколства. Првима жели да сугериše да је нужно, и за четнички покрет неophодно, да се Војводи постави заменик у војним стварима официр Бјелајац, личност Грђићева повјерења, а другима сугериše рад на југословенској револуцији. Сугестија та подвлачи да ослоном на четнике Југонационалисти имају да прикупе око себе Хрвате и у заједничкој борби са четницима остваре нову Југославиju, која доduše није Србима потребна, али ако је хоће Хрвати и Југонационалисти могу само тим путем до ње. Прота г. Урукало на дискретан и паметан начин спречава да се болесном Војводи против његове волје и знања наметне војни заменик у особи официра Бјелајца. Већ у овим моментима г. Грђић, у овоме а и у другим околностима, не жаца се да заузме и нешто претенциозан став према Војводи и његовим одлукама, што је са стране војводиних заменика било одбијено уз напомену, да се ниједна одлука неће донијети без претходног одобрења Војводиног.

У другој полoвини месеце децембра 1942. год., кад је Радмило Грђић, на повратку из Херцеговине у Сплит, био одбијен да буде примљен код благопочивšег Војводе, који није хтео да прими ни неко Грђићево писмо, остаде неко време у Сплиту, одржавао је непрекидне разговоре са својим друговима из соколства. Ти су се разговори водили у непријатељском ставу против Војводе као и против његова радног штаба, па, како се чуло од Грђићевих присталица и пријатеља, тај је став опрaвдавао неким пуномоћјем, које да би му дали, Ви, господине министре, а у правцу формирања и воćства те југословенске револуције. Лансиралo се и то како су дани Војводе Бирčанина одброjени, а онда да долази као политички војвода г. Радмило Грђић, а његов би помоћник у Сплиту био г. Нико Бартулović. Већ тада се по Сплиту окупљаju и стварају правила и начела за ЈУГОРЕПО (Југословенски револуционарни покрет). Упорно се стоји

na gledištu, da ljudi te linije i te političke solucije imaju da povedu poslove, koje je do smrti vodio Vojvoda Birčanin, a njegov radni štab, koji da je velikosrpski, pa zato Hrvatima i Jugonacionalistima zazoran, da se razjuri…

Kad je preminuo blaženopočivši Vojvoda Birčanin, a u Split prilikom njegove sarane stigao još i g. Dobrivoje Jevđević i vojvoda Bačević, u stanu g. R. Ćorovića održavale su se terevenke i praskao šampanjac, održavali se brojni sastanci, domjenke i dogovori i po hotelu Ambasadoru i po privatnim stanovima s ciljem da se priredi sve i potisne radni štab Vojvode Birčanina, a preuzme voćstvo po njegovim ličnim i političkim protivnicima. Tu i tada su skovane osnove, podvale, resolucije i otpočelo se s nepočešljanom kampanjom protiv ranijih Vojvodinih zamenika.

Osećam da je ovdje momenat da naznačim što tvrdo znam o jednim i drugim ličnostima na čelu ovih dveju protivnih grupa i političkih linija. Za ljude poverenja, verne saradnje i upornosti i čvrstoće na političkoj Vojvodinoj liniji znam ovo:

Prota g. Sergije Urukalo, čovek čiste političke i moralne prošlosti. Toliko ugledno svešteničko lice da je stvarni zamenik interniranog episkopa šibenske eparhije, čovek poverenja i autoriteta celokupnog pravoslavnog sveštenstva u Dalmaciji. U prošlosti iskren prijatelj i zagovornik Hrvata, ali to ga nije moglo da spasi od ustaškog progona i hapšenja. Pretsednik Odbora za pomoć srpskim izbeglicama. Organizovao je i podelio na miljune Lit unesrećenim Srbima u užasu i bezglavim bežanijama ovoga rata. U tom protinom odboru, interesantno, nema ni jednog jedinog lica kao člana iz grupe protivne Vojvodi Birčaninu i njegovoj političkoj liniji, ali je u njemu i kao član i agilni saradnik – Silvije Alfirević.

G. prota Urukalo je ono lice, koje se glavom založilo, kao taoc i garant, za boravak Vojvode Birčanina u Splitu pred italijanskim vlastima u Splitu i u Zadru. Time je bio omogućen Vojvodin boravak, a dosledno tome i rad i uspeh u Splitu. G. prota Urukalo je ekonomski neovisan građanin. Ni ranije, u svojoj prošlosti, nije se nosio ličnim ambicijama, a ne nosi se ni sada. Celog se života dosledno i uporno nosio samo radom i žrtvom za svoj srpski pravoslavni narod. Ni sva intrigantska propaganda protiv ljudi Vojvodinog poverenja i saradnje nije pronašla čime bi protu Urukala mogla da tereti. Ne mogu a da se ne setim one zgode kad je preminuli Vojvoda Birčanin govorio okupljenim četničkim vojvodama: „Čuvajte mi protu od komunista i jezuitskih bojovnika, jer je samo jedan – prota Urukalo!“

Direktor Silvije Alfirević. On je dočekao u Splitu Vojvodu Birčanina kao njegov davni, 17 godina stari saradnik. Svojom agilnošću i spretnošću osigurao je ekonomske početke bavljenja i Vojvodina rada u Splitu. Ostao je uz njega trajno i u najtežim i opasnim časovima. On mu je uspostavio kontakt sa svim

političkim ljudima u Splitu. Pretsjednik splitske Narodne Odbrane, osnivač Jadranske Straže, Jugoslovenske Matice, nacionalnog Profesorskog Društva i prosvetni radnik na svim poljima, a napose u splitskom sokolstvu. Prvi je sa svojima prešao na pravoslavlje i izdržao hajku i poviku zbog tog prelaza. Njegov sin jedinac, gardijski oficir, među prvima se stavlja Vojvodi na raspolaganje i odlazi s prvim četničkim borcima na borbene položaje.

Interesantno da prvi saradnici Vojvode Birčanina bivaju progonjeni, hapšeni, prelaze na pravoslavlje i odlaze u četničke borce, a njihovi protivnici ništa od svega toga neprijatnoga.

Na drugoj strani stoje:

G. Niko Bartulović. O njemu ne želim da istaknem ništa više nego sam morao istaći prilikom prikazivanja Vojvodina bavljenja i rada u Splitu. On je ono lice, koje uporno nosi i podvlači političke opreke linije i solucije Vojvode Birčanina i one Jugonacionalista. On je onaj koji napada katolike, kad prelaze na pravoslavlje, a isto tako napada Hrvate, koji hoće da se izluče vidljivo i dokumentarno iz, krvlju i zločinima, omelajnog hrvatstva. On parališe okupljanje Hrvata u četničkim redovima pod komandom četničkom i pod zastavom i političkom solucijom četničkom. On podržaje veze sa istaknutim klerikalcima (posljednjim urednikom „Hrvatske Straže“ dr Augustinom Juretićem) a o partizanima i komunistima ne nalazi nikad oštrije riječi. On vodi razgovore s vojvodom Birčaninom o saradnji i u isto vreme po Splitu baca parolu: Protiv hrvatskog i protiv srpskog frankovluka! Frankovluk mu je kad Srbin traži garancije da može mirno da živi u svojoj državi bez straha i predanja pred novim pokoljima.

„Ćifta“ Ćorović! Tako ga je dosljedno nazivao blaženopočivši Vojvoda Birčanin. Sarajevski trgovac, grosista kolonijalne robe, čovek, koji se po Splitu hvali svojim dobrim vezama i odnosima s njemačkim okupatorom u Sarajevu. Te su veze i odnosi – govori on – toliko dobri i srdačni, da nije trebao da se makne iz Sarajeva, ali se ipak makao i došao u Split kao izbeglica, da ovdje deluje – politički. Njegov se politički rad sastoji bitno u tome da peče crne kave i priređuje gozbe onima, koji se raduju smrti Vojvode Birčanina i očekuju da njegov rad skrenu u jugoslovenske vode i razvodne četničke redove i srpsku političku soluciju.

G. Radmilo Grđić poznat je kao sarajevski novinar i beogradski sekretar Sokolskog Saveza, ali niko ne zna za rezultate ni njegova rada ni sokolstva uopšte u ovom potopu muke i smrti. Poznata je naprotiv njegova neomeđena ambicija i manjkavo školsko obrazovanje. Sokolstvo je njegov pijedestal, s kojega želi da se čuje i da se vidi i da bude unešen u politiku i u istoriju. Čovek, koji ni za živa Vojvodu nije se žacao da mu sudi i da ga osuđuje, a čak i da se preti s Mljetom...

Oko njih se okupilo u Splitu sve i isključivo ono, što je bilo, svakako s mnogo razloga i ne na prečac, odbačeno od blaženopočivšeg Vojvode. Ima tu sveta sumnjive prošlosti, a i ličnog morala, a ima ga s velikim pretenzijama. Očito ima i zavedenih i krivo informisanih ljudi, koji su tamo u dobroj veri i samo dotle, dok prestane da deluje uprono obnavljana hipnoza. Dok su ljudi prve, Vojvodine grupe i linije, radili i stvarali, dok su oni izdržavali sve navale i nasrtaje neprijateljski raspoložene splitske većine, ljudi su druge, Vojvodi neprijateljske grupe, najobičnije samo kritikovali, olajavali i grmili protiv srpskih i velikosrpskih frankovaca po splitskim društvima i kavanama. Dok je prve blaženopočivši Vojvoda Birčanin uposlio na svom i narodnom srpskom poslu, dotle je druge otsekao od sebe potpuno ili je s nekim, kao s Nikom Bartulovićem podržavao samo lične veze. Dok su prvi bili izloženi noževima i revolverima splitskih komunističkih junaka noći i mraka, dotle su drugi namigivali tim istim komunistima, a Hrvatima i Jugonacionalistima obećavali reprizu grljenja i bratimljenja iz godine 1918.

Dok prve blaženopočivši Vojvoda nakon skoro pune dve godine rada, saradnje i proučavanja ostavlja, kao u svojoj oporuci, kao svoje nasljednike i nosioce njegova dela i političke linije, druge ostavlja radosne, što ga je smrt otela svima nama uprav onda, kad smo ga najviše trebali...

U svojoj radosti se poneše, kao da bi se moglo naći Srbina, koji ne bi poštovao ne tek političku intuiciju blaženopočivšeg Vojvode o splitskim ljudima i prilikama, nego njegov sud i saznanje o radu i mukama od skoro pune dve godine.

Konačno se umesno postavlja pitanje: Što hoće ti ljudi iz grupe protivne namenama i osnovama blaženopočivšeg Vojvode? Za njegova života i rada u Splitu nisu nikad ništa učinili za njegove osnove i njegova dela. Radili su i to izdašno proti. Ometali su njegov rad i njegove osnove i blatili njega i njegove saradnike. Umesto njegove jasne i opšte srpske političke linije i solucije postavljali su svoju punu magle i razvodnjavanja. Za njima i za njihovom tezom jugoslovenske ili možda hrvatske revolucije zaista ne stoje Hrvati, koji nisu pristali ni na Vojvodin predlog o pismenoj ogradi od ustaštva i Pavelića. Ne stoje ni po njihovoj jasnoj izjavi, da ne žele imati posla s Jugonacionalistima i da oni čekaju Saveznike, kao jedini pravi pretstavnici ovih krajeva i da se pripremaju na taj i takav doček. Ni njima kao i blaženopočivšem Vojvodi nije uspelo da okupe i jednog jedinog Hrvata, pristalicu Mačekovog „Hrvatskog narodnog pokreta“. A Jugonacionaliste? One, koji imaju političkih ambicija i još zaostale količine hrvatovanja u smislu, antisrbovanja, možda, ali ti ni na poslu stvaranja ni održanja i obnove države ne mogu mnogo da znače, jer u sebi nose elemente, koji nisu mnogo konstruktivni. Ostali svet, koji je u Jugoslaviji ispovedao jugoslovenski nacionalizam.

Taj svet se dade na celom terenu bivše Jugoslavije da izbroji deseticama. To je osetljivo mali broj ljudi, a i taj mali broj ne reagira po parolama predvodnika iz Jugosokolstva nego po stvarnosti. To je pokazala i dokazala pogrebna pratnja blaženopočivšeg Vojvode Birčanina. I komunisti i ustaše, pa i oni Jugonacionalisti, s pretenzijama, dosledno i uporno su prikazivali Vojvodu kao velikosrbina, kao italijanskog plaćenika i saradnika. Nikad toj javnosti niko ne reče da je Vojvoda neki Jugosloven i radnik na obnovi neke Jugoslavije, koja se rasula u ovom ratu, pa ipak tom velikosrbinu, kao tom vođi izdajničkih i plaćenih četnika izađe da oda počast, poklon i priznanje na hiljade Splićana muškog i ženskog pola. Očito sami Srbi i jugoslovenski nacionalisti, koji misle svojom glavom a ne parolama ambicioznih sokolaša. Te je Vojvoda i svojom ličnošću, ali i svojom linijom i političkom solucijom okupio oko sebe mrtva.

Mi svi možemo danas u Splitu da slušamo omladinu, koja peva: Spremte se, spremte četnici, srpskoga kralja vojnici! Pa:

U onaj srpski Beograd, vratiće se Petar Mlad!

Omladina veze, kao svoje, samo crne četničke zastave i javlja se u četničke redova i to sve pre nego su ambiciozni sokolaši otpočeli sa svojom jugoslovenskom revolucijom! Sada pod isključivom stvarnošću Vojvodinih četnika i rada njegova radnog vojnog i civilnog štaba u Splitu!

Koga na kraju imaju da revolucionišu ti jugoslovenski revolucionarci?

Pa kad bi i bila potrebna neka takva revolucija, kad bi se s njome počelo? Svaka revolucija ima svoje preeliminare, svoje ideologe i parole. Nikad niko od nas nije čuo da se iko od tih jugoslovenskih revolucionara oborio na ijedno od žarišta sloma i propasti bivše Jugoslavije. Nikad niko da je negdje nešto pisnuo protiv hrvatske državne ideje, koja je raskopala Jugoslaviju i koja će raskopati, neminovno, svaku zajednicu sa srpskom državnom idejom! Nikad nigde i niko nije reč rekao o potrebi da se Hrvati otmu svemoćnom uplivu katolicizma, koji je u našoj tragediji odigrao glavnu i smrtnu ulogu. Nikad, nigdje i niko nije govorio o potrebi da se Hrvati otresu austrijanštine i tuđinstva uopšte, nemogućeg Zapada i šaljivog praga i bedema protiv Istoka... Kad bi se počelo sa svim ovim? Zar tek onda, kad se političarima iz nepolitičkog sokolstva dade u ruke većstvo četničkih snaga na velikom delu bivše Jugoslavije?

Prema svemu onome što znam i što sam mogao da zapazim, ispovedam, da na ovom terenu nema nikakvog traga ni simptoma o nekoj jugoslovenskoj revoluciji. Prema mojim saznanjima i informacijama ne bi ni moglo da bude kakvo jugoslovensko gibanje jer bi ga okupator nastojao da uguši svim srestvima, što su mu na raspolaganju. Dok Italijani mogu da čuju o stvaranju jedne Srbije, pa i teritorijalno velike, o obnovi Jugoslavije, bar ne bi mogli da slušaju i da trpe neku reč – na aneksiranom području.

Ličnosti, koje se nameću za nosioce dela i rada Vojvode Birčanina, morale bi da budu najpre prihvaćene od Italijana, a mnogo se i opravdano se može sumnjati, da li su to uprav one ličnosti, koje se nameću...

Vojvodin radni vojni i civilni štab, u dugoj vojvodinoj bolesti, zamenjujući ga u svim poslovima vanjskih dodira, prestavljani su po Vojvodi kao ličnosti njegova poverenja i prihvaćane su kao takove od strane onih, koji su to trebali da prihvate. U promjenama bi mogla nastati poremećenja...

Poremećenja bi mogla u promjeni da nastanu i u pogledu cijelog kadra ljudi i poslova, koji se odvijaju po naređenjima i sugestiji blaženopočivšeg Vojvode. On je postavio cio aparat u osnovnim linijama kao i mnogim pojedinostima. Taj aparat uporno funkcioniše, a ako za taj rad i funkcije ne znadu protivnici vojvodine ekipe i linije, to nije njihova krivnja, nego samo čuvanje da se ništa ne postavlja na velika zvona...

O ljudima i poslovima pod voćstvom Vojvodine ekipe mogao bi da se podnese naročiti izveštaj, ukoliko se to pokaže potrebnim ili ukoliko se to naredi. Hajka se vodi uporno kao i podvale i sve to lične prirode, ali sa sigurnim računom: makne li se Vojvodi radni štab i ljudi njegova poverenja, onda njegov posao i njegovo delo može da padne u ruke samo onima, koji će tom delu da dadu drugu liniju, drugu soluciju i drugi smisao.

Vojvodin radni štab naprotiv uživa poverenje svih dobronamernih ljudi, to se pokazalo u više prilika, a napose prilikom Vojvodine sarane. On uživa puno poverenje i Vojvodinih prijatelja, koji nisu u radu na njihovoj osnovi, ali su prijatelji njegovi i te osnove kao što je bivši senator i Vojvodin prijatelj i lekar dr Jakša Račić.

Ta ekipa ne traži sebe, a ne traži ni od nikoga ništa, nego da nastavi, prema svojim snagama, Vojvodin posao i da čuva Vojvodinu političku liniju. Spremna je da povuče u svakom času, kad joj se pokaže da ne dejstvuje u okviru svoje misije i da svoj posao prepusti bilo kome, ko će još bolje da čuva Vojvodinu političku liniju i ostvaruje njegovu političku soluciju. To je moje potpuno uverenje, što sam ga stekao i po držanju i po izjavama Vojvodinog radnog štaba. On će u svakoj situaciji i na svakoj poziciji upeti sve snage za četnički pokret i za ciljeve četničkih borbi.

Gospodine Ministre! Makar sam već mnogo ispisao još nisam odlio ni pretežni deo stvarnosti o splitskim ljudima i prilikama u vezi s bavljenjem i radom blaženopočivšeg Vojvode Birčanina u ovom gradu. Ali nemam snage da dalje držim na kušnji Vašu ustrpljivost i svršavam s molbom, da mi oprostite, što sam možda ponavljao Vama već poznatu splitsku sadržinu. Kopao je nemir svesti dok ga nisam na svoj način smirio. Sad sam miran kad sam svoju savest i svoje saznanje predao u Vaše ruke. Ako sam time koristio dobru i Otadžbini, učinio sam svoju dužnost. Ako sam bio suvišan, tješiću se mojom dobrom

voljom, a Vašom navikom i voljom da za Kralja i Otadžbinu podnesete sve, pa i muku pratnje duga, a možda i suvišna prikaza...

Primite, Gospodine ministre, ispovest moje odanosti, discipline i pokornosti.

U Splitu, dne 1. marta 1943.
Đuro Vilović
književnik

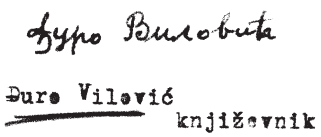

In memoriam

др sc. Урош Десница

(Ислам Грчки, 25. VII. 1944. – Загреб, 16. XI. 2021.)

Др sc. Урош Десница утиснуо се у моју меморију много година прије него што смо се особно упознали. Већ у студентским данима, давних 1960-их година, развијао сам био интерес за екологију и посебно за обновљиве изворе енергије, на првом мјесту за могућности кориштења соларне енергије, у дубоком увјерењу да будућност некога бољег свијета увелике овиси о изласку човјечанства из овисности о нафти и о нафтном бизнису. Стога сам хтио, не хтио морао запамтити име др sc. Уроша Деснице када сам у неком *Вјесникову* чланку прочитао да ради на практичној примјени сунчеве енергије у свакодневном животу. Чланак ме дубоко дојмио, али тада нисам ни помислио на то тко би могао бити тај Урош Десница. Ових дана, када драгог Уроша више није било међу нама, пронашао сам у CROSBI-ју податак да је у Трогиру, 1979. године, заједно са својим сурадницима Петром Кулишићем, Петром Новаком, Натком Урлићем и Јадранком Вулетин објавио чланак "Примјена соларног гријања и хлађења на Факултету грађвинских знаности у Сплиту", представљајући искуство "једног од 10 демонстрацијских објеката за кориштење сунчеве енергије у СР Хрватској." Његов *curriculum vitae* садржава и овакве податке: "Користио сложене и детаљне рачуналне програме за компјутерске симулације и детаљно предвиђање рада различитих соларних уређаја и система: од оних за гријање воде до ПВ система за производњу струје из соларних ћелија/модула до симулације енергетског функционирања комплетних соларних кућа с различитим начинима штедње енергије и производње енергије из сунца. На темељу тих

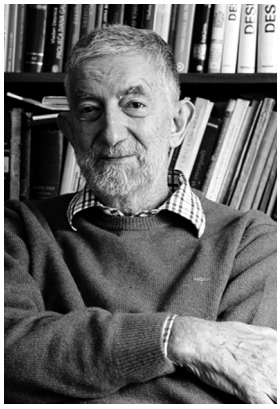

прорачуна дизајнирао је соларне компоненте и суставе, оптимизирао дизајн соларних система те оптимизирао уређаје и суставе за специфичне примјене (хотели, соларне куће, јавни објекти, школе, базени, итд.). Дизајнирао је различите соларне уређаје за серијску производњу. Користећи патентна права *Десница и др.*, творница *Југотерм*, Гњилане, произвођач соларних колектора, произвела је преко 120.000 м^2 термичких колектора до 1991 г., када је рат окончао производњу. Коаутор је националног програма *СУНЕН* (*Програм за коришћење сунчеве енергије у Хрватској* као и националне студије, *Хрватска соларна кућа – Студија изводљивости* (такођер и замјеник водитеља овог амбициозног соларно-еколошког пројекта итд. Суоснивач је *Хрватског друштва за соларну енергију* (1979 г.) и уредник часописа "*Сунчева енергија*" (1982. – 1985.). Суоснивач је и члан *Управног одбора* НГО *"Center for renewable energy Sources – CERES"* (2004.)" итд.

Урош Десница је дипломирао на Природословно-математичком факултету Свеучилишта у Загребу (1968.), докторирао је 1978. године, а 1984./1985. гостовао је на *State University* у New Yorku те у *Scientific Center of Cabot Corporation* у Бостону, САД (1985. – 1987.). Иначе је у бити цијели свој радни вијек био у Институту "Руђер Бошковић" у Загребу, (од 1968.), гдје је био водитељ лабораторија за полуводиче (од 1990.) и знанствени савјетник (од 1993.). Теоријски се бавио физиком полуводича итд. Добитник је награде "Руђер Бошковић" (1972.).

Годинама након што смо се упознали – блиско сурађујући у пројектима обнове и ревитализације Куле Стојана Јанковића у Исламу Грчком те, још више, у припреми и реализацији свакогодишњих "Десничиних сусрета", инспирираних опусом његова оца, писца Владана Деснице (Задар, 1905. – Загреб 1967.) – више пута ми се у мислима наметала успоредба између оца Владана и сина Уроша бар у вези с односом једнога и другог према сунцу. Једноме и другоме сунце је на различите начине осмишљавало живот, чинило га људскијим па и хуманијим. Као што је Институт "Руђер Бошковић" био константа у његову професионалном животу, тако су и обитељска Кула Стојана Јанковића у Исламу Грчком и опус његова оца, Владана Деснице исто тако били трајне инспирације како у његову приватном животу тако и у јавним дјелатностима. Ни у једноме ни у другоме никада није био сам јер су и он и његове сестре Олга, Јелена и Наташа те супруга Дуња те њихове бројне обитељи, сватко у границама могућег, након смрти Владана Деснице преузели на себе велику и крајње захтјевну бригу о Кули и о заштити очева опуса, али и имена. Једно и друго било је и остало сасвим несвакидашње нарави. За Владана Десницу Кула никада није била тек приватни посјед у идиличном крајолику. Она је

као вишеслојно културно добро, али, дијакроно, као симболички капитал, чак заштитни знак сјевернодалматинске рановновјековне "ускочке", "морлачке" епопеје истовремено у себи интегрирала све што је људе на тој вјечно покретној тромеђи како повезивало тако и раздвајало па јој је неизбјежна мисија била бити сустјециште људи у дијалогу, мјесто памћења, али и мјесто људске креативне имагинације. Урош је заједно са свима својима баштинио ту очеву посљедњу вољу па је предњачио у напорима да се ратом тешко рањену Кулу обнови, заштити и ревитализира. Импресиван је број пројеката који су у Кули реализирани посљедњих непуних двадесетак година па и не чуди да Министарство културе Републике Хрватске не престаје подржавати такве напоре, не само у границама онога што је у његовим овластима. Урошев практични ум, његове радне компетенције, бескрајна стрпљивост, али и устрајност, која некима можда и није била довољно видљива иза, рекло би се, увијек благо насмијешеног лица, ненадомјестиви су за све нас који смо на различите начине сурађивали с њиме.

"Десничини сусрети", изворно утемељени на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу 1988../1989. године и потом обновљени 2005./2006. године, не би се могли одржати у своме свакогодишњем континуитету да није било његове спремности не само да у договору са својима дозволи коришћење очеве особне опсежне рукописне оставштине него и да одличним познавањем њезина садржаја излази у сусрет развојним потребама "Десничиних сусрета", појединих њихових сурадника него и да сам иницира неке од пројеката којима су у међувремену створене темељне претпоставке да се почне сериозно расправљати о пројекту критичког издања опуса Владана Деснице, што је ове године био предмет иницијалне расправе. Та је расправа била договарана и с њиме док се све успоренније кретао између свог дома и болничких третмана, у паузама када је могао разговарати мобителом да би поступно та размјена порука све више овисила о помоћи оних његових најближих који су га могли посјећивати. Када је и то престало, настала је празнина у којој су било какве ријечи сувишне.

То је разлог више што има смисла подсјетити се што је казао на отворењу обновљене језгре Куле Стојана Јанковића, 25. VII. 2012. године: "Настављајући дјеловање Владана Деснице и насљедници желе да вриједности и љепоте Куле буду доступни свима и спремни су омогућити јавно коришћење великог дијела Куле Јанковића, посебно за културне, едукативне, истраживачке и развојне пројекте. Жеља је да овај споменик, као и у прошлости, опет постане стјециште разноврсних културних активности, да буде веза између локалног живота и ванског свијета, његових вриједXX вијек

ности и мјерила, мјесто сусрета различитих локалних традиција с културним утјецајима свих извора, укратко, да се наставе напори за очување културне и природне баштине која се генерацијама његовала у Кули Јанковића."

Важно је подсјетити се како је у времену "културног менаџмента" и туристичке комерцијализације бранио своје схваћање будућности Куле као субрегионалног културног центра с међународном умреженошћу, у реализацији трогодишњега европског ИПА пројекта "Jankovic Castle: Historic Sire, Generating Sustainable Development of the Ravni Kotari Region", који је сураднички добило Свеучилиште у Загребу (31. XI. 2012.): "…за SWAT анализу уочени су, … неки недостаци ("нпр. забачени положај комплекса, неразвијена и сиромашна околина, непрепознатљивост"). Међутим, на другу страну SWAT анализе – уочене предности, односно снажније стране (склопа и онога што се у њему одвија) – оне нису чак ни побројане, а поготово не мало више специфициране. На примјер, падају напамет, поред великог културноповијесног значаја, изузетне амбијенталне квалитете, бројне врло квалитетне збирке умјетнина, сачуваност богатог архива и библиотеке, изненађујуће велик број занимљивих и значајних личности повезаних с Кулом; природне љепоте, посебно парковне квалитете, туристички потенцијал (управо ради комбинације свих наведених квалитета и њихове комбинације), специфичност смјештаја Куле Јанковића у Исламу Грчком на "врућем" мјесту додира три религије и двије цивилизације, са многоструким интеракцијама, узајамним обогаћивањима, али и повременим сукобима. Чак је и недостатак "забачени положај комплекса" релативан, с обзиром да је тај "забачени положај" заправо смјештен у идиличној природи и јако близу цивилизације: удаљен само 5 км од најближег мора, смјештен између два мора и двије ривијере (са смјештајним капацитетима од преко 100.000 лежајева), налази се само 4 км удаљен од излаза аутоцесте те 10 км до задарског аеродрома Земуник." Једне и друге његове ријечи програмске су нарави и зрцалиле су све што је радио и што је држао да треба наставити радити. Поред осталог и њима остаје трајно међу свима нама који смо с њим сурађивали.

Загреб, 22. XII. 2021.

Др sc. Драго Роксандић, проф. емеритус

In memoriam

Владимир Мијановић

(1946 – 2021), робијаш, слободар, револуционар

Постоје личности које остављају дубок траг за собом, утичу на многе људе, чак и на генерације. Срећете их највише у младости, на пољу идеја, и често се дешава да вам они неизбрисиво обележе живот. Цените их и дивите им се због њиховог слободарског идеализма, животног дела и пута којим иду непоколебљиво, не оклевајући да плате и највишу цену – ако треба. Тако фаталистички доследни својим идејама, они не би постали ништа више од обичних чудака да нису имали ону драгоцену особину: да су увек ту за друге, свесни мука које преживљавају људи око њих и спремни да безусловно помогну, а на вишем плану, стреме друштву слободе и солидарности у коме би свима било боље. Владо Мијановић је био таква романескна, за многе митска личност, и сигурна сам, човек за кога би многи, многи рекли да је баш њих – волео највише.

Владимир Мијановић рођен је у селу Моско код Требиња 15. августа 1946. године, где ће се затворити круг и страдање овог необичног човека: његова урна биће положена у породичној гробници у Моску. Умро је у Београду, 4. маја 2021. Многи су писали да је је умро 6. маја, али тада се тек сазнало у јавности за ту тужну чињеницу. У његовим последњим овоземаљским данима, неуморно су бдели над њим, син Константин и ћерка Петра. По његовој личној жељи, на кремацији није било шире јавности и медија. Испраћен је тихо, без потресних говора и великих речи. У најужем кругу родбине, брата, ћерке и сина и неколико пријатеља, заувек се преселио у легенду.

Владимира Мијановића сам упознала као студенткиња политичких наука, тек око годину дана након мог хапшења и осморице колега јер смо тајно организовали обележавање десетогодишњице студентских демонстрација у Београду. Те 1978. године, ми смо захтевали јавну трибину о шездесетосмашким студентским "гибањима" у СФРЈ, али се на ФПН-у нису сложили. Решили смо да то учинимо сами, припремили смо се и "2. липња" исписали пароле на скоро свим београдским факултетима и около остављали две врсте летака: један, са студентским захтевима из Јуна 68. (извор нам је био часопис "Praxis": јун/липањ 1968. Документи. Загреб, 1971), а други летак је био заједнички чланак, наше виђење о томе ко је све био против студентских захтева.

То моје прво хапшење обележило је и усмерило мој целокупни каснији живот. Сећам се, у тадашњем данонoћном испитивању у градском СУП-у Београд, најчешћа питања полицајаца и удбаша који су се измењивали, била су: "Да ли познајете Владу Мијановића"? "Јесте ли сигурни да вам летке није дао један високи момак, Влада Револуција"? Изгледало је као да су те ноћи, уочи 3. јуна 78. након десет година од када је он повео студенте из Студентског града, опет очекивали баш њега испред Филозофског факултета.

Још док смо пред нашу акцију за "десетогодишњицу 68". ишчитавали документе о штрајку на Београдском универзитету, о протестима у Загребу, Љубљани и у Сарајеву током јуна 1968, схватили смо да је главни био захтев за демократизацију друштва, а демонстрације су букнуле као протест против ауторитарног режима у СФРЈ. Студенти су захтевали:

— демократизацију свих друштвено-политичких организација а посебно Савеза комуниста, демократизацију свих средстава информисања и формирања јавног мнења, слободу збора и демонстрација". Заузели су факултете и зграду Ректората и основали "Црвени универзитет Карл Маркс" и прогласили штрајк до испуњења захтева.

Захтеви су произилазили из реалног социјалног и политичког окружења, из универзалног концепта слободе, ослоњени на тзв. хуманистички марксизам и теорију Нове левице. Као главну идејну инспирацију, наглашавали су слободу, могућности слободе за појединца у друштву у историјском процесу. Слобода, односи човека и друштва – била је главна тема културних промишљања којом се бавио тзв. нови филм, односно "црни талас" и многе позоришне представе које су имале важан утицај на формирање идеја студентског покрета.

Ипак, мора се признати: захтеви за демократизацијом и афирмацијом појединца 1968. нису подразумевали тежњу за вишепартијском демократијом по западном моделу. Напротив, из докумената и парола студентс-

ког покрета у Југославији произилази да је протест начелно био просоцијалистички и прокомунистички. Главне пароле су биле: "Доле корупција", "Свима једнаки услови за школовање", "Доле црвена буржоазија" или "Доле кнежеви социјализма", "Против све већег богаћења појединаца на рачун радничке класе – против акционарског социјализма – против незапослености која тера наше раднике у капиталистичке земље на рад" или "Слободна критика и истинско самоуправљање".

Наравно, док још нисмо лично познавали Владимира Мијановића, знали смо доста о том легендарном борцу и његовој генерацији, о људима који су робијали због мишљења и изражавања политичког става. Знали смо да је Владимир остао веран идејама Јуна 68. Био је симбол отпора, не само комунистичком систему, већ тиранији, једноумљу, тоталитаризму, политичком насиљу и накарадном неправедном друштву уопште. Он је још 1966. године, као млад студент, бруцош, привукао пажњу јавности и УДБЕ организујући испред амбасаде САД демонстрације против рата у Вијетнаму и против сарадње југословенске власти са Америком, и због све већих економских проблема, исељавања радника и незапослености у Југославији.

Познанство са Владимиром и Љиљаном Мијановић значило је и упознавање са сјајним људима, слободарима, поносним индивидуалцима, бардовима студентског Јуна. Владимир је од 1976. године у стану организовао чувена дисидентска окупљања под називом Слободни универзитет, где су се одвијале дискусије, својеврсне камерне трибине на договорене теме, са унапред одређеним уводничарима, тада најугледнијим интелектуалцима и уметницима и са онолико посетилаца колико је могло да стане у невелики подстанарски стан.

Сећам се да је једном, уз смех, Владимир испричао истиниту анегдоту. Срео је тих дана у граду власника стана у коме је становао пре неколико година. Човек му рече да је прошле године решио да реновира стан и да стави нови паркет. Када су мајстори скинули стари патос, позвали су власника да види чудо невиђено: испод дасака су лежали изувијани дебели сплетови разнобојних жица са накаченим силним, ситним дрангулијама. Власник им је рекао да почупају све и да промене апсолутно сваку жичицу у целом стану. Иначе, од када сам упознала Владимира тих касних седамдесетих, имао је обичај да битне податке које саопштава, испише на папирић и покаже га дискретно, уз показивање кажипрстом према плафону. У силним прогонима, истражитељи су му неретко постављали питања која су се односила на податке које не би могли знати да га нису перманентно пратили и прислушкивали.

Студенти су Мијановића и формално бирали за свог лидера: изабран је за председника Факултетског одбора Савеза студената, а баш зато је постао, по свему судећи, "трн у оку" режима и мета систематског кажњавања. Као председник ФОСС-а, организовао је у лето 1970. године, штрајк глађу у знак солидарности са штрајком Какањских рудара. Режим је ударио по Одбору. Ухапсили су Владимира у јулу 1970. у родном Моску код Требиња, након што је за њим била расписана потерница. Поводом тога, организован је велики штрајк (на четири факултета), са око 12.000 студената у знак протеста против осуде Владе Мијановића на две године строгог затвора. Казна му је у почетку смањена на 20 месеци затвора. Држава није хтела да одступи. Мијановић је суђен због јавних говора, у духу критичког мишљења тадашњег покрета оспоравања, и због издавања гласила студената Филозофског факултета којем су сами дали речити назив: *Фронтистерион* ("Мислионица"), у којем су, наводно, исмевана Титова путовања у Африку, потом, ангажовање око одбране листова који су у то време били гушени – *Студент*, *Сусрет*, *Видици*; оптуживали су га због растурања летака у којима се осуђује интервенција САД у Камбоџи; због организовања студентског штрајка глађу у знак подршке рударима у Какњу, који су такође штрајковали глађу. Четврта тачка оптужбе је била његово инсистирање на акционом политичком програму из Јуна 1968.

То суђење је било прекинуто 23. септембра 1970. управо да би се спречиле "политичке и дипломатске незгоде", у време прве посете једног америчког председника Београду, Ричарда Никсона. Владина пресуда, саопштена је 20. октобра 1970. Казна му је смањена на годину дана строгог затвора, што је издржао у робијашници у Забели. Сви сведоци у том процесу, били су активни учесници догађаја који су стављани Влади на терет, чак је Душан Кузмановић, сведочио да је сам један од организатора штрајка глађу и аутор пратећег текста, (написаног у кафани *Пролеће*). Међутим, све је на силу приписивано Владимиру, а судија није обраћао пажњу на сведочења, чак није дозвољавао да неко тврди да је сам нешто урадио, а не Владимир. Суд је унапред добио обавезу да испуни задатак – да се баш све припише Владимиру и да се он егземпларно казни.

Мијановића је после робије чекало одслужење војног рока. Знао је да ће му војне власти приредити пакао па је покушао да на неко време одложи одлазак у војску, играјући на неиспуњавање важећег војног стандарда о висини и тежини. Онако висок, био је страшно измршавео, али је, на жалост, задовољио услове регрутације тако што је превагнуло око стотинак или двеста грама тежине, а можда је и војни службеник ставио мали прст на вагу, као сељак на пијачни кантар.

Владимир је отишао у војску са свешћу да ће га КОС пратити на сваком кораку и зато је био врло опрезан. Постојао је деликт мишљења. Било шта да каже, могла је бити написана оптужница, тако да је јако водио рачуна, причала нам је касније Љиљана (Јовичић) Мијановић, његова супруга. Служећи ЈНА, Владимир је опет осуђен на годину дана затвора, наводно због тога што је једном војнику испричао виц о Титу. Пуштен је из војног затвора да одслужи војни рок, врло кратко, око месец дана, био је на "некој слободи" и онда је уследило одслужење казне у Забели. У то време у пожаревачкој робијашници већ су били: професор Михаило Ђурић, Павлушко Имшировић, Милан Николић и Лазар Стојановић.

Љиљану Мијановић, професорку социологије, ухапсили су насред часа који је држала гимназијалцима у Херцег Новом. Интересантно је да су тог истог дана, у фебруару 1973. године, ухапшени: Владимир у Тузли, Данило Удовички у Београду и Љиљана у Херцег Новом. И њу су осудили на годину дана робије (и то тек у јуну 1974. у Београду, иако је оптужена претходне године у Црној Гори). Теретили су је и због вређања лика и дела друга Тита, што је, наводно чинила у својим приватним писмима која су била упућена Владимиру, а испоставило се да је и само држање литературе одређеног типа довољан доказ за осуду.

Она ми је причала да се наравно, нигде није спомињао Тито, већ извесни "Стева", али и полиција и суд су "знали" о коме се ради и "на кога мисли" млада социолошкиња. Говорила је: "Увек је било тако да Владимир оде у затвор, па онда у војску, па ја одем у затвор, па се тако годинама разбија породични живот. То је један метод притиска, да се разбије једна заједница, пошто смо ми били баш велики пријатељи и увек смо делили неке идеје и били активни. Скоро све активности, све трибине, све петиције смо прошли заједно". Владимир је трпео жестоку репресију. Ускраћене су му биле све врсте грађанских слобода. Једна од репресивних мера била је одузимање пасоша, друго, нигде се није могао запослити под својим именом. Љиља се присећала снимања телевизијске серије, *Више од игре*, где је Владимир био статиста и обављао је физичке послове; ту га је штитио Зоран Радмиловић. Али када се открило да је то Влада Револуција, избацили су га из екипе и накнадно снимили неке кадрове да би преправили материјал где се могао видети као статиста. Љиља је прошла са Владом кроз бурне дисидентске политичке невоље: хапшења, суђења, робијања, праћења, одузимања пасоша, сељакања, неналажење посла, нарочито за њега. Страдалништво и злопаћење руинирали су Владино здравље. Опорављао га је одлазак у родни крај, а нарочито, боравак у Сјеничаку, где је долазио на позив шпанског борца, доктора и генерала, у кућу Гојка Николиша, у родно село старог револуционара код Вргинмоста на Кордуну.

Од момента кад сам га упознала, Владимира сам доживљавала као изузетно блиску особу. Због његовог заштитничког, али никад наметљивог става и горштачке грађе, (личио је на моју гатачку, херцеговачку родбину по мајци), доживљавала сам га као старијег брата и оданог друга. Дивила сам се његовој ћутљивој стрпљивости и нежности коју је упркос свему, сачувао. Дивила сам се и Љиљиној храбрости, речитости, отворености, једноставности, образовању и оригиналности. Пријало ми је њено друштво, њена ноншалантна изузетност. Поред свега, била је пуна креативних, свежих идеја за уређење животног простора и креирање одеће и накита, бавила се фотографијом. Наше дружење смо спонтано зачиниле уживањем у креирању и прављењу ручних радова за продају. Како сам и сама вукла белег "морално-политичке неподобности", нисам очекивала да ће ме политикологија нахранити хлебом, па сам се окренула развијању уметничке радионице, кроз коју су многи наши пријатељи могли да остваре пристојну зараду.

Са Владом и Љиљом сам очас направила договор о другарској сарадњи. Влада је разносио материјал по граду шнајдеркама које су се јављале на наш оглас. Шиле су једноставне сукње у које се увлачио ластиш на струку. (Само то "нафркендаш" зихерицом? – смејао се Влада.) Жене су шиле, ми смо "фркендали". (Тај израз сам чула само од њега, и ево памтим га преко четири деценије.) Румунска чипка по ободу сукања, изгледала је као хеклана руком, а кад бих све офарбала у најневероватније преливајуће боје, продавале су се "као алва", као уникатни уметнички одевни предмети. Љиља је увек инсистирала да ангажујемо жене са децом и без прихода, чак и у једном случају кад жена није умела да истера прав штеп, али је имала четворо деце, па смо онда растурале и поправљале оно што је сашила. Влада је користио своје безбројне везе са људима, тако да је као од шале обезбеђивао сваку врсту превоза. Организовао је прављење прелепе, специјалне склопиве тезге код социолога Радета Ковача у Дубровнику, а богами, без икаквог мита, добили смо и легалну дозволу за летњу продају на Бабином Куку, на основу моје београдске дозволе за обављање домаће радиности.

Кроз та дружења, слушала сам о разним Владиним пословима, а један је био најкатастрофалнији. Фарбање прозора и дрвенарије су прихватили да ураде Влада, Лазар Стојановић и чини ми се, Драгиша Пауновић. Лепо су све офарбали, а онда је неко зазвонио. Кад су отворили врата, "сукнула" је таква промаја да су се прозори отворили и полупали. Платили су и поправили штету. Како су завршили, дошла је комшиница са послужавником, носећи "мајсторима" кафу и сокове. Морала је широм да отвори врата... и опет је "повукла" промаја, тако да је један прозор испао из зида, а

сва стакла су се скршила. Кад су "мајстори" и то санирали, били су у дуговима.

Сви наши тадашњи послови, нису представљали никакав "бизнис", већ начин да кроз игру и дељење, удружимо заједничку креативност, а од зараде, најбоље су се планирала амбициозна путовања за мало пара. У том кругу људи постојала је неупитна солидарност, не само као концепт заснован на идеалу социјалне правде и хуманизма, већ се тако истински живело. У то време, нико ко је био угрожен из егзистенцијалних разлога није остао сам, усамљен и без помоћи. Нико није био у ситуацији да нема где да преспава или да остане гладан. Генерација шездесетосмаша и ми који смо им се придружили, гајили смо солидарност и неки истински хуманизам који нас је држао, па је тако и касније остало, за све нас који се нисмо никада утопили у режим. Били смо на неки начин идеалисти, веровали у утопијску идеју да се све може брзо променити.

Слободни или Отворени универзитет, као нека врста трибине, настао је због сужавања простора за било какво институционално јавно деловање после 68. Гушени су листови, ликвидирана је студентска организација, уклоњени су професори са универзитета, није се могло слободно говорити (као што је понекад успевало у Дому омладине, Коларцу, СКЦ-у). У тој мрачној атмосфери, од 1976. године родила се идеја да слободномислећи људи развијају своје мишљење, да размењују идеје, макар по кућама. То није била завереничка, илегална делатност, већ насушна потреба слободоумних људи. Полиција је пратила та окупљања својим методама, а долазили су и њихови доушници – седели би и слушали, нешто записивали, нико их није познавао. Теме су биле социолошке, филозофске, политичке, културолошке, правне, економске, али увек наглашено критичке према режиму. Временом су се профилисале три дискусионе групе које смо звали велика, средња и мала школа, зависно од старости учесника. У најстаријој групи су били отпуштени професори Филозофског факултета и виђенији писци и интелектуалци, у средњој групи су били млади асистенти или истраживачи са разних института, а у најмлађој групи су обично били студенти социологије, филозофије, права и политикологије.

Тако је било годинама, али режим је реаговао тек 20. априла 1984. године. Репресија је увек била селективна, али њихови најљући непријатељи су били они који су доводили у питање ауторитет челника тоталитарне власти. Полиција је упала у стан Драгомира Олујића у Кнез Милетиној улици на сесију Слободног универзитета, где је Милован Ђилас пред двадесетосморо окупљених држао предавање о националном питању између два рата. Уводничар је био Илија Мољковић. Неколико најављених није дошло, међу њима Добрица Ћосић, Љубомир Тадић и Светозар Стојано-

вић. О свом недоласку нису обавестили никога из Отвореног универзитета, што ће касније бити тумачено на разне начине, често по њих – компромитујуће...

Од пролећа, Орвелове 1984. године, почеле су припреме режима за највеће суђење. Била сам присутна сваком рочишту тог великог шоу-суђења београдској "шесторици": Мијановић Владимиру, Имшировић Павлушку, Јовановић Гордану, Милић Миодрагу, Олујић Драгомиру и Николић Милану. (Мијановић и Николић нису ни били присутни на том састанку у Кнез Милетиној.) У припремама процеса је саслушавано око четристо сведока, неки од нас и по више пута, често иза решетака у просторијама Централног затвора. Трагало се за "сведоцима-сарадницима". Један од нас, (присуствовао је Ђиласовом излагању), такође је позиван на та саслушања. Радомир Радовић, радник и синдикалиста, изненада је нестао на три дана, а онда пронађен мртав под сумњивим околностима у теткиној викендици у Дражеву код Обреновца. Истрага је била аљкава, са крајње противуречним налазима и сугерисала је самоубиство, за које Радомир није имао никаквих разлога. Сви који смо га познавали, од тада, па до данашњег дана, сматрамо да је страдао "у присуству власти". Никада није откривена права истина, нити је власт икада, укључујући и касније ону тзв. ,,демократску" ишта открила. То много говори о овим временима.

Јутро након чувене рације на "Велики петак", штампа је поред вести о акцији "снага безбедности" и хапшењу "непријатељске илегалне групе", са све Милованом Ђиласом објавила и информацију да је Стане Доланц, савезни министар полиције, непосредно пре ове акције, (или док је била у току), у Градском СУП-у одржао састанак са високим полицијским и политичким званичницима. На основу ове информације може се закључити да је била изведена, планирана и координисана акција са највишег места. Цели партијски и државни врх Србије и Југославије јавно је подржао ову акцију против Отвореног универзитета.

Из тога је произашло монтирано суђење, коме је Владимир Мијановић придодат као симболичка особа, онај коме се увек може пронаћи делатност против државе. Али то је значило да су и у свету знали за њега: на пример, у Београду се појавио Јошка Фишер, а Петра Кели, посланица Зелене странке оштро је иступала у Бундестагу и почетком новембра довела је у Београд партијску делегацију у којој је био и самостални посланик Герт Бастијан, бивши генерал Бундесвера. Они су донели петицију Председништву СФРЈ против суђења, коју је потписало 130 истакнутих личности са запада. Протестна писма против суђења шесторици писали су Ноам Чомски, Хајнрих Бел, Гинтер Грас, Едвард Кенеди, Симон де Бовоар, певачица Џоан Баез и многи други.

Мијановић је у истражном затвору, заједно са Имшировићем, започео штрајк глађу, ако треба, до смрти. Штрајк је трајао 44 дана, а након 15 дана, почели су на силу, вештачки да их хране. Они су чупали сонде, а онда су их везивали за кревет. Видела сам Владимира непосредно по изласку из истражног затвора. Био је нарушеног здравља, оронуо и измршавео, није могао да стоји усправно.

Процес "шесторици" уз огроман притисак интелектуалне јавности, имао је надреалне моменте, дешавале су се провале смеха на најневероватније изјаве, како оптужених, тако сведока и адвоката. Као најлуђи филм изван стварности, процес се састојао од исцрпљивања, ублажавања и издвајања оптужница:

"У име народа: Окружни суд у Београду, веће састављено од судије Стојковић Зорана као председника већа" (каснији министар правде у Коштуничиној влади) … "доноси пресуду окривљеном Милић Миодрагу, окривљеном Олујић Драгомиру и окривљеном Николић Милану. Криви су што су својим написима злонамерно и неистинито приказивали друштвено-политичке прилике код нас, читали своје текстове, усмено говорили пред већим бројем лица на илегалним састанцима у приватним становима, док је окривљени Николић један свој текст поднео у иностранству страној институцији. При томе, сви окривљени су неистинито приказали тековине наше народноослободилачке борбе и социјалистичке изградње и улогу Комунистичке партије Југославије и њеног руководства и личност и дело председника СФРЈ Јосипа Броза Тита". … "Оптужени", … "стварају потпуно црну слику стања код нас, како би се као неопходна наметнула теза о нужности постојања опозиције и вишепартијског система"… У опширној пресуди на 39 страница, пише да су криви због тога што критички размишљају и говоре о друштву на местима која су им доступна.

Врховни суд Србије је делимично уважио жалбе окривљених. Милићу је казна смањена на годину и по дана, Николићу на осам месеци затвора, условно, а Олујић је ослобођен оптужбе. Епилог ове оптужнице и суђења био је тај да је робију од годину дана одслужио само један, најстарији од њих, Миодраг Милић (1929–2005) опозициона легенда, Мића Доктор.

Почетком јануара 1987. године, водеће западне новинске агенције су емитовале вест да је "чеона фигура југословенског студентског покрета", социолог Владимир Мијановић ухапшен на београдском аеродрому, након проласка кроз пасошку и царинску контролу на лету за Торонто. Полиција је изјавила да је дошло до грешке. Он је пропустио лет, а његов пртљаг је одлетео без њега. Око месец дана раније, знала сам да одлази на дуже време, али без посебних детаља. Опростили смо се у центру града, испред ондашњег биоскопа "Јадран". Загрлила сам га и расплакала се, а он ми је рекао: "Немој тако, храбра си ти. Видећемо се још ми, сигурно".

Владимир је био бунтовник и праведник који се истински, без калкулисања, свом снагом борио против неправде и накарадног система, због чега је често бивао хапшен, осуђиван и прогањан. Након низа монтираних процеса, хапшења и робија, прогона од стране УДБЕ и комунистичког режима, Влада Револуција је отишао у Америку са Бојаном Младеновић, где ће провести наредних двадесет година. У том браку, добио је децу, Константина и Петру.

Његов немирни дух и стална борба за правду дошла је до изражаја и у Сан Франциску и Америци, где је као и у Београду, радио разне послове: као молер, таксиста, грађевински радник. Неки пријатељи су ми причали да је и тамо показао свој херојски карактер, спасио је старицу из пожара. Учествовао је у бројним демонстрацијама у Америци против смртне казне и власти, због чега му је био забрањен повратак у САД по доласку у Београд 2006. године.

Појавио се са великом, црном, путном торбом у рукама. Био је зарастао у густу, оседелу браду, са упалим, али светлим очима. Био је уморан и болестан. Није имао ни један наш важећи документ, ни држављанство Србије. Али и држава, она која га је некад сурово прогонила, доживела је суноврат, дочекала га је распаднута на саставне делове. Кад сам му причала о претходних 20 година у Београду, кроз сопствене доживљаје, само је кратко рекао: "Ужас". Штуро је описивао своје "америчке године", углавном кроз неке детаље, углавном везане за избегавање полиције и живот без докумената. Упркос томе, остварио је контакте са тамошњим критички настројеним интелектуалцима, борцима за људска права и против смртне казне, а посећивао је и водећег светског интелектуалца, који је деценијама био симбол отпора и инспирација милионима обесправљених, Ноама Чомског, који је још 1970. године писао за *New York Review of Books* чланак о Југославији, о студентским протестима у Београду, о Владимиру Мијановићу, о "савести Југославије"... Владимир је у новчанику носио заједничку фотографију са Чомским и фотографије своје деце, Константина и Петре (који су рођени у САД-у из брака са Бојаном Младеновић). Бојана је некад била најбоља студенткиња филозофског факултета, дипломирала је филозофију 1984. у Београду. У Америци је докторирала на *University of California, Berkeley,* предавала на престижним америчким универзитетима, тренутно на колецу *Williams* у Масачусецу.

По повратку у Београд, неко време Владимир је боравио код нас у стану. Био је слаб физички, али смирен, пио је само чајеве и јео благе кашице јер је имао јаке болове у стомаку. Бринула сам како ће преживети. Мој муж, Петар Лаћевић, из све снаге се ангажовао да му се обезбеде барем неки привремени путни документи, како би Влада испунио неко своје за-

ветно путовање у Херцеговину. Перо ми је причао да су Влади заказали да се у одређено време појави у МУП-у, да потпише формуларе и добије документе, али како службенице није било у канцеларији, изјурио је напоље. Знала сам одлично ту његову навику: на појаву било каквог полицајца, или сумњиве ситуације у вези са полицијом, знао је тренутно да "нестане". Перина секретарица се збунила и употребила је много умешности да га наговори да се врати, само колико да стави потпис.

После опоравка, обновио је неке, за њега битне контакте. Отишао је од нас, наводно, да не смета, и потом годинама живео у старој Шећерани на Чукарици и позоришту Љубише Ристића, а хранио се углавном код Јовице Михајловића у клубу *Гавез*, преко пута, на Ади Циганлији. Није био у лагодној ситуацији, али је, иако већ у озбиљним годинама, наставио да се бори против система. Учествовао је у организацији протеста због деложација из станова и отимања имовине, против сече платана и уништавања паркова и других неправди и еколошких претњи по Србији. На свим демонстрацијама је био препознатљив по својим паноима, а најупечатљивија је увек била парола против капитализма.

Владимир је креирао серије транспарената који су доминирали на свим важнијим протестима и тим скуповима су давали наратив, смисао и поруку. Ти транспаренти постали су познати и ван граница наше земље па је пре неколико година тим поводом одржана пригодна изложба у Француској.

Владимир Мијановић се, у складу са својим властитим, индивидуалним моралним начелима, непосредно, уз велике личне жртве, и код куће, и у свету, практично ангажовао против тираније поретка, а на страни људских права, људског достојанства и људске слободе, у акцијама од значаја за ствар револуције која траје. Владимир је "своју револуцију" схватао као вечити процес. Супротно предрасудама интелектуалне чаршије, он није био завереник који је радио на припремању револуционарног преврата. Његове идеје, односно идеје Јуна, актуелне су и данас и сасвим су прихватљиве у програмима социјалдемократских странака. Влада Револуција никад није желео да јавно говори о свом бурном животу, а све ово је само једно мало другарско подсећање на човека који је био и остао симбол једног времена и наше младости. Ваљало би да му се власти у Требињу и Београду одуже, јер ако га нису поштовали за живота, већ су га се плашили, сада би могли да му одају почасти које заслужује, бар посмртно, јер је својом жртвом и борбом покренуо многе важне процесе, који, ево трају до данас.

Радмила Карајовић,
политиколог, децембар 2021. Београд